

Johanniterordens kloster i Skandinavien 1291-1536

**En studie av deras ekonomiska förhållanden utifrån
historiskt och arkeologiskt material**

Christer Carlsson

**Ph.D.-avhandling
Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse
Syddansk Universitet**

Vägledare: Tore Nyberg och Kurt Villads Jensen

Förord

Denna avhandling är resultatet av ett livslångt intresse för korstågens och de religiösa riddarordnarnas historia. Själva avhandlingsarbetet har tagit fem år, men intresset för denna fascinerande epok i vår historia har funnits sedan barndomen. Genom skandinaviska kollegor, liksom goda vänner och kollegor i andra länder, har jag fått många goda råd och haft möjlighet till intressanta diskussioner kring mitt ämne. Utan dessa personers outhärliga stöd hade denna studie varit svår att genomföra.

Jag vill även tacka mina arkeologiska kollegor Emma Angelin Holmén vid Kalmar Länsmuseum för hennes engagemang i Kronobäcks-projektet liksom Mona Beate Buckholm vid Østfold-museet i Sarpsborg för hennes vänliga inbjudan till mig att få delta i hennes forskningsprojekt kring Varne kloster. Den nya kunskap som uppnåtts genom dessa båda forskningsprojekt har varit mycket värdefull för mig i mitt arbete med denna avhandling. Båda projekten har dessutom bidragit till att öka vår kunskap om två betydelsefulla platser i Skandinavien historia. Ett stort tack vill jag även rikta till Johan Levin på Östergötlands Länsmuseum för hjälp med bilagorna i detta arbete.

Sist men inte minst vill jag särskilt tacka mina båda handledare Tore Nyberg och Kurt Villads Jensen vid Syddansk Universitet i Odense för deras handledning, vänlighet och stora kunskaper om korstågen och det medeltida Europas historia. Många uttömmande och fruktbara diskussioner har förts med såväl Kurt som Tore kring faktorer som källmaterial, avgränsningar, källkritik och metodval. Den välkomnande atmosfär som mötte mig på Syddansk Universitet skapade därför en harmonisk arbetsmiljö under mitt forskningsarbete. Min förhoppning är att denna kollegiala anda skall fortsätta att präglade all forskning kring korstågens historia.

Christer Carlsson

Stockholm, Julnatten den 25 december 2008

Sammenfatning af afhandlingen

Målet med denne afhandling er, at beskrive den økonomiske udvikling i de Skandinaviske johanniterklostre mellem 1291-1536. Studien er baseret på næsten 2000 dokumenter og materialer fra et flertal arkæologiske undersøgelser i de forskellige klostre. Ved at studere de bevarede skriftlige kilder og det arkæologiske materiale fra disse religiøse stiftelser, har man kunnet identificere et flertal kortere og/eller længere perioder af hhv. gode og mindre gode tider.

De tidligste johanniterklostre i Skandinavien blev grundlagt i det 12. århundrede, men fra begyndelsen af det 14. århundrede blev der bygget få nye johanniterklostre som følge af, at der forelå en omfattende økonomisk krise indenfor ordenen. Denne periode af hårde økonomiske vilkår varede til i begyndelsen af det 15. århundrede, da antallet donationer til johanniterne i Skandinavien begyndte at øge igen. Økonomiske reformer indenfor ordenen i den tidsperiode bidrog til at forbedre økonomien yderligere.

Skriftlige såvel som arkæologiske kilder indikerer, at en periode af intensiv byggevirkomhed nu fandt sted i klostrene. Denne periode varede skønsmæssigt mellem ca. 1410-1520, en tidsperiode, hvor mange nye johanniterklostre blev grundlagt og allerede eksisterende johanniterklostre ekspanderede. Det virker derfor, som om Johanniterorden har haft fordel af den forbedrede økonomiske situation, således at man kunne investere mere resurser i forskellige byggeprojekter. Det er, som om denne udvikling følger et lignende mønster i alle de tre skandinaviske lande, og derfor ikke kunne forklares ved lokale faktorer som f.eks. ildebrande i klostrene.

Fra ca. 1520 begyndte antallet nye donationer til alle skandinaviske johanniterklostre drastisk at mindske. Kildematerialet indikerer også, at nye økonomiske problemer nu var begyndt at sprede sig. Som et resultat af denne udvikling, virker det nu som om al videre ekspansion af johanniterklostrene er gået i stå. Da Reformationen gjorde sit indtog i Skandinavien et decennium senere mistede Johanniterordenen i løbet af kun få år alle sine ejendomme i regionen. Johanniterordnens 350-årige historie i Skandinavien var ophørt.

English summary

The aim of this dissertation is to describe the economic development in the Scandinavian Hospitaller commanderies between 1291- 1536. The study is based on information from almost 2000 documents and material from a number of archaeological investigations in the various commanderies. By studying the preserved written sources and the archaeological material from these religious houses a number of shorter and longer periods of better, as well as less good, economic conditions have been identified.

The earliest of the Scandinavian Hospitaller commanderies were founded in the 12th-century, but from the beginning of the 14th-century onwards few new commanderies were built due to an extensive economic crisis inside the Order. This period of harsh economic conditions lasted to the beginning of the 15th-century, when the number of new donations to the Hospital in Scandinavia increased. Contemporary economic reforms of the Order helped to improve the economy even further.

Written as well as archaeological sources indicate that a period of extensive building-activity now occurred in the commanderies. This period lasted between approximately 1410- 1520, an era during which many new commanderies were founded and the existing commanderies expanded. The Hospital therefore seems to have gained from the improved economic situation, so more resources could be invested in various building-projects. This development seems to follow a similar pattern in all Scandinavian countries and can therefore not be explained by local factors, such as fires.

From about 1520 onwards the number of new donations dropped dramatically to all Scandinavian Hospitaller commanderies. The sources indicate that new economic problems began to spread. As a result the expansion of the commanderies now stopped. When the Reformation swept across Scandinavia a decade later the Hospitallers lost all their land in the region. A period of 350 years of Hospitaller-history had come to an end.

Innehållsförteckning

Inledning	1
------------------	----------

Bakgrund	3
-----------------	----------

En kort bakgrund till Johanniterordens historia med särskild tyngdpunkt på Skandinavien	3
---	---

Johanniterorden- en historisk bakgrund	4
--	---

Studiens syfte, frågeställningar och avgränsningar samt det skriftliga och det arkeologiska materialets möjligheter och begränsningar	10
--	-----------

Studiens syfte, frågeställningar och avgränsningar	10
--	----

Studiens bakomliggande förutsättningar- att förstå Johanniterordens medeltida roll	11
--	----

Det skriftliga materialets möjligheter och begränsningar	14
--	----

En metod för att belysa de ekonomiska förändringarna inom johanniterklostren	18
--	----

Det arkeologiska materialets möjligheter och begränsningar	20
--	----

Forskningshistorik	23
---------------------------	-----------

Den äldre internationella forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia	23
---	----

Den yngre internationella forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia	26
---	----

Den internationella arkeologiska forskningen om Johanniterorden	36
---	----

Den äldre skandinaviska forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia	41
---	----

Den yngre skandinaviska forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia	42
---	----

Den arkeologiska forskningen om Johanniterorden i Skandinavien	46
--	----

Johanniterordens ekonomiska förhållanden i Skandinavien under perioden 1291- 1536 belysta genom det skriftliga materialet	52
--	-----------

Perioden 1291- 1308	52
---------------------	----

Perioden 1309- 1377	64
---------------------	----

Perioden 1378- 1409	90
Perioden 1410- 1466	109
Perioden 1467- 1522	137
Perioden 1523- 1536	162

Johanniterordens ekonomiska förhållanden i Skandinavien under perioden 1291- 1536 belysta genom det arkeologiska materialet	180
--	------------

Antvorskov	182
Eskilstuna	192
Varne	199
Viborg	204
Odense	209
Ribe	216
Dueholm	223
Horsens	229
Nyborg	232
Svenstrup	233
Lund	234
Kronobäck	235
Stockholm	242
Köpinge	246

Sammanfattande diskussion och slutsatser	247
---	------------

Käll- och litteraturförteckning	255
--	------------

Bilagor

Inledning

Spåren från korstågens tidevarv är idag spridda över stora delar av världen. I såväl Europa som många länder i Främre Orienten finns lämningar i form av skrivna källor och ruiner efter borgar, kloster och stadsmurar liksom fynd av keramik, mynt, vapen och skeppsvrak. Allt detta är oerhört viktiga pusselbitar i arbetet med att öka vår förståelse för korstågsrörelsen. Oavsett om man väljer att studera de korståg som ägde rum mellan det katolska Västeuropa och de muslimska grupperna i Främre Orienten, de slaviska folken i Östersjöregionen eller de religiösa minoriteterna i Europa kan man dra följande slutsats; den historiska och arkeologiska forskningen ökar kontinuerligt vår kunskap kring korstågsrörelsen som historiskt fenomen. Detta har också lett till att ämnen som *korstågsstudier* och *korstågsarkeologi* idag bedrivs av akademiker med olika inriktningar vid en rad universitet och högskolor världen över och ett flertal arbeten, ofta med tvärvetenskapliga infallsvinklar, publiceras varje år inom detta forskningsfält.

Även om den internationella korstågsforskningen hade sitt ursprung i studier av skrivna källor och materiella lämningar från 1100- och 1200-talens korsfararriken i länder som Syrien, Jordanien, Libanon och Israel har begreppet korstågsstudier under senare år börjat ses i ett vidare geografiskt och kronologiskt perspektiv. Många av de processer som sattes i rörelse genom korstågen fortsatte att spela en viktig roll även långt efter det att Acka, den sista korsfararstaden i det latinska öst, föll i muslimernas händer år 1291. Ett särskilt forskningsfält inom den internationella korstågsforskningen har därför under senare år vuxit fram kring de olika och i samband med korstågen grundade *religiösa riddarordnarna*. Somliga av dessa ordnars ursprungliga uppgift var att vårda kristna pilgrimer, men många religiösa riddarordnar kom med tiden att få utökade ansvarsområden. Från och med 1100-talet kom ordnarna också att få karaktären av kristna elitstyrkor i de korståg som proklamerades av den Katolska kyrkan. Detta kom under medeltiden att ge de religiösa riddarordnarna en särställning bland de katolska ordnarna i och med att deras ledande medlemmar kom att utgöras av män vilka var en kombination av kristna munkar och utbildade elitsoldater inom medeltida krigsföring. Motsvarande organisationer inom den Katolska kyrkan har inte grundats vare sig före eller efter korstågens tidevarv.

Bland de religiösa riddarordnar som under medeltiden fanns representerade inom kyrkan var

Johanniterorden såväl en av de rikaste som en av de mest spridda. Det är därför inte förvånande att det är just denna orden som har efterlämnat mest skriftligt och arkeologiskt material i Skandinavien. Det är också på just Johanniterordens historia i de skandinaviska länderna mellan åren 1291- 1536 som denna studie fokuserar. Johanniterna lät under loppet av medeltiden grunda ett flertal kloster i Skandinavien. Olika adelssläkters och kungars frikostiga donationer av gods, gårdar och privilegier under 1100-, 1200- och 1300-talen utgjorde grunden för dessa kloster vilka, särskilt under senmedeltiden, kom att tillhöra de mest ansedda andliga stiftelserna i regionen. På en rad platser i de skandinaviska länderna finns fortfarande fysiska lämningar efter ordens egendomar. Trots att det historiska och arkeologiska källäget kring dessa platser måste beskrivas som förhållandevis gott har förvånansvärt få skandinaviska forskare hittills fördjupat sig i ämnet.

De ruiner efter Johanniterordens byggnader som har bevarats i Skandinavien är dock, till skillnad från i exempelvis Orienten, till stora delar senmedeltida företeelser. Det kan alltså därför inte bli fråga om att genom det historiska och arkeologiska materialet från Johanniterordens olika skandinaviska anläggningar belysa historien kring de korståg som utspelade sig på 1100- och 1200-talen. Begrepp som *korstågshistoria* och *korstågsarkeologi* måste alltså här ses i det vidare geografiska och kronologiska perspektiv som man redan gör i många andra länder. Begreppet *korstågsstudier* blir då en form av övergripande term som kan användas för att visa inom vilken internationell forskningstradition som studier av de religiösa riddarordnarna hör hemma.

Särskilt viktigt för en korrekt förståelse av det historiska och det arkeologiska materialet rörande Johanniterordens aktiviteter i Skandinavien är därför också studier av ordens internationella, regionala och lokala historia vid olika tidpunkter. Under senmedeltiden skedde stora förändringar då det gäller hela Västvärldens ekonomiska, politiska och religiösa förutsättningar och värderingar. Dessa förändringar kom i särskilt hög grad att beröra de religiösa riddarordnar som hade grundats under den äldre medeltiden och vars ekonomier till stor del grundade sig på privata donationer och jordinnehav. Genom att föra en diskussion kring det historiska och arkeologiska materialet från Johanniterordens skandinaviska anläggningar mot bakgrund av den lokala, den regionala och inte minst den internationella historiska utvecklingen så kan de ekonomiska förändringarna belysas och ny kunskap uppnås om ordens skandinaviska historia.

Bakgrund

En kort bakgrund till Johanniterordens historia med särskild tyngdpunkt på Skandinavien

De mest ryktbara av de religiösa riddarordnar som grundades under medeltiden var *Johanniterorden*, *Tempelherreorden* och *Tyska orden*, men vid sidan av dessa mer namnkunniga ordnar existerade även en rad andra klosterordnar vilka hade likartade syften och liknande humanitära och militära uppgifter på såväl den Iberiska halvön som andra platser inom det kristna Västerlandet. Många av dessa ordnar blev dock kortlivade och deras geografiska spridningar så pass begränsade att deras inre och yttre förhållanden inte på långa vägar är lika väl kända som fallet är med de tre största ordnarna. I Skandinavien, det undersökningsområde som detta arbete i första hand behandlar, var dock så vitt man idag känner till endast *Johanniterorden* och *Tyska orden* representerade. Tyska orden var liksom Johanniterorden ofta involverad i den historiska utvecklingen i Skandinavien under medeltiden. Det faktum att båda ordnarna var så kallade religiösa riddarordnar gör dessutom att studier av Tyska ordens historia i Skandinavien också är viktiga för förståelsen av Johanniterordens utveckling i regionen och vice versa.

Det påståande som somliga forskare har gjort angående att också *Svärdsriddarorden*, en religiös riddarorden vilken endast var aktiv under en begränsad tid i början av 1200-talet, ägde gods i Sverige är också intressant i detta sammanhang, men ordens korta existens mellan åren 1201–1237 gör att denna faller utanför den kronologiska ramen för denna studie. Somliga forskare har också menat att även Tempelherreorden ägde gods i regionen, men detta påståande är svårbevisat. Däremot kom Tempelherreorden att bli stilbildande för många andra riddarordnar då det gäller såväl den militära organisationen som utvecklandet av effektiva förvaltningsformer. Dessutom var Tempelherreordens upplösning, såsom kommer att visas längre fram i arbetet, en händelse som dels kom att bli mycket viktig för synen på de övriga religiösa riddarordnarna under senmedeltiden och dels kom att påverka Johanniterordens ekonomi. De religiösa riddarordnarnas historia är således till stor del sammanlänkad och måste därför delvis betraktas i samma historiska kontext.

Johanniterorden- en historisk bakgrund

Religio sacre domus Hospitalis Sacti Johannis Hierosolimitani, eller *Johanniterorden* som den senare har kommit att kallas, har sitt ursprung i en krets av kristna män som var verksamma vid det hospital som hade grundats i Jerusalem i anslutning till S:t Johannes Döparens kyrka redan före det Första korståget.¹ Eventuellt hade detta hospital grundats av italienska köpmän från staden Amalfi. Männen vid hospitalet levde enligt den helige Augustinus ordensregel och hade således inledningsvis ingen egen klosterregel. De pilgrimer som under den senare delen av 1000-talet kom i stort antal till det Heliga Landet var inte vana vid den värme, de sjukdomar och den matkultur som mötte dem i det östra Medelhavsområdet, något som ofta orsakade svåra epidemier bland de kristna. Andra pilgrimer blev sjuka av de umbäranden som de utsattes för på de långa resorna mellan Västeuropa och Palestina. Pilgrimsresorna till de bibliska länderna skedde vid denna tid ofta över land istället för, såsom blev vanligt senare, över den betydligt enklare sjövägen. Pilgrimsfärderna försvårades därför då den gamla landvägen, vilken löpte genom bland annat det nuvarande Turkiet, under den andra hälften av 1000-talet stängdes av genom den muslimska expansion som vid denna tid ägde rum i området.

Johanniterorden hade alltså sitt första verksamhetsfält inom sjukvården och av denna orsak har orden ibland även kommit att kallas för *Hospitalerorden*. Ordens grundare sägs vara broder *Gerard*, vilken vid tiden för det Första korståget var föreståndare för hospitalet i Jerusalem. I takt med att den kristna befolkningen i staden ökade efter den kristna erövringen år 1099 vann Gerard snart även gehör hos påven för att det fanns ett stort behov av ett väl fungerande hospital i Jerusalem. Eftersom man ansåg att hospitalsbröderna även kunde bidra till försvaret av de nyligen erövrade landområdena fick bröderna snart även militära uppgifter. Detta ledde i sin tur till att påven *Paschalis II* genom bullan *Pie postulatio voluntatis* år 1113 gav Johanniterorden en rad politiska och ekonomiska förmåner som var av stor vikt för att orden skulle kunna verka som en religiös riddarorden. Bland annat uppnådde orden en hög grad av suveränitet och slapp dessutom betala tionden till biskopen av Jerusalem. Mellan ca 1104- 1120 blev sannolikt ordens första statuter upprättade, men ordensregeln kom med åren att förändras och det gjordes även översättningar till de inom orden förekommande språken.

¹ För en översikt över Johanniterordens historia hänvisas till Delaville le Roulx 1904, Delaville Roulx 1913, Riley-Smith 1967, Riley-Smith 1999 och Mizzi 1970.

Under den första hälften av 1100-talet spred sig Johanniterorden snabbt över den kristna Västvärlden under ledning av stormästaren *Raymund du Puy*. Genom omfattande donationer kom orden snabbt i besittning av stora egendomar i länder som Italien och Frankrike och den spred sig därefter inom loppet av några få år till resten av den europeiska kontinenten. Denna expansion var till stor del samtida med många av de övriga religiösa riddarordnarnas framväxt. Under den senare delen av 1100-talet skedde även en ökad militarisering av Johanniterorden och de krigiska uppgifterna blev allt mer påtagliga för bröderna i det Heliga Landet. Det ökade ansvaret krävde också att en ny organisation skapades inom orden. Stormästaren blev nu omgiven av ett råd bestående av ledande ordensmedlemmar, det så kallade *konventet*, med vilka denne skulle diskutera viktiga frågor inom orden. Under 1200-talet utbyggdes även successivt ett system med så kallade *tungor (lingua)*, där ordens medlemmar och jordegendomar delades in i olika grupper utifrån de språk som bröderna talade och utifrån de geografiska regioner som egendomarna låg inom.

Tungorna delades i sin tur in i *provinser* och/eller *baillier* vilka utgjordes av mindre geografiska enheter. Den minsta administrativa enheten inom orden var de enskilda ordenshusen, de så kallade *kommanderierna*,² vilka företrädades av en *föreståndare* eller *prior* som styrde över en mindre grupp av ordensbröder. Orden hade vidare tre klasser: *riddare*, vilka härstammade från adliga familjer, *präster*, vilka sörjde för de andliga uppgifterna, samt *lekbröder* vilka arbetade med de mer praktiska och alldagliga sysslorna. Detta organisatoriska system kom under senmedeltiden att bli ett viktigt element inom ordens administration och förvaltning.

I likhet med de övriga religiösa riddarordnarna tvingades Johanniterorden att lämna det Heliga Landet efter omkring tvåhundra år då den sista korsfararbesittningen, staden Acka, föll i muslimernas händer år 1291. Efter denna, för hela Västerlandet omvälvande, händelse flyttade Johanniterorden sitt huvudsäte från fastlandet i det östra Medelhavsområdet ut till Medelhavets övärld. Här kom orden att agera som en självständig kristen sjöfararstat i åtskilliga sekel. Åren efter Ackas fall vistades ordensledningen en tid på Cypern, men år 1309 flyttades högkvarteret till Rhodos efter att orden erövat denna ö. Invasionen av Rhodos blev dock kostsam för Johanniterorden eftersom såväl soldater som transporter kostade stora summor. Orden skaffade sig därför en omfattande ekonomisk skuld, vilken det skulle ta

² I den internationella litteraturen omnämns dessa anläggningar i regel som *kommanderier* medan de i den Skandinaviska litteraturen oftast betecknas som kloster.

många år att betala av. Ordens skuldbörda sammanföll dessutom med en rad andra faktorer i 1300-talets Europa, vilka samtliga kom att beröra ordens ekonomi på ett negativt sätt. Pestens återkommande utbrott från och med år 1348 och den stora kyrkliga schismen, vilken åren 1378- 1410 kom att dela såväl den Katolska kyrkan som Johanniterorden i två läger, är exempel på sådana händelser.

På Rhodos kom orden att stanna i drygt tvåhundra år fram tills dess att ordensbröderna fördrevs av turkarna år 1523 efter en hård belägring av ön det föregående året. Ordensledningen installerade sig efter sju års kringflackande tillvaro år 1530 på Malta, varifrån orden fortsatte sin kamp mot Islam. På Malta utsattes johanniterna under loppet av 1500-talet för ett antal turkiska belägringar, men ön intogs aldrig. En central gestalt inom orden under denna tid var stormästaren *Jean de la Valette*, vars namn Maltas huvudstad ännu bär. År 1571 utspelade sig även det berömda sjöslaget vid *Lepanto*, där johanniternas galärer och stora sjövana i stor utsträckning bidrog till den kristna segern över en mäktig turkisk flotta. 1500-talet innebar även en tid av tillbakagång för Johanniterorden i de länder i norra Europa som drabbades av Reformationen. I länder som England, Tyskland och de skandinaviska länderna förlorade orden, inom loppet av endast några få decennier, nästan samtliga sina landområden. Orden samlade nu sina krafter till Medelhavsområdet där ordensledningen fanns och kampen mot Islam ännu pågick.

1600- och 1700-talen kom att bli en något lugnare period för Johanniterorden som en följd av den turkiska tillbakagången vid denna tid. Detta var därför också den epok under vilken Valetta, ordens administrativa centrum sedan år 1530, kom att omformas till en magnifik barock- och rokokostad med befästningar vilka var bättre anpassade till det moderna artilleriet. Johanniterorden kom att stanna på Malta fram till slutet av 1700-talet, då den politiska utvecklingen i omvärlden på nytt kom att påverka ordens öde. Då Napoleon I var på väg till Egypten, till vad som har kommit att kallas hans *egyptiska fälttåg*, gjorde han åren 1798- 99 anspråk på ön Malta i den franska statens namn. Ordens medlemmar valde då att ge upp sin ö utan strid och flyttade så småningom till Rom, där orden ännu verkar. Kvar på Malta finns dock ännu ordens omfattande arkiv, vilket aldrig flyttades från ön efter Napoleon I's invasion. Arkivet är idag en av de främsta källorna till kunskap om Johanniterordens historia.

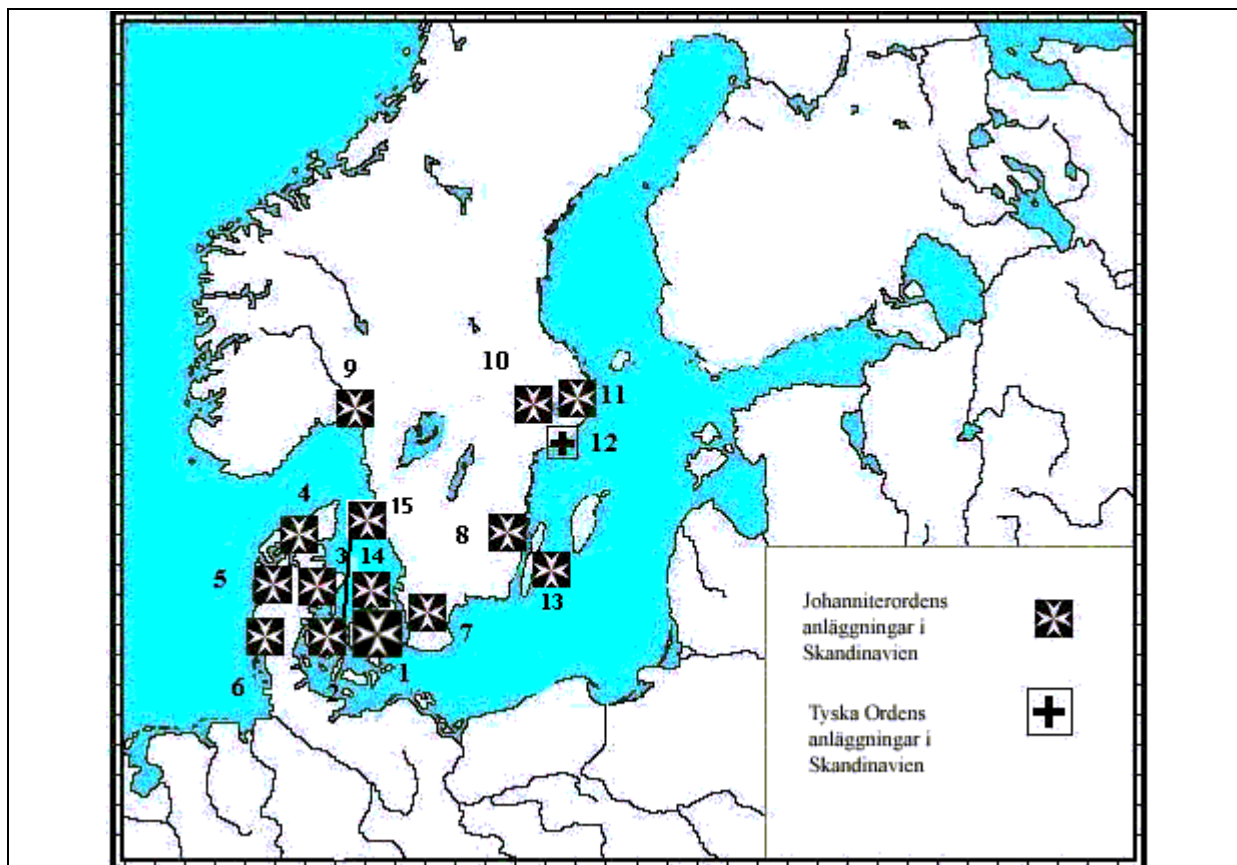
Det bör i detta sammanhang nämnas att Johanniterorden med tiden även kom att få en protestantisk gren. Johanniterordens ursprungliga katolska gren, numera vanligen kallad

Malteserorden, står ännu idag påvestolen mycket nära. Johanniterorden existerar alltså fortfarande och har, som en av få medeltida religiösa riddarordnar, överlevt i så gott som ursprunglig skepnad. Även om orden idag har uppnått statusen av att utgöra en suverän stat har den inte längre några egna territorier. Orden ägnar sig idag i första hand åter åt sina ursprungliga humanitära och vårdande uppgifter. Johanniterorden äger och förvaltar också för detta syfte en rad stiftelser och sjukhus över hela världen.

Till Skandinavien, eller provinsen *Dacia* som denna region inom den Katolska kyrkan också kallades under medeltiden, kom Johanniterorden sannolikt under den senare delen av 1100-talet. Den historiska bakgrunden till denna politiska och religiösa process har först under senare år blivit klarlagd mer i detalj. Det första skandinaviska land som johanniterna kom att etablera sig i var Danmark. Vid mitten av 1100-talet pågick i Danmark en maktkamp mellan kung *Valdemar den Store* och biskop *Eskil*. Maktkampen ledde till att Eskil under åren 1161-67 tvingades att gå i landsflykt. Under denna landsflykt vistades Eskil i sådana miljöer, exempelvis självaste Jerusalem, där Johanniterorden redan var verksam. Då Valdemar och Eskil under den senare delen av 1160-talet slöt fred och Eskil återvände hem till Danmark bör han således redan ha känt till ordens existens och goda rykte. Det är också möjligt att Valdemar såg en möjlighet i att använda sig av de stridsvana johanniterna i den danska expansionspolitik som vid denna tid fördes inom Östersjöområdet.

Genom Valdemars försorg fick johanniterna gården *Antvorskov* på Själland (Fig. 1), vilken under loppet av medeltiden kom att byggas ut till ett viktigt förvaltningscentrum för johanniterna inom kyrkoprovinsen *Dacia*. Genom donationer, köp och jordbyten kom orden i Danmark snart att skaffa sig ytterligare ett antal klosterstiftelser med underliggande markområden på platser som *Ribe*, *Odense*, *Viborg*, *Svenstrup*, *Lund*, *Dueholm*, *Horsens* och *Nyborg*. Somliga av dessa anläggningar kom dock i Johanniterordens ägo först under senmedeltiden och således långt efter det att korstågen i dess högmedeltida form hade upphört. Till de danska ordenshus som grundades innan år 1350 hör sannolikt Antvorskov, Ribe, Odense, Viborg, Svenstrup och Lund, medan anläggningarna i Dueholm, Horsens och Nyborg samtliga grundades under senmedeltiden. Under senmedeltiden var också Johanniterorden en av Danmarks största jordägare.

Till Sverige kom johanniterna sannolikt under perioden 1170- 1185, då de fick en donation i form av S:t Eskils kyrka i *Eskilstuna*. Sannolikt skedde detta innan år 1185 eftersom biskop

1: Antvorskov (ca 1165) ∇, 2: Odense (ca 1280) ∇, 3: Horsens (ca 1350?) ∇, 4: Dueholm (ca 1370) ∇, 5: Viborg (ca 1280) ∇, 6: Ribe (ca 1300?) ∇, 7: Lund (ca 1300?) ∇, 8: Kronobäck (1479) ∇, 9: Varne (ca 1190) ∇, 10: Eskilstuna (ca 1180) ∇, 11: Stockholm (ca 1334) ∇, 12: Årsta (ca 1260?) ∇, 13: Köpinge (ca 1459), 14: Svenstrup (ca 1300?), 15: Nyborg (ca 1427).

Fig. 1. Johanniterordens anläggningar i Skandinavien ca 1291- 1536. Med på kartan finns även Tyska ordens gård Årsta i Sverige, vilken delvis kommer att beröras av arbetet. Årtalen inom parenteserna anger ordenshusens ungefärliga grundningsår och symbolen ∇ visar ifall dessa har varit föremål för arkeologiska undersökningar.

Stefan, vilken var en av de stormän som undertecknade donationsbrevet, dog detta år. Sannolikt skedde donationen, liksom i Danmark, med samtycke från flera av det dåtida Sveriges absolut främsta företrädare. Johanniterklostret i Eskilstuna utvecklades under loppet av medeltiden till ett viktigt religiöst centrum och genom omfattande donationer kom klostret med tiden att bli en av Sveriges största jordägare.

Under senmedeltiden fick johanniterna i Sverige ett antal viktiga tillskott till sitt godsinnehav. Omkring år 1479 mottog orden exempelvis *Kronobäck hospital* vid Mönsterås i Småland efter förhandlingar med riksföreståndaren *Sten Sture d. ä.* Detta hospital kom dock att bli en sorts dotterkloster under Eskilstuna och kom aldrig att få en lika omfattande godsmassa som moderklostret. Sedan 1330-talet ägde johanniterna även en tomt på *Helgeandsholmen i*

Stockholm. Då den anläggning som låg där vid 1400-talets slut ansågs utgöra en svag punkt i stadens försvarsverk byttes denna tomt, efter påtryckningar från stadens styrande krafter, mot en ny tomt vid Österlånggatan inne på själva Stadsholmen. På denna plats kom johanniterna under senmedeltiden att uppföra en kyrka vid nuvarande S:t Johannesgränd. Denna kyrka existerade dock endast under en kort tid eftersom den blev en av de första sakrala byggnader i Sverige som kom att drabbas av Reformationens rivningsvåg. Vid 1400-talets slut fick johanniterna även tillstånd att grunda en hospitalsstiftelse vid *Köpinge* på Öland, men det är oklart huruvida denna någonsin kom till stånd. Klart är dock att Johanniterorden under senmedeltiden, precis som var fallet i Danmark, framstod som en av Sveriges största jordägare.

I Norge grundades så vitt man idag känner till endast ett johanniterkloster, beläget vid *Varne* nära Moss sydost om Oslo, omkring år 1190. Klosters historia är främst känd genom det så kallade *Akershusregistret*, vilket utgörs av en registrering över en rad skrivna handlingar rörande godsets medeltida jordinnehav. Tydligt är att Johanniterorden i Norge aldrig kom att bli lika framstående som i sina skandinaviska grannländer. För samtliga av Johanniterordens kloster inom provinsen Dacia gäller att dessa under den största delen av medeltiden räknades som en del av den tyska tungan inom orden och det tyska inflytandet över ordens besittningar i Skandinavien var också, särskilt under den äldre medeltiden, mycket påtagligt.

Studiens syfte, frågeställningar och avgränsningar samt det skriftliga och det arkeologiska materialets möjligheter och begränsningar

Studiens syfte, frågeställningar och avgränsningar

Som redan antytts i inledningen till detta arbete syftar denna studie till att belysa den historisk-ekonomiska utvecklingen inom de skandinaviska johanniterklostren mellan åren 1291- 1536. År 1291 indikerar förlusten av staden Acka, den sista korsfararbesittningen i det Heliga Landet. Denna händelse kom att ge upphov till omedelbar kritik gentemot de religiösa riddarordnarna i hela Västvärlden eftersom det var just dessa ordnar som hade anförtrotts en stor del av försvaret av de latinska korsfararstaterna. Studien sträcker sig framåt i tiden till år 1536. Detta år drabbade på allvar Reformationen Danmark, det skandinaviska land där Johanniterorden ägde mest land. Orden förlorade genom denna process med tiden hela sitt gods innehav i regionen. Den 245 år långa period som studien omfattar kan dock, utifrån det bevarade skriftliga och arkeologiska materialet om Johanniterordens historia i Skandinavien, delas in i ett flertal kortare epoker eller underperioder.

Syftet med denna studie är alltså att: *Utifrån ett historisk-ekonomiskt perspektiv presentera en kronologi för Johanniterordens historia i Skandinavien.* Det har länge funnits ett behov av en sådan kronologi, men eftersom ämnet hittills inte har studerats av särskilt många skandinaviska historiker eller arkeologer har det inte heller publicerats någon tillfredsställande periodindelning av ordens historia i regionen. Ingen skandinavisk forskare har heller arbetat med Johanniterordens ekonomiska förhållanden som utgångspunkt för en sådan indelning. Vid denna studies *kronologiska indelning*³ har därför lokala och internationella händelser som fått direkta konsekvenser för ordens ekonomi i Skandinavien fått utgöra grunden för periodindelningen och en rad argument för indelningen ges i de olika kapitlen. Ofta har det även visat sig vara möjligt att spåra kopplingar mellan viktiga händelser på det internationella planet och händelser av stor betydelse för ordens ekonomi på en mer lokal nivå. Perioderna utgörs som vi snart skall se av tider av såväl bättre som sämre ekonomiska villkor inom Johanniterordens skandinaviska avdelning.

³ Ordet *kronologi* skall här förstås som en indelning av en längre och sammanhängande tidsperiod i flera kortare underperioder utifrån händelser som påverkat Johanniterordens ekonomi på ett lokalt eller internationellt plan.

Studiens bakomliggande förutsättningar- att förstå Johanniterordens medeltida roll

Som kommer att märkas i denna studie är både det lokala och det internationella perspektivet viktigt att ta hänsyn till då det gäller de internationellt etablerade religiösa riddarordnarna. Detta får också konsekvensen att man inte kan se de skandinaviska johanniterklostren som isolerade anläggningar med självständiga ekonomier, utan man tvingas betrakta dem som mindre enheter i ett internationellt ekonomiskt nätverk av kloster, vars främsta syfte var att finansiera korstågsrörelsen. Denna skyldighet hos johanniterna har uttryckts på följande sätt av *Trond Svandal*:

*”De tilhørte en ridderorden, en egen kategori av kirkens religiøse ordener. Fokus for brødrene av ridderordenene skulle primaert vaere å drive propaganda for sin orden, samle inn penger til driften av den og rekruttere nye brødre”.*⁴

Anledningen till att studien fokuserar på just de historisk-ekonomiska aspekterna av Johanniterordens historia är alltså att denna orden var en del av den mycket kostnadskrävande korstågsrörelse som uppmuntrades av den Katolska kyrkan under hela den period som studien omfattar. Detta innebär också att de kloster som Johanniterorden ägde över hela den katolska världen samtliga var tvungna att bidra till finansieringen av korstågen genom insändande av ekonomiska medel, så kallade *responsioner*, till ordensledningen. Detta förhållande skiljer till stor del denna orden från andra religiösa ordnar i det medeltida Skandinavien.⁵ Visserligen var Johanniterorden i gengäld ofta befriad från de tionden och de olika former av korstågsskatter som vid olika tillfällen inkrävdes av Katolska kyrkans kollektorer,⁶ men dessa insamlingar skedde sannolikt med såväl mindre regelbundenhet som i mindre omfattning än de årligen återkommande responsionerna. Dessa responsioner varierade ofta kraftigt i storlek från såväl en historisk period till en annan som från en ordensprovins till en annan. Nivån på responsionerna reglerades direkt av ordensledningen i samband med de regelbundet återkommande *generalkapitlen*.⁷ Vid sidan av de årligen återkommande responsionerna kunde ordensledningen dessutom, i synnerhet under perioder då orden var involverad i olika militära kampanjer och behoven av ekonomiska medel var särskilt stora, pålägga ordenshusen olika former av extra avgifter.

⁴ Svandal 2006, sid. 4

⁵ Hatt Olsen 1961, sid. 301ff

⁶ Se påvebrev från den aktuella perioden i *Acta pontificum Danica* och *Acta pontificum Suecica*.

⁷ Hatt Olsen 1961, sid. 311ff

Ett exempel på Johanniterordens interna kontrollsystem var även det sätt som ordensledningen undersökte förhållandena inom de olika provinserna på. För att försäkra sig om att de ekonomiska medel som behövdes till korstågsrörelsen verkligen betalades in från provinserna, liksom för att kontrollera skicket på ordens omfattande egendomar, förekom det inom Johanniterorden, och delvis inom den Katolska kyrkan i övrigt, ett system av så kallade *visitationer*.⁸ Dessa visitationer utgick med jämna mellanrum till olika geografiska regioner efter beslut från ordensledningen. I samband med dessa visitationer kunde responsioner eller andra avgifter insamlas samtidigt som beslut kunde fattas kring exempelvis hur en viss provins skulle styras under de närmaste åren. Vid visitationerna kunde därför ibland även de utsända bröderna, de så kallade *visitorerna*, till exempel fatta beslut om vilka bröder som skulle tillträda olika ämbeten eller medla i olika former av tvister i ordenshusen.⁹ Sådana beslut fattades till vardags som regel av de lokala ämbetsmännen.

Eftersom Johanniterorden under senmedeltiden var representerad i så gott som samtliga europeiska länder inkom också ekonomiska medel till ordensledningen från en rad olika håll. Detta krävde att omfattande administrativa rutiner byggdes upp inom orden för att kunna kontrollera in- och utflödet av pengar.¹⁰ Det medeltida Europa var dock inte på något sätt en lugn och harmonisk plats. De ordenshus som blomstrade till följd av tillfälligt stabila politiska, ekonomiska och religiösa förhållanden inom en region kunde vid samma tidpunkt ha sina raka motsatser i ordenshusen inom en annan region, vilken härjades av krig, farsoter och/eller interna maktstrider. Johanniterordens historia är därför ett internationellt historiskt fenomen som speglar såväl den Katolska kyrkans som hela Västerlandets historia. Detta är viktigt att ha i åtanke för att förstå hur ordens inre organisation och struktur fungerade under medeltiden.

En konsekvens av detta blir att det inte varit priorn i ett ordenshus som styrt över ombyggnaderna av sitt kloster utan i realiteten har det varit ordensledningen som, genom ordens hierarkiska, administrativa och monetära system, reglerat de enskilda klostrens expansion genom olika former av skatter och avgifter.¹¹ Ordensledningen förbehöll sig under hela medeltiden rätten att lägga beslag på ekonomiska medel i provinserna. De statuter som antogs vid Johanniterordens generalkapitel i Limassol på Cypern år 1301 visar detta tydligt:

⁸ Riley-Smith 1967, sid. 348f

⁹ Borchardt 2003, sid. 83ff och Sarnowsky 2007, sid. 15ff

¹⁰ Luttrell 1970, sid. 408ff, Sarnowsky 1998, sid. 267ff, Vann 1998, sid. 275ff och Vann 2006.

¹¹ Hatt Olsen 1961, sid. 303ff

*“Item, it is decreed that no brother in Germany make any new building, but that each brother keep to the maintenance of that which he holds and pay his Responsions and debts; and he who shall do the contrary, let him lose the company of the House”.*¹²

Denna detaljreglering från ordensledningen på Cypern visar att bröderna inom den tyska tungan, som Skandinavien alltså utgjorde en underordnad del av, i början av 1300-talet var förbjudna att bygga nya ordenshus. Detta förbud upprepades dessutom på generalkapitlet år 1304, något som tyder på att ekonomin inom den tyska tungan måste ha ansetts som fortsatt svag vid denna tidpunkt.¹³ Det har inte gått att finna några uppgifter om när detta byggförbud upphävdes, men upphävandet kan ha stor betydelse för dateringen av expansioner och/eller nygrundanden av åtskilliga ordenshus inom hela den tyska tungan. Jag kommer därför att återkomma till detta längre fram i arbetet. Detaljregleringar av det ovan citerade slaget måste tolkas som att det i ordensledningens ögon var viktigare att det fanns tillräckliga ekonomiska resurser för att kunna föra krig mot Katolska kyrkans fiender än att tillfredställa de ekonomiska behoven i enskilda ordenshus. Samtidigt har självfallet de lokala förhållandena i Skandinavien vid olika tidpunkter spelat en viktig roll för klostrens möjligheter att betala de ekonomiska pålagorna till ordensledningen. Svält, epidemier och krig är exempel på lokala faktorer som under medeltiden kunde påverka betalningar över större geografiska avstånd. Nedanstående citat är hämtat från regesten till ett brev från år 1374:

*”Påven som ved et Brev af 15. April 1372 har overdraget Johanniterne i Tyskland, Upsala, Lunds m. fl. Kirkeprovinser Indsamlingen af en Etaarstiende af alle gejstlige Indtægter, men nu fra Johanniterprien i Tyskland (Alamannia), Conradus, havde faaet meddelt, at Krig og Forvirring i Tyskland forringede Indtægterne, eftergiver Tienden der”.*¹⁴

Dessa förhållanden är mycket viktiga att känna till då man talar om Johanniterordens ekonomi under medeltiden och de bör därför uppmärksammas redan här. Det är alltså viktigt att man vid studier av Johanniterordens historia, både på ett lokalt och ett mer internationellt plan, tar hänsyn till ordens internationella situation, vilken under hela medeltiden kom att ha antingen ett direkt eller indirekt inflytande på de ekonomiska förhållandena i de enskilda ordenshusen.

¹² King 1934, sid. 119 f.

¹³ King 1934, sid. 135

¹⁴ Acta Pont. Dan., VII, nr. 5556

Det skriftliga materialets möjligheter och begränsningar

Det skriftliga material som detta arbete bygger på är av mycket olika art. Materialet utgörs av så pass varierande källor som kungabrev, brev utfärdade av olika skandinaviska priorer och andra ämbetsmän, brev från ordensledningen med instruktioner till olika ämbetsmän i Skandinavien, donationsbrev från olika kungar, adelsmän och borgare, förteckningar över egendomar i olika ordenshus samt berättelser om avlagda visitationer. De skrivna källorna är dessutom av mycket olika kvalitet eftersom det inte alltid går att avgöra vilka platser eller vilka förhållanden som egentligen avses. Delar av det skriftliga materialet har även förstörts i samband med Reformationen eller senare under 1600-, 1700- och 1800-talen. Kännedom om innehållet i många av de danska johanniterklostrens arkiv har vi dock genom *De Ældste danske Archivregistraturer*.¹⁵ Registreringarna förtogs under 1500- och 1600-talen med syfte att beskriva innehållet i de originaldokument som vid denna tid ännu till stor del förvarades i de olika klosterarkiven, men som idag delvis har gått förlorade. Av registraturerna framgår det dock att somliga dokument var oläsliga och i ett mycket dåligt skick redan vid den tidpunkt då registraturerna upprättades.¹⁶ En uppskattning av bevaringsgraden hos de danska johanniterklostrens arkiv finner man i *Thelma Jexlevs* arbete *Lokalarkiver til 1559: gejstlige arkiver* från åren 1973- 77.¹⁷ Det totala antalet kända brev som berör de skandinaviska johanniterklostren uppgår till omkring 2000 stycken. Av dessa brev är ca 25 % bevarade i original, medan resten är kända genom senare avskrifter och register.

År 1607 registrerades de vid denna tidpunkt bevarade breven från Antvorskov klostres arkiv.¹⁸ Liknande registraturer hade redan år 1558 upprättats över breven från Odense johanniterkloster,¹⁹ år 1591 över breven från Dueholm johanniterkloster²⁰ och år 1574 över breven från Viborg johanniterkloster.²¹ Dessa arkivregistraturer har därför varit oerhört viktiga då det gällt att finna information om de ekonomiska förhållandena inom de danska johanniterklostren, inte minst under tiden efter år 1412, en period som *Diplomatarium Danicum*²² och *Danmarks Riges Brev*²³ ännu inte täcker. *Diplomatarium Danicum* finns idag

¹⁵ ÆdA I-V, 1852- 1910.

¹⁶ Se exempelvis registraturen över breven från Antvorskov kloster. Æda IV, sid. 109, nr 77.

¹⁷ Jexlev 1973- 1977

¹⁸ ÆdA IV, sid. 57ff

¹⁹ ÆdA V, sid. 605ff

²⁰ ÆdA III, sid. 173ff

²¹ ÆdA II, sid. 365ff

²² DD 1938ff-

²³ Dan. Rig. Br., 1938ff-

även tillgängligt i digital form på Internet då den *Danska Diplomatariekommissionen* valt att publicera breven på detta sätt. Information om brev från de danska johanniterklostren har till viss del även återfunnits i *Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis*,²⁴ samt *Regesta diplomatica historiae Danicae*,²⁵ vilka båda innehåller en del brev som inte ingår i andra publiceringar av danska medeltidsbrev. För Dueholm klostrets del har även det så kallade *Dueholms diplomatariet*²⁶ varit av stor betydelse för denna studie. Detta diplomatarium innehåller en del brev som inte finns i arkivregistraturen och tvärtom. Från ordenshusen i Ribe och Horsens finns tyvärr inga liknande registraturer och dessa två kloster har därför också varit de svåraste att arbeta med ur ett historiskt perspektiv. När breven från dessa båda kloster gick förlorade är det mycket svårt att uppskatta, men eftersom enstaka dokument finns kvar har arkiven uppenbarligen inte förstörts i sin helhet vid exempelvis en brand. Det är därför troligare att de skriftliga källorna från dessa två kloster successivt har spritts under de nära femhundra år som gått sedan Reformationen.

Då det gäller de mindre danska ordenshusen i Svenstrup, Lund och Nyborg är det tveksamt om dessa kan betecknas som kloster. Den allmänna uppfattningen är istället att dessa platser under medeltiden endast har utgjorts av så kallade *johanniterbon*, vilka aldrig utvecklades till självständiga kloster utan istället lydde under Antvorskov kloster. Detta antagande stöds av att brev rörande de tre sistnämnda anläggningarnas affärer och gods innehav återfinns i registraturen från Antvorskov. De tre anläggningarna har därför utgjort mindre enheter under Antvorskov kloster, och således även utgjort en del av detta klostrets ekonomi, än självständiga kommanderier.

För Varne kloster i Norge har på samma sätt som de danska registraturerna det så kallade *Akershusregistret af 1622*²⁷ varit mycket betydelsefullt för denna studie, eftersom det innehåller en rad brev från Varne kloster. En viktig kompletterande källa över breven från Varne kloster är även *Regesta Norvegica*²⁸. De flesta norska medeltidsbrev återfinns annars i *Diplomatarium Norvegicum*,²⁹ som också har varit den viktigaste källan till information om de bevarade breven från Varne. Det norska diplomaterialet finns idag, i likhet med det danska, till stor del tillgängligt digitalt via Internet sedan man i Norge också valt att publicera

²⁴ Rep. Dipl. Reg. Dan., 1894- 1939

²⁵ Reg. Dipl. Hist. Dan., 1847- 1907

²⁶ Dueholms Diplomatarium. En nyutgåva utgavs av Arnold Kæseler 2003.

²⁷ Akershusregistret

²⁸ Reg. Norv. 1898 ff-

²⁹ DN 1849- 1976

de norska medeltidsbrevens på detta sätt. Detta gäller för övrigt även det svenska diplomaterialet som idag finns tillgängligt digitalt ända fram till Reformationen.

Brev rörande Eskilstuna kloster finns förutom i *Diplomatarium Suecanum*³⁰ och dess fortsättning *Svenskt Diplomatarium*³¹ också i samlingen *Svenska Medeltidsregister 1434-1441*³² samt i den så kallade *Eskilstuna klostrets jordebok*,³³ den senare i Riksarkivet i Stockholm. Somliga av klostrets brev återfinns idag även i samlingen *Rasmus Ludvigssons Jordebrevsförteckningar*³⁴ i Kammararkivet i Stockholm samt i samlingen *Svenska Riks- Archivets Pergamentsbref från och med år 1351 förtecknade med angifvande av innehållet*³⁵ i Riksarkivet i Stockholm. En inventering av Eskilstuna klostrets bevarade brev gjordes 1997 i ett arbete av *Magnus Wahlberg*,³⁶ men denna studie sätter tyvärr inte in materialet från klostret i ett större skandinaviskt och/eller internationellt historiskt sammanhang.

Från Kronobäck kloster finns förhållandevis få brev bevarade av den anledningen att detta var det sista johanniterkloster som kom att grundas i Skandinavien. Klostret hann därför inte vara verksamt i mer än ca femtio år innan Reformationen ledde till att samtliga skandinaviska kloster på sikt kom att stängas. Det har därför inte varit möjligt att se några tydliga ekonomiska tendenser hos klostret i Kronobäck under en längre sammanhängande period på samma sätt som varit fallet med de flesta andra johanniterklostren i regionen. Det finns även tecken som tyder på att Kronobäck lydde under Eskilstuna kloster och det är därför oklart om bröderna i Kronobäck förde ett eget arkiv. Då Wahlberg skrev sitt arbete om Eskilstuna kloster menade han att det inte gått att finna några tecken på att Kronobäck kloster fört en egen godspolitik. Han menade därför också att de gods som klostret ägde vid Reformationen sannolikt hade blivit donerade redan till hospitalet *Norrebygd*, vilket enligt ett beslut år 1479 kom att utgöra grunden till Kronobäck johanniterkloster.³⁷ Detta gör det troligt att Kronobäck kloster aldrig hade något eget arkiv och att stiftelsens jord istället administrerades från Eskilstuna. Detta antagande stöds dessutom av förhållandena i Danmark, där de mindre anläggningarna i Nyborg, Svenstrup och Lund tycks ha styrts från Antvorskov kloster och därför inte heller tycks ha haft egna arkiv.

³⁰ DS 1829 ff-

³¹ SD 1875- 1903

³² Svenska Medeltidsregister

³³ Jordeb. f. Esk. Kl.

³⁴ Ras. Lud. Jord.

³⁵ Sv. Riks-Arch. Perg. Br. 1866- 1872

³⁶ Wahlberg 1997

³⁷ Wahlberg 1997, sid. 27

Beträffande johanniternas klosterfilial i Stockholm förtjänar det här att nämnas att en av de viktigaste källorna till information om det bevarade skriftliga materialet från denna anläggning är de så kallade *Stockholms Stads Tänkeböcker*. I arbetet *Bidrag till Johanniterordens historia i Stockholm 1334- 1526* har Nils Östman samlat de uppgifter som berör Johanniterordens historia i Stockholm.³⁸ Såväl Östmans arbete som de originalbrev som ännu finns bevarade rörande denna anläggning har därför varit av stor betydelse då det gällt att rekonstruera de ekonomiska förhållandena inom ordenshuset i Stockholm.

För samtliga anläggningar som omfattas av denna studie gäller att dokument rörande de olika klostrens jordaffärer ibland har påträffats i form av exempelvis testamenten eller donationsbrev vilka aldrig har legat i klosterarkiven utan istället har varit i olika privatpersoners ägo redan under medeltiden. Sådan information kring olika jordaffärer har inte heller alltid gått att återfinna i registraturerna från de olika klostren då ordenshusens egna exemplar av dessa brev redan hade gått förlorade då registraturerna upprättades under 1500- och 1600-talen. I sådana fall har alltså den totala bilden av de olika klostrens godspolitik kunnat kompletteras på ett mycket värdefullt sätt. Generellt måste man även räkna med att donationer under äldre medeltid inte alltid skrevs ned. Eftersom en stor del av det bevarade skriftliga materialet, vid sidan om olika former av lokala markaffärer, berör ekonomiska förhållanden mellan ordensledningen och olika ordensprovinser måste detta skriftliga material studeras i kombination med varandra.

En följd av de tidvis oklara förhållandena i det skriftliga materialet blir att Johanniterorden under senmedeltiden kan ha ägt fler gårdar, byar och markområden i Skandinavien än vad vi idag känner till, men att ingen skriftlig dokumentation som omnämner dessa platser har bevarats fram till våra dagar. Det finns även exempel på gårdar eller byar som omnämns i de skriftliga källorna, men som idag inte längre kan identifieras rent geografiskt eftersom platserna antingen har försvunnit eller bytt namn. Detta gör det också svårt att presentera kartor med de olika klostrens gods innehav vid olika tidpunkter. Dessutom framgår det inte alltid av de olika köpe-, sälj-, bytes-, pant- och donationsbrev vilka de faktiska storlekarna har varit på de olika penningssummor, gårdar eller markområden som omtalas i breven. Detta gör också att det ibland har varit svårt att uppskatta värdet av en jordaffär i förhållande till en annan likartad affär. Ett annat problem är förknippat med penningvärdet. De skandinaviska

³⁸ Östman 1932

valutorna, och därmed även värdena på de gårdar och markområden som omtalas i källorna, varierade av olika anledningar i värde under medeltidens lopp. Alla former av omvandlingar av enheter över tid och rum riskerar alltså att leda till vissa felkällor. Därför har en metod använts i studien för att försöka lösa dessa problem och för att kunna analysera johanniterklostrens ekonomiska förändringar.

En metod för att belysa de ekonomiska förändringarna inom johanniterklostren

Den metod som har tillämpats i detta arbete bygger på att olika diagram visar de uppskattade storlekarna på klostrens jordaffärer per år och per kloster. Även om fakta ibland har fått hämtas från sekundärkällor har det i de flesta fall ändå gått att utläsa hur många gårdar som givits i donation, köpts eller sålts vid de olika klostren varje år. Denna metod användes även av *Lars-Arne Norborg* i hans studie om Vadstena klostrets gods innehav.³⁹ Inspiration till metoden har även hämtats från en studie rörande Øm klostrets jordegods av *Poul Rasmussen*.⁴⁰ Metoden gör att jordaffärernas relativa storlekar kan jämföras med varandra, även om det exakta värdet på gårdarna inte alltid framgår av de bevarade skriftliga källorna. På samma sätt har penningdonationernas relativa storlekar kunnat uppskattas utifrån översättningar av valutornas värden vid olika tidpunkter under medeltiden.⁴¹ Penningdonationerna redovisas för överskådlighetens skull tillsammans med gårdsdonationerna i diagrammen, så att den totala mängden donationer per år och per kloster framgår. Det finns alltså ett tillräckligt stort skriftligt material bevarat för att det skall gå att identifiera olika tendenser inom klostrens godspolitik under den 245 år långa period som studien omfattar. Texten innehåller därför hela 85 olika diagram, vilka visar exempelvis donationer, köp, försäljningar, byten och pantsättningar av jord vid olika tidpunkter i klostrens historia.

Det måste dock påpekas att de diagram som förekommer i studien inte skall ses som några exakta statistiska sammanställningar över klostrens ekonomiska förhållanden, utan endast skall betraktas som en analysmetod vilken har använts för att på ett överskådligt sätt presentera de tendenser som är synliga i det skriftliga materialet. Diagrammen ger därför en bra överblick över de olika klostrens godspolitik vid olika tidpunkter, men för att förklara de

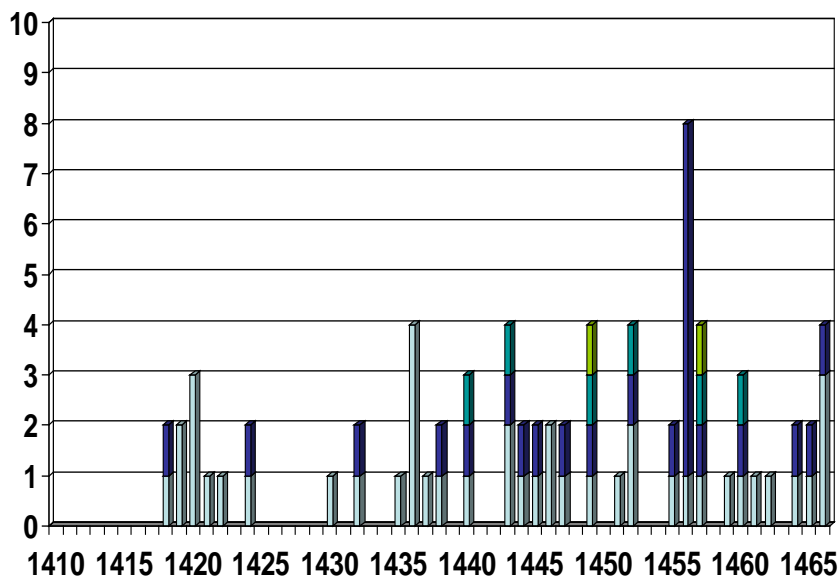
³⁹ Norborg 1958

⁴⁰ Rasmussen 1955

⁴¹ Carlsson 1993 och Hybel & Poulsen 2007

ekonomiska förändringar som är synliga i diagrammen diskuteras dessa i studien hela tiden mot bakgrund av den lokala, den regionala och den internationella utvecklingen. Det skriftliga materialet har dock använts med stor försiktighet. Endast då det funnits tydliga tecken på att johanniterklostren genomgått större ekonomiska förändringar har denna information använts som stöd för studiens kronologi. De diagram som förekommer i arbetet ser ut på följande sätt:

Diagram 28: Donationernas antal och inbördes storlekar i Viborg 1410- 1466

Detta diagram skall förstås på så sätt att år 1457 gav fyra olika donatorer (Dessa motsvaras av de fyra färgerna i stapeln för år 1457) en gård var (En enhet i skalan i vänsterkanten på diagrammet motsvarar en gård) i donation till Viborg johanniterkloster. På samma sätt gav två olika donatorer tre respektive en gård i donation till klostret år 1466. Denna metod har den fördelen att de olika donationernas relativa storlekar direkt kan avläsas i diagrammen i förhållande till varandra och dessutom jämföras med storlekar på donationer under andra perioder och till andra kloster.

Av intresse då det gäller att spåra ekonomiska förändringar har även sådana skriftliga källor varit som omtalar olika former av byggnadsprojekt inom de skandinaviska johanniterklostren, eftersom ombyggnader och/eller expansioner av dessa anläggningar måste ha krävt goda ekonomiska förhållanden inom de respektive klostren. De dokument som omnämmer byggnadsprojekt vid de skandinaviska johanniterklostren har samlats i en särskild bilaga för att visa under vilka tider sådana projekt finns omtalade i de skriftliga källorna (Bil. 1). Denna information har sedan kunnat jämföras med det arkeologiska materialet.

Det arkeologiska materialets möjligheter och begränsningar

Det skriftliga materialet från de olika klostren har hela tiden under arbetets gång jämförts med den information som har kunnat inhämtas från det arkeologiska materialet från de olika skandinaviska ordenshusen. De båda materialgrupperna har på så sätt, åtminstone delvis, kunnat ge ett gemensamt stöd för de olika tendenser som är utmärkande för de epoker som utgör kronologin i detta arbete. Det arkeologiska material som existerar från Johanniterordens anläggningar i det medeltida Skandinavien kan sägas vara av två olika slag: Dels existerar ett visst byggnadsarkeologiskt material i de, helt eller endast delvis, bevarade anläggningar som under medeltiden uppfördes av orden i de respektive skandinaviska länderna. Dessutom existerar det ett arkeologiskt fynd- och dokumentationsmaterial från olika arkeologiska undersökningar inom eller i anslutning till dessa anläggningar, vilket idag främst förvaras i olika skandinaviska museers samlingar.

Kvalitén på detta arkeologiska material är dock mycket ojämn som en följd av att materialet har insamlats under en mycket lång tidsrymd. Detta innebär exempelvis att det fyndmaterial och den arkeologiska dokumentation som insamlades redan under slutet av 1800-talet och/eller början av 1900-talet sällan är stratigrafiskt kopplad till enskilda arkeologiska kontexter. Detta har fått till följd att det ibland endast har varit möjligt att koppla fynd och skriftlig fältdokumentation till en arkeologisk undersökning ett visst år och ett visst område utan att det har gått att identifiera exakt varifrån ett visst fyndmaterial kommer eller hur en viss struktur har förhållit sig till andra strukturer inom samma område. Äldre arkeologiska undersökningar existerar framför allt från Antvorskov och Eskilstuna i form av ett, innan denna studie utfördes, till stora delar obearbetat material i dels *Nationalmuseets* samlingar och arkiv i Köpenhamn, dels i *Statens Historiska Museums* samlingar i Stockholm och dels i *Eskilstuna museers* magasin och arkiv.

Från Kronobäck kloster finns också ett visst arkeologiskt fyndmaterial i *Statens Historiska Museums* samlingar i Stockholm. Från Viborg johanniterkloster finns ett mindre arkeologiskt fyndmaterial på *Viborg Stiftsmuseum* och material från Odense johanniterkloster förvaras främst i samlingarna på *Odense Bymuseum*. I *Den Antikvariske Samling* i Ribe finns även ett omfattande material från undersökningar i området för Ribe johanniterkloster, vilka utfördes under 1980- och 1990-talen. Även Dueholm johanniterkloster har varit föremål för arkeologiska undersökningar. Materialet från dessa undersökningar finns delvis i *Morslands*

Historiska Museum och material från Horsens johanniterkloster finns i *Horsens Museum*. De arkeologiska rapporterna från dessa undersökningar finns omnämnda i kapitlet *Forskningshistorik* nedan. De stående murarna och andra byggnadsmässiga lämningar från de skandinaviska johanniterklostren har endast i begränsad omfattning varit föremål för moderna byggnadsarkeologiska undersökningar.

Det äldsta arkeologiska materialet har alltså använts med stor försiktighet eftersom det endast har kunnat bidra med värdefull information i en begränsad omfattning. Senare insamlat arkeologiskt material, vilket härrör från modernare arkeologiska exploateringsundersökningar där man använt sig av moderna arkeologiska dokumentationsprinciper, har därför visat sig vara betydligt mer användbart. Det material som härrör från dessa modernare undersökningar har därför också varit värdefullt då det gällt att försöka identifiera perioder av exempelvis bebyggelsemässig expansion och/eller ökande byggnadsaktivitet vid de skandinaviska johanniterklostren. Här har därför såväl daterbara tecken på ombyggnader i stående murverk som stratigrafiskt och naturvetenskapligt daterade strukturer både ovan och under markytan varit värdefulla källor till information. De naturvetenskapliga analysmetoder som har använts i denna studie är *dendrokronologiska analyser* av trä och ^{14}C -dateringar av murbruk, så kallade *AMS-dateringar* (Accelerator Mass Spectrometry), från stående murverk.

Den senare av dessa dateringsmetoder är dock inte lika exakt som den förstnämnda metoden. ^{14}C -dateringar av murbruk har utvecklats från traditionella ^{14}C -dateringar av organiskt material som kol, ben och trä, men beräknar istället tidpunkten då murbruket stelnade. Metoden är en förhållandevis ny arkeologisk dateringsform som lämpar sig särskilt väl för datering av murade byggnader. Priset för ett enskilt prov, omkring 50 000 SEK, har hittills varit en av de viktigaste faktorerna som hindrat metoden från att få någon större spridning inom den moderna fältarkeologin. Alla former av ^{14}C -dateringar ger dessutom som regel endast ett större eller mindre tidsintervall som måste jämföras mot en större helhet av information. Metodens tillämpning, möjligheter och begränsningar har ingående beskrivits i ett antal vetenskapliga artiklar.⁴²

Även dendrokronologiska analyser har vissa felkällor då dateringarna för att bli exakta kräver att ett tillräckligt stort antal årsringar är bevarade i de prover som skall dateras. Ett annat stort

⁴² Hale, Heinemeier, Lancaster, Lindroos & Ringbom 2003 och Ringbom 2004

problem med dendrodateringar av trä i byggnader är att byggnadsmaterial kan ha blivit återanvänt, så att det material som man vill datera i själva verket är äldre än det murverk som detta ingår i. På samma sätt kan ombyggnader eller reparationer av medeltida murverk ha gjort att en byggnad innehåller material från flera olika historiska perioder.

Dendrokronologisk tillämpning inom arkeologin har beskrivits ingående i en rad olika internationella och skandinaviska arbeten.⁴³ För att försöka eliminera risken för att de naturvetenskapliga prover som använts i denna studie har insamlats från osäkra kontexter har provtagningarna övervägts noga från en plats till en annan och från en provtagning till en annan genom ingående diskussioner med bland annat *Kalmar länsmuseum*. Somliga av de dateringar som har gjorts i samband med denna studie har därför gett goda och i vissa fall helt nya resultat från somliga av de anläggningar som behandlas i studien.

En viktig faktor att känna till då det gäller det arkeologiska materialet är också att de flesta kloster under loppet av medeltiden expanderade såväl ekonomiskt som rent byggnadsmässigt. Detta gjorde också att många kloster under senmedeltiden kom att utgöras av såväl vidsträckta jordegendomar som storleksmässigt mycket omfattande byggnadskomplex.⁴⁴ Detta är därför inte på något sätt ett fenomen som är typiskt för Johanniterorden, men genom att johanniterklostren, i högre grad än inom de flesta andra medeltida ordnar, var hårt reglerade av ordensledningen finns det också ett tydligare samband mellan ordens ekonomiska situation vid olika tidpunkter och expansionerna av ordenshusen i de enskilda provinserna.

⁴³ Storsletten & Thun 1993, Bartholin 2001 och Wimmer & Vetter 1999

⁴⁴ Krongaard Kristensen 2000, sid. 47ff

Forskningshistorik

Forskningen om korstågen och de religiösa riddarordnarnas historia är idag så pass omfattande att det knappast går att göra en fullständig bibliografi över alla arbeten som har skrivits inom detta forskningsfält. En sådan sammanställning skulle rymma tusentals titlar av forskare och författare från hela världen. Den nedan presenterade forskningshistoriken skall därför endast ses som en introduktion till relevant litteratur för denna studie. Då studien fokuserar på ordens ekonomiska utveckling under medeltiden är det naturligt att litteratur som berör denna aspekt har beretts mest plats i forskningshistoriken. Eftersom arbetet är tvärvetenskapligt inriktat finns dock även relevant arkeologisk litteratur representerad. De större skandinaviska käll- och brevsamlingarna är redan presenterade i det föregående material- och metodkapitlet och finns därför inte med i forskningshistoriken. Däremot finns ett antal verk som berör Västvärldens och Skandinaviens ekonomiska historia med i sammanställningen. Dessa arbeten har fungerat som bakgrundstudier då det gällt att skaffa sig en bild av den allmänna ekonomiska utveckling som inträffade under medeltiden i Västvärlden i allmänhet och i Skandinavien i synnerhet. Litteraturen är i forskningshistoriken för överskådlighetens skull indelad i en internationell och en skandinavisk del, samt uppdelad på historisk respektive arkeologisk forskning. I såväl den internationella som den skandinaviska delen görs även en värdering av den äldre forskningens relevans för min egen studie genom att peka på tidigare publikationers inriktningar, perspektiv, fördelar och brister.

Den äldre internationella forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia

Den tidigaste historieskrivning som kom att beröra Johanniterordens ekonomiska förehavanden utfördes faktiskt av ordens egna medlemmar. Under 1300- och 1400-talen, då ordens högkvarter flyttade ut i Medelhavets övärld, tillkom också en rad nya ämbeten och administrativa enheter, såsom *ordensamiral* och *ordenskansler*, inom orden.⁴⁵ Ämbetsmän på dessa nyinrättade administrativa poster och på andra positioner inom orden efterlämnade en rad skrivna handlingar, såsom inventarieförteckningar, kontrakt och kvitton på ekonomiska transaktioner, vilka tillsammans ger oss en förhållandevis god inblick i vad som pågick inom ordens högkvarter under dessa sekler. I en artikel från år 1966 har den brittiske forskaren

⁴⁵ Luttrell 1975, sid. 50ff

Anthony Luttrell, en av de främsta kännarna av Johanniterordens historia, kunnat visa att många av ordensmedlemmarna ännu vid 1200-talets slut kom från lågadliga familjer där läs- och skrivkunnigheten var förhållandevis begränsad.⁴⁶ Samma bild framträder i två artiklar om rekryteringen till de religiösa riddarordnarna under 1100- och 1200-talen av *Alan Forey*.⁴⁷ Det faktum att många ordensbröder var analfabeter bör avsevärt ha försvårat deras möjligheter att tillträda ämbeten som krävde kunskaper inom läsning och skrivning och måste samtidigt ha minskat deras möjligheter att beskriva det samtida livet inom orden i skriftlig form.

Reformationens framfart i norra Europa gjorde annars att mycket skriftlig, men även arkitektonisk, information kring det medeltida klosterväsendet gick förlorad i de länder som drabbades av de kyrkliga reformerna. Inom de delar av Europa som förblev katolska fortsatte emellertid material rörande Johanniterorden och andra klosterordnar att samlas i arkiven och ordensbyggnader fortsatte att uppföras under såväl renässansen som senare historiska epoker. Det betydligt större material om Johanniterordens historia som finns i dessa länder har därför alltsedan Reformationen ofta fått tjäna som jämförelsematerial för forskare från de norra delarna av Europa då det gällt att försöka återskapa de förhållanden som under medeltiden rådde i ordens mer nordligt belägna kloster. Tidig forskning kring Johanniterordens ekonomiska historia är därför en del av den allmänna medeltidsforskning som i olika länder utfördes redan kort efter Reformationen. Denna forskning bestod ofta av så pass enkla ting som att samla och registrera de handskrifter och urkunder från kloster och andra medeltida institutioner i norra Europa vilka hade spritts i olika riktningar då klostren stängdes. Exempel på sådana handskriftsamlingar som berör Johanniterordens ekonomiska historia är de redan omtalade registreringarna från klostren i Antvorskov, Odense, Viborg, Dueholm och Varne, men liknande registreringar finns även i en rad andra europeiska länder. Inte sällan utfördes insamlandet av medeltida handskrifter på antingen kungligt initiativ eller på initiativ av förmögna konstmecenater, vilka ofta förvarade breven i sina privata bibliotek.

Den mest kände forskare som redan under 1600-talet kom att arbeta med Johanniterordens historia var troligtvis italienaren *Giacomo Bosio*. Dennes arbete har varit av stor betydelse för den senare forskningen kring ordens historia.⁴⁸ Bosio var verksam i såväl Rom som på Malta och hade därför tillgång till ett stort antal bevarade skriftliga dokument rörande ordens

⁴⁶ Luttrell 1966a, sid. 1ff

⁴⁷ Forey 1986, sid. 139ff och Forey 1998, sid. 185ff

⁴⁸ Bosio 1594- 1602

historia. Bosio var bred i sin forskning och kom bland annat att beröra ordens ekonomiska förhållanden. Det var sannolikt genom stark influens från just Bosio som en annan tidig utforskare av Johanniterordens historia, fransmannen *Abbe René d'Aubert de Vertot*, utgav ett omfattande arbete år 1726.⁴⁹ de Vertot hade på grund av sin forskning kring Johanniterorden redan år 1715 utnämnts till ordens officiella historiograf. Även de Vertot hade således vid sin död år 1735 bidragit starkt till att skapa en grund för den senare forskningen kring Johanniterordens ekonomiska historia.

Fransmannen och ledamoten av Franska Akademin *Joseph F. Michaud* var vid början av 1800-talet en av de första forskare som behandlade korstågens och de religiösa riddarordnarnas historia ur ett mer modernt vetenskapligt perspektiv.⁵⁰ Hans stora verk om korstågens historia innehåller exempelvis en del diskussioner kring finansieringen av olika arméer och trupptransporter under korstågen. Han visar även på de italienska handelstädernas roll i denna finansiering, ett område som har relevans för Johanniterordens ekonomiska historia eftersom de religiösa riddarordnarna ofta hyrde fartyg från dessa handelsstäder. Johanniterna hade dessutom ett flertal viktiga ordenshus i hamnstäderna kring Medelhavet och deponerade med jämna mellanrum ekonomiska tillgångar hos de italienska bankerna. År 1841 började även det viktiga franska arbetet *Recueil des historiens des Croisades*⁵¹ att utkomma, vilket bland annat innehåller brev och texter med anknytning till korstågens ekonomi, handel och kultur. Många av de skribenter som vi möter i dessa brev har själva varit ögonvittnen till de händelser som beskrivs i texterna och källorna får därför anses vara förhållandevis tillförlitliga. Andra exempel på tidig fransk forskning kring Johanniterordens historia är *Joseph Delaville le Roulxs* studier från slutet av 1800-talet.⁵² Dessa arbeten räknas fortfarande till standardverken inom forskningen om Johanniterorden och används ännu flitigt av forskare världen över. Somliga av de dokument som omfattas av Delaville le Roulxs arbeten har relevans för johanniternas ekonomiska historia i det Heliga Landet och Västvärlden, men han utförde själv inga genomlysande analyser av sitt insamlade material.

Viss tidig tysk forskning om Johanniterordens ekonomiska historia existerar också. Här bör framför allt de tyska historikerna *Karl Falkenstein*,⁵³ *Julius von Pflugk-Harttung*⁵⁴ och *Julius*

⁴⁹ Vertot 1726

⁵⁰ Michaud 1852

⁵¹ Rec. des Hist. des Cr. 1841- 1895

⁵² Delaville le Roulxs 1885 och Delaville le Roulxs 1894- 1906

⁵³ Falkenstein 1867

*Friedlaender*⁵⁵ nämnas. Såväl Friedlaender som von Pflugk-Harttung har arbetat med johanniterkloster i olika delar av Tyskland och därigenom delvis berört de ekonomiska aspekterna av dessa ordenshus. Falkenstein har arbetat mer allmänt med Johanniterordens historia, men har i viss mån även kommit att beröra ordens ekonomiska historia.

Den yngre internationella forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia

Den internationella korstågsforskningen kom att få en oerhörd bredd under 1900-talet. Denna bredd är sannolikt en följd av att det i många länder i Västvärlden tidigt fanns en tradition av att förena det skriftliga källmaterialet med annat material, som exempelvis arkeologiskt fyndmaterial och äldre kartmaterial. Även de ekonomiska aspekterna av korstågsrörelsen tilldrog sig ett växande intresse. Detta har fått till följd att forskning kring korstågens och ordensväsendets ekonomiska aspekter idag bedrivs vid såväl historiska avdelningar som andra typer av akademiska institutioner i så gott som hela Europa liksom i delar av Amerika, Afrika, Asien och Främre Orienten. Ett av de länder som redan i början av 1900-talet intresserade sig för korstågens och de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia var Frankrike. Åren omkring 1900 publicerades i Frankrike en rad arbeten som fortfarande har relevans för forskningen inom detta ämne. Bland de mer kända franska forskarna vid 1900-talets början var *Joseph Delaville le Roulx*, vars arbeten om Johanniterorden tillhör de viktigaste franska publikationerna från denna tid.⁵⁶ Även om hans arbeten främst behandlar ordens historia i det Heliga Landet samt på Cypern och Rhodos visar han samtidigt på vikten av att kombinera material från flera olika källor vid forskning kring ordensväsendets historia. Han behandlar alltså inte specifikt Johanniterordens ekonomiska historia, men genom att de urkunder han använder sig av ofta är av ekonomisk art blir detta en indirekt konsekvens av hans arbete.

Nyare fransk forskning förekommer också inom området. Åren 1968 och 1972 publicerade exempelvis *Claire-Eliane Engel* två arbeten om Johanniterordens historia som i viss mån berör ordens ekonomiska utveckling.⁵⁷ En annan fransk forskare som mot slutet av 1900-talet har arbetat med de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia är *Jean Richard*, som bland

⁵⁴ von Pflugk-Harttung 1899

⁵⁵ Friedlaender 1843

⁵⁶ Delaville le Roulx 1904 och Delaville le Roulx 1913

⁵⁷ Engel 1968 och Engel 1972

annat har undersökt johanniternas och tempelherrarnas gods i Bourgogne och Champagne.⁵⁸ Arbetet har formen av en artikel, men innehåller viktiga synpunkter på johanniternas ekonomiska utveckling i Frankrike då de tog över delar av Tempelherreordens gods.

Även i Storbritannien publicerades i början av 1900-talet en rad arbeten av vikt för de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia. År 1934 utkom exempelvis britten *Edwin James Kings* arbete om Johanniterordens statuter och ordensregler, ett arbete som behandlar såväl de lagar och regler som styrde ordens inre förhållanden som protokoll från ett flertal generalkapitel.⁵⁹ Dessa dokument är av oerhört stor vikt för att få en fördjupad kunskap om hur ordensledningens beslut ibland kunde få stora konsekvenser för den ekonomiska utvecklingen i de enskilda ordensprovinserna. King skrev år 1931 även ett mer allmänt inriktat arbete om johanniternas historia i det Heliga Landet, vilket också innehåller en del fakta av intresse för förståelsen av johanniternas ekonomiska historia.⁶⁰ Efter Andra Världskriget inträffade ett uppsving för den ekonomisk-historiska forskningen kring de religiösa riddarordnarna i England. År 1947 publicerade exempelvis *William Rees* en intressant artikel om Johanniterordens historia i Wales.⁶¹ Till den brittiska efterkrigstidens utforskare av korstågens historia räknas även *Steven Runciman*. Dennes omfattande arbete *A History of the Crusades* från åren 1951- 54 är idag ett av standardverken inom korstågsforskningen. Runciman ägnar i sitt arbete, vid sidan om den allmänna historien om korstågen, särskilda avsnitt åt de religiösa riddarordnarnas historia och visar även vilka viktiga ekonomiska och politiska faktorer som dessa ordnar kom att utgöra under medeltiden i såväl Västerlandet som det Heliga Landet.⁶² En intressant studie om johanniternas medeltida jordägande publicerades även av *James Brundage* år 1962. I denna studie behandlas bland annat de privilegier som johanniterna och andra klosterordnar hade under medeltiden.⁶³

Den kanske mest kände och ännu aktive brittiske utforskaren av johanniternas historia är annars *Jonathan Riley-Smith*, vars många akademiska arbeten kring korstågens och de religiösa riddarordnarnas historia alltsedan 1960-talet har tillhört de mest citerade i litteraturen. Bland Riley-Smiths många publikationer bör framför allt hans båda arbeten *The*

⁵⁸ Richard 1980

⁵⁹ King 1934

⁶⁰ King 1931

⁶¹ Rees 1947

⁶² Runciman 1951- 54

⁶³ Brundage 1962

Knights of St John in Jerusalem and Cyprus 1050- 1310 från 1967⁶⁴ och *Hospitallers: The History of the Order of St John* från 1999⁶⁵ nämnas. I dessa båda arbeten behandlar Riley-Smith en rad ekonomiska aspekter av ordens historia, alltifrån ordens administration till finansieringen av ordensborgar, kloster och hospital. Britten *Charles Tipton* gav år 1970 även ut ett arbete om Johanniterordens historia i Skottland och Irland under schismen i den Katolska kyrkan. I arbetet behandlar han bland annat de speciella villkor som rådde inom orden under schismen.⁶⁶ Till en av de mest framstående brittiska forskarna då det gäller de religiösa riddarordnarnas historia räknas annars *Malcolm Barber*, som idag är en av världens främsta kännare av Tempelherreordens historia. Bland Barber's många arbeten bör framför allt *The Trial of the Templars* från 1978⁶⁷ och *Det Nya Ridderskapet. Tempelherreordens historia* från 1996⁶⁸ nämnas. Dessa båda arbeten berör faktiskt indirekt Johanniterordens historia eftersom de bland annat visar hur tempelherrarnas egendomar i Västerlandet kom att föras över till Johanniterorden, något som till en början blev föremål för stora administrativa problem hos johanniterna men så småningom kom att skapa en mycket god ekonomisk avkastning i många europeiska länder mot medeltidens slut. Barber var även huvudredaktör för *The Military Orders. Volume 1. Fighting for the Faith and Caring for the Sick* från år 1994, med artiklar av en rad ledande forskare inom detta område.⁶⁹

Även de brittiska historikerna *Helen Nicholson* och *Peter Edbury* räknas idag till de världsledande kännarna inom området religiösa riddarordnar. Nicholson var bland annat huvudredaktör för *The Military Orders. Volume 2. Welfare and Warfare* år 1998.⁷⁰ Hon har även publicerat en rad egna studier, såsom *Templars, Hospitallers and Teutonic Knights: Images of the Military Orders, 1128- 1291*⁷¹ och *The Knights Hospitaller*,⁷² genom vilka hon under senare år har bidragit med förnyad kunskap kring fenomenet religiösa riddarordnar ur såväl ett brittiskt som ett mer allmäneuropeiskt perspektiv. Inte minst har hon arbetat med de engelska johanniterklostrens ekonomiska utveckling under medeltiden. Den brittiske forskaren Peter Edbury har bland annat varit mycket aktiv inom korstågsforskningsällskapet SSCLE och var även redaktör för den publikation som följde efter sällskapets konferens i

⁶⁴ Riley-Smith 1967

⁶⁵ Riley-Smith 1999

⁶⁶ Tipton 1970

⁶⁷ Barber 1978

⁶⁸ Barber 1996

⁶⁹ The Military Orders 1

⁷⁰ The Military Orders 2

⁷¹ Nicholson 1993

⁷² Nicholson 2001

Cardiff år 1987,⁷³ vilken innehöll ett antal artiklar som berörde de religiösa riddarordnarnas historia. Edbury har även behandlat de religiösa riddarordnarnas historia på Cypern under början av 1300-talet, en period av intresse för den ekonomiska utvecklingen under de inledande kronologiska perioderna i denna studie.⁷⁴ Modernare brittisk forskning kring de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia har annars gjorts av *Michael Gervers*, som under 1990-talet och början av 2000-talet har publicerat intressanta artiklar om dessa ordnars ekonomiska aktiviteter i England. Han betonar inte minst att de enskilda johanniterklostren måste ses som mindre ekonomiska enheter inom Johanniterordens stora ekonomiska maskineri.⁷⁵ Gervers har även arbetat med donationsmönstren till de engelska johanniterklostren.⁷⁶ Ett annat exempel på nyare brittisk forskning om johanniternas ekonomiska historia är boken *The Knights of Malta* av *Henry Sire*.⁷⁷ I boken behandlas bland annat ordens provinsindelning och jordinnehav i Europa.

Britten *Alan Forey* har en lång erfarenhet av de religiösa riddarordnarnas historia och har bland annat arbetat med de processer som låg bakom rekryteringen till dessa ordnar i en artikel från 1986.⁷⁸ Forey publicerade 1992 även en studie i vilken han gav en introduktion till ordnarnas historia under de cirka tvåhundra år då dessa var som mest aktiva.⁷⁹ Forey har också publicerat en rad andra artiklar om de religiösa riddarordnarnas historia, av vilka många har en direkt eller indirekt relevans för denna studie. Till de mer framstående brittiska utforskarna av Johanniterordens historia måste även *Anthony Luttrell* räknas. Luttrell har arbetat med ordens historia på såväl ett nationellt som ett internationellt plan och har publicerat en rad viktiga arbeten om ordens administrativa och ekonomiska historia.⁸⁰ Han har dessutom deltagit i ett flertal internationella konferenser⁸¹ och har även arbetat med Johanniterordens historia i ett tjugotal andra arbeten och artiklar.⁸² *Gregory O'Malleys* bok *The Knights Hospitallers of the English Langue 1460- 1565* ger en utmärkt översikt över johanniternas utveckling i det senmedeltida England och en rad ekonomiska aspekter av ordens historia berörs i arbetet.⁸³

⁷³ Crusade and Settlement

⁷⁴ Edbury 1991

⁷⁵ Gervers 2002

⁷⁶ Gervers 1992

⁷⁷ Sire 1994

⁷⁸ Forey 1986

⁷⁹ Forey 1992

⁸⁰ Luttrell 1978, Luttrell 1992 och La Commanderie.

⁸¹ Luttrell 1991 och Luttrell 1995

⁸² Luttrell 1978, 1993, 1998 och 1999

⁸³ O'Malley 2005

År 1997 publicerades en avhandling om de religiösa riddarordnarnas historia av britten *Dominic Selwood* i vilken bland annat ordnarnas godspolitik behandlas.⁸⁴ En annan brittisk utforskare av de religiösa riddarordnarnas historia är *Elizabeth Siberry*. Siberry har bland annat arbetat med den kritik mot korstågsrörelsen som förekom redan under medeltiden, något som ofta hade rent ekonomiska orsaker.⁸⁵ *Susan B. Edgington* har under senare år även arbetat med olika aspekter av Johanniterordens administration.⁸⁶ Inom brittisk forskning finns även ett antal viktiga arbeten som berör Europas ekonomiska historia. Ett viktigt standardverk är *The Cambridge Economic History of Europe*, med artiklar av en rad ledande forskare inom medeltidens ekonomiska historia.⁸⁷ En rad artiklar av intresse för det medeltida Europas ekonomiska utveckling finns också i *Rondo Cameron* och *Larry Neals* arbete *A Concise Economic History of the World. From Paleolithic Times to the Present*.⁸⁸ Dessa och liknande studier ger en bra översikt över det Västerländska samhällets ekonomiska utveckling under medeltiden i allmänhet och klosterväsendets utveckling i synnerhet.

Även inom tysk forskning finns en lång tradition av studier kring de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia. Då tyska korsfarare under medeltiden deltog i väpnade expeditioner i såväl Medelhavsområdet som Baltikum har också den tyska forskningen kring detta ämne under det senaste seklet kommit att bedrivas inom båda dessa geografiska regioner. Inom de tyskspråkiga områdena har dock den historiska och arkeologiska forskningen om de religiösa riddarordnarna av naturliga skäl ofta fokuserat på Tyska orden och Svärdsriddarorden, då dessa var de enda rent tyska religiösa riddarordnar som kom att grundas under medeltiden. De första tyska 1900-talsarbetena kring de religiösa riddarordnarnas ekonomi och administration utkom bara ett fåtal år in på det förra seklet. Omkring år 1900 var exempelvis *Julius von Pflugk-Harttung* verksam med ett antal arbeten om ordnarnas historia.⁸⁹ År 1908 utkom även ett arbete av *Hans Prutz*, vilket behandlar de kyrkliga och politiska förhållanden som de religiösa riddarordnarna verkade under.⁹⁰ År 1910 publicerade också *Georg Neckermann* ett historiskt inriktat arbete om johanniterkommanderiet *S:t Leonard i Regensburg*.⁹¹ År 1914 utkom även *Theo Bassings* arbete om tempelherrarnas och johanniternas hus i Tyskland.⁹² Då

⁸⁴ Selwood 1997

⁸⁵ Siberry 1985

⁸⁶ Edgington 2005

⁸⁷ The Cambridge Economic History

⁸⁸ Cameron & Neal 2003

⁸⁹ von Pflugk-Harttung 1900

⁹⁰ Prutz 1908

⁹¹ Neckermann 1910

⁹² Bassing 1914

det gäller tyska publikationer om Johanniterordens ekonomi måste även *Gerhardt Ellerts* arbete *Die Johanniter* från 1947⁹³ liksom den tyske historikern *Ernst Opgenoorths* studie *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation* från 1963⁹⁴ nämnas, vilka båda är exempel på det uppsving som inträffade i Tyskland under efterkrigstiden då det gäller forskningen kring de religiösa riddarordnarna. Dessa arbeten följdes av andra studier som exempelvis *Berthold Waldstein-Wartenbergs* bok *Rechtsgeschichte des Malteserordens*, vilken berör juridiska aspekter av orden.⁹⁵ Även *Adam Wienand* har arbetat med johanniternas ekonomiska historia i en studie som utkom 1970.⁹⁶

En annan viktig tysk efterkrigsforskare är *Manfred Hellmann*. Dennes arbeten kring korstågen och de religiösa riddarordnarna omfattar bland annat konferenspublikationen *Die geistlichen Ritterorden Europas* från 1980, vilken Hellmann var redaktör för och som innehåller artiklar av en rad framstående forskare med de religiösa riddarordnarna som specialitet.⁹⁷ Även *Walter Rödel* har publicerat arbeten kring politiska och ekonomiska frågor inom olika riddarordnar och inte minst behandlat den tyska tungan inom Johanniterorden under Reformationen.⁹⁸ Sedan 1970-talet har även *Rudolf Hiestand* arbetat med såväl Tempelherreordens som Johanniterordens administrativa och ekonomiska historia.⁹⁹ Under 1990-talet publicerade även *Robert Dauber*¹⁰⁰ och *Bernhard Demel*¹⁰¹ ett antal arbeten om Johanniterordens historia i Österrike och Mellaneuropa. En av de mest namnkunniga av de många tyska historiker som under senare år har arbetat med de religiösa riddarordnarna är annars *Jürgen Sarnowsky*. Sarnowsky's publikationer har såväl en geografisk som en språkmässig bredd. De många arbeten som Sarnowsky har skrivit om religiösa riddarordnar har främst kommit att beröra Johanniterordens och Tyska ordens politiska och ekonomiska historia på Rhodos samt i Tyskland, Polen, Baltikum och England,¹⁰² men hans metod att blanda material från flera olika länder har visat sig mycket fruktbar. Sist men inte minst bland de modernare tyska historikerna måste även *Karl Borchardt* och *Jochen Burgtuft* nämnas. Borchardt har publicerat ett flertal böcker och artiklar om de religiösa riddarordnarnas

⁹³ Ellert 1947

⁹⁴ Opgenoorth 1963

⁹⁵ Waldstein-Wartenberg 1969

⁹⁶ Wienand 1970

⁹⁷ Die Geist. Ritt. Eur. 1980

⁹⁸ Rödel 1972 och Rödel 2005

⁹⁹ Hiestand 1972 och 1997

¹⁰⁰ Dauber 1996

¹⁰¹ Demel 1993

¹⁰² Sarnowsky 1995, Sarnowsky 1999 och Sarnowsky 2001

ekonomiska historia¹⁰³ medan Burgtoft bland annat har publicerat en uppmärksammad studie om de högre officerarna inom Tempelherreorden och Johanniterorden¹⁰⁴ samt publicerat en bok om mobiliteten inom de religiösa riddarordnarna.¹⁰⁵

Östeuropa är ett annat viktigt område för forskning om de religiösa riddarordnarnas historia. I Torun i Polen var under närmare trettio år *Zenon Hubert Nowak* verksam. Nowak arbetade med de religiösa riddarordnarnas historia fram till sin död och var vid sidan av sin forskning och undervisning även värd för de internationella konferenser kring de religiösa riddarordnarnas historia, de så kallade *Ordines Militares-konferenserna*, som sedan 1981 har hållits i just Torun. Nowak var även fram till sin död redaktör för de publikationer som alltid har följt efter konferenserna. Dessa har sedan 1983 gjorts i skriftserien *Ordines Militares*, vilken ges ut av *Nicolaus Copernicus universitetet* i Torun och innehåller artiklar av ledande forskare inom de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia.¹⁰⁶ I Tjeckien kan nämnas forskare som *Libor Jan*, som bland annat har arbetat med johanniternas ekonomiska och politiska historia i Böhmen. Några av sina resultat har han publicerat i en artikel från 2001.¹⁰⁷ Redan 1941 utgav *Heribert A. Thierry* en bibliografi över Johanniterordens historia i Ungern.¹⁰⁸ I Ungern har under senare år även *Zsolt Hunyadi* och *Jozsef Laszlovszky* arbetat med de religiösa riddarordnarnas politiska och ekonomiska historia.¹⁰⁹ Hunyadi har också skrivit artiklar om de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia i Ungern och arbetat mycket med johanniternas godshistoria.¹¹⁰

Holland är ett land som, sett till sin storlek, har haft relativt många forskare inom korstågens och de religiösa riddarordnarnas historia. Redan 1901 publicerade exempelvis *Paulus Q. Brondgeest* ett arbete i vilket han tar upp en del intressanta ekonomiska aspekter av johanniternas ordenshus i Utrecht.¹¹¹ År 1934 utkom också ett arbete av *Eeitjo A. van Beresteyn* om Johanniterordens historia i Holland fram till år 1795, vilket i viss mån också belyser de ekonomiska aspekterna av ordens historia.¹¹² Då det gäller de religiösa

¹⁰³ Borchardt 1993, 1996 och 1999

¹⁰⁴ Burgtoft 2001

¹⁰⁵ International Mobility in the Military Orders.

¹⁰⁶ Ordines Militares 1983ff-

¹⁰⁷ Jan 2001

¹⁰⁸ Thierry 1941

¹⁰⁹ The Crusades and the Military Orders

¹¹⁰ Hunyadi 2008a och Hunyadi 2008b

¹¹¹ Brondgeest 1901

¹¹² van Beresteyn 1934

riddarordnarnas historia i Holland måste även *Johanna Maria van Winter* och *Johannes A. Mol* nämnas. Såväl Winter¹¹³ som Mol¹¹⁴ har publicerat en rad artiklar inom detta ämne och har ofta belyst godshistorien inom de religiösa riddarordnarna. Modernare holländsk forskning kring de religiösa riddarordnarnas historia har även utförts av forskare som *Truus van Bueren*, *Daantje Meuwisse* och *Jozef Mertens*, vilka bland annat har arbetat med Johanniterordens och Tyska ordens historia under Reformationen. Dessa tre forskare deltog exempelvis i en konferens som hölls i Utrecht i Holland 2004 och som berörde de religiösa riddarordnarnas ekonomiska och politiska historia under Reformationen.¹¹⁵

Då Johanniterorden sedan slutet av 1700-talet har haft sitt högkvarter i Rom har också i drygt tvåhundra år ordens egna publikationer utgivits därifrån. Ett exempel på en sådan skrift är den sedan 1936 regelbundet återkommande *Annales de l'Ordre Souveraine Militaire de Malte*, som behandlar såväl ordens politiska och ekonomiska historia som mer aktuella händelser inom orden.¹¹⁶ Till de italienska utforskarna av Johanniterordens historia kan även *Michele Gattini* räknas, som 1928 utkom med en delvis ekonomiskt inriktad artikel rörande ordens egendomar i Italien.¹¹⁷ År 1940 utkom i Italien också en studie av *Giacomo C. Bascapé*¹¹⁸ och 1969 publicerades även ett arbete av *Hannibal P. Scicluna*,¹¹⁹ vilka båda kan beskrivas som allmänna arbeten om Johanniterorden, men med delvis ekonomisk-historiska perspektiv. År 1970 publicerades på Malta också det viktiga arbetet *A Bibliography of the Order of S:t John of Jerusalem* av *Guiseppe Mizzi*. Denna sammanställning över olika akademiska arbeten och artiklar rörande Johanniterordens historia, vilka hade publicerats under perioden 1925- 1969, visar tydligt hur pass omfattande den internationella forskningen kring denna orden var redan för ca 40 år sedan.¹²⁰ *Enzo Coli*, *Maria de Marco* och *Francesco Tommasi* var dessutom 1994 redaktörer för den viktiga publikationen *Militia Sacra. Gli ordini militari tra Europa e Terra Santa* om de religiösa riddarordnarnas historia vilken utkom i Italien detta år.¹²¹ Publikationen innehåller en del artiklar av intresse för Johanniterordens ekonomiska historia i Italien. Även *Elena Bellomo* har under senare år arbetat med de religiösa riddarordnarnas hus i Italien och

¹¹³ van Winter 1998

¹¹⁴ Mol 1991

¹¹⁵ The Military Orders and the Reformation: choices, state building and the weight of tradition

¹¹⁶ Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte 1936ff-

¹¹⁷ Gattini 1928

¹¹⁸ Bascapé 1940

¹¹⁹ Scicluna 1969

¹²⁰ Mizzi 1970

¹²¹ Militia Sacra

även berört de ekonomiska aspekterna av dessa anläggningar.¹²²

Ett antal forskare bör också nämnas då det gäller publikationer om de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia i Grekland. Ett exempel är *Peter Lock* som arbetat med ordnarnas historia i artikeln *The Military Orders in Mainland Greece*.¹²³ Artikeln visar hur de grekiska ordenshusen var ekonomiskt och strategiskt viktiga på grund av deras placering mellan Västerlandet och Orienten. Ett annat exempel på grekisk forskning är *Ioanna Christoforaki*, som bland annat har arbetat med, de för de religiösa riddarordnarnas ekonomi så pass viktiga, öarna Cypern och Rhodos.¹²⁴ En sista grekisk forskare som bör nämnas här är *Nicholas Coureas*, som har arbetat med relationerna mellan johanniterna och den av ätten Lusignan under 1300- och 1400-talen kontrollerade ön Cypern.¹²⁵ Coureas betonar vikten av att förstå de ekonomiska och politiska aspekterna av ordens historia.

Under 1970-talet började *Roigé I Bertran* att publicera artiklar om Johanniterordens historia i Spanien¹²⁶ och har bland annat behandlat de ekonomiska aspekterna av ordens mobilisering under den så kallade *reconquistan*. Till de mer kända spanska forskare som under 1900-talet har behandlat ekonomiska aspekter av de religiösa riddarordnarnas historia bör även nämnas *Carlos Barquero Goñi*, *Maria Bonet Donato* och *Santos García Larragueta*, vilka samtliga under 1980- och 1990-talen har arbetat med olika aspekter av Johanniterordens historia i Spanien. Detta gäller inte minst ordens administration och förvaltning under medeltiden inom olika spanska regioner.¹²⁷ *Ana Echevarría Arsuaga* har även gett ut arbeten om de religiösa riddarordnarnas historia i Spanien under reconquistans sista år på 1400-talet.¹²⁸ En annan spansk forskare som under senare år har berört de religiösa riddarordnarnas politiska och ekonomiska historia i Spanien är *Manuel González Jiménez*.¹²⁹ Ett viktigt forskningsområde i Spanien och Portugal är även korstågens historiografi. Exempel på representanter för detta forskningsfält är de spanska historikerna *Luis Garcia Guijarro Ramos* och *Manuel Rojas*.¹³⁰ Den spanske forskaren *Cristina de la Puente* har även arbetat med de religiösa

¹²² Bellomo 2008

¹²³ Lock 1994

¹²⁴ Christoforaki 2006

¹²⁵ Coureas 1999

¹²⁶ Bertran i Roigé 1988

¹²⁷ Barquero Goñi 1995, Bonet Donato 1994 och García Larragueta 1989

¹²⁸ Echevarria Arsuaga 1999

¹²⁹ González Jiménez 1991

¹³⁰ Garcia Guijarro Ramos & Rojas 2004

riddarordnarnas gods i Andalusien¹³¹ och *Ana Echevarría Arsuaga* har arbetat med vasallförhållanden mellan de religiösa riddarordnarna och morerna i Spanien.¹³²

Då det gäller den portugisiska forskningen kring de religiösa riddarordnarnas politiska och ekonomiska historia bör de båda forskarna *Martim de Albuquerque*¹³³ och *Rosa Marreiros*¹³⁴ nämnas. Portugisisk forskning inom detta ämne utförs idag även av *João Gouveia Monteiro* och hans hustru *Leonor Gouveia Monteiro*. De två har bland annat arbetat med reconquistans ekonomiska och politiska konsekvenser på den Iberiska halvön¹³⁵ liksom de religiösa riddarordnarnas borgar i Portugal ur ett historiskt och arkeologiskt perspektiv. Sist men inte minst bör också *Luís Adão da Fonseca* nämnas, som publicerat en rad artiklar om de religiösa riddarordnarnas historia i Portugal, exempelvis om sjöfartens betydelse för deras ekonomi.¹³⁶

I Nordamerika har en rad forskare ägnat sig åt att studera de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia. År 1962 publicerade *Aziz Atiya* exempelvis ett arbete om handeln och kulturen under korstågen, ett ämne som i högsta grad berör de religiösa riddarordnarna.¹³⁷ År 1963 skrev också *Thomas W. Parker* ett arbete om Tempelherreorden i England, vilket bland annat behandlar denna ordens godsinnahav i England samt de speciella juridiska och teologiska processer som omgav rättegången mot tempelherrarna i detta land.¹³⁸ Då de engelska tempelherregodsen i många fall överfördes till Johanniterorden är Parkers arbete relevant även för det område som denna studie behandlar. År 1970 publicerade *Thourot Pichel* en ny utgåva av sitt arbete *History of the Hereditary Government of the Sovereign Order of Saint John of Jerusalem, Knights of Malta*, i vilket Johanniterordens inre struktur och styrelse beskrivs.¹³⁹ I en avhandling av *Erik P. Opsahl* om de religiösa riddarordnarnas historia efter det Fjärde korståget redogörs bland annat för hur dessa ordnar under de senare korstågen ändrade strategi för sina krig i Orienten. Bland annat visas hur flottan, hamnstäderna och ordensborgarna längs Syriens och Israels västkust blev allt viktigare ur strategisk synvinkel när man inte längre ville provocera det Bysantinska riket.¹⁴⁰ Vid

¹³¹ de la Puente 2004

¹³² Echevarría Arsuaga 2004

¹³³ de Albuquerque 1992

¹³⁴ Marreiros 1985

¹³⁵ Gouveia Monteiro 1998

¹³⁶ da Fonseca 2008

¹³⁷ Atiya 1962

¹³⁸ Parker 1963

¹³⁹ Pichel 1970

¹⁴⁰ Opsahl 1994

universitet i Kalamazoo i Nordamerika har det sedan 1990-talet anordnats medeltidshistoriska konferenser. Ofta har de religiösa riddarordnarna ägnats särskilda sessioner vid dessa konferenser. Av intresse för detta arbete är i synnerhet *Theresa M. Vanns* artiklar om utbytet av resurser mellan konventet på Rhodos och ordens provinser i Europa.¹⁴¹

Några av de mest kända israeliska forskarna inom ämnet korstågsstudier är idag de båda historikerna *Sophia Menache* och *Benjamin F. Kedar*. De religiösa riddarordnarnas historia har kommit att beröras av de båda forskarna i en rad olika arbeten. Menache har bland annat publicerat artiklar om Tempelherreordens historia, vilka är av intresse även för synen på johanniterna under 1300-talet¹⁴² och Kedar har bland annat publicerat en beskrivning av johanniternas högkvarter i Jerusalem såsom detta såg ut och fungerade under 1100-talet.¹⁴³ År 2005 utkom även *Judith Bronsteins* avhandling *The Hospitallers and the Holy Land. Financing the Latin East 1187- 1274*.¹⁴⁴ Avhandlingen lägger bland annat stor vikt vid att beskriva behovet av att inkomsterna från kommanderierna i Västerlandet inkom till ordensledningen för att denna skulle kunna finansiera sin krigiska verksamhet. Bronstein har även skrivit andra artiklar med liknande inriktning¹⁴⁵ och hennes forskning ligger därför denna studie mycket nära eftersom den visar hur konventets ständiga behov av ekonomiska medel direkt påverkade de enskilda ordensprovinsernas ekonomier.

Den internationella arkeologiska forskningen om Johanniterorden

De anläggningar som Johanniterorden ägde i olika länder under medeltiden har i varierande grad varit föremål för arkeologiska undersökningar. Forskningen kring dessa anläggningar har framförallt varit dominerad av forskare från länder som England, Tyskland, Frankrike och Israel. Ett exempel på ett tidigt internationellt arbete om de religiösa riddarordnarna med en mer arkeologisk inriktning är fransmannen *Charles Clermont-Ganneaus* studie *Archaeological and Epigraphic Notes on Palestine*, där många miljöer med anknytning till dessa ordnars historia beskrivs.¹⁴⁶ Ett viktigt material till vår förståelse för de religiösa riddarordnarnas arkitektur är även de geografiska uppmätningar som under 1800-talet och

¹⁴¹ Vann 2006

¹⁴² Menache 1982 och Menache 1995

¹⁴³ Kedar 1998

¹⁴⁴ Bronstein 2005

¹⁴⁵ Bronstein 2006

¹⁴⁶ Clermont-Ganneaus 1892

början av 1900-talet genomfördes i exempelvis Främre Orienten och Afrika av den brittiska kolonialmakten. Ett exempel på en sådan publikation är *Claude R. Conder* och *Horatio H. Kitcheners* arbete *The Survey of Western Palestine* från åren 1881- 83 där topografin och många historiska monument i Palestina dokumenterades.¹⁴⁷ Liknande arbeten utgavs också av *Emmanuel G. Rey* 1871¹⁴⁸ och av *Karl Baedeker* 1876.¹⁴⁹

Även om begränsade arkeologiska undersökningar ibland gjordes i samband med dessa uppmätningar så var 1800-talets arkeologiska metoder alltför hårdhänta. Om ett visst fyndmaterial från platser med anknytning till de religiösa riddarordnarna togs tillvara gick samtidigt mycket information förlorad genom det alltför ambitiösa grävandet. Ofta gick dessa tidiga undersökningar endast ut på att gräva fram de murar som ingått i de medeltida anläggningarna, för att på detta sätt skaffa sig överblickbara grundplaner, snarare än att tolka och förstå den arkeologiska information som fanns i de kulturlager som skyfflades bort. Det är därför först under det tidiga 1900-talet som vi finner de första ansatserna till en mer kritisk arkeologisk forskning kring Johanniterordens historia.

Då det gäller den internationella arkeologiska forskningen kring korstågen och de religiösa riddarordnarna efter år 1900 har denna, i likhet med den historiska forskningen, till stor del varit dominerad av en rad briter. Exempel på tidiga brittiska 1900-talsarbeten om de religiösa riddarordnarna är *Conrad Schicks* studie om johanniternas medeltida byggnadskomplex i centrala Jerusalem, en anläggning som delvis fortfarande är bevarad.¹⁵⁰ Arbetet uppvisar en av de första mer källkritiska genomgångarna av ett byggnadskomplex som tillhört Johanniterorden under medeltiden och innehåller även en rad dokumenterande fotografier. År 1918 publicerade också britten *Georg Jeffery* sitt arbete *A Description of the Historic Monuments of Cyprus* där en rad miljöer från korstågstiden med anknytning till de religiösa riddarordnarna på denna ö beskrivs i text och bild.¹⁵¹ År 1936 publicerade även den kände brittiske arkeologen och äventyraren *Thomas E. Lawrence* sitt arbete *Crusader Castles* där många av de religiösa riddarordnarnas borgar och befästningar behandlas.¹⁵² Denna publikation har senare utgivits i en ny version år 1988. Under 1930-talet utförde också den engelske arkeologen *Cedric N. Johns* arkeologiska undersökningar i Tempelherreordens borg

¹⁴⁷ Conder & Kitcheners 1881- 83

¹⁴⁸ Rey 1871

¹⁴⁹ Baedeker 1876

¹⁵⁰ Schick 1902

¹⁵¹ Jeffery 1918

¹⁵² Lawrence 1936

Atlit, en av de största korsfararbefästningarna i det Heliga Landet. Undersökningarna bidrog inte enbart till att öka vår kunskap om de religiösa riddarordnarnas befästningar utan gav även ökade insikter om ordnarnas övriga aktivitetsområden, såsom exempelvis handel och hantverk.¹⁵³ Johns publicerade år 1937 även ett kartografiskt verk över Palestina.¹⁵⁴

Då det gäller den moderna brittiska korstågsarkeologin måste i synnerhet *Denys Pringle* nämnas. Pringle's många undersökningar av arkeologiska lämningar i de latinska korsfararstaterna har haft stor betydelse för förståelsen av såväl de religiösa riddarordnarnas historia som den materiella levnadsnivån hos andra, mindre bemedlade, grupper av korsfarare i det Heliga Landet. Pringle's publikationer tillhör idag några av de mest kända inom den internationella korstågsarkeologin.¹⁵⁵ Under senare år har även forskare som *Piers Mitchell* belyst de religiösa riddarordnarnas militära historia genom att bland annat studera skador på skelett.¹⁵⁶ Den brittiske arkeologen *Chris Gerrard* har också utfört arkeologiska undersökningar vid anläggningar som tillhörde de religiösa riddarordnarna i Spanien.¹⁵⁷ Då det gäller brittiska arkeologiska publikationer om de religiösa riddarordnarna finns det en rad rapporter som beskriver arkeologiska undersökningar inom olika medeltida anläggningar i England, vilka tidigare har tillhört såväl Johanniterorden som Tempelherreorden. Ett exempel på en sådan rapport är den som beskriver de undersökningar som genomfördes under 1990-talet i *Temple Cressing* i Essex, en anläggning som övertogs av Johanniterorden på 1300-talet.¹⁵⁸ Dessutom kan den studie nämnas som behandlar olika arkeologiska undersökningar i Johanniterordens medeltida kommanderi *Clerkenwell* i centrala London.¹⁵⁹

Under 1900-talet publicerades även ett antal franska arbeten om de religiösa riddarordnarnas arkeologi. Åren 1926- 28 utkom exempelvis *Camille Enlart's* arbete om monument i det Heliga Landet från korstågens tidevarv.¹⁶⁰ Vid denna tid var även en av de största franska forskarna överhuvudtaget då det gäller korstågen och de religiösa riddarordnarnas historia, *Paul Deschamps*, verksam. Av dennes många arbeten bör framför allt hans omfattande verk om borgarna i det Heliga Landet nämnas.¹⁶¹ År 1972 utkom också en arkeologiskt inriktad

¹⁵³ Johns 1932- 38

¹⁵⁴ Johns 1937

¹⁵⁵ Pringle 1985, Pringle 1986, Pringle 1991 och Pringle 1994

¹⁵⁶ Mitchell 1999

¹⁵⁷ Gerrard 2003

¹⁵⁸ Andrews 1993

¹⁵⁹ Sloane & Malcolm 2004

¹⁶⁰ Enlart 1926- 28

¹⁶¹ Deschamp 1934- 73

artikel av *René Breton* om Johanniterordens borg Margat i Syrien.¹⁶² Då det gäller nyare arkeologiskt inriktad fransk litteratur bör även *Brigitte Porées* artikel om lämningarna efter medeltida kvarnar och sockerfabriker i korsfararprovinserna nämnas. En sådan sockerfabrik låg för övrigt i anslutning till Johanniterordens borg *Kolossi* på södra Cypern och det är därför troligt att fabriken har kontrollerats av johanniterna.¹⁶³ Platsen är i så fall viktig då det gäller att belysa johanniternas handel och ekonomiska aktiviteter under 1200-talet och början av 1300-talet. Vid sidan om just denna publikation finns det självfallet en rad andra franska arkeologiska rapporter som behandlar undersökningar vid de gods och gårdar som orden ägde i det medeltida Frankrike,¹⁶⁴ men dessa kan av utrymmesskäl inte diskuteras här.

Den tyska arkeologiska litteraturen kring de religiösa riddarordnarna berör såväl Tyskland som Medelhavsområdet och Östersjöområdet. År 1963 publicerade exempelvis *Hans Mrusek* ett arbete om johanniterborgen *Kühndorf* i grevskapet *Henneberg*.¹⁶⁵ En mer modern tysk forskare som på senare tid har arbetat med de religiösa riddarordnarna är *Mathias Piana*, som bland annat lett utgrävningar vid borgen Toron i våra dagars Libanon.¹⁶⁶ Då det gäller tyska arkeologiska publikationer finns det självfallet även en rad rapporter från olika lokala arkeologiska undersökningar inom eller i anslutning till anläggningar som under medeltiden tillhörde Johanniterorden i Tyskland. Av utrymmesskäl kan dessa undersökningar inte tas upp här, men sådana anläggningarna är av intresse då man skall göra jämförelser med skandinaviska johanniterkloster. De skandinaviska klostren styrdes sannolikt av likartade ekonomiska villkor som ordens anläggningar i Tyskland och ut- och tillbyggnader av klostren kan ha skett efter ett likartat mönster. I Östeuropa har under senare år en rad intressanta arkeologiska arbeten publicerats om de religiösa riddarordnarnas historia, men av utrymmesskäl nämns här endast ett fåtal. I Tjeckien har exempelvis såväl *Tomas Torbus* som *Henryk Pfaner* arbetat med de religiösa riddarordnarnas borgar, hospital och kommanderier ur såväl ett historiskt som ett mer arkeologiskt perspektiv. Ett exempel på en forskare som har arbetat med Johanniterordens borgar i Östeuropa är även *Thomás Durdik*.¹⁶⁷

I Israel har det ända sedan landet grundades år 1948 funnits en tradition av att kombinera historisk och arkeologisk forskning kring korstågen. Detta beror sannolikt på att många av

¹⁶² Breton 1972

¹⁶³ Porées 1995

¹⁶⁴ Miguet 1995

¹⁶⁵ Mrusek 1963

¹⁶⁶ Piana 2006

¹⁶⁷ Durdik 1992

monumenten från korstågens dagar, i form av exempelvis borgar och andra befästningar, ligger i just de områden som idag omfattas av staten Israel. Viktiga namn inom den israeliska korstågsarkeologin är exempelvis *Meir Ben-Dov*, *Dan Bahat* och *Miriam Avissar*, vilka samtliga under 1960- 1990-talen publicerade en rad arkeologiska arbeten om lämningar med anknytning till korstågens historia.¹⁶⁸ Två andra framstående forskare i Israel är *Adrian J. Boas* och *Ronnie Ellenblum*, vilka idag är några av de främsta företrädarna för den moderna korstågsarkeologin. Boas' två arbeten *Crusader Archaeology- the Material Culture of the Latin East* från 1999¹⁶⁹ och *Archaeology of the Military Orders* från 2006¹⁷⁰ är unika i sitt slag i det avseendet att de är några av få mer lättillgängliga arbeten inom ämnet korstågsarkeologi som överhuvudtaget har publicerats. Arbetena är dessutom utmärkta som översiktsverk då det gäller att skaffa sig en förståelse för den materiella levnadsstandarden hos olika korsfarargrupper i det Heliga Landet, inklusive de religiösa riddarordnarna.

Ellenblums arkeologiska undersökningar av bland annat tempelherreborgen *Vadum Jacob* har ökat vår förståelse för de religiösa riddarordnarnas stora kunskaper inom områden som byggnadsteknik och försvarsarkitektur under 1100- och 1200-talen.¹⁷¹ Ellenblum har också arbetat med en rad andra arkeologiska projekt i Israel och har studerat hur korsfararna i det Heliga Landet konstruerade sina byggnader på landsbygden.¹⁷² Bland övriga israeliska forskare inom ämnet korstågsarkeologi kan nämnas *Ze'ev Goldmann*, vars arkeologiska undersökningar inom johanniternas medeltida byggnadskomplex i Acka presenterades i ett arbete år 1994.¹⁷³ På senare år har också *Edna Stern* arbetat med arkeologiska undersökningar av Johanniterordens byggnadskomplex i Acka.¹⁷⁴ Stern har även arbetat med arkeologi rörande de religiösa riddarordnarna i en rad andra projekt¹⁷⁵ och räknas idag till en av de mest framträdande forskarna inom den moderna korstågsarkeologin. Studier av Johanniterordens konst och arkitektur har även gjorts av den amerikanske forskaren *Jaroslav Folda*.¹⁷⁶ Generellt kan sägas att forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia är mer utvecklad i länder utanför Skandinavien, oavsett om forskningen baseras på skriftligt eller arkeologiskt material.

¹⁶⁸ Ben-Dov 1969, Bahat 1991 och Avissar 1996

¹⁶⁹ Boas 1999

¹⁷⁰ Boas 2006

¹⁷¹ Ellenblum & Boas 1993- 95

¹⁷² Ellenblum 1992

¹⁷³ Goldmann 1994

¹⁷⁴ Stern 2005

¹⁷⁵ Stern 2000

¹⁷⁶ Folda 1977, Folda 1982 och Folda 1996

Den äldre skandinaviska forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia

Den tidigaste forskning som kom att beröra de religiösa riddarordnarna i Skandinavien var egentligen, precis som på många andra håll i norra Europa, de krafter som redan under 1500-talet verkade för att bevara det medeltida kulturarv som riskerade att gå förlorat till följd av Reformationen. Samlandet av medeltida urkunder var ett av de absolut första forskningsfälten. Exempel på sådana brevsamlingar från olika skandinaviska johanniterkloster är de tidigare omtalade registraturerna från *Antvorskov*, *Odense*, *Viborg*, *Dueholm* och *Varne*, vilka samtliga upprättades under 1500-talet och början av 1600-talet. Med tiden började även studier om det medeltida klosterväsendet att utkomma. Två tidiga exempel är *Monasteriologia Sviogothica* av *Andreas O. Rhyzelius* från år 1740¹⁷⁷ och *De claustris Sviogothicis* av *Peter Wieselgren* från år 1832.¹⁷⁸ Tyvärr går inget av arbetena särskilt djupt in på de ekonomiska aspekterna av klosterlivet.

År 1826 publicerade även *Niels Falck* en studie om johanniterna i Danmark, vilken tyvärr inte heller är särskilt användbar i en källkritisk diskussion om johanniterklostrens ekonomiska historia i Skandinavien.¹⁷⁹ År 1830 utkom också *Jacob B. Daugaards* arbete *Om de danske Klostre i Middelalderen*, men även denna studie har endast ett begränsat värde för den ekonomiska diskussionen.¹⁸⁰ År 1831 publicerades dock *Caspar Paludan-Müllers* studie *Om S:t Hans Kloster i Odense*, i vilken ett första försök till en diskussion om klostrets ekonomiska förutsättningar under medeltiden gjordes.¹⁸¹ Större arbeten om den skandinaviska medeltiden skrevs under 1800-talet även av *Hans Hildebrand*. Hildebrand diskuterade tidigt de ekonomiska aspekterna av utvecklingen i det medeltida Skandinavien.¹⁸² Till 1890-talets arbeten av intresse för Johanniterordens ekonomiska historia hör också en artikel av *Gustav Storm*, i vilken förutsättningarna för *Varne* klostrets grundande och utveckling diskuteras.¹⁸³

¹⁷⁷ Rhyzelius 1740

¹⁷⁸ Wieselgren 1832

¹⁷⁹ Falck 1826

¹⁸⁰ Daugaard 1830

¹⁸¹ Paludan-Müller 1831

¹⁸² Hildebrand 1884- 1898

¹⁸³ Storm 1892

Den yngre skandinaviska forskningen om Johanniterordens ekonomiska historia

Det tidiga 1900-talets skandinaviska forskning om Johanniterordens ekonomiska historia omfattar ett flertal olika arbeten. År 1902 utgav exempelvis *Carl Silfverstolpe* en studie om de svenska klostren innan grundandet av klostret i Vadstena.¹⁸⁴ I denna studie berörs de svenska johanniterklostren kort, men Silfverstolpe presenterar inte någon modell för hur dessa skall studeras ur ett ekonomiskt perspektiv. År 1929 utgav *Isak Collijn* ett arbete om ett bevarat *nekrologium* från johanniterklostret i Eskilstuna.¹⁸⁵ Nekrologiet är idag en viktig källa till information om detta klostrets person- och donationshistoria eftersom det nämner ett flertal personer som haft anknytning till klostret. År 1932 publicerade *Nils Östman* ett arbete om Johanniterordens historia i Stockholm, en studie som bygger på uppgifter som Östman funnit i bland annat *Stockholm Stads Tänkeböcker*.¹⁸⁶ Östman har på detta sätt kunnat rekonstruera historien om ordensfilialen i Stockholm och Nya kyrkans grundande och slutliga övergivande. År 1934 började även den Danska Johanniterorden att utge tidskriften *Dacia*, vilken behandlar såväl Johanniterordens historia som mer moderna händelser inom orden.¹⁸⁷

Även *Knut Hellbergs* arbete *Eskilstuna genom tiderna* från år 1935 är av intresse för denna studie.¹⁸⁸ Det första bandet i verket behandlar Eskilstuna kloster och Hellberg tar här upp en del källor och historiska fakta som inte omnämns i äldre arbeten om ordens historia. År 1945 utkom *Svaber Lidijas* studie om delar av de bevarade breven från Eskilstuna kloster.¹⁸⁹ Denna studie är intressant, men den saknar samtidigt somliga källor som helt enkelt tycks ha förbisetts av författaren. År 1948 publicerades även en artikel av *Jarl Gallén*, där såväl Johanniterordens som andra medeltida klosterordnars historia berörs kortfattat. I artikeln förs dock ingen mer ingående diskussion om de ekonomiska aspekterna.¹⁹⁰ Mot slutet av 1950-talet utkom i Sverige också ett arbete om Eskilstunas historia av *Ivar Schnell*. I detta arbete finns bland annat kartor som ger en uppskattad bild av Eskilstuna klostrets jordinnehav på 1490-talet. Kartorna grundar sig bland annat på den ovan omtalade Eskilstuna klostrets jordebok, men är långt ifrån fullständiga.¹⁹¹

¹⁸⁴ Silfverstolpe 1902

¹⁸⁵ Collijn 1929

¹⁸⁶ Östman 1932

¹⁸⁷ *Dacia*. 1934ff-

¹⁸⁸ Hellberg 1935

¹⁸⁹ Lidija 1945

¹⁹⁰ Gallén 1948

¹⁹¹ Schnell 1959

År 1961 inleddes en ny era inom den skandinaviska forskningen kring Johanniterorden. Detta år publicerade nämligen den danske forskaren *Thomas Hatt Olsen* sitt viktiga arbete *The Priorate of Dacia of the Order of Saint John of Jerusalem*.¹⁹² I detta arbete gör Hatt Olsen en genomgång av tidigare opublicerade dokument som han påträffat i johanniternas bevarade arkiv på Malta. Då Hatt Olsen plötsligt dog i en ålder av endast drygt 30 år hann han aldrig publicera hela sitt insamlade forskningsmaterial. Ett andra arbete av Hatt Olsen, vilket var förberett vid hans död men utkom postumt år 1962, var hans studie om förhållandet mellan Skandinavien och Rhodos vid tiden för visitatorn *Juan de Cardunas* besök i provinsen Dacia på 1460-talet.¹⁹³ Hatt Olsens båda arbeten kan sägas vara pionjärarbeten inom den skandinaviska forskningen kring Johanniterorden eftersom de visar på den stora potential som ämnet har då det skandinaviska materialet sätts in i ett internationellt sammanhang.

Jarl Gallén och *Troels Dahlerup* har i artikeln *Johanniterorden* i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* från år 1962 givit en kort bakgrund till ordens uppkomst, organisation, utbredning och verksamhet i de nordiska länderna, men artikeln går i jämförelse med Hatt Olsens studier inte särskilt djupt in på de ekonomiska förhållandena inom orden.¹⁹⁴ I *Erik Ulsigs* bok *Danske adelsgodser i Middelalderen* från år 1968 berörs däremot ett flertal av de danska johanniterklostrens ekonomiska förhållanden. Boken är särskilt intressant eftersom den belyser de olika danska adelssläkternas donationsmönster, något som ger en bra bild av vilka släkter som gav donationer till vilka johanniterkloster.¹⁹⁵ *Birgitta Eimer* behandlar i sin artikel *The Spiritual Orders of Knighthood in Scandinavia under King Erik of Pomerania. Studies in an exchange project from 1433* ett intressant brev från år 1433, vilket beskriver ett förslag till ett byte av jordegendomar mellan Tyska orden och Johanniterorden.¹⁹⁶ Artikeln är intressant eftersom Eimer har identifierat ett flertal platser i Skandinavien där de båda ordnarna ägde jord under senmedeltiden. Från 1972 är även *Jens Vindekildes* speciale om Antvorskov klostrets själländska gods, ett arbete som är intressant eftersom det identifierar och räknar upp många av de själländska johannitergodsen. Vindekilde sätter dock inte in godsen i ett större internationellt sammanhang.¹⁹⁷

År 1982 publicerade *Christoffer von Warnstedt* artikeln *Om de religiösa riddarordnarnas*

¹⁹² Hatt Olsen 1961

¹⁹³ Hatt Olsen 1962

¹⁹⁴ Gallén & Dahlerup 1962

¹⁹⁵ Ulsig 1968

¹⁹⁶ Eimer 1972

¹⁹⁷ Vindekilde 1972

historia i det medeltida Sverige.¹⁹⁸ Artikeln är intressant eftersom den bland annat behandlar personer vilka kan ha haft anknytning till, eller rent av varit medlemmar i, de religiösa riddarordnarnas skandinaviska avdelningar under medeltiden. von Warnstedts artikel är i så fall av betydelse då det gäller att identifiera individer som kan ha haft ett särskilt intresse av att ge donationer till de religiösa riddarordnarna.

År 1984 inleddes en ny era inom forskningen om Johanniterorden i Skandinavien. Då publicerade nämligen den danske forskaren *Erik Reitzel-Nielsen* det första bandet i sitt omfattande arbete *Johanniterordens historia: med særligt henblik på de nordiske lande*.¹⁹⁹ Detta arbete är det hittills mest kompletta som har utgivits i Skandinavien om Johanniterordens historia. Verket har därför givit många nya och värdefulla aspekter på ordens historia i Skandinavien, särskilt som författaren visar på såväl yttre som inre förhållanden inom orden. Detta gör han genom att beskriva såväl de enskilda klostrens utformningar och funktioner som enskilda nordiska ordensmedlemmars personhistoria. Reitzel-Nielsens arbete är därför ett gediget verk, men tyvärr försvinner mycket av tydligheten i arbetet i den enorma mängd information som verkets tre band innehåller. Verket måste därför snarare ses som en allmän, om än mycket omfattande, beskrivning av Johanniterordens historia i Skandinavien än en koncentrerad studie med uppgift att undersöka specifika frågeställningar av vikt för förståelsen av ordens ekonomiska förhållanden. Även om många av Reitzel-Nielsens slutsatser har varit av stor betydelse för denna studie så ifrågasätts samtidigt somliga av hans teser i detta arbete.

Tore Nyberg publicerade år 1984 även artikeln *Johanniterna i Norden i äldsta tid*.²⁰⁰ Just denna artikel är kanske av störst intresse för johanniternas äldre historia i Skandinavien, men Nyberg har under sin långa forskarbana även undervisat inom ordens- och klosterväsendets historia i Europa och Skandinavien. Nyberg har dessutom sedan 1960-talet medverkat vid en rad internationella konferenser om de religiösa riddarordnarnas historia.²⁰¹ I Sverige utkom 1995 även publikation *Johanniterorden i Sverige*. I boken ges en kort historisk bakgrund till ordens historia i Sverige, men återigen ges ingen djupgående analys av de ekonomiska förhållandena.²⁰² Under 1990-talet publicerades i Norge också en rad artiklar av *Erik Gunnes*,

¹⁹⁸ von Warnstedt 1982

¹⁹⁹ Reitzel-Nielsen 1984- 1991

²⁰⁰ Nyberg 1984

²⁰¹ Nyberg 1991

²⁰² von Konow, m fl. 1995

vilka kan räknas till de fåtal nyare arbeten som berör Varne klostrets ekonomiska förhållanden.²⁰³ Av större intresse är i så fall *Magnus Wahlbergs C-uppsats* från 1997 som behandlar de historisk-ekonomiska aspekterna av Johanniterordens verksamhet i Sverige under medeltiden. Inte heller denna studie tar dock tillräcklig hänsyn till den ekonomiska situationen på det internationella planet och sätter därför inte in det svenska materialet i ett större sammanhang.²⁰⁴ År 1999 publicerade även *Bror-Erik Ohlsson, Christer Ericsson och David Damell* en studie om Eskilstunas historia²⁰⁵ och år 2000 skrev *Stefan Pettersson och Mikael Törnkvist*²⁰⁶ ett liknande arbete. Båda arbetena berör tyvärr endast kortfattat Eskilstuna klostrets ekonomiska historia.

År 2003 publicerades även *Martin Berntsons* avhandling om de svenska klostren under Reformationen.²⁰⁷ Berntson höll också ett föredrag om johanniterklostren i Skandinavien under Reformationen vid en konferens om de religiösa riddarordnarna som ägde rum i Holland år 2004.²⁰⁸ Berntson har härigenom bidragit till att öka vår förståelse för dessa klostrets ekonomiska förhållanden under 1500-talet liksom deras slutliga avvecklande. I Danmark publicerade *John Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen och Ane L. Bysted* år 2004 även boken *Danske korstog. Krig og mission i Østersøen*. Denna publikation är viktig eftersom den både belyser den danska korstågsrörelsen i Östersjöområdet och de religiösa riddarordnarnas roll i denna process.²⁰⁹ *Villads Jensen* publicerade år 2005 även boken *Politikens historie om Korstågen*, där de religiösa riddarordnarnas historia också berörs kort.²¹⁰ En studie av *Nils Hybel och Bjørn Poulsen* om det medeltida Danmarks ekonomiska utveckling utkom också år 2007.²¹¹ Denna studie är intressant för detta arbete då den berör perioder av tillväxt respektive stagnation i det medeltida Danmark, något som har betydelse för att förklara donationsmönstren till de medeltida klostren. En studie om johanniternas historia i Norge utgavs slutligen av *Trond Svandal* år 2006. Denna publikation är viktig eftersom den är det hittills mest omfattande arbete som behandlar Varne klostrets ekonomiska historia. Svandal diskuterar bland annat klostrets inkomster från skog, fiske och donationer.²¹²

²⁰³ Gunnes 1996 och Gunnes 1997

²⁰⁴ Wahlberg 1997

²⁰⁵ Eskilstuna historia

²⁰⁶ Pettersson & Törnkvist 2000

²⁰⁷ Berntson 2003

²⁰⁸ Berntson 2006

²⁰⁹ Lind, Selch Jensen, Villads Jensen & Bysted 2004

²¹⁰ Villads Jensen 2005

²¹¹ Hybel & Poulsen 2007

²¹² Svandal 2006

Den arkeologiska forskningen om Johanniterorden i Skandinavien

I likhet med många länder på kontinenten började man under 1600-talet i Skandinavien att skydda de medeltida byggnader som hade drabbats av Reformationen från ytterligare förfall. Skandinaviens hårda klimat gjorde att klosterruiner och andra medeltida monument vittrade snabbare här än längre söderut. Den unga stormakten Sverige var på 1600-talet i stort behov av att kunna visa upp en lång och imponerande historia, såsom det vid denna tid förväntades av en framgångsrik nation. Sverige blev därför på 1600-talet bland de första länderna i världen att skapa ett *Riksantikvarieämbete* och en begynnande kulturmiljölagstiftning började ta form i syfte att skydda fornlämningarna. Liknande åtgärder vidtogs så småningom också i de övriga skandinaviska länderna. Även om de medeltida lämningarnas förfall i Skandinavien inte stoppades genom dessa åtgärder kom åtminstone skadorna att lindras något.

Samtidigt gjorde de många nya kyrkor och borgar som byggdes i de nordiska länderna av de tidiga protestantiska härskarna på 1500-talet och i början av 1600-talet att många äldre ruiner kom att användas som stenbrott, varifrån byggnadsmaterial kunde hämtas till de nya byggnaderna för en rimlig kostnad. I vilken utsträckning sådana aktiviteter har drabbat de skandinaviska johanniterklostren är det dock svårt att uppskatta. I likhet med de europeiska stormännen åkte de skandinaviska adelsmännen ofta på bildningsresor såväl inom som utom sina respektive länders gränser. Ofta upprättades i samband med dessa resor beskrivningar, som i både bild och text beskrev de miljöer som besöktes. Ett exempel på ett sådant arbete av viss betydelse för denna studie är *Erik Dahlbergs* verk *Suecia Antiqua et Hodierna*,²¹³ som är ett resultat av dennes många resor i stormaktstidens Sverige. I arbetet har den kände arkitekten och konstnären avbildat och beskrivit platser som exempelvis Eskilstuna slott, som uppförts på samma plats som det tidigare johanniterklostret. Ett liknande arbete är dansken *Peder Hansen Resens* publikation *Atlas Danicus* från år 1674,²¹⁴ i vilket platser som Horsens och Dueholm johanniterkloster finns avbildade och beskrivna.

Ett exempel på dansk arkeologisk forskning från det tidiga 1800-talet är *Vedel Simonsens* arbete *Borgruinerne I- II* från år 1813,²¹⁵ vilket bland annat berör Ribe johanniterkloster. År 1876 utgav även *Fredrik R. Friis* en liten skrift om Antvorskovs historia. Detta arbete är

²¹³ Dahlberg 1716

²¹⁴ Resen 1674

²¹⁵ Vedel Simonsen 1813

intressant eftersom det tar upp en del historiska fakta kring Antvorskov kloster som inte finns angivna i andra arbeten.²¹⁶ Under 1880-talet utkom i Skandinavien också en del andra arkeologiska arbeten med anknytning till johanniterklostrens historia. Från år 1886 är exempelvis ett arbete om danska medeltidssigill, varav ett antal har anknytning till Johanniterorden.²¹⁷ Under 1880-talet påbörjades även de arkeologiska undersökningarna av Antvorskov kloster. Då de omfattande ruinerna hade återupptäckts i slutet av 1800-talet genomfördes de första utgrävningarna på platsen omkring år 1887. Materialet från dessa undersökningar är till stora delar opublicerat, men planer, fynd och dokumentation finns idag i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn.²¹⁸

Till den tidiga skandinaviska arkeologiska forskningen om Johanniterorden måste även de omfattande studier som under 1800-talet utfördes av svensken *Johan Hedenborg* räknas. Denne var bland annat läkare vid den svenska legationen i Konstantinopel, men ägnade även en stor del av sitt liv åt upptäcktsresor i Orienten och Afrika. Han tillbringade också omkring tjugo år av sitt liv på Rhodos, där hans forskning bland annat kom att beröra Johanniterordens historia på denna ö mellan åren 1309- 1522. Hedenborgs främsta forskningsinsats består sannolikt i att han avbildade och i skrift dokumenterade lämningar från johanniternas tid, vilka senare har gått förlorade.²¹⁹ Professor *Paul Åström* har låtit mikrofilma Hedenborgs manuskript för att dessa skall kunna användas inom forskningen.²²⁰ Det var delvis Hedenborgs forskning som låg till grund för 1900-talets omfattande restaureringar av Rhodos gamla stad.

År 1902 utkom även *Carl Neergaards* arbete om Korsbrødregården i Nyborg, en av få arkeologiska studier som överhuvudtaget berör denna byggnad.²²¹ År 1904 utgavs sedan artikeln *Kronobäcks kloster* av *Per G. Berggren*, ett av de första arkeologiska arbeten som kom att beröra Kronobäck klosterruin.²²² Detta arbete är skrivet innan ruinen rensades upp och grävdes ut och är därför av intresse för att den visar hur platsen såg ut innan några ingrepp hade gjorts. År 1912 publicerades även en artikelserie i *Eskilstunakuriren* som

²¹⁶ Friis 1876

²¹⁷ Petersen 1886

²¹⁸ Antikvarisk Topografiska Arkivet, Nationalmuseet i Köpenhamn

²¹⁹ Hedenborgs efterlämnade forskningsmaterial finns idag i arkivet i Rhodos gamla stad.

²²⁰ Åströms mikrofilmer med Hedenborgs efterlämnade handlingar finns idag i arkivet i Rhodos Stad.

²²¹ Neergaard 1902

²²² Berggren 1904

uppmärksammade ett antal lämningar från Eskilstuna kloster.²²³ Även i *Sörmlandsposten* publicerades under några veckors tid på sommaren och hösten år 1919 ett antal artiklar som behandlade Eskilstuna kloster.²²⁴ Bakgrunden till dessa artiklar var de vid denna tid påbörjade arkeologiska undersökningarna inom det tidigare klosterområdet i Eskilstuna.

År 1927 publicerades det viktiga arbetet *De danske Johanniterklostres Bygningshistorie* av *Wilhelm Lorenzen*. Detta arbete utgörs egentligen av ett band i en längre serie om de danska klostrens historia och i arbetet tas den arkeologiska och arkitektoniska kunskap som vid denna tid fanns tillgänglig om de danska johanniterklostren upp och diskuteras ingående.²²⁵ Arbetet har därför, tillsammans med nyare arkeologiska rön, varit av stor vikt för denna studie. År 1933 började även det viktiga verket *Danmarks Kirker* att utges av Nationalmuseet i Köpenhamn.²²⁶ I detta verks olika band behandlas samtliga klosterkyrkor som tillhörde Johanniterorden i det medeltida Danmark utifrån den omfattning som dessa blivit bevarade och varit föremål för byggnadsarkeologiska undersökningar. *Curt Härenstam* publicerade 1950 artikeln *Klostren i Småland*²²⁷ och 1951 utkom den tidigare omtalade artikeln av *Nils Lagerholm* om hans arkeologiska undersökningar vid Kronobäck kloster.²²⁸ Båda dessa arbeten har betydelse för den arkeologiska diskussionen kring Kronobäck kloster. Arbetet *Klostren i Södermanland*, vari bland annat Eskilstuna kloster berörs, publicerades även av *Nils Sundquist* år 1953.²²⁹ År 1961 påträffades också resterna av *Nya Kyrkan* i Gamla Stan i Stockholm. Detta visade att kyrkan faktiskt hade existerat, något som tidigare forskare hade ifrågasatt eftersom man inte kunnat peka ut den exakta platsen. I en artikel från 1961 redogörs för de vetenskapliga resultaten av undersökningen.²³⁰

År 1963 tog den arkeologiska forskningen om Johanniterorden i Skandinavien ett stort steg framåt då *Sune Zachrisson* publicerade resultaten av sina undersökningar i det tidigare johanniterklostret i Eskilstuna.²³¹ Zachrissons undersökningar har försett oss med många nya fakta rörande denna anläggning. De viktigaste resultaten från Zachrissons undersökningar är att vi genom dessa har fått en bättre förståelse för klostrets planlösning och medeltida

²²³ Eskilstunaposten 1912

²²⁴ Grönberg 1919

²²⁵ Lorenzen 1927

²²⁶ DK 1933 ff-

²²⁷ Härenstam 1950

²²⁸ Lagerholm 1951

²²⁹ Sundquist 1953

²³⁰ Ahnlund 1961

²³¹ Zachrisson 1963

byggnadshistoria. År 1962 publicerade *Rune Norberg* även en artikel som behandlade fynden av två sigillstampar från Eskilstuna.²³² Den ena av sigillstamparna hittades i en grav i samband med de arkeologiska undersökningar som utfördes av Sune Zachrisson inom det tidigare klosterområdet i Eskilstuna mellan åren 1961- 62. Från 1962 är också *Erik Cinthios* artikel om den johanniterfilial som skall ha legat i *Köpinge* på Öland.²³³ Den exakta platsen för denna filial har dock aldrig blivit identifierad och somliga forskare har därför ifrågasatt ifall den någonsin har existerat. År 1966 utkom även en artikel av *Svante Hallberg, Rune Norberg* och *Olof Odenius* om medeltida johannitersigill.²³⁴

I början av 1970-talet gick den arkeologiska forskningen kring Johanniterorden in i ett nytt skede i Danmark då *Erik Levin Nielsen* genomförde ett antal mindre undersökningar i anslutning till det tidigare johanniterklostret i Viborg. Undersökningarna visade bland annat att lämningar från johanniterklostret ännu existerar under marken vid S:t Ibsgade. Levin Nielsen publicerade resultaten från sina undersökningar i en rapport år 1970.²³⁵ Den arkeologiska forskningen kring Eskilstuna kloster tog också ett steg framåt under det tidiga 1970-talet då en mindre arkeologisk undersökning gjordes i Klostergatan, vilken idag löper genom det tidigare klosterområdet. Undersökningen, vilken genomfördes av *Gösta Magnusson* och publicerades i en rapport år 1972, kunde på ett värdefullt sätt komplettera Zachrissons omkring tio år äldre undersökning inom området.²³⁶ Magnusson publicerade år 1976 ännu en arkeologisk rapport om Eskilstuna kloster och slott.²³⁷

År 1981 publicerade *Nils Ringstedt* en C-uppsats om Eskilstunas äldre historia.²³⁸ Uppsatsen är av visst intresse för Eskilstuna klostrets äldsta tid, men av begränsat värde för diskussionen om klostrets utveckling under senmedeltiden. Ännu en ganska begränsad arkeologisk undersökning inom det tidigare klosterområdet i Eskilstuna publicerades av *Viktor Svedberg & Ylva Roslund* år 1983. Vid denna undersökning framkom ytterligare fakta om klostrets medeltida byggnadshistoria.²³⁹ Eskilstunas historia och arkeologi behandlades vid denna tid också inom projektet *Medeltidsstaden*,²⁴⁰ där man försökte samla den då kända arkeologiska

²³² Norberg 1961

²³³ Cinthio 1962

²³⁴ Hallberg, Norberg & Odenius 1966

²³⁵ Levin Nielsen 1970

²³⁶ Magnusson 1972

²³⁷ Magnusson 1976

²³⁸ Ringstedt 1981

²³⁹ Svedberg & Roslund 1983

²⁴⁰ Järpe 1982

informationen om staden och klostret. År 1984 publicerade även *Viktor Svedberg* en rapport om en mindre arkeologisk undersökning vid Eskilstuna kloster²⁴¹ och samma år diskuterades klostrets historia i en artikel i *Eskilstunakuriren* av *Olle Lorin*.²⁴² I Danmark bidrog *Mogens Vedsø* år 1986 till den arkeologiska diskussionen kring Viborg johanniterkloster genom fyndet av ett stenhus, vilket tolkades som en lada som tillhört det tidigare klostret.²⁴³ I Sverige publicerade *Boje Persson* år 1987 ytterligare en arkeologisk rapport om Eskilstuna kloster²⁴⁴ och *Maria Broberg* publicerade samma år en rapport om en mindre arkeologisk undersökning vid den nuvarande kyrkogården söder om klosterområdet i Eskilstuna.²⁴⁵ I Danmark utkom år 1988 även en arkeologisk rapport av *Erik Levin Nielsen* som behandlade det tidigare johanniterklostret i Viborg.²⁴⁶ Även i denna rapport presenterade Levin Nielsen nya fakta kring detta kloster som inte hade varit kända tidigare.

Anna Arnegård publicerade 1992 en C-uppsats om grundandet av Eskilstuna kloster, vilken är intressant eftersom den bland annat kritiserar vissa äldre slutsatser kring johanniternas första tid i Sverige liksom bakgrunden till Eskilstuna klostrets grundande. I övrigt finns i Arnegårds arbete hänvisningar och kommentarer till Zachrissons undersökningar av klosterkomplexet i Eskilstuna.²⁴⁷ Även i anslutning till Odense johanniterkloster utfördes ett antal arkeologiska undersökningar i början av 1990-talet. *Dorte Boldsen Lund Mortensen* publicerade exempelvis år 1992 en rapport i vilken hon beskrev de av henne påträffade lämningarna efter en byggnad från klostertiden²⁴⁸ och *Eskil Arentoft* publicerade år 1994 resultaten från en annan arkeologisk undersökning vid klostret.²⁴⁹ År 1995 utkom också en rapport av *Kirstin Eliassen* över en undersökning vid Antvorskov kloster som, till skillnad från de äldre undersökningarna vid klostret, bygger på moderna arkeologiska dokumentationsprinciper.²⁵⁰

År 1996 publicerades även en kortare artikel om Kronobäck kloster²⁵¹ och samma år utkom i Danmark en artikel av *Per Bugge Vegger* om Dueholm johanniterkloster.²⁵² *Dorte Boldsen*

²⁴¹ Svedberg 1984

²⁴² Lorin 1984

²⁴³ Vedsø 1986

²⁴⁴ Persson 1987

²⁴⁵ Broberg 1987

²⁴⁶ Levin Nielsen 1988

²⁴⁷ Arnegård 1992

²⁴⁸ Boldsen Lund Mortensen 1992

²⁴⁹ Arentoft 1994

²⁵⁰ Eliassen 1995

²⁵¹ Frøjmark 1996

²⁵² Bugge Vegger 1996

Lund Mortensen och *Lars Froberg Mortensen* publicerade år 1996 ännu en arkeologisk rapport om johanniterklostret i Odense. Rapporten behandlar en undersökning norr om det tidigare klostret och är intressant eftersom den tillför ny fakta om platsens bebyggelsemässiga utveckling.²⁵³ År 1997 berördes johanniterklostret i Eskilstuna i ännu en arkeologisk rapport²⁵⁴ och i Danmark publicerade *Eskil Arentoft* samma år en ny arkeologisk rapport om Odense johanniterkloster.²⁵⁵ *Per Kristian Madsen* publicerade 1999 en rapport över sina arkeologiska undersökningar i det tidigare johanniterklostret i Ribe.²⁵⁶ Klostret i Ribe behandlades 1999 också i en artikel av *Lis Andersen*.²⁵⁷ Båda dessa arbeten har bidragit med viktig information om den bebyggelsemässiga utvecklingen inom det tidigare klosterområdet. Johanniterklostret i Odense behandlades år 2000 även i ett speciale av *Dorte Boldsen Lund Mortensen*.²⁵⁸ Detta arbete grundar sig bland annat på hennes ovan omtalade undersökningar. År 2002 publicerade *Jakob Tue Christensen* ännu en arkeologisk rapport om Odense johanniterkloster. Denna rapport berörde framför allt teorin om en äldre klosterlänga norr om det tidigare klostret, något som dock avfärdades i rapporten.²⁵⁹

Undertecknad har de senaste åren berört de religiösa riddarordnarnas ekonomiska historia i Skandinavien i ett flertal arbeten. Ett antal artiklar har exempelvis publicerats i samband med konferenser om de religiösa riddarordnarnas historia vid Åbo Universitet år 2001,²⁶⁰ vid universitetet i Istanbul år 2004²⁶¹, vid universitetet i Avignon år 2008²⁶² samt vid en konferens i London år 2005.²⁶³ Undertecknad har även lett arkeologiska forskningsundersökningar vid såväl Kronobäck²⁶⁴ som Varne²⁶⁵ johanniterkloster under 2007 och 2008. Jag är därför den hittills ende skandinaviske forskare som har studerat sambandet mellan den ekonomiska utvecklingen inom de religiösa riddarordnarna och det arkeologiska material som dessa ordnar har efterlämnat i Skandinavien. Denna koppling är av största betydelse för att förstå ordnarnas utveckling under senmedeltiden på såväl en internationell som en mer lokal nivå.

²⁵³ Boldsen Lund Mortensen & Froberg Mortensen 1996

²⁵⁴ Lindh 1997

²⁵⁵ Arentoft 1997

²⁵⁶ Madsen 1999

²⁵⁷ Andersen 1999

²⁵⁸ Boldsen Lund Mortensen 2000

²⁵⁹ Tue Christensen 2002

²⁶⁰ Carlsson 2003

²⁶¹ Carlsson 2006

²⁶² Carlsson 2009. I manus.

²⁶³ Carlsson 2008

²⁶⁴ Holmén, Ring & Carlsson 2008

²⁶⁵ Buckholm & Carlsson 2008

Johanniterordens ekonomiska förhållanden i Skandinavien under perioden 1291- 1536 belysta genom det skriftliga materialet

Perioden 1291- 1308- de sista korsfararstaterna i det Heliga Landet gick förlorade och ett ökat ifrågasättande av de religiösa riddarordnarna märktes i Västerlandet

Nyheten om staden Ackas fall, den sista stad som kontrollerades av korsfararna i det Heliga Landet, spred sig snabbt över hela kristenheten. Chocken över att de kristna nu var fullständigt utestängda från de områden som under nära tvåhundra år hade utgjort självständiga kristna stater i det latinska öst var påtaglig i hela Europa.²⁶⁶ De militära riddarordnarna, vilka haft skyddet av just dessa latinska korsfararstater som en av sina huvudsakliga uppgifter, blev nu därför i växande grad föremål för kritik från en rad olika håll. Såväl kyrkliga som världsliga dignitärer menade att ordnarna inte hade tagit sitt ansvar och att de inte använt sina resurser tillräckligt effektivt.²⁶⁷ År 1291 är därför ett naturligt årtal att påbörja en studie om de religiösa riddarordnarnas historia. Förlusten av Acka kom att få omedelbara konsekvenser för händelseutvecklingen även i det fjärran belägna Skandinavien, något som berättigar att detta årtal används som en startpunkt för detta kapitel.

De stridigheter och den konkurrens som under lång tid hade förekommit mellan de olika ordnarna i såväl Öster- som Västerlandet ansågs samtidigt ha bidragit till att ordnarna inte hade lyckats fylla sin uppgift på ett mer tillfredsställande sätt.²⁶⁸ Ordnarnas effektivitet började nu även ifrågasättas hos gemene man. Det vanliga folket kunde helt enkelt inte förstå hur de förmögna ordensriddarna, som man betraktade som en elit i det kristna Västeuropa, kunde misslyckas med den viktiga uppgiften att försvara de kristna besittningarna i det Heliga Landet.²⁶⁹ Eftersom denna kritik kom att få stor betydelse för såväl Johanniterorden som de övriga religiösa riddarordnarna under senmedeltiden måste nu en kortare genomgång göras av denna epok i europeisk historia för att oppositionen mot ordnarna skall kunna sättas in i sitt rätta sammanhang.

²⁶⁶ Nicholson 1993, sid. 125ff, Riley-Smith 1967, sid. 198ff och Schein 1991.

²⁶⁷ Nicholson 1993, sid. 25ff

²⁶⁸ Nicholson 1993, sid. 68ff

²⁶⁹ Nicholson 1993, sid. 129ff

Den kritik som slungades mot de religiösa riddarordnarna efter förlusten av det Heliga Landet år 1291 var faktiskt inte någon nyhet. Det hade tidigt funnits kritiker inom den Katolska kyrkans egna led, vilka ansåg att ordnarnas privilegier var alltför omfattande. Redan år 1238 hade exempelvis påven *Gregorius IX* beskyllt johanniterna för att föra ett skandalöst liv eftersom de inte i tillräckligt hög grad beaktade de avlagda löftena om kyskhet och personlig fattigdom. De anklagades dessutom för att vara högmodiga och missbruka de privilegier som hade anförtrotts dem.²⁷⁰ Många världsliga furstar kände samtidigt en frustration över att ordnarnas medlemmar inte kunde ställas inför världsliga domstolar eftersom de juridiskt sett endast var ansvariga inför påvestolen. Dessa kritiker fick därför, i det nya politiska, religiösa och psykologiska klimat som uppstod i Västerlandet efter Ackas fall, allt fler nya anhängare mot slutet av 1200-talet.

Kritik mot de religiösa riddarordnarna förekom tidigt även i Skandinavien. Där kritiserade exempelvis biskop *Absalon* redan omkring år 1198 Johanniterordens agerande.²⁷¹ Den 1 augusti 1291 hade påven *Nikolaus IV* också utsänt en befallning till den katolska världens ärkebiskopar om att dessa skulle överväga huruvida en fusion av Tempelherreorden och Johanniterorden, de båda största av de religiösa riddarordnarna, var lämplig.²⁷² Tanken togs även upp något senare av såväl *Bonifatius VIII* som *Clemens V*.²⁷³ Det fanns samtidigt vid denna tid många starka krafter utanför den Katolska kyrkan som förespråkade en sammanslagning. Tempelherreordens stormästare *Jacques de Molay* skrev av denna anledning år 1305 ett *memorandum* om saken till Clemens V i vilket han avrådde från en sammanslagning av de båda ordnarna.²⁷⁴

Trots att den ekonomiska situationen i många länder i Västvärlden i början av 1300-talet var problematisk var tanken på nya korståg inte på något sätt förlegad utan såväl påven som de olika religiösa riddarordnarna planerade nya militära kampanjer för att försöka återta det Heliga Landet. Efter Ackas fall hade ledningarna för såväl Tempelherreorden som Johanniterorden installerat sig på Cypern och med utgångspunkt från denna ö var det nu, åtminstone teoretiskt sett, möjligt att sända ut flottor med arméer i syfte att försöka återerövra

²⁷⁰ Nicholson 1993, sid. 25ff

²⁷¹ DD I:III, nr. 245

²⁷² Regesta Pontificum Romanorum. 1873- 75. I-II, nr. 23781, 23784, 23786, 23787 och 23803

²⁷³ Barber 1996, sid. 278f och Forey 1980, sid. 321

²⁷⁴ Barber 1996, sid. 280

de förlorade områdena. Det faktum att den Katolska kyrkan inte hade övergivit tanken på nya korståg med militär assistans från de religiösa riddarordnarna under början av 1300-talet visas även av att påven Clemens V år 1305 lät såväl Tempelherreordens stormästare Jacques de Molay som Johanniterordens stormästare *Guillaume de Villaret* insända varsitt brev till kurian i Rom rörande deras respektive syn på hur ett nytt korståg bäst skulle kunna utföras.²⁷⁵

De Molay var vid denna tidpunkt en gammal man som hade varit aktiv i striderna mot muslimerna redan under 1270-talet. Hans sätt att tänka var därför konservativt och inte helt anpassat till den nya tidens förutsättningar, något som även märks av hans korstågsplan vilken gick ut på att en större traditionell korsfararhär skulle samlas ihop för att, efter noggranna förberedelser, sändas över havet till det Heliga Landet med hjälp av fartyg från Genua.²⁷⁶ Den yngre och mer karismatiska de Villaret satsade däremot, i motsats till de Molay, på en plan som gick ut på att man skulle landsätta en mindre styrka av korsfarare i Mindre Asien, vilken sedan skulle angripa det Heliga Landet norrifrån. Den plan som fick störst gehör hos påven var inte helt förvånande den som hade insänts till kurian av de Villaret. Detta innebar en prestigeförlust för Tempelherreorden som annars under många år hade ansetts vara den främsta religiösa riddarorden då det handlade om rent militära operationer.

Tempelherreorden fick dock snart andra problem av en omfattning som ingen person inom kristenheten hade förväntat sig. Det land i Europa där tempelherrarna ägde mest land var Frankrike, en stat som i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet styrdes av den brutale och hänsynslöse Filip den Sköne. Tempelherreorden utgjorde i Frankrike vid början av 1300-talet närmast en stat inom staten och orden hotade därför i viss utsträckning kungamaktens intressen. Filip hade dessutom nyligen uttömt den franska statens ekonomiska tillgångar genom omfattande krig med sina olika feodalherrar och genom ett långvarigt fälttåg till Flandern. I desperata försök att dra in nya ekonomiska medel till den franska kronan lånade Filip stora summor, bland annat av tempelherrarna och olika judiska utlånare, och lät dessutom vid ett flertal tillfällen minska silver- och guldhalt i de franska mynten.²⁷⁷

Mot bakgrund av denna situation är det därför knappast förvånande att Filip till slut kastade giriga blickar på Tempelherreordens omfattande tillgångar i Frankrike. Med den ökade kritik

²⁷⁵ Barber 1996, sid. 281ff och Forey 1980, sid. 317ff

²⁷⁶ Barber 1996, sid. 280ff

²⁷⁷ Barber 1996, sid. 290ff

som redan infunnit sig mot tempelherrarna genom förlusten av Acka blev därför orden ett passande byte för Filips hänsynslösa politik. Genom hemliga förberedelser och med viss hjälp av den pressade påven Clemens V kunde Filip slå till mot Tempelherreorden den 13e oktober 1307. I ett enda slag försökte Filip lägga beslag på ordens egendomar i Frankrike och de ordensbröder som befann sig i landet arresterades och anklagades för en rad olika brott.²⁷⁸

Även om många egendomar aldrig kom i Filips händer utan, i enlighet med Clemens V's bulla *Ad providam* av den 3e maj 1312, istället skulle övergå direkt i Johanniterordens ägo, så är det ingen tvekan om att Filip tjänade på kuppen mot tempelherrarna rent ekonomiskt. Clemens bulla har av somliga forskare setts som ett slugt drag från påvens sida att försöka förhindra att alla tempelherrarnas egendomar kom i den franske kungens händer genom att hänvisa till att johanniterna var i behov av resurser för sitt vid denna tidpunkt planerade korståg.²⁷⁹ Den process som följde mot Tempelherreorden åren 1307- 1314 är sannolikt att betrakta som ett av de största justitiemord som någonsin har utspelat sig i Europa.²⁸⁰ Processen gjorde dessutom att ett nytt ekonomiskt, religiöst och mentalt klimat etablerades inom den katolska världen, något som i hög grad kom att påverka medvetenheten hos såväl de övriga religiösa riddarordnarna som olika kungar och furstar över hela Västerlandet.²⁸¹ Nu påbörjades därför också en epok då de kvarvarande religiösa riddarordnarna försökte finna nya fronter att utföra sina korstågsrelaterade uppgifter på. Även om Tempelherreorden sannolikt aldrig ägde någon jord i Skandinavien påverkades regionen i alla fall på ett indirekt sätt av såväl Ackas fall som processen mot Tempelherreorden.

I Skandinavien utspelade sig också en rad händelser under perioden 1291- 1308, vilka är av intresse för utvecklingen i regionen och som därför kort bör kommenteras här. Det finns visserligen nästan inget bevarat material som visar att Johanniterorden direkt skulle ha varit involverad i den skandinaviska politiken under 1200- och 1300-talet på samma sätt som orden ofta var under senmedeltiden, men den lokala politiska utvecklingen är viktig som en bakgrund för att förstå den miljö som de skandinaviska johanniterna verkade i vid denna tid. I Skandinavien utmärktes perioden 1291- 1308 framförallt av en rad stridigheter om makten i de olika skandinaviska rikena. I Danmark hade den ännu omyndige *Erik Menved* blivit kung

²⁷⁸ Barber 1978, sid. 5ff och Barber 1996, sid. 275ff

²⁷⁹ Menache 1998, sid. 239f

²⁸⁰ Menache 1998, sid. 239f

²⁸¹ Barber 1996, sid. 275ff och Housley 1986, sid. 262f

år 1286 efter det att hans far *Erik Klipping* hade mördats.²⁸² Erik övertog ett rike i stor ekonomisk nöd där den egentliga makten låg hos hertig *Valdemar av Slesvig* och drotsen *Peder Nielsen*.²⁸³ Då Erik blivit myndig, och inflytandet från hertig *Valdemar* och drotsen blivit något mindre, påbörjades i Danmark en tid av vidlyftig in- och utrikespolitik. Erik drömde om att återskapa det tidigare danska östersjöväldet och började i detta syfte hyra kostsamma legoarméer i syfte att öka sitt internationella inflytande.²⁸⁴

Denna kostsamma politik ledde snart till att Erik skaffade sig en omfattande skuld, för vars avbetalning han började pantsätta stora delar av sitt rike.²⁸⁵ År 1307 planerade även Eriks bror *Christoffer*, i samarbete med kung *Håkon V* av Norge, att avsätta sin bror för att själv ta makten i Danmark. Detta lyckades visserligen inte, men episoden är ett uttryck för den kaotiska situation som rådde i Skandinavien under dessa år. I desperata försök att dra in mer pengar drabbades såväl de danska bönderna som en rad kyrkliga institutioner i Danmark av skattemässiga pålagor från Eriks sida.²⁸⁶ Denna utveckling kom, såsom vi snart skall se, även att beröra Johanniterordens dåvarande egendomar i Danmark.

I Sverige utspelade sig under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet en annan maktkamp om den svenska tronen mellan sönerna till *Magnus Ladulås*, som hade dött år 1290. Den äldste av sönerna var *Birger Magnusson*, som redan rättmätigt utropats till kung vid faderns död. Birgers bröder hertigarna *Erik* och *Valdemar* kunde dock inte nöja sig med detta utan överföll och fängslade sin äldre bror vid den så kallade *Håtunaleken* år 1306. Även om *Birger* efter en tid, med viss hjälp från sin svåger kung *Erik Menved* av Danmark, återinsattes som svensk regent kunde han aldrig glömma sveket från sina båda bröders sida, något som senare skulle komma att utmynnas i det beryktade *Nyköpings gästabud*.²⁸⁷ De svenska johanniterna tycks dock inte ha haft någon del i dessa politiska händelser.

I Norge hade *Håkon V*, som blev norsk kung 1270, någon gång mellan åren 1299 och 1319 uttryckt ett önskemål om att skifta sin jord i Danmark mot den jord som Johanniterorden ägde i Norge. Ett brev från perioden 10e augusti 1299- 8e maj 1319, vilket sändes från johanniternas stormästare *Foulques de Villaret* till provinspriorn i Antvorskov med en

²⁸² Paludan 1977, sid. 453

²⁸³ Paludan 1977, sid. 453f

²⁸⁴ Lind, Selch Jensen, Villads Jensen & Bysted. 2004, sid. 305ff

²⁸⁵ Paludan 1977, sid. 454f

²⁸⁶ Paludan 1977, sid. 455

²⁸⁷ Rosén 1939, sid. 1ff

uppmaning om att bytet skulle gynna ordens sak i Skandinavien, är bevarat.²⁸⁸ Jordskiftet ägde dock aldrig rum eftersom priorn i Antvorskov vägrade att genomföra affären.²⁸⁹ Provinsledningen i Dacia tycks alltså i denna fråga ha gått emot ordensledningens vilja. Hur länge processen om jordbytet pågick är oklart, men redan omkring åren 1308-09 finns det tecken som tyder på att Håkon V, sannolikt som en direkt följd av den utdragna bytesaffären och möjligtvis under inflytande av den pågående processen mot Tempelherreorden, började föra en hårdare linje gentemot johanniterna i Norge.

Från år 1308 finns ett brev bevarat som visar hur Håkon V planerade att förändra privilegierna för johanniterklostret i Varne så att detta inte längre skulle fungera som hospital för kungens hird.²⁹⁰ Denna åtgärd visar att Håkon V nu började missgynna johanniterna, vilka till följd av beslutet sannolikt gick miste om de pengar som kungen tidigare hade betalat bröderna för deras tjänster. Håkon V's politik ledde på sikt till att Johanniterorden slängdes ut ur Norge och deras egendomar i landet beslagtogs av den norska kronan.²⁹¹ Både i Sverige, Norge och Danmark utmärktes alltså perioden 1291-1308 av omfattande interna problem och stridigheter vilka även kom att påverka Johanniterordens situation i dessa länder. Problemen i regionen skulle dessutom, som vi kommer att se i nästa kapitel, fortsätta under en stor del av 1300-talet.

Som en följd av de interna problemen i Skandinavien, ett allmänt minskande intresse för de religiösa riddarordnarna i Västerlandet åren efter Ackas fall samt processen mot Tempelherreorden utmärks de sista åren av 1200-talet och början av 1300-talet för Johanniterordens del, kanske inte helt förvånande, av en ekonomisk stagnation. Vi ser exempelvis utifrån de bevarade skriftliga källorna att det förekom mycket få nya donationer till orden i Skandinavien under dessa år, något som åren kring Ackas fall även märks i många andra europeiska länder. Somliga forskare, såsom *Helen Nicholson*,²⁹² *Alan Forey*²⁹³ och *Judith Bronstein*²⁹⁴ menar att denna nedgång av antalet nya donationer till de religiösa riddarordnarna hade börjat redan några år innan förlusten av Acka. Redan år 1244 hade de religiösa riddarordnarna blivit kritiserade efter det kristna nederlaget i slaget vid *La Forbie*

²⁸⁸ Reg. Norv., III, nr. 1105

²⁸⁹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 50f och DN VI, nr. 102

²⁹⁰ DN XI, nr. 6

²⁹¹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 50 f och DN VI, nr. 102

²⁹² Nicholson 1993, sid. 57ff

²⁹³ Forey 1992, sid. 120f

²⁹⁴ Bronstein 2005, sid. 64ff

där den kristna hären, inklusive de religiösa riddarordnarnas flesta medlemmar i det latinska öst, hade blivit i det närmaste utplånad. Ifall denna tidiga kritik kom att påverka donationerna i Skandinavien är det svårt att avgöra utifrån det bevarade skriftliga materialet.

Klart är däremot att det mellan åren 1293- 1301, en period av nio år, inte har gått att finna någon ny donation överhuvud taget till Antvorskov kloster i det bevarade skriftliga materialet (Diag. 1). Eskilstuna kloster uppvisar en mycket likartad bild över antalet nya donationer under dessa år. Inte heller vid Eskilstuna kloster går det därför att finna några nya donationer i det bevarade skriftliga materialet mellan åren 1293- 1300, en period av åtta år (Diag. 2). Ifall det långa uppehållet av nya donationer till de båda klostren beror på minskande sympatier för Johanniterorden under åren närmast efter Ackas fall eller ifall detta är en följd av att de båda arkiven från Antvorskov och Eskilstuna kloster för dessa år delvis har gått förlorade är det svårt att uttala sig om. Rent generellt kan man anta att vissa dokument från såväl Antvorskov som Eskilstuna johanniterkloster har gått förlorade för perioden 1291- 1308, men förlorade brev kan inte ses som den enda förklaringen till det låga antalet kända donationer. Ordens minskade popularitet är också en viktig faktor att ta med i beräkningarna för att förklara detta mönster.

Det är tydligt att Johanniterorden under dessa år hade problem i både Öster- och Västerlandet. Slutet av 1200-talet var nämligen även en mycket turbulent period vid Johanniterordens konvent, vilket åren närmast efter förlusten av Acka hade installerat sig på Cypern. En konflikt mellan Johanniterordens dåvarande stormästare *Foulques de Villaret* och konventet slutade med att ordens högre ämbetsmän kunde utöka sin makt på stormästarens bekostnad. Ämbetsmännen tvingade bland annat år 1299 de Villaret att resa från Västeuropa till Cypern för att hålla ett generalkapitel på denna ö mot hans egen vilja.²⁹⁵ Hur mycket information om dessa interna stridigheter som nådde Skandinavien är det svårt att avgöra med någon större säkerhet, men möjligtvis kan ryktet om de interna konflikterna ha minskat viljan att donera pengar och mark till orden under dessa år, särskilt som de religiösa riddarordnarna redan fått ett skamfilat rykte efter förlusten av Acka.

Det är i detta sammanhang också mycket intressant att notera att Johanniterordens ordensregler vid generalkapitlet i Limassol år 1301, såsom tidigare har påpekats i detta arbete,

²⁹⁵ Luttrell 1982, sid. 15f

Diagram 1: Donationernas antal och inbördes storlekar i Antvorskov 1291- 1308

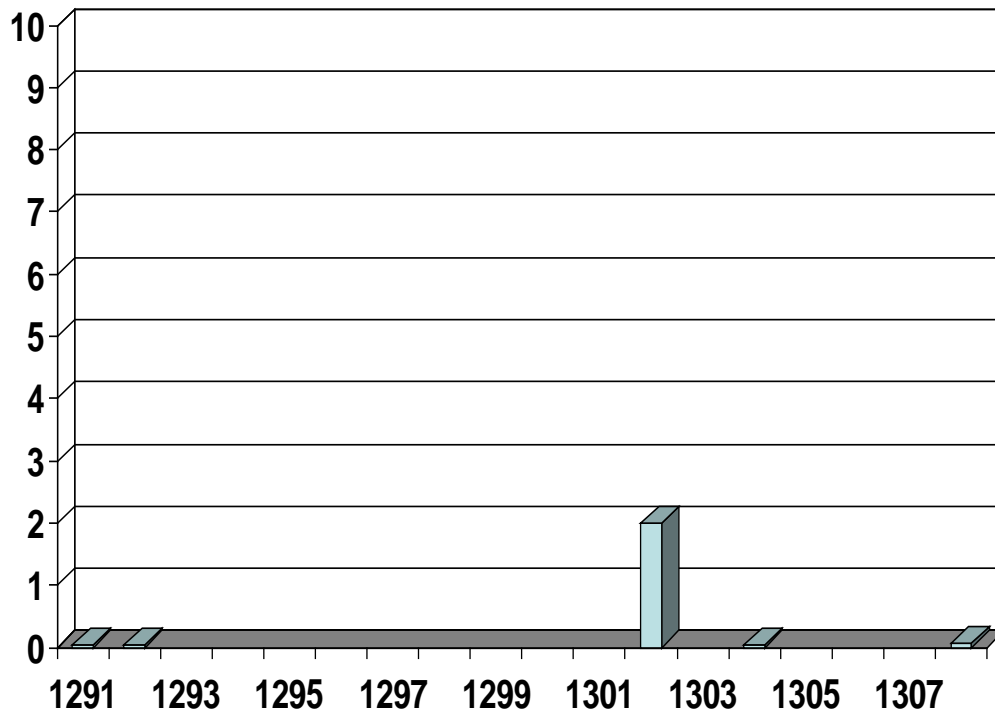

Diagram 2: Donationernas antal och inbördes storlekar i Eskilstuna 1291- 1308

fick ett tillägg som tycks ha berört hela den tyska tungan. Tillägget förbjöd ordensbröderna inom detta område att uppföra nya byggnader. Bröderna skulle istället se till att betala sina responsioner och underhålla de befintliga ordenshusen.²⁹⁶ Denna nya regel tyder på att de ekonomiska förhållandena inom den tyska tungan tycks ha varit svåra vid denna tid, i synnerhet som regeln bekräftades igen på generalkapitlet år 1304.²⁹⁷ Denna åtgärd diskuteras aldrig i den äldre skandinaviska litteraturen, men är enligt min mening av stor betydelse för diskussionen kring dateringen av de skandinaviska johanniterklostrens grundläggningar och/eller successiva utbyggnader. En detaljreglering av alla former av nybyggnationer inom en hel geografisk region är ett drastiskt tilltag som saknar motsvarighet inom såväl Johanniterordens tidigare som senare historia. Upphävandet av denna detaljreglering kan alltså ha betydelse för dateringen av många senmedeltida ordenshus inom den tyska tungan.

Ytterligare en faktor som blir tydlig i de båda diagrammen över donationer till Antvorskov och Eskilstuna kloster under perioden 1291- 1308 är att donationer av mynt- och penninggåvor är fler till antalet än markdonationerna (Diag. 1 och Diag. 2). Detta är en intressant iakttagelse eftersom det är den enda period då ett sådant förhållande gäller. Redan under den nästkommande kronologiska perioden under åren 1309- 1377 är det istället olika former av jorrdonationer till johanniterklostren som dominerar i diagrammen. Eventuellt har detta att göra med den allmänna värdeminskning av mynten vilken, enligt somliga studier,²⁹⁸ tycks ha ägt rum i början av 1300-talet. Denna värdeminskning innebar att en inflation ägde rum, så att fler mynt började präglas från och med 1320- 1330-talen och mynt blev vanligare förekommande.²⁹⁹ Det faktum att mynten minskade i värde kan därför ha fått till följd att nya donationsmönster uppstod, där man hellre gav jorrdonationer än penninggåvor.

Myntdonationer fortsatte dock att förekomma till de olika skandinaviska johanniterklostren ända fram till Reformationen, men de blev aldrig mer den dominerande donationsformen såsom tycks ha varit fallet under perioden 1291- 1308. Studerar man penningdonationernas storlekar och bakgrund under perioden 1291- 1308 ser man att det är småskaliga donationer i storleksordningen ca 2-5 mark från främst adliga personer som dominerade under denna period. Samtidigt mottog johanniterklostren endast ett fåtal hela byggnader och gårdar: 2 gårdar gavs till Antvorskov år 1302 och 1 kyrka gavs till Eskilstuna kloster år 1307, medan

²⁹⁶ King 1934, sid. 120, regel nr. 4

²⁹⁷ King 1934, sid. 135, regel nr. 18

²⁹⁸ Poulsen 2004, sid. 193 och Grinder Hansen 1996, sid. 129

²⁹⁹ Grinder Hansen 2000, sid. 235ff

resten av donationerna alltså utgjordes av småskaliga penningdonationer vars samlade värde var begränsat.

Det faktum att det inte går att göra några motsvarande sammanställningar för de övriga skandinaviska johanniterklostren under perioden 1291- 1308 har sin förklaring i att få av dessa kloster hade hunnit bli verksamma vid denna tid. Endast Antvorskov, Eskilstuna och Varne är sannolikt att räkna som regelrätta johanniterkloster omkring år 1300. Då det gäller klostren i Odense, Ribe, Viborg, Horsens och Dueholm framstår dessa anläggningar tydligare i det bevarade skriftliga materialet från perioden 1309- 1377, dvs. den nästkommande kronologiska perioden i denna studie. Mot denna bakgrund är det inte särskilt märkligt att dessa klosters arkiv inte kan ha varit särskilt utförliga under perioden 1291- 1308 eftersom klostren med relativt stor sannolikhet inte ens existerade. En möjlighet är dock att somliga av dessa danska anläggningar existerade som mindre enheter, så kallade *johanniterbon*, vilka var knutna till Antvorskov och först senare under medeltiden utvecklade sig till egentliga kloster.

Varne klostrets arkiv för perioden 1291- 1308 är idag sannolikt helt förstört eftersom inga brev från arkivet, vilka med säkerhet kan dateras till denna period, verkar ha bevarats fram till våra dagar. Varne kloster tvingades, såsom vi kommer att se i nästa kapitel, på kung Håkon V's befallning att stänga under ett antal år i början av 1300-talet och det är därför möjligt att de flesta av klostrets äldsta brev gick förlorade under denna tid. Detta intryck stärks även av att få brev tycks ha bevarats från tiden för klostrets grundande på 1190-talet fram till år 1291 då denna studie börjar. Detta innebär att de flesta breven rörande Varne kloster från perioden 1190-talet fram till 1320-21, då ett köpebrev för Varne kloster finns omnämnt i *Akershusregistret*,³⁰⁰ har gått förlorade. Dessutom förekommer ett brev från 1321- 22 i *Regesta Norvegica* där det nämns att kung Magnus Eriksson detta år gav tillbaka den jord som kung Håkon V hade tagit från bröderna i Varne kloster.³⁰¹ Dessa båda brev betecknar i så fall att klostret nu på nytt hade blivit aktivt efter det att Håkon V hade dött år 1319. Erik Reitzel-Nielsen menar dock, med hänvisning till ett brev från år 1323, att Varne kloster först detta år var aktivt igen efter att ha legat öde en tid.³⁰² Det köpebrev från år 1320 som omnämns i *Akershusregistret* och det brev från Magnus Eriksson som förekommer i *Regesta Norvegica* kan alltså eventuellt flytta gränsen för klostrets nyöppnande ett eller två år tillbaka i tiden.

³⁰⁰ Akershusregistret, sid. 17

³⁰¹ Reg. Norv., IV, nr. 181

³⁰² Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 198

Mot slutet av Akershusregistret omnämns även en del påvliga privilegiebrev från 1100- och 1200-talen, vilka alltså måste ha funnits i klosterarkivet så pass sent som år 1622 då registret upprättades.³⁰³ Det framgår dock inte av registret huruvida dessa påvlebrev var originalbrev eller ifall de utgjorde kopior av äldre brev. Ifall breven var original så tyder detta på att inte samtliga brev från 1100- och 1200-talen försvann under den tid då Varne kloster var stängt i början av 1300-talet. Kanske utgör dessa påvliga privilegiebrev därför helt enkelt endast en mindre del av det totala antalet brev från 1100- och 1200-talen som en gång har funnits i Varne klostrets arkiv. I så fall kan man ha valt att rädda de mer värdefulla påvliga privilegiebrev under 1300-talet medan de äldre brev som omtalade tidiga donationer, köp, försäljningar, pantsättningar och eventuella utarrenderingar etc. har gått förlorade. Ifall sådana brev verkligen har existerat kan man dock med all rätt fråga sig ifall antalet donationer till Varne kloster under 1100- och 1200-talen egentligen varit särskilt många till antalet. Diagrammen över bevarade brev från de båda större johanniterklostren i Antvorskov och Eskilstuna tyder i varje fall på motsatsen.

I Akershusregistret förekommer slutligen också en del brev där det är oklart vilken norsk kung som egentligen åsyftas. Detta har fått till följd att författaren till registret har föreslagit två olika dateringar för ett antal brev.³⁰⁴ Denna lösning visar sig dock problematisk då exempelvis ett köpebrev från Varne kloster "*från kung Håkons 16e år*" föreslås en datering till antingen 1314- 15 eller 1370- 71.³⁰⁵ Den tidigare av dessa båda dateringar är med stor sannolikhet felaktig eftersom klostret under åren 1314- 15 var stängt på Håkon V's befallning. Ifall man istället accepterar att breven för perioden från 1190-talet fram till år 1320 har gått förlorade, liksom att breven med två dateringar i Akershusregistret dateras enligt den senare dateringen, visar sig många av breven med två dateringar snarare härröra från tiden efter år 1320, när klostret åter blivit verksamt under den nye kungen Magnus Eriksson. I de diagram som förekommer i denna studie behandlas därför de brev från Varne kloster som har två dateringar enligt den yngre dateringen. Den historiska bakgrunden till detta beskrivs mer ingående i nästa kapitel.

Perioden 1291- 1308 framstår alltså utifrån det bevarade skriftliga materialet som en tid av förhållandevis dåliga ekonomiska förhållanden inom Johanniterorden. Ett annat uttryck för

³⁰³ Akershusregistret, sid. 55

³⁰⁴ Akershusregistret, sid. 3ff

³⁰⁵ Akershusregistret, sid. 17

denna stagnation är att det inte finns några tecken i det bevarade skriftliga materialet på att varken Antvorskov, Varne eller Eskilstuna kloster under dessa år tycks ha köpt någon ny jord. Köp av jord tycks annars längre fram i tiden ha blivit vanligt förekommande inom i princip samtliga av de skandinaviska johanniterklostren. Antvorskov gav däremot år 1300 en summa av 140 mark till *Mads Knutsen* för en gård i *Bjærup* som denne ville pantsätta till klostret.³⁰⁶ Detta tyder på att klostret omkring år 1300 inte tycks ha lidit någon akut brist på kontanta medel. Först år 1307 ser vi att priorn i Antvorskov själv måste pantsätta gods i *Borup i Hammer*,³⁰⁷ *Hølløff lille*, *Kynnge*, *Kortestrede*, *Berndorp*, *Murdorp*, *Perstorp*, *Rinebech* och *Mulstrop*³⁰⁸ till adelsmannen *Kurt Mölticke von Podbusch* för 100 mark silver, något som sannolikt bör tolkas som att klostret nu själv var i behov av kontanta medel.

Eftersom det var priorn i Antvorskov som var ytterst ansvarig för provinsen Dacias ekonomi kan beslutet att börja pantsätta gårdar omkring år 1307 också ha föranletts av ordensledningens behov av nytt kapital för att försöka återerövra det Heliga Landet. Detta var i början av 1300-talet en prioriterad fråga för att försöka återupprätta Johanniterordens anseende. Tanken på att sända ut nya korståg från Västerlandet var inte på något sätt övergiven under början av 1300-talet, vilket märks av bevarade påvebrev från åren ca 1300-1310, vilka uppmanar till nya korstågskampanjer.³⁰⁹ Johanniterordens ambitioner under dessa år visas även av det faktum att ordens stormästare *Foulques de Villaret* under åren 1307-1309 vistades vid kurian för att diskutera nya korstågsplaner. Besöket måste sannolikt ses som ett sätt att marknadsföra Johanniterorden hos kurian i syfte att försöka öka ordens status vid det påvliga hovet. Under dessa år uppvisade alltså påven, precis som Jonathan Riley-Smith³¹⁰ och Sylvia Schein³¹¹ har kunnat visa, en tvetydig inställning till korstågsrörelsen eftersom han å den ena sidan diskuterade nya korstågskampanjer med Johanniterorden samtidigt som han underkuvade Tempelherreorden. Möjligen skall detta agerande ses som ett resultat av en sedan länge uttryckt önskan hos delar av den Katolska kyrkan att det endast skulle finnas en större korsfararorden.

I samband med denna utveckling är det även av stor vikt att såväl Johanniterordens som Tyska ordens ledningar från år 1307 kände ett behov av att skaffa sig nya korstågsrelaterade

³⁰⁶ ÆdA IV, sid. 165, nr. 50

³⁰⁷ ÆdA IV, sid. 74, nr. 40

³⁰⁸ ÆdA IV, sid. 113, nr. 16

³⁰⁹ Se de bevarade påvebrev i Acta Pont. Dan. och Acta Pont. Suec. från åren 1300-1310.

³¹⁰ Riley-Smith 1967, sid. 216ff

³¹¹ Schein 1991

uppgifter och om möjligt även egna suveräna territorier. Båda dessa ordnars ledningar insåg att ett liknande öde som det som drabbade Tempelherreordens medlemmar mycket väl kunde drabba även dem.³¹² Johanniterorden hade efter Ackas fall år 1291 installerat sitt högkvarter på Cypern, där den lokala kungamakten betraktade orden som ett hotfullt inslag i riket.³¹³ Ordens medlemmar kände sig därför mycket utsatta och började aktivt leta efter en ny plats att slå sig ned på. Blickarna föll snart på den närbelägna ön Rhodos, som vid denna tidpunkt utgjorde en del av det Bysantinska riket. Ön var förhållandevis dåligt befäst och bedömdes därför av ordens stormästare Foulques de Villaret vara enkel att invadera. Öns huvudstad hade dessutom en av de bästa naturliga hamnarna i hela Medelhavsområdet.³¹⁴ Efter en tids förberedelser och med hjälp av den genuanske sjörövaren och äventyraren *Vignolo di Vignoli* kunde en mindre johanniterflotta bestående av två galärer och några mindre skepp avsegla från Cypern med destinationen Rhodos omkring den 24 juni 1306.³¹⁵ Syftet var att förbereda en mer storskalig invasion av ön år 1309.

Perioden 1309- 1377- en ekonomiskt problematisk period då Johanniterorden sökte nya korstågsrelaterade uppgifter och de första pestepidemierna drabbade Västvärlden

Argumenten för att påbörja en ny kronologisk epok inom johanniterordens skandinaviska historia år 1309 är många. Invasionen av Rhodos påbörjades, som nämnts ovan, redan år 1306, men det var inte förrän under åren 1309- 1310 som ordens ledning och administration på allvar flyttade över till ön.³¹⁶ Det var även först år 1309 som påven Clemens V, genom en bulla utställd den 15e augusti,³¹⁷ godkände ordens annektering av ön. Från och med år 1309 började även den kostsamma invasionen av Rhodos på allvar att märkas i källor rörande ordens internationella finanser³¹⁸ och det var från och med år 1309 som de skandinaviska johanniterna började betala in sina responsioner till Rhodos istället för till Cypern. Detta är samtliga faktorer som gör det relevant att tala om inledningen av en ny epok inom Johanniterordens ekonomiska historia år 1309.

³¹² Schein 1991, sid. 219ff

³¹³ Schein 1991, sid. 204

³¹⁴ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 388

³¹⁵ Weinand 1970, sid. 149f

³¹⁶ Riley-Smith 1967, sid. 216

³¹⁷ Delaville le Roulx, J. 1894- 1906. III, nr. 4751, Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 390

³¹⁸ Luttrell 1980, sid. 252

Genom erövringen av Rhodos hade orden på allvar anpassat sig till den nya politiska och religiösa situation som hade uppstått i och med förlusten av Acka. Johanniterorden kom alltså genom invasionen att bli en betydligt mer självständig organisation eftersom orden nu hade skaffat sig ett eget territorium. På Rhodos kom orden att börja prägla egna mynt och ordens stormästare fick status som en självständig världslig furste.³¹⁹ Johanniterna tog därför genom invasionen av Rhodos de första stegen mot att utveckla en oberoende stat. Det skulle dock i praktiken dröja ännu ett antal hundra år innan deras ordensstat på allvar betraktades som en suverän stat i Västerlandet.

Orden hade i samband med invasionen av Rhodos skaffat sig en omfattande skuld som det skulle ta många år att betala av. Denna skuld kom att belasta Johanniterordens ekonomi på såväl ett lokalt som ett internationellt plan ända fram till ca år 1334³²⁰. Den nyvunna friheten skulle därför visa sig bli mycket dyrköpt för Johanniterorden. Även om de ekonomiska effekterna av invasionen av Rhodos, för de skandinaviska johanniternas del, på allvar börjar märkas i det skriftliga materialet från omkring år 1311 måste år 1309 ändå ses som inledningen på en period av omfattande ekonomiska problem för johanniterna i både Skandinavien och resten av Västvärlden. Ordensskulden började omgående drivas in av ordensledningen från ordens många egendomar i Västerlandet och Skandinavien utgjorde inget undantag. Såväl Ackas fall som processen mot Tempelherreorden och Johanniterordens egen invasion av Rhodos fick alltså direkta och påtagliga konsekvenser, vilka måste sättas in i sitt rätta historiska sammanhang för att man skall förstå de ekonomiska villkor som johanniterna verkade under vid denna tid. Situationen måste också ses mot utvecklingen på det lokala planet, där en rad andra händelser kom att få konsekvenser för Johanniterordens ekonomi från och med år 1309.

Vi har redan sett att johanniterna blev utsparkade ur Norge under året 1308-09. I början av 1300-talet regerade Erik Menved i Danmark, det skandinaviska land där Johanniterorden ägde mest jord. Danmark var vid denna tidpunkt ett land med stora ekonomiska problem och Erik var i början av 1300-talet, precis som Filip den Sköne i Frankrike, i behov av nya ekonomiska medel. I likhet med Filip hade kostsamma krig kostat Erik stora summor. År 1309 sände exempelvis Erik iväg ett fälttåg mot Sverige i syfte att stötta Eriks svåger, den svenske kungen Birger Magnusson, i dennes kamp mot sina upproriska bröder Erik och Valdemar.

³¹⁹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 9f

³²⁰ Luttrell 1980, sid. 252

Den armé som Erik Menved hade låtit samla inför detta fälttåg utgjordes av en, för tidens skandinaviska förhållanden, mycket omfattande styrka. Även om denna armé sändes iväg mot Sverige så måste fälttåget efter en tid avbrytas sedan en rad danska stormän hade börjat göra uppror hemma i Danmark mot de extra skatter som hade utskrivits av Erik för att finansiera operationen.³²¹ Det finns anledning att anta att Eriks desperata ekonomiska situation även drabbade johanniterna.

Erik började omkring år 1309, liksom Håkon V av Norge, att driva en mycket hänsynslös politik gentemot såväl Johanniterorden som en rad andra andliga institutioner både inom och utom landet.³²² I Östersjöområdet kom Erik bland annat att inta en fientlig ställning gentemot Tyska orden på grund av att denna orden och den danska kronan båda hade intressen i Baltikum. Det danskkontrollerade Estland var vid början av 1300-talet ett danskt hertigdöme, vilket gränsade till den vidsträckta Ordensstaten i söder. Efter år 1307 var Tyska orden liksom Johanniterorden, på grund av processen mot Tempelherreorden, särskilt utsatt just på grund av att den var en religiös riddarorden. År 1310 blev därför Tyska orden, efter klagomål från ärkebiskopen och invånarna i staden Riga, föremål för en påvlig utredning eftersom ordens medlemmar ansågs vara alltför maktfullkomliga och hårdföra i sin korstågsmission. Ordensriddarna anklagades bland annat för att snarare vilja slå ihjäl de hedniska balterna än att omvända dem. Detta fick Erik att ställa sig på rigabornas sida i kampen mot den Tyska orden.³²³ Det är därför troligt att Erik, då det gäller hans inställning till Johanniterorden och Tyska orden, tog intryck av den allmänna kritik som förekom mot de religiösa riddarordnarna i Västerlandet under dessa år.

Det är också troligt att såväl Erik Menved som Håkon V kände till Filip den Skönes process mot Tempelherreorden i Frankrike. Detta framgår nämligen av de brev som påven Clemens V lät sända till de olika skandinaviska kungarna den 12e augusti 1308 och i vilka dessa uppmanas att lägga beslag på alla Tempelherreordens egendomar inom sina respektive riken.³²⁴ Nu fanns det dock, såsom redan *Hans Hildebrand* kunde visa på 1800-talet,³²⁵ inga sådana egendomar att lägga beslag på eftersom Tempelherreorden sannolikt aldrig ägde någon

³²¹ Paludan 1977, sid. 455

³²² Paludan 1977, sid 210

³²³ Lind, Selch Jensen, Villads Jensen & Bysted 2004, sid. 313ff

³²⁴ Acta Pont. Suec., I:I, nr. 108, DS nr. 1591, Reg. Nor., III, nr. 509- 510

³²⁵ Hildebrand 1884- 1898, II, sid. 175ff

jord i Skandinavien.³²⁶ Dessa brev skall därför, tillsammans med andra brev rörande processen mot Tempelherreorden som påven sände till Skandinavien under dessa år, uppfattas som allmänna skrivelser som sändes ut till så gott som samtliga furstar i Europa i samband med attacken mot tempelherrarna. Det är i detta sammanhang intressant att notera att de bevarade skriftliga källorna från och med år 1309, dvs. samtidigt som invasionen av Rhodos, processen mot Tempelherreorden och Håkan Vs konflikt med johanniterna i Norge, antyder att Johanniterorden nu även hade börjat få problem i Danmark. År 1309 gav enligt ett bevarat donationsbrev *Karl Ragnfridson* en mark penningar till Antvorskov kloster:

*”Før at altsaa dette kan forblive ukrænket evindelig”.*³²⁷

Detta är en formulering som kan tolkas som att johanniterna i Danmark vid denna tidpunkt, i donatorns ögon, av någon anledning redan hade varit föremål för någon form av kränkning. Detta är intressant eftersom exempelvis Erik Reitzel-Nielsen antyder att de ekonomiska problemen för Johanniterorden i Skandinavien uppstod först några år senare. Reitzel-Nielsen hänvisar exempelvis till två bevarade påvebrev som beskriver Erik Menveds och Håkon V's stridigheter med johanniterna i Danmark och Norge som påven *Johannes XXII* sände till den danske kungen *Christoffer II* och den svensk-norske kungen *Magnus Eriksson* år 1320.³²⁸ Enligt brevet till Christoffer skulle Erik Menved ha låtit utföra en attack mot klostret i Antvorskov, under vilken bland annat husgeråd och kreatur hade beslagtogs. Då ordensbröderna uppsökte kungen för att be om hans nåd skulle bröderna enligt brevet dessutom ha blivit attackerade av kungens män och delar av deras gods ha blivit beslagtagna.

Erik skall vid denna tid också ha tvingat Johanniterorden i Danmark att betala 1000 mark silver till en av sina, dock inte namngiven, riddare.³²⁹ Även om detta påvebrev omnämner attacken mot Antvorskov så framgår det inte av brevet exakt när attacken ägde rum. Eftersom påven sände brevet först år 1320 är det rimligt att anta att påven väntade med att agera i frågan tills dess att Erik Menved hade dött år 1319. Attacken kan därför mycket väl ha ägt rum flera år tidigare, såsom den klagande formuleringen i det ovan citerade donationsbrevet från Karl Ragnfridson antyder. Dessutom bör Erik redan i samband med fälttåget mot Sverige år 1309 ha varit i stort behov av pengar. De ovan beskrivna förhållandena tyder därför på att

³²⁶ Barber 1996, sid. 250f

³²⁷ DD II:VI, nr. 206

³²⁸ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 50ff

³²⁹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 52ff och DD II:VIII, nr. 269

Erik Menved redan omkring år 1309 hade påbörjat den hårdare linje gentemot både Johanniterorden och Tyska orden som skulle komma att bli utmärkande för hans senare regeringsperiod.

Av påvebrevet till Magnus Eriksson framgår det att Johanniterordens stormästare *Foulques de Villaret* hade mottagit information från provinspriorn i Danmark om att Håkon V hade velat byta sin jord i Danmark mot johanniternas jord i Norge, något som provinspriorn dock hade vägrat att gå med på. Denna vägran från provinspriorns sida skulle ha förargat Håkon V så till den milda grad att han slängde ut johanniterna från Norge och beslagtogs deras egendomar i landet.³³⁰ Inte heller av detta påvebrev framgår det exakt när denna incident i Norge skulle ha ägt rum, men även i detta fall är det rimligt att påven väntat med att agera till dess att också Håkon V hade dött år 1319, dvs. samma år som Erik Menved, innan han sände ett brev om saken till den nye svensk-norske kungen Magnus Eriksson. Vi såg ju redan i det föregående kapitlet att Håkon V år 1308 ville frånta Varne kloster statusen av att vara hospital för hans hird. Detta innebär alltså att det finns många tecken på att det existerade problem för de skandinaviska johanniterna redan under åren 1308-09.

Det är dock rimligt att sätta en gräns för ordens historia i Skandinavien omkring år 1309 av helt andra orsaker. De ekonomiska problemens omfattning hos de skandinaviska johanniterna under denna period framgår, precis som Reitzel-Nielsen visar, mer tydligt i de skriftliga källorna från omkring år 1311. Detta gör det dock troligt att en eller flera av orsakerna till problemen då redan hade existerat en tid. År 1311 meddelade provinspriorn *Oliver de Seyn* i Antvorskov att klostret måste sälja viss jord på grund av den stora nöd som bröderna befann sig i. Orsaken till den uppkomna nöden uppges av de Seyn vara en kombination av flera olika faktorer:

”Saavel fra den Herre Kongens Side som grundet paa Brødrenes Underhold og deres Kost er vi trykket af forskellige Gældsbyrder i saa høj Grad, at vi maa sælge noget Gods tilhørende vort Kloster til Betaling af saa megen Gæld og søge en Lejlighed til at befri os for saa store Tynger”.³³¹

Detta betyder alltså att såväl Erik Menveds politik som brödernas kost och underhåll, i

³³⁰ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 55 och DN VI, nr. 102

³³¹ DD II:VI, nr. 346

kombination med ordens egen skuld efter invasionen av Rhodos, samtliga var faktorer som direkt belastade Antvorskov klosters ekonomi omkring år 1311. År 1311 pantsatte även Antvorskov kloster åter delar av sin jord,³³² sannolikt i syfte att dra in mer kontanta medel till klostret, och år 1313 gick priorn själv in med pengar i syfte att stötta byggnadsarbeten på klosterkyrkan i Antvorskov.³³³ Detta är för övrigt den enda gången som en bevarad skriftlig källa omtalar byggnadsarbeten på ett johanniterkloster i Danmark under 1300-talet (Se Bil. 1). År 1314 gjorde Antvorskov kloster även ett (taktiskt?) jordbyte med Roskilde stift³³⁴ och år 1316 gav priorn delar av klostrets gods till att betala måltider till bröderna i Antvorskov under ett år.³³⁵ År 1318 gav även en tidigare johanniterprior i Antvorskov gods till klostret som ett extra ekonomiskt stöd.³³⁶

Alla dessa åtgärder speglar enligt min mening den ekonomiska krissituation som de Seyns ovan citerade brev ger uttryck för, men denna koncentration av ekonomiska åtgärder under endast ett fåtal år betonas inte i den äldre litteraturen om Johanniterordens historia i Skandinavien. Sannolikt är en av orsakerna till detta att de äldre skandinaviska forskarna inte i lika stor utsträckning som är fallet i denna studie har använt sig av *De Äldste Danske Arkivregistraturerna* i kombination med andra källor. Registratureernas återberättande av innehållet i de medeltida breven från de danska klostren är trots allt en av de mest kompletta källorna till kunskap om de brev som har funnits i de olika danska johanniterklostrens arkiv.

Orsaken till att den närmast desperata ekonomiska situation som kan anas i de Seyns brev framträder mycket tydligare just år 1311 är sannolikt en direkt följd av den visitation som hade sänts från ordensledningen på Rhodos till provinsen Dacia, dels för att visitera ordenshusen i Sverige, Norge och Danmark och dels för att samla in påvliga skattemedel, mellan åren 1311- 1316.³³⁷ Representanter från visitationen var exempelvis närvarande vid domkapitlet i Ribe år 1311.³³⁸ Även om visitationer regelbundet sändes från ordensledningen till Johanniterordens olika provinser så var med största sannolikhet ett av de huvudsakliga syftena med visitationen under åren 1311- 1316 att dra in de pengar från de nordligare

³³² DD II:VI, nr. 383

³³³ DD II:VII, nr. 118

³³⁴ DD II:VII, nr. 177

³³⁵ DD II:VII, nr. 413

³³⁶ DD II:VIII, nr. 78

³³⁷ Bul. Dan., nr. 991- 992, DD II:VI, nr. 368- 369, 394, VII, nr. 41- 42, DS III, nr. 1843, 1848, 1855- 57, 1942, 2595, DN VIII, nr. 36- 38

³³⁸ DD II:VI, nr. 368

provinserna som desperat behövdes för att kunna betala av den stora ordensskulden.³³⁹ Från visitationens besök i Sverige år 1312 finns det en uppgift bevarad om att visitatorn *Franciscus Nicholai de Tyberis* med flera prokuratorer från Johanniterorden lät sälja jord i Sverige till ärkebiskopen av Uppsala.³⁴⁰ Denna uppgift visar också behovet av kontanta medel inom orden vid denna tid. Även om Erik Menved hade börjat ställa till problem för johanniterna i Danmark redan omkring år 1309 måste alltså provinspriorn de Seyn i Antvorskov, senast i samband med den visitation som ankom till Skandinavien år 1311, ha blivit smärtsamt medveten om att han nu även måste vara med och bidra till att betala av ordens stora skuld. Skulden nämns ju dessutom rakt ut i det ovan citerade brevet från de Seyn.

Det är dock möjligt att visitationen till Dacia åren 1311- 1316 också genomfördes med anledning av de lokala problem som Johanniterorden hade i både Norge och Danmark. Denna tankegång var redan *Thomas Hatt Olsen* inne på i en av sina artiklar från år 1962. Hatt Olsen menar exempelvis att visitatorerna tycks ha stannat i provinsen under flera år och då besökt så gott som samtliga ordenshus i Skandinavien, något som knappast skulle ha varit nödvändigt om det enda syftet hade varit att samla in pengar till Rhodos.³⁴¹ Detta kan därför eventuellt ses som ett indirekt belägg för att det redan var känt att det existerade problem inom provinsen Dacia då beslutet om att genomföra visitationen togs av ordensledningen.³⁴² De ovan beskrivna förhållandena gör tillsammans att det snarare är kalenderåret 1308- 1309 än exempelvis år 1311 som bör ses som det år då de ekonomiska problemen på allvar började uppstå för Johanniterorden i Skandinavien. Denna kris avspeglas även genom ett fortsatt lågt antal nya donationer till de skandinaviska johanniterna under åren närmast efter år 1309. Även om antalet donationer till orden i Skandinavien, såsom vi sett i det föregående kapitlet, tycks ha varit förhållandevis lågt redan under perioden 1291- 1308 så tycks antalet nya donationer till orden i provinsen Dacia under åren 1309 till 1319, det vill säga perioden fram till Erik Menveds och Håkon V's död, inte ha ökat nämnvärt.

För Varnes del finns inte en enda känd donation från åren 1309- 1319, något som dock kan förklaras med att orden under dessa år hade blivit utslängd ur landet av Håkon V. Situationen för johanniterna i Norge blev alltså inte bättre förrän efter år 1320 då den svenske kungen Magnus Eriksson, på grund av sitt släktskap med Håkon V, hade övertagit också den norska

³³⁹ Hatt Olsen 1961, sid. 305f

³⁴⁰ Acta Pont. Suec., I, nr. 129

³⁴¹ Hatt Olsen 1962, sid. 18

³⁴² DN VIII, nr. 36

tronen. En bidragande orsak till att johanniterna så pass snabbt kunde återvända till Norge var sannolikt även det tidigare omtalade påvebrevet till Magnus Eriksson år 1320 i vilket Magnus uppmanas att snarast återställa de gods till Johanniterorden i Norge som denna hade förlorat under Håkon V. Senast år 1323 var orden definitivt aktiv i Norge igen eftersom Varne kloster detta år mottog en donation i form av gården *Gjølstad i Rakkestad*.³⁴³ Som antytts i det föregående kapitlet kan dock Varne kloster ha varit aktivt redan ett eller två år tidigare på grund av uppgiften om två bevarade brev från åren 1320- 21 respektive 1321- 22. Då det gäller Varne kloster är det även intressant att notera att klostret, redan direkt efter det att johanniterna hade fått tillbaka ordenshuset omkring år 1320 började köpa jord (Diag. 3). Detta är inte ett beteende som man skulle förvänta sig av en kyrklig institution vilken hade varit öde i ett antal år. Det hade varit mer naturligt ifall man först byggt upp klostrets ekonomi igen, genom att exempelvis vänta på nya donationer, för att först efter ett antal år börja köpa ny jord. Detta tycks dock inte ha varit fallet och det är därför berättigat att fråga sig varifrån pengarna för att köpa jorden egentligen kom. Den förklaring som ligger närmast till hands är sannolikt att Varne sponsrades från antingen Antvorskov eller Magnus Eriksson så att de norska bröderna snabbt skulle kunna återhämta sig från de svåra åren i början av 1300-talet.

Köpen av jord skulle i så fall antingen kunna ses som ett försök att köpa tillbaka delar av den jord som hade förskingrats från klostret under Håkon V eller också är det fråga om köp av helt ny jord som kompensation för den förlorade jorden. Det faktum att det vid denna tid bör ha funnits mycket ledig jord i Norge har visats genom det så kallade *Ødegårdsprojektet*, vilket under 1970- och 1980-talen arbetade med ödegårdsproblematiken i Skandinavien utifrån både ett historiskt och ett arkeologiskt perspektiv. Förklaringen på den stora mängden ledig jord i Norge under 1300-talet ses i denna studie som en kombination av olika faktorer, såsom agrarkrisen och pesten. Även om agrarkrisen inte tycks ha varit särskilt påtaglig i Norge under den första hälften av 1300-talet finns det tecken som tyder på att många gårdar var öde i landet redan innan pesten nådde dit.³⁴⁴ Detta kan i så fall förklara att Varne klostrets jordköp tycks gå tillbaka helt till omkring år 1320, det vill säga då klostret just hade nygrundats efter det att johanniterna fått lov att återvända till Norge vid Håkon V's död.

I Sverige mottog klostret i Eskilstuna enligt de bevarade skriftliga källorna från perioden 1309- 1319 endast ett fåtal och mycket småskaliga donationer (Diag. 4). Även om Antvorskov

³⁴³ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 198

³⁴⁴ Sandnes 1978, sid. 47ff

Diagram 3: Köp av gods i Varne 1309- 1377

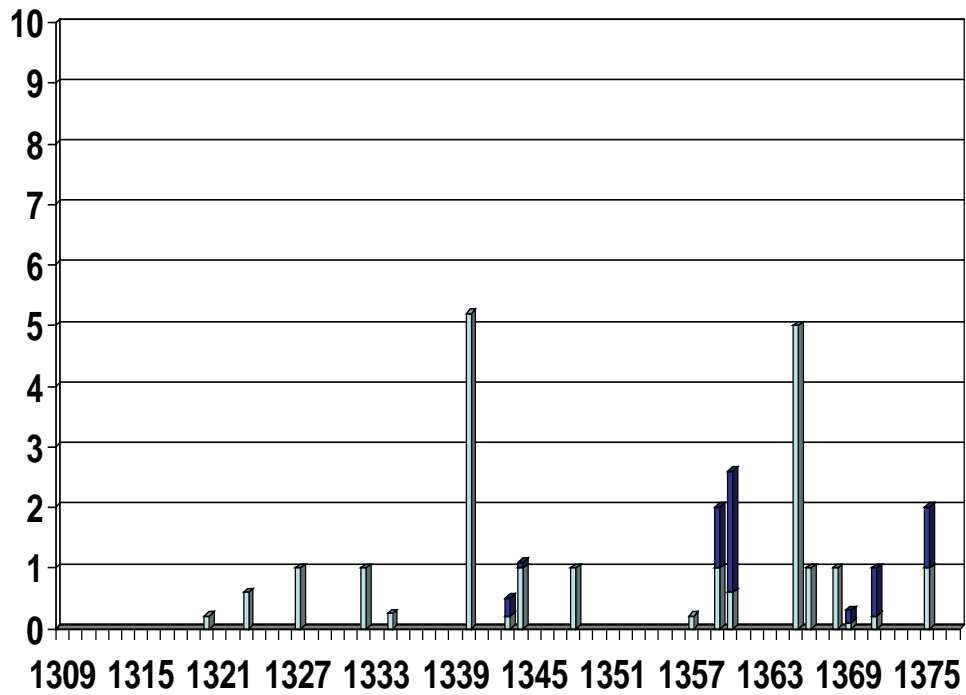
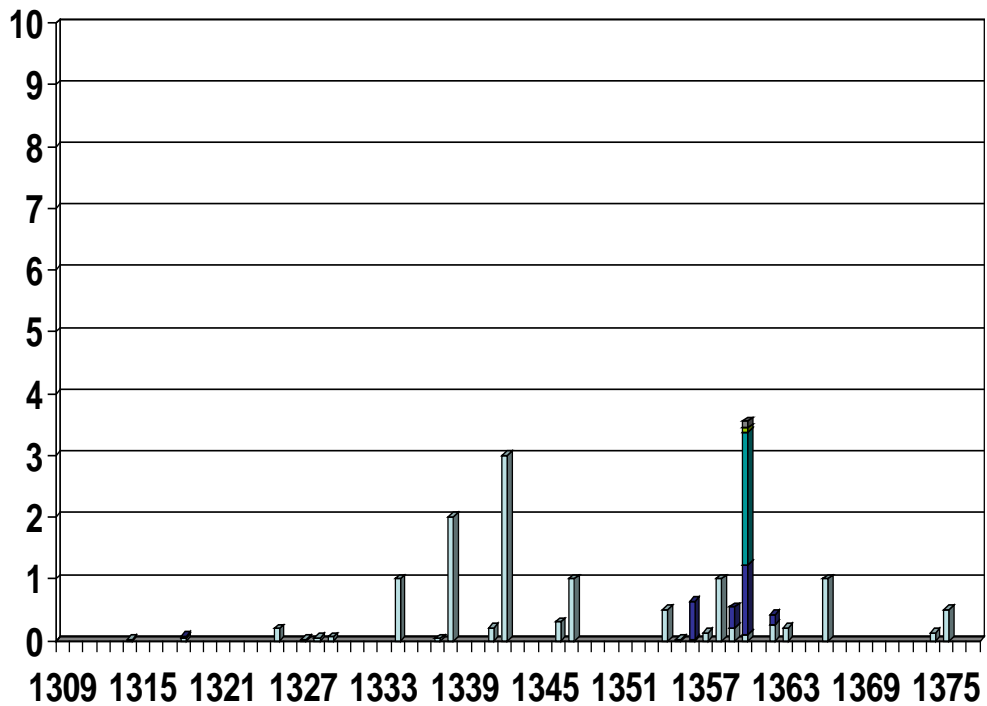
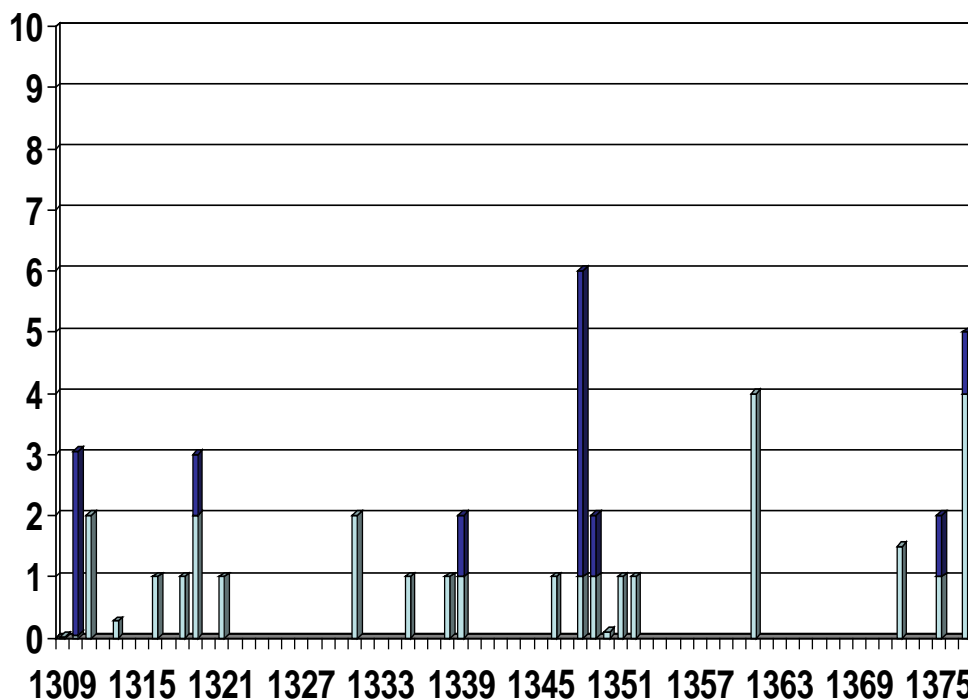

Diagram 4: Donationernas antal och inbördes storlekar i Eskilstuna 1309- 1377

under samma period mottog såväl fler som större donationer än Eskilstuna (Diag. 5) måste antalet fortfarande beskrivas som mycket lågt i förhållande till senare perioder. Man måste också räkna med att en del brev kan ha förstörts under årens lopp. De kända donationerna till Antvorskov mellan 1309- 1319 har dock i vart fall inte nämnvärt förbättrat de danska johanniternas ekonomiska förhållanden eftersom summan av alla de problem som drabbade orden i Danmark trots allt tycks ha överstigit de danska klostrens resurser vid denna tid. Dessutom tycks, såsom redan har nämnts ovan, somliga av de donationer som gavs till Antvorskov under åren 1309- 1319 komma från ordens egna led genom exempelvis tidigare priorer. Ett fåtal gårdsdonationer kom även från en viss *Herman av Gleichen*.³⁴⁵ Vilken relation denna adelsman haft till bröderna i Antvorskov framgår inte av de bevarade källorna, men han framstår ändå som en av de personer som, utanför ordens egna led, har haft mest affärer med klostret vid tiden för Erik Menveds död. Sannolikt stöttade greven de danska johanniterna under de svåra åren i början av 1300-talet av antingen religiösa, politiska eller familjemässiga skäl. Denne utländske adelsman gynnade därför Antvorskov under en tid då knappt några donationer alls tycks ha kommit från den danska kungamaktens och adelns sida.

Diagram 5: Donationernas antal och inbördes storlekar i Antvorskov 1309- 1377

³⁴⁵ DD II:VIII, nr. 165

En annan faktor som visar på kungens och adelns ointresse för Johanniterorden i Danmark efter år 1309 är att de danska klostrens priorer innan detta år ofta anlätades som vittnen i samband med upprättandet av olika former av skrivna handlingar, såsom exempelvis fredsfördrag och olika danska adelsmäns testamenten. Även detta ändrades sannolikt efter år 1309 eftersom johanniterbröder inte tycks förekomma som vittnen en enda gång i det bevarade skriftliga materialet från Danmark mellan år 1309 och fram till Erik Menveds död år 1319. Det är först från och med *Valdemar III's* regeringstid som vi på nytt ser exempel på johanniterbröder som vittnen. Åren 1326³⁴⁶ respektive 1328³⁴⁷ finns exempelvis priorn *Henrik Nielsen* i Antvorskov med bland vittnena vid upprättandet av två olika skrivna handlingar. Detta har inte heller uppmärksammats av den äldre forskningen, men förhållandet kan tolkas som att de danska adelsmännen, efter det att Erik Menved hade påbörjat sin hårdare politik gentemot johanniterna, blev rädda för att ha alltför nära kontakter med en religiös orden som kungen inte själv gynnade eftersom detta kunde ha skadat deras egna kontakter med kungahuset.

Det faktum att ledande skandinaviska johanniter mellan åren 1309- 1326 inte tycks ha anlåtats som vittnen kan därför ses som en indikation på att det var under dessa år som problemen var som störst för de danska johanniterna. Tillsammans pekar därför såväl det fortsatt låga antalet nya donationer till orden som det minskade utnyttjandet av ordensbröder som vittnen på att det tycks ha förekommit en förtroendekris gentemot Johanniterordens medlemmar i Danmark från och med ca år 1309, där varken kungens politik eller adelsmännens ageranden tycks ha gynnat johanniterna. Denna mentalitetsförändring kan alltså spåras i det bevarade skriftliga materialet från och med år 1309 och tycks utifrån de skrivna källorna ha varat i en period av åtminstone ca 20 år. Detta skulle i så fall betyda att situationen för johanniterna i Danmark under *Christoffer II's* tid som dansk regent inte tycks ha förbättrats nämnvärt. Christoffer II fortsatte till viss del brodern Erik Menveds vansinniga politik med att pantsätta stora delar av rikets jord till tyska furstar, något som skulle komma att skapa stora problem på sikt och bidra till fortsatt dåliga finanser i landet. Vi har tidigare sett att påven år 1320, under hot om bannlysning, uppmanade Christoffer att snarast återställa den jord som Johanniterorden hade förlorat i Danmark under Erik Menveds regeringstid. Ett exempel på ett sådant återlämnande av jord från antingen Christoffer II's eller Valdemar III's regeringstid är känt från Antvorskov klostrets registratur:

³⁴⁶ DD II:IX, nr. 282

³⁴⁷ DD II:X, nr. 5

”Et Tingsvidne, at Møllen i Jested med alt dens Fiskeri og andet Tilliggende har ligget til Antvorskov Kloster og med Fyrstens Magt var kommet derfra. Aar 1326”.³⁴⁸

Även om viss jord alltså tycks ha återställts till Johanniterorden i Danmark under Christoffer II och/eller Valdemar III så är det inte sannolikt att några större mentalitetsmässiga förändringar skedde gentemot johanniterna i landet förrän några år senare. Dessutom kan långt ifrån allt gods ha återställts till orden på en och samma gång eftersom påven så pass sent som år 1373, dvs. mot slutet av *Valdemar Atterdags* regeringstid, klagade inför bland annat ärkebiskopen *Kuno av Trier* över att allt det gods som hade beslagtogs i Skandinavien av Erik Menved och Håkon V ännu inte var återställt till Johanniterorden.³⁴⁹ Även om somliga av Christoffer II's åtgärder kan ha gynnat johanniterna så ledde hans politik även till ett fortsatt starkt holsteinskt inflytande i Danmark. Christoffer II's efterföljare Valdemar III måste beskrivas som något av en holsteinsk lydfurste, där den verkliga makten låg hos greve *Gerhard* av Holstein. Under det holsteinska styret försämrades även värdet på den danska valutan ytterligare till följd av en fortsatt inflation.³⁵⁰

Ännu en bidragande orsak till Johanniterordens problem och ekonomiska tillbakagång under den första hälften av 1300-talet var sannolikt den omfattande jordbrukskris som drabbade hela Västerlandet under dessa år. 1310-talet skall ha varit särskilt illa med ihållande regn och mellanliggande perioder av torka som förstörde skördarna i hela Västeuropa, något som ledde till omfattande svältkatastrofer på flera håll.³⁵¹ Då de religiösa riddarordnarna, i likhet med många andra religiösa institutioner i Europa vid denna tid, var stora jordägare och en stor del av ordenshusens ekonomier var jordbruksbaserade så drabbades dessa institutioner särskilt hårt. I mitten av 1300-talet sjönk dessutom, som en följd av de dåliga åren, priserna på spannmål över hela Europa³⁵² så att de kloster som hade en omfattande spannmålsproduktion drabbades av ytterligare ekonomiska bakslag. Antalet nya donationer till Johanniterorden i Danmark tycks också ha förblivit fortsatt lågt under såväl Christoffer II's och Valdemar III's samlade regeringstid åren 1320-1339. Under denna tjugofemårsperiod mottog exempelvis Antvorskov kloster enligt de bevarade skriftliga källorna endast 7 nya gårdar (Diag. 5). Trots att situationen för johanniterna i Norge och Sverige under dessa år sannolikt blev något bättre

³⁴⁸ DD II:IX, nr. 344

³⁴⁹ Acta Pont. Dan., VII, nr. 5555

³⁵⁰ Grønder Hansen 2000, sid. 235ff

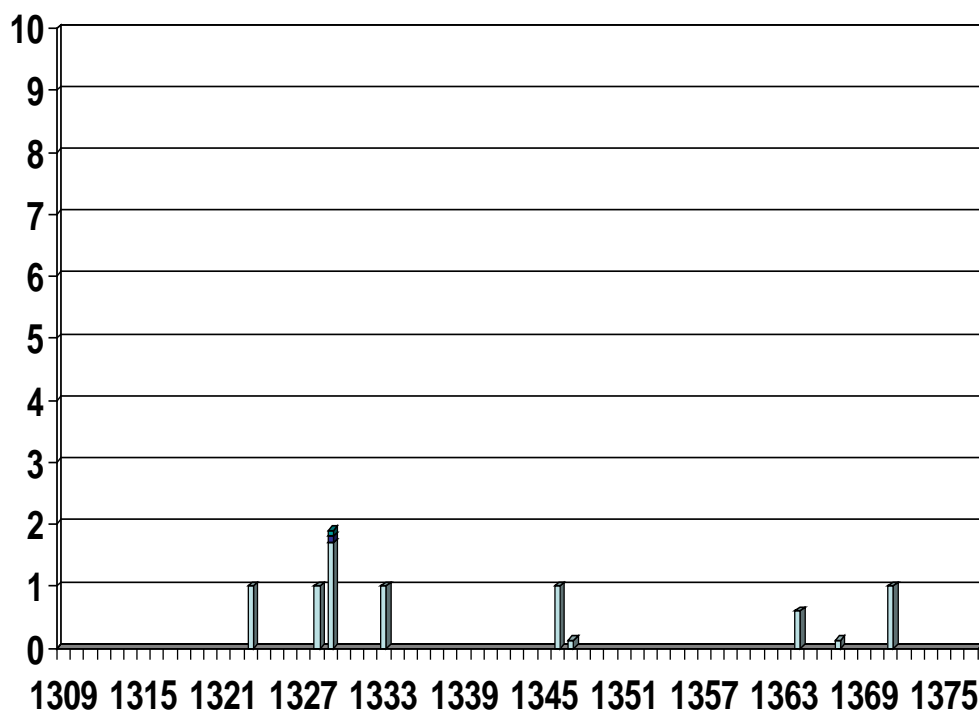
³⁵¹ Olsen 1980, sid. 20

³⁵² Postan 1952, sid. 155ff

under den nye kungen Magnus Eriksson mottog Eskilstuna kloster enligt de bevarade skriftliga källorna från samma år trots allt endast några mindre penningdonationer samt 3 gårdar (Diag. 4). Varne kloster mottog under samma tid enligt de bevarade källorna omkring 5 nya gårdar (Diag. 6).

I detta sammanhang är det intressant att notera att det i en avhandling av *Elisabet Regner* om Alvastra kloster visas att donationerna till detta kloster nådde sin topp under perioden 1301-1330, det vill säga samtidigt som de skandinaviska johanniterklostren mottog få donationer och upplevde stora ekonomiska svårigheter. Donationerna till Alvastra avtog dock kraftigt redan omkring år 1400, omkring hundra år innan dessa avtog hos de skandinaviska johanniterklostren. Den ekonomiska utvecklingen i Alvastra uppvisar därför en helt annan bild än diagrammen över donationerna till johanniterklostren.³⁵³ Detta är en mycket intressant, men samtidigt svårförklarad, iakttagelse. De olika donationsmönstren kan bero på att Alvastra kloster under senmedeltiden representerade en äldre klosterorden, vilken inte längre var lika

Diagram 6: Donationernas antal och inbördes storlekar i Varne 1309- 1377

³⁵³ Regner 2005, sid. 73

populär bland de skandinaviska donatorerna, medan Johanniterorden istället upplevde ett ekonomiskt uppsving under 1400-talet. Olika klosterordnar bör helt enkelt ha följt olika donationsmönster. Det låga antalet donationer till Johanniterorden under i synnerhet den första hälften av 1300-talet kan i så fall delvis förklaras av ordens sjunkande popularitet vid denna tid. Cistercienserna var aldrig lika hårt knutna till korstågsrörelsen och bör därför ha mottagit en förhållandevis oförändrad ström av nya donationer åren efter Ackas fall. Regner har i sin studie också kunnat visa att bröderna i Alvastra till största delen tycks ha expanderat sina byggnader under de tider då antalet donationer var som flest.³⁵⁴ Denna slutsats passar bra ihop med den diskussion som förs i denna studie: att det finns ett samband mellan ekonomiska förutsättningar och expansioner av klosterbyggnaderna.

Intressant att notera är också att det är under Valdemar III's regeringstid som johanniterklostret i Odense börjar framträda mer tydligt i de skriftliga källorna. År 1329 köpte exempelvis detta kloster jord i *Brylle* av *Tord Kallesen*.³⁵⁵ År 1330 mottog klostret även en donation från *Svend Torkildsen*³⁵⁶ och år 1332 pantsatte *Ebbe Pedersen* en gård i *Brylle* till nunnan *Kristine* i johanniterklostret i Odense.³⁵⁷ Detta kan vara en indikation på att detta kloster redan under den första hälften av 1300-talet hyste både kvinnor och män. Den omtalade *Kristine* kan i så fall ha varit en så kallad *ingiven* och inte en regelrätt nunna av Johanniterorden eftersom inga bevarade källor tyder på att sådana nunnor har existerat i Skandinavien.

De ekonomiska problemen under början av 1300-talet gjorde hela Johanniterordens ekonomiska situation ohållbar. År 1317 ansåg ordensledningen att de ekonomiska problemen var så pass omfattande att man för en tid beslutade sig för att lägga ordens finanser direkt i påvens händer.³⁵⁸ Det var också påven som år 1317 utsåg ordensbrodern *Eberhard de Kistremburg* från Tyskland till generalvisitator för Dacia.³⁵⁹ Tanken var att Eberhard skulle stanna i provinsen under tio år för att reda ut dess finanser. Detta tyder alltså på att såväl johanniternas ordensledning som provinsen Dacia hade stora ekonomiska problem vid denna

³⁵⁴ Regner 2005, sid. 116 & O'Malley 2005, sid. 115. O'Malley visar att de engelska johanniterna under 1400-talet kunde betala betydligt mer pengar i responsioner till sin ordensledning än andra delar av den Katolska kyrkan.

³⁵⁵ DD II:X, nr. 117

³⁵⁶ DD II:X, nr. 196

³⁵⁷ DD II:X, nr. 354

³⁵⁸ Acta Pont. Dan., I, nr. 16

³⁵⁹ Hatt Olsen 1962, sid. 18

tidpunkt. Bland annat så skulle broder Eberhard se till att provinsen betalade in 100 mark silver varje år som avbetalning på ordens skuld förutom de pengar som de skandinaviska johanniterna redan betalade som responsioner varje år. Påvens inflytande över Johanniterordens ekonomi under dessa år visas av det faktum att Eberhard uttryckligen beordrades att sända pengarna från Dacia direkt till påven och att stormästaren först efter tio år återigen skulle få ta ansvar för de insamlade pengarna. Det är dock oklart huruvida Eberhard någonsin reste till Skandinavien eftersom han inte omnämns i de bevarade källorna från åren 1317- 1327, den tioårsperiod då han alltså borde ha varit här.

Ett tecken på att de danska johanniterna fortfarande var i stor nöd under Valdemar III's regeringsperiod utgörs av det faktum att priorn i Antvorskov år 1327 klagade över att bröderna tvingades att gå i trasiga kläder eftersom klostrets nöd länge hade förhindrat dem från att köpa nya.³⁶⁰ År 1330 ägde dessutom ett generalkapitel inom Johanniterorden rum i *Montpellier*, vid vilket nivån på responsionerna för Dacias del sattes ned till endast 100 mark från att tidigare ha varit 200 mark.³⁶¹ Detta visar tydligt att ordensledningen var väl medveten om de stora ekonomiska problem som fortfarande fanns inom provinsen Dacia. Alla dessa problem sammanföll dessutom med de ekonomiska pålagor som ledningen för Johanniterorden blev tvungen att pålägga samtliga johanniterkloster i Västerlandet både i syfte att avbetala ordens stora skuld och för att orden skulle kunna överta och administrera Tempelherreordens omfattande godsmassa, vilken i enlighet med den tidigare omtalade bullan från Clemens V av år 1312 nu successivt började överföras till Johanniterorden över hela Europa. Överförandet av dessa gods kom att bli såväl en långdragen som en mycket kostsam process eftersom johanniterna, istället för att få godsen, i realiteten ofta tvingades att betala stora summor i lösen till olika europeiska furstar för att få överta de tempelherregods som låg inom de olika furstarnas territorier.³⁶²

Situationen i Skandinavien blev inte bättre av att antalet nya donationer till Johanniterorden förblev fortsatt få till antalet. Varne mottog enligt de bevarade skriftliga källorna endast 1 gård samt ett mindre stycke mark i donation under åren 1340- 1354 (Diag. 6). Eskilstuna mottog under samma period omkring 5 nya gårdar i donationer (Diag. 4) och Antvorskov mottog omkring 11 nya gårdar (Diag. 5). De första utbrotten av pesten i Skandinavien vid

³⁶⁰ DD II:IX, nr. 469

³⁶¹ Royal Malta Library, Ms. Arch. 280, fol. 2 r.-v., 8r. samt Hatt Olsen 1961, sid. 306

³⁶² Luttrell 1980, sid. 252f, Menache 1998, sid. 240 samt Barber 1992, sid. 302

denna tid kan vara en bidragande orsak till det fortsatt låga antalet donationer under denna period. Just peståren 1348- 1352 tycks det bland de skandinaviska johanniterklostren endast ha varit Antvorskov kloster som mottog enstaka nya gårdar (Diag. 5) medan de övriga johanniterklostren inte fick några kända donationer överhuvudtaget. *Lars Bisgaard* har i två artiklar arbetat med donationsmönstren till den Katolska kyrkan i Danmark under senmedeltiden. Bisgaard vill förklara de donationstoppar som förekom till olika religiösa institutioner i Danmark efter ca år 1360 som en respons från allmänhetens sida på nya utbrott av pesten.³⁶³ Detta är naturligtvis en intressant förklaringsmodell som kan ha viss relevans för diskussionen i detta arbete. Då det gäller att förklara donationsmönstret hos den internationellt etablerade Johanniterorden måste man dock även ta hänsyn till en rad andra faktorer.

Pestens återkommande utbrott under senmedeltiden gjorde att brist på arbetskraft uppstod samtidigt som stora åkerarealer lämnades obrukade eller helt enkelt stod utan ägare. Många storbönder och andliga stiftelser övergick därför under loppet av senmedeltiden till djuruppfödning, vilken visserligen krävde mindre arbetskraft, men samtidigt krävde stora investeringar i en övergångsperiod.³⁶⁴ Hur Johanniterorden agerade i denna fråga är något oklart eftersom varken det skriftliga eller det arkeologiska materialet ger några klara upplysningar om detta. Det är dock rimligt att anta att orden med alla medel försökte dämpa de skadliga ekonomiska effekterna av jordbrukskrisen och pesten genom exempelvis jordskiften, koncentrerat av jordegendomar och/eller övergång till kreatursdrift. I diagrammet över jordbyten vid Varne kloster syns exempelvis 3 tillfällen av sådana byten under 1370-talet (Diag. 7).

Pestens härjningar måste dessutom ha gjort johanniterna särskilt utsatta över hela Europa eftersom en av deras främsta uppgifter, vid sidan av de rent militära åtagandena, var att vårda sjuka människor. Vi vet att johanniterhospital måste ha existerat i Skandinavien vid denna tidpunkt eftersom en donation till Antvorskovs hospital omtalas redan år 1319.³⁶⁵ Hur många medlemmar av Johanniterorden i Skandinavien som dog som en direkt följd av pesten är det dock mycket svårt att uppskatta. Det så kallade *Eskilstunane-krologiet* uppger exempelvis endast vilken dag som olika ordensbröder dog och inte vilket år eller av vilka orsaker.³⁶⁶ Under åren närmast efter de första utbrotten av pesten uppvisar de skandinaviska

³⁶³ Bisgaard 2008 och Bisgaard 2009

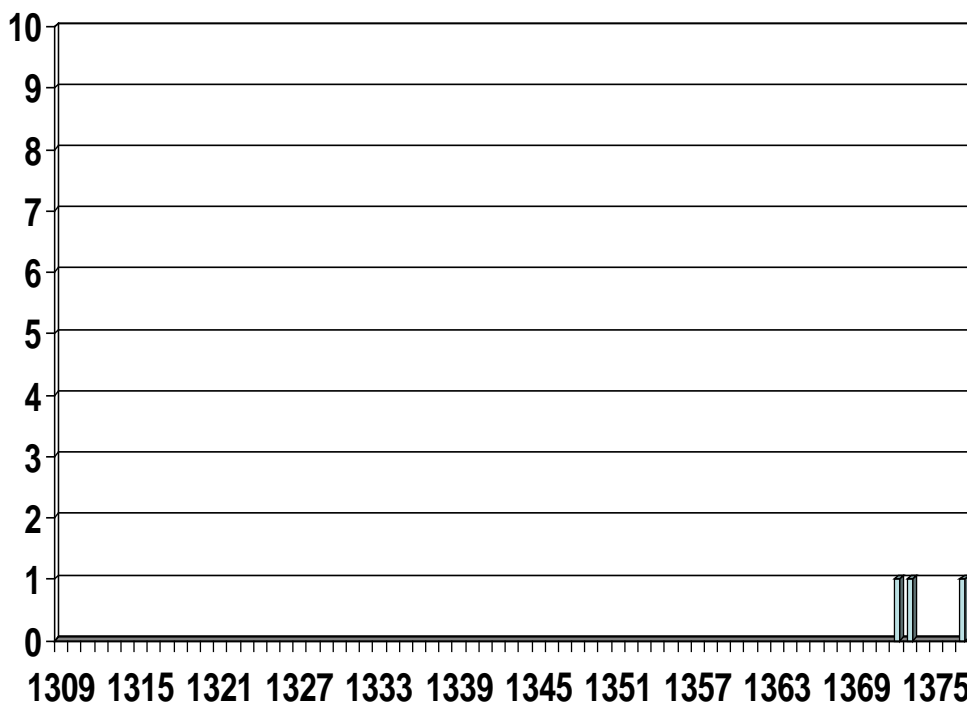
³⁶⁴ Orrman 1996, sid. 109ff

³⁶⁵ DD II:VIII, nr. 165

³⁶⁶ Collijn 1929

johanniterklostren något olika donationsmönster. Vi ser inte vid något av klostren en ökning

Diagram 7: Byten av gods i Varne 1309- 1377

av antalet nya donationer utan snarast en fortsatt låg andel nya och förhållandevis små donationer. Eskilstuna mottog exempelvis endast ett antal mindre donationer om totalt ca 7 nya gårdar (Diag. 4), Antvorskov mottog i princip endast en enda donation på 4 gårdar från en och samma donator (Diag. 5) och Varne kloster saknar helt kända donationer under denna period (Diag. 6). Förklaringen på detta förhållande kan stå att finna i Sveriges, Danmarks och Norges olika inre utveckling efter den första pestvågen. Även om Sverige liksom de övriga skandinaviska länderna hade stora interna problem under början av 1300-talet så var aldrig de svenska johanniterna förföljda på samma sätt som i grannländerna Danmark och Norge. I och med Magnus Erikssons trontillträde år 1319 stabiliserades dessutom situationen i Sverige och Norge något. Magnus var visserligen omyndig ända fram till år 1334, men hans förmyndarregering tycks trots allt ha varit betydligt mer vänligt sinnad gentemot johanniterna än vad fallet var i exempelvis Christoffer II's Danmark. Kanske kan detta vara en orsak till att orden tycks ha mottagit fler donationer i Sverige än i Danmark? Det är även intressant att det under 1300-talet var just johanniterna som i Sverige anförtroddes den viktiga uppgiften att

samla in den så kallade *Heliga landshjälpen*.³⁶⁷

Även om Magnus Eriksson har beskrivits som en förhållandevis svag regent så utgjordes hans långa regeringstid under åren 1319- 1363 även av en, jämfört med exempelvis Danmark och Norge, förhållandevis stabil period i svensk historia.³⁶⁸ Detta gynnade med stor sannolikhet också det religiösa klimatet i landet. Magnus Eriksson var under sin regering, i betydligt högre grad än de flesta av sina förfäder, involverad i korstågsrörelsen i Östersjöområdet. Åren 1341- 1350 tog exempelvis Magnus initiativ till en svensk korstågskampanj mot det ortodoxa *Novgorod*.³⁶⁹ Magnus framstod genom denna kampanj som en konkurrent till såväl Tyska orden som de danska intressena i Östersjöområdet, men då kampanjen inte blev särskilt framgångsrik lyckades inte heller Magnus skapa något nytt svenskt territorium öster om Östersjön. Magnus Erikssons korstågsiver bör dock ha gjort honom vänligt inställd mot de korstågsinstitutioner som fanns i hans rike.

Det är därför intressant att se att Eskilstuna johanniterkloster under Magnus Erikssons senare regeringstid mottog ett flertal nya donationer från såväl det svenska kungahuset som den svenska adelns sida. Många av dessa donationer kom också direkt från Magnus själv. Redan år 1334 hade han donerat en tomt på *Helgeandsholmen* i Stockholm till Johanniterorden³⁷⁰ och år 1346 upprättade Magnus tillsammans med sin drottning *Blanka* ett testamente i vilket Eskilstuna kloster gavs omfattande donationer.³⁷¹ År 1346 tilldömdes bröderna i Eskilstuna även vid två tillfällen gods av kung Magnus i samband med olika marktvister³⁷² och samma sak skedde en gång år 1356³⁷³ respektive 1347.³⁷⁴ År 1347 testamenterade Magnus Eriksson dessutom tillsammans med sin hustru pengar till Varne kloster.³⁷⁵ Magnus Eriksson måste alltså betraktas som en välgörare gentemot Johanniterorden i både Sverige och Norge fram till dess att han först avsattes som norsk kung år 1355 och sedan även som svensk kung år 1363.

Enligt *Magnus Wahlberg* började Eskilstuna kloster, det enda egentliga johanniterklostret i Sverige under 1300-talet, att föra en mer aktiv godspolitik vid mitten av detta sekel, något

³⁶⁷ DS III, nr. 2595

³⁶⁸ Nordberg 1995, sid. 107ff

³⁶⁹ Lind, Selch Jensen, Villads Jensen & Bysted 2004, sid. 331

³⁷⁰ DS IV, nr. 3094

³⁷¹ DS V, nr. 4069

³⁷² DS V, nr. 4101 och nr. 4119

³⁷³ DS VII, nr. 5582

³⁷⁴ DS V, nr. 4202

³⁷⁵ DN V, nr. 193

som enligt Wahlberg främst tog sig uttryck i ett ökat antal jordbyten.³⁷⁶ Även om Wahlbergs iakttagelser är intressanta i sig själva sätter han dock inte i tillräckligt stor utsträckning in de förändringar han ser hos Eskilstunaklostrets godspolitik i ett större perspektiv. Då det fanns mycket ledig jord i Skandinavien efter pestens härjningar bör de många jordbyten som Eskilstuna kloster genomförde från och med främst 1360-talet, precis som Wahlberg påstår, ses som en medveten satsning att försöka samla klostrets jordinnehav³⁷⁷ (Diag. 8). Vad Wahlberg däremot inte visar är att denna satsning framstår som unik ifall den jämförs med samtida tendenser hos de övriga johanniterklostren inom provinsen Dacia eftersom ingen liknande trend av ett ökande antal jordbyten är synlig hos något av de övriga klostren under dessa år.

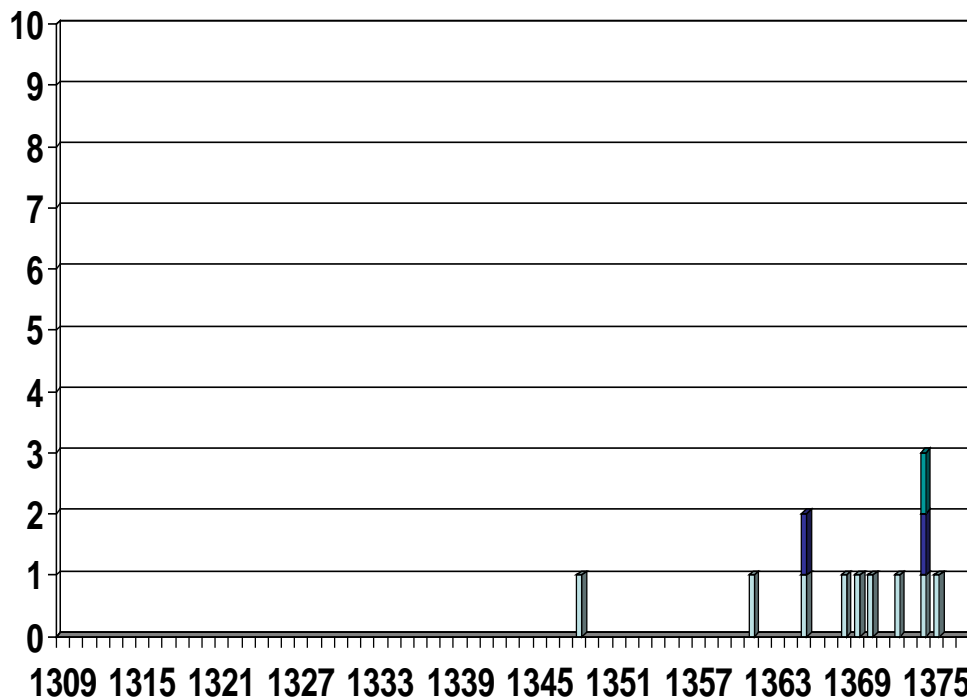
Även om ekonomin i exempelvis Antvorskov, huvudklostret i provinsen, under den senare delen av 1300-talet långsamt började bli bättre så pantsatte klostret ännu mot slutet av seklet jordar för att dra in kontanta medel. Antvorskov lät visserligen redan år 1313 *Hans Astrotson* pantsätta en gård i *Valdby* till klostret för en summa av 40 mark,³⁷⁸ men klostret pantsatte

³⁷⁶ Wahlberg 1997, sid. 16ff

³⁷⁷ Wahlberg 1997, sid. 32

³⁷⁸ ÆdA IV, sid. 162, nr. 19

Diagram 8: Byten av gods i Eskilstuna 1309- 1377

också vid ett flertal tillfällen egna gårdar så pass sent som 1370,³⁷⁹ 1372,³⁸⁰ 1394³⁸¹ och 1399.³⁸² En paradox kan det därför tyckas vara att Antvorskov under de svåra åren på 1300-talet även tycks ha köpt enstaka jordar (Diag. 9). Även i Eskilstuna började bröderna under denna period i större omfattning än tidigare köpa jord (Diag. 10). Vid denna tid började Eskilstuna kloster också låna ut pengar till privatpersoner i utbyte mot att dessa pantsatte jord till klostret. Sådana pantsättningar förekom under perioden även i Antvorskov (Diag. 11). Dessa affärer kan delvis ses som åtgärder vilka vidtagits för att mildra pestens första utbrott, men det finns samtidigt exempel på pantsättningar och köp av jord redan innan pesten ankom till Skandinavien. Dessa affärer från de skandinaviska johanniterklostrens sida måste därför snarare ses i ett längre kronologiskt sammanhang, där klostren försökte att förbättra sin dåliga ekonomi efter de svåra åren i början av 1300-talet och pestens första utbrott.

År 1348 vet vi att Eskilstuna kloster fick delar av sina byggnader förstörda genom en brand,

³⁷⁹ DD III:VIII, nr. 532

³⁸⁰ ÆdA IV, sid. 69, nr. 10

³⁸¹ ÆdA IV, sid. 263, nr. 17

³⁸² ÆdA IV, sid. 66, nr. 8

vilken uppstod under adelsmannen *Torsten Simpas d. ä.* begravning.³⁸³ Det faktum att skadorna måste ha varit omfattande framgår av att en av donationerna till Eskilstuna kloster vid denna tid utgjordes av en donation från Torsten Simpas släkting, kaniken i Strängnäs *Torsten Notholmsson*, den 27e januari 1357 genom vilken denne åtog sig att täcka klostrets kostnader för de uppkomna skadorna.³⁸⁴ Vid de arkeologiska undersökningar inom klosterområdet som *Sune Zachrisson* utförde under 1960-talet påträffades ett mynt vilket var i omlopp under perioden 1340- 1380. Myntet låg i ett kalkbrukslager, en indikation på att någon form av byggnadsaktivitet har pågått inom klosterområdet vid denna tid.³⁸⁵

Den nya klosterkyrka i gotisk stil, som enligt *Zachrisson* uppfördes under senmedeltiden, är sannolikt uppförd först under 1400-talet, alltså efter myntets cirkulationstid.³⁸⁶ Det skall därför infogas här att kalkbrukslagret med myntet kan komma från renoveringen av klostret efter branden och att det därför inte behöver vara tal om en större nybyggnation redan under 1300-talet. Eskilstuna kloster tycks dock vid mitten av 1300-talet ha haft en tillräcklig god ekonomisk situation för att både kunna föra en aktiv godspolitik och reparera sina byggnader. Detta samtidigt som de övriga johanniterklostren i provinsen Dacia ännu tycks ha haft stora

³⁸³ Svenska Riks-Archivets Pergamentsbref, nr. 192

³⁸⁴ DS VII:I, nr. 5582, nr. 5696 och VIII, nr. 6715- 6716

³⁸⁵ *Zachrisson* 1963, sid. 67f

³⁸⁶ *Zachrisson* 1963, sid. 58ff

Diagram 9: Köp av gods i Antvorskov 1309- 1377

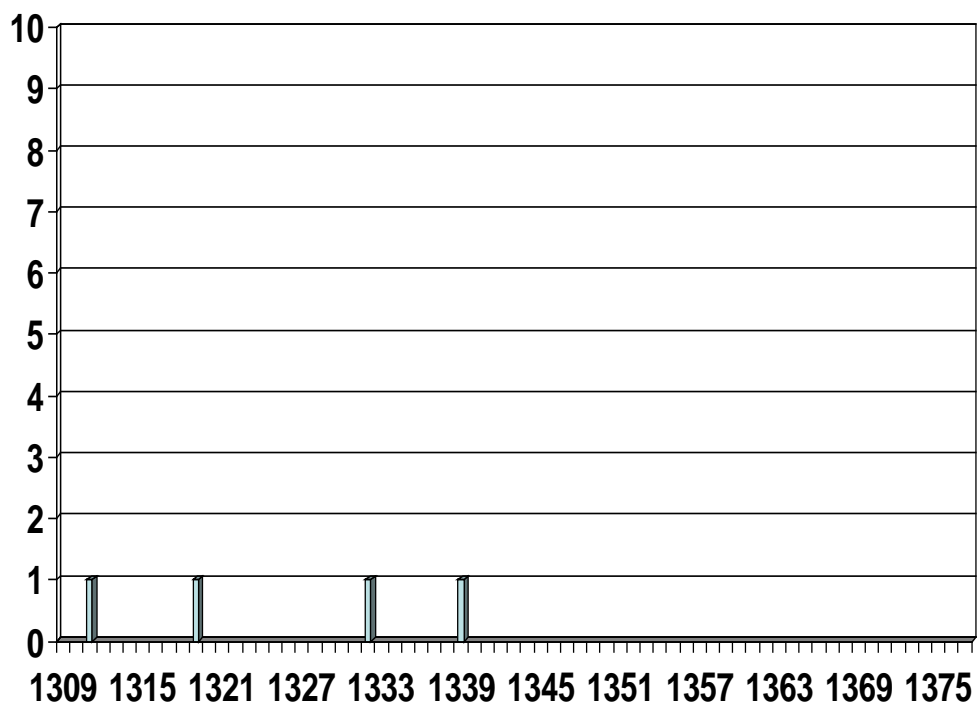

Diagram 10: Köp av gods i Eskilstuna 1309- 1377

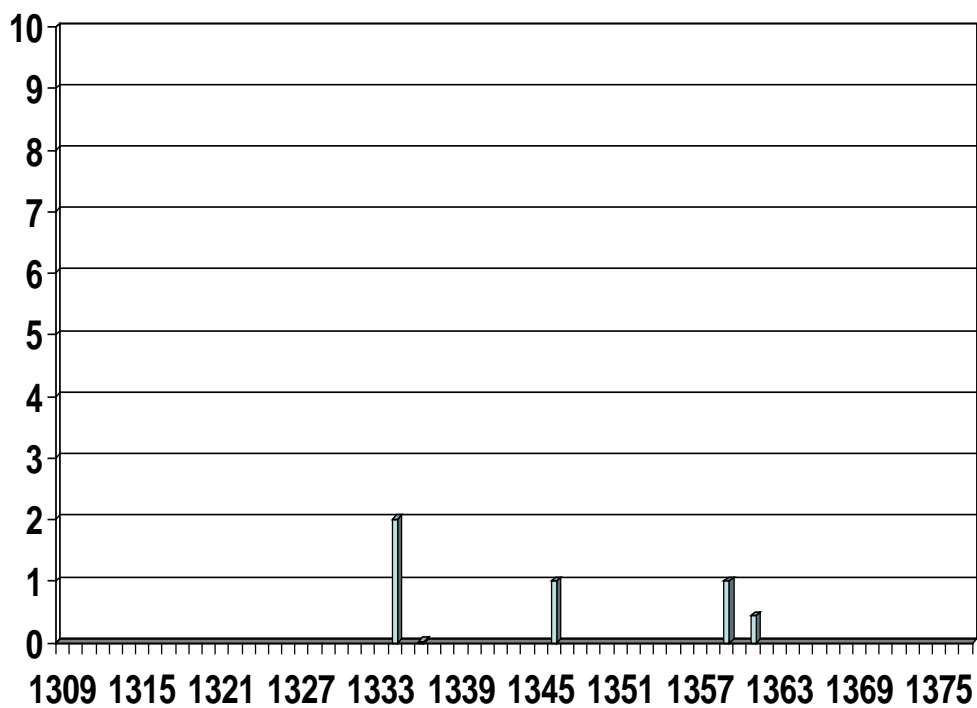

Diagram 11: Pantsättningar av gods till Antvorskov i utbyte mot pengar 1309- 1377

ekonomiska problem. Detta förhållande skall dock inte övertolkas utan kan delvis förklaras med att de svenska johanniterna aldrig blev förföljda på samma sätt i Magnus Erikssons Sverige som i de båda skandinaviska grannländerna, något som kan ha givit Eskilstuna kloster en bättre ekonomisk position under 1350- och 1360-talen. Dessutom är det ett faktum att såväl Magnus Erikssons förmyndarregering som kung Magnus själv tycks ha gynnat Johanniterorden i Sverige redan från början av hans tid som svensk regent.

För Danmarks del är det först i och med *Valdemar Atterdags* trontillträde år 1340³⁸⁷ som en tydlig mentalitetsförändring gentemot johanniterna kan skönjas i Danmark. Valdemar tog exempelvis johanniterna i försvar gentemot omgivande världsliga ekonomiska intressen inom landet. Bland annat förbjöd han år 1341 sina egna fogdar och vasaller i Danmark att ställa ordens medlemmar inför alla former av världsliga domstolar³⁸⁸ och samma år tog han Antvorskov kloster under sitt personliga beskydd.³⁸⁹ Valdemar lät även priorn i Antvorskov, broder *Rikulv*, uppträda som vittne vid undertecknandet av det viktiga fredsavtalet med

³⁸⁷ Lundbye 1939, sid. 17ff

³⁸⁸ DD III:I, nr. 198

³⁸⁹ DD III:I, nr. 201

Magnus Eriksson i Helsingborg år 1343.³⁹⁰ Valdemar återställde också ytterligare gods till orden³⁹¹ även om långt ifrån alla de gods som hade beslagtogs av Erik Menved blev återlämnade under Valdemars regeringstid.

Man kan dock samtidigt med all rätt fråga sig ifall Johanniterorden i Danmark vid mitten av 1300-talet verkligen var i stånd att kunna bruka alla sina tidigare jordegendomar, även ifall dessa skulle ha blivit återställda av kung Valdemar i sin helhet. Vid de omfattande utfrågningar av Johanniterordens olika priorer vilka ägde rum år 1373 på initiativ av påven *Gregorius XI*, som ville undersöka ordens ekonomiska bärkraft inför ett nytt och av honom planerat korståg, framkom det att stora delar av ordens jordegendomar i Västerlandet ännu låg i träda efter de svåra åren på 1300-talet.³⁹² Ett tecken på att de danska johanniterna ännu ett stycke in i Valdemar Atterdags regeringstid hade ekonomiska svårigheter är att priorn *Rikulf* i Antvorskov år 1341 sålde delar av klostrets jord i *Fjerrestad* i *Luggude* härad för att få in kontanter.³⁹³ År 1347 fick de skandinaviska johanniterna även en skarp uppmaning från konventet på Rhodos om att de måste bidra med mer pengar till kampen mot islam.³⁹⁴ År 1355 uppmanade också påven *Innocentius VI* biskop *Henrik Warendorp* i Slesvig vid två olika tillfällen att skaffa fram information om johanniterklostren inom hans närområde.³⁹⁵ Detta innebär alltså att det fanns en önskan från kurian att johanniterklostren i norra Tyskland, och sannolikt även de i Skandinavien, vid detta tillfälle skulle kontrolleras. Det är dock oklart om syftet med denna kontroll enbart var av rent ekonomisk art.

År 1358 utsåg i alla fall johanniternas stormästare *Roger des Pins* den tyske brodern *Didrik von Keppenbach* till visitator för provinsen Dacia, med uppgift att bland annat visitera samtliga ordenshus i provinsen och samla in obetalda responsioner.³⁹⁶ År 1365 bad även påven *Urban V* självaste Valdemar Atterdag om att han skulle hjälpa till med att samla in de responsioner som johanniterna i provinsen Dacia var skyldiga Rhodos.³⁹⁷ Bakgrunden till detta sistnämnda brev kan ligga i det faktum att Johanniterorden vid denna tid, tillsammans med kung *Peter av Cypern*, var involverad i den misslyckade och kostsamma erövringen av

³⁹⁰ DD III:I, nr. 343

³⁹¹ DD III:VI, nr. 138

³⁹² Luttrell 1980, sid. 258

³⁹³ DS V, nr. 3577, DD III:I, nr. 182

³⁹⁴ DD III:II, nr. 377

³⁹⁵ Acta Pont. Dan., I, nr. 716 och VII, nr. 5549

³⁹⁶ Royal Malta Library, Ms. Arch. 316, fol: 223- 224, DD III:V, nr. 147, DS VII:II, nr. 5963 b, DD III:V, nr.

147

³⁹⁷ DD III:VII, nr. 309

staden Alexandria i Egypten.³⁹⁸ En bidragande orsak till att Johanniterordens ledning under dessa år åter tycks ha varit mycket mån om att få in responsionerna från Dacia kan också ligga i det faktum att orden fått nya ekonomiska problem, vilka spädde på och förlängde krisen inom orden.

På 1340-talet gick nämligen de florentinska bankhusen *Bardi*, *Peruzzi* och *Acciaiuoli*, där Johanniterorden hade deponerat betydande summor, i konkurs och orden förlorade den för tiden gigantiska summan av ca 360 000 floriner.³⁹⁹ Detta ledde bland annat till att antalet bröder på Rhodos måste begränsas år 1351 eftersom orden inte kunde betala uppehälle för alltför många bröder.⁴⁰⁰ De många nya kraven på att betala in responsionerna i tid måste ha varit svåra att tillmötesgå inom provinsen Dacia. Antvorskov kloster pantsatte ju exempelvis, såsom har visats ovan, ännu under 1390-talet delar av sin jord till olika privatpersoner i utbyte mot pengar, något som sannolikt bör tolkas som att bröderna i Dacia inte kunde ta hand om all den jord som givits till dem utan istället föredrog att få in kontanter. Mot slutet av Valdemar Atterdags regeringstid ser vi dock åter en liten ökning av antalet nya donationer till de danska johanniterklostren. Antvorskov mottog exempelvis enligt det bevarade skriftliga materialet från åren 1372- 1377 ca 8 nya gårdar (Diag. 5), men de var fortfarande mycket få i förhållande till senare perioder. Från 1370-talet finns även det första exemplet på en donation till det vid denna tid nygrundade johanniterklostret Dueholm på Mors på Jylland, dit fru *Mette*, änka efter herr *Peder Nielsen af Smerup*, donerade en gård år 1371.⁴⁰¹ Denna enstaka donation kunde dock för att citera *Susanne Overgaard*:

”slet ikke betale prisen for et nyt kloster”. I 1420 mindede Dueholm Kloster endnu mest af alt om en fiasko”.⁴⁰²

En viss ekonomisk återhämtning för Johanniterorden inom provinsen Dacia tycks alltså, trots en hel del fortsatta problem på såväl det lokala som det internationella planet, ha inträffat under Valdemars Atterdags och Magnus Erikssons delvis parallella regeringsperioder. Magnus efterträddes år 1363 på den svenska tronen av *Albrekt av Mecklenburg*, som hade hämtats från Mecklenburg av de svenska adelsmännen för att bli svensk kung. Samtidigt

³⁹⁸ DS IX, nr. 7433, DD III:VII, nr. 437- 438

³⁹⁹ Luttrell 1980, sid. 253

⁴⁰⁰ Luttrell 1978, sid. 294ff

⁴⁰¹ DD III:IX, nr. 18

⁴⁰² Overgaard & Bugge Vegger 1996, sid. 5ff

avtog de danska kriget med de hanseatiska städerna tillfälligt genom Albrekts installation på den svenska tronen. Denna lugnare period blev dock kortvarig eftersom Sverige snart slöt sig samman med Mecklenburg och Holstein för att angripa Danmark. Genom fred med de angripande parterna lyckades Valdemar Atterdag tillfälligt stabilisera förhållandena i landet, men somliga av de danska städer där Johanniterorden ägde egendomar, som exempelvis Ribe, hade intagits av den svensk-tyska alliansen och därför lidit förluster under kriget. Källorna säger visserligen ingenting om hur dessa krigshandlingar kom att påverka johanniternas ekonomi, men eftersom kriget var ett uttryck för det oroliga 1300-talets stormiga skandinaviska politik måste kontakterna mellan johanniterna i Danmark, Norge, Sverige och Tyskland ha varit fortsatt problematiska under dessa år. Den oroliga tiden under 1360-, 1370-, och 1380-talen utmärks även av den, åtminstone jämfört med senare perioder, fortsatt låga aktiviteten i diagrammen (Se samtliga diagram för perioderna 1309- 1377 och 1378- 1409).

Även om Albrekts regeringstid var stormig och kontroversiell tycks han inte på något sätt ha fört en fientlig politik gentemot de religiösa riddarordnarna. Tvärtom finns det tecken på att han, i egenskap av tysk adelsman, gynnade exempelvis Tyska orden i Sverige.⁴⁰³ Detta betyder dock inte att han motarbetade johanniterna eftersom exempelvis Eskilstuna kloster ännu mot slutet av 1300-talet mottog många bröder med tyskklingande namn.⁴⁰⁴ Det är därför troligt att ordensbröder från olika tyska adelssläkter under hela Albrekts regeringstid, fortsatte att komma till Sverige för att tillträda olika ämbeten inom såväl Tyska orden som Johanniterorden. Dessutom hade Albrekt vid denna tid många anhängare bland den svenska adeln, vilka under såväl 1360-, 1370- och 1380-talen fortsatte att låta sina söner upptas i de religiösa riddarordnarna. Eskilstuna kloster mottog från tiden mellan kung Albrekts troninträde år 1363 och fram till periodens slut år 1377 enligt de bevarade skriftliga källorna endast ett fåtal nya donationer (Diag. 4).

I Danmark efterträddes Valdemar Atterdag vid sin död år 1375 av sin dotter *Margarethas* unge son *Olof*. I Norge satt redan Magnus Erikssons son *Håkon VI* som kung och var dessutom gift med Margaretha. Håkon hade formellt efterträtt sin far på den norska tronen år 1355 vid dennes avsättning som norsk kung. Även om Olof formellt utsågs till dansk kung var det dock hans mor Margaretha som framstod som den verkliga monarken vid denna tid. Det

⁴⁰³ Eimer 1966, sid. 96ff

⁴⁰⁴ Collijn 1929, sid. 11ff. I Eskilstunanekrologiet nämns många priorer och andra bröder med tyskklingande namn varav somliga kan ha levt under Albrekts tid.

var också Margaretha som vid kungaskiftet år 1375 utfärdade ett skyddsbrev för Antvorskov kloster.⁴⁰⁵ Under Olofs och Håkons tid som dansk respektive norsk monark förblev dock antalet donationer till såväl Antvorskov som Varne kloster förhållandevis få ända fram till periodens slut år 1377 (Diag. 5 och Diag. 6).

De långsamt förbättrade ekonomiska förhållanden som tycks kunna skönjas inom Johanniterordens skandinaviska avdelning mot slutet av 1300-talet kan även spåras inom resten av den tyska tungan. De ekonomiska bidragen från de tyska provinserna till konventet på Rhodos var vid denna tid inte på något sätt försumbara vid en jämförelse med övriga regioner. Den delvis tysktalande johanniterprovinsen *Bohemia* i våra dagars Ungern och Tjeckien kunde exempelvis kalenderåret 1364- 65 betala hela 1200 floriner till ordensledningen. Hela den tyska tungan kunde dessutom året 1373- 74 samt året 1374- 75 bistå med totalt 6735 floriner, eller 7,6 procent, av ordens totala inkomster från Västerlandet dessa båda år på totalt 89 060 floriner. Av de 6735 florinerna stod provinsen Alemannia, inklusive Dacia, för 2915 floriner medan Bohemia denna gång stod för hela 3820 floriner.⁴⁰⁶ Situationen inom hela den tyska tungan började alltså enligt den internationella forskning som finns tillgänglig rörande Johanniterordens ekonomiska historia långsamt att stärkas mot 1300-talets slut. Som visats ovan ger analysen av det skandinaviska materialet en liknande bild.

Enligt Anthony Luttrell blev vid mitten av 1300-talet den tyska tungan dessutom starkare på bekostnad av den franska tungan vid konventet på Rhodos.⁴⁰⁷ Bland annat så började bröder från den tyska tungan, som Dacia alltså var en underordnad del av, vid denna tid försöka att komma i besittning av en rad eftertraktade ämbeten inom ordensledningen. Under 1300-talet var exempelvis den tyska tungan vid konventet företrädd av en rad karismatiska bröder, såsom den ryktbare *Albrecht de Schwarzburg*.⁴⁰⁸ Samtidigt fanns det andra faktorer som pekade på att johanniternas situation i Tyskland under 1370-talet var långtifrån stabil. År 1374 mottog exempelvis påven *Gregorius XI* ett brev från johanniterpriorn *Conradus* i Tyskland i vilket denne förklarade att den så kallade *Ettårstionen*, som hade insamlats av honom i kyrkoprovinserna Uppsala och Lund med flera platser, till följd av krig och förvirring i Tyskland hade gått helt förlorad.⁴⁰⁹ Detta brev visar med all önskvärd tydlighet att det även

⁴⁰⁵ DD III:IX, nr. 563

⁴⁰⁶ Luttrell 1995, sid. 35

⁴⁰⁷ Luttrell 1995, sid. 21ff

⁴⁰⁸ Luttrell 1995, sid. 35

⁴⁰⁹ Acta Pont. Dan., VII, nr. 5556

förekom fortsatta problem inom andra delar av den tyska tungan under 1370-talet. Det faktum att alla problem vid denna tidpunkt ännu inte var över för Johanniterordens del visas också av den, år 1373 påbörjade, påvliga utredning av orden som företogs i syfte att försöka rätta till de problem som under många år hade förhindrat organisationen från att fungera på ett effektivt sätt.⁴¹⁰ Ännu skulle det därför dröja innan Johanniterorden i både Skandinavien och resten av Europa fick rätsida på sin ekonomi. I slutet av 1370-talet drabbade nästa katastrof Johanniterorden och den Katolska kyrkan: Den stora schismen.

Perioden 1378- 1409- schismen splittrade både den Katolska kyrkan och Johanniterorden och pestens verkningar fortsatte att påverka ordens ekonomi negativt

Den stora schism, vilken splittrade den Katolska kyrkan mellan åren 1378- 1417, skadade på olika sätt hela den västerländska civilisationen. Schismen utmärktes av att de flesta normala politiska, religiösa och ekonomiska förhållanden i Västerlandet upphörde att existera under en period av närmare 40 år, så att olika individer och katolska grupper, vilka bara några år tidigare hade varit de bästa vänner, nu istället blev de bittraste fiender. Bland de katolska klosterordnarna kom Johanniterorden att drabbas särskilt hårt av schismen mellan åren 1378- 1410, då hela orden var delad i två olika läger. Detta fick direkta konsekvenser för ordens ekonomi och det finns därför starka argument för att använda just dessa år som avgränsningar för en egen kronologisk period i ordens historia. För att förstå de effekter som schismen fick för Johanniterordens ekonomi måste först en kortare genomgång göras av denna period i Europas historia.

Schismen inom den Katolska kyrkan växte stegvis fram från och med våren 1378 som en följd av valet av *Urban VI* som ny påve. Detta val upprörde de franska kardinalerna till den grad att dessa efter en tid valde att förklara valet för ogiltigt. De franska kardinalerna presenterade därför i september 1378 en egen kandidat till påvestolen, vilken fick namnet *Clemens VII*. De två grupperingar inom den Katolska kyrkan som denna situation kom att resultera i brukar därför normalt delas in i *urbanister* respektive *clementister* beroende på om de stöttade påven *Urban VI* i Rom eller påven *Clemens VII* i Avignon. Denna konflikt kom med tiden att underminera den Katolska kyrkans ekonomiska styrning så att kyrkans resurser delades upp i

⁴¹⁰ Acta Pont. Dan., I, nr. 716 och VII, nr. 5549, Acta Pont. Suec., I:II, nr. 828 och 819, Reg. Norv. VII, nr. 342 och 368

två delar istället för en. Schismen omtintgjorde därför i praktiken alla försök till en effektiv planering av nya korståg och kom således i stor utsträckning att beröra de religiösa riddarordnar som hade just nya korståg som en av sina främsta uppgifter. Schismen kom även att beröra de religiösa riddarordnarna på ett djupare plan genom de interna splittringar som denna orsakade. I synnerhet gällde detta Johanniterorden vilken, som en direkt följd av schismen, kom att delas i två läger utifrån de ordensprovinser som stödde påven i Rom och de provinser som stödde den avignonske påven.⁴¹¹

Denna klyvning gjorde att schismen kom att beröra Johanniterorden i en betydligt större utsträckning än de flesta andra religiösa ordnar inom den Katolska kyrkan vid denna tid. Tyska orden lyckades exempelvis genom ett starkt styre och en hög grad av centralisering att undgå en delning under schismen. För Johanniterordens del fick splittringen den konsekvensen att orden under ett flertal år kom att företrädas av två stormästare: dels den ordinarie stormästaren, vilken valdes och godkändes av konventet på Rhodos och som accepterade påven i Avignon, och dels en andra stormästare, vilken utsågs av den ordensfalang som endast erkände påven i Rom som sitt överhuvud.⁴¹² Med tanke på att medeltidens kommunikationsvägar var betydligt långsammare än dagens är det inte underligt att schismen inte fick fullt genomslag i Skandinavien förrän efter ett antal år. Redan år 1378 blev dock johanniternas ordensledning tvungen att ta ställning till de båda grupperingar inom kyrkan som från och med hösten 1378 blev allt tydligare. Till de första tecknen på att de skandinaviska johanniterna berördes av schismen hör uppgiften om att *Konrad von Braunsberg*, johanniternas romersk-trogne ordensmästare i Tyskland, år 1379 utnämnde brodern *Elias*, ställföreträdare för priorn *Albrecht von Ingelhusen* i Antvorskov, respektive *Jens Henzesen* till visitorer och reformatorer av klostret i Eskilstuna.⁴¹³ Bröderna i Dacia hade sannolikt inte någon kontakt med konventet på Rhodos under schismen utan lydde istället den romerske påven och den romersk-trogne stormästaren, vilken under schismen sände egna visitorer till Norden i syfte att samla in responsioner och lösa tvister.

Andra tecken som tyder på att bröderna i provinsen Dacia under schismen sympatiserade med den romersk-trogne stormästaren är, såsom Hatt Olsen kunnat visa,⁴¹⁴ att johanniterbrodern *Johan Sternberg* av den romersk-trogne stormästaren *Riccardo Caracciolo*, och inte av den

⁴¹¹ Luttrell 1966b, sid. 30ff

⁴¹² Luttrell 1980, sid. 259, Luke och King 1967, sid. 64ff

⁴¹³ DS Huvud Kart., nr. 11493

⁴¹⁴ Hatt Olsen 1961, sid. 309

egentlige stormästaren *Juan Fernandez de Heredia*, år 1384 fick tillåtelse att studera kanonisk rätt vid ett universitet på kontinenten under en period av fem år för att sedan återvända till provinsen Dacia.⁴¹⁵ Åren 1397- 1398 sändes dessutom en visitation till provinsen Dacia efter order från johanniternas romersk-trogne stormästare.⁴¹⁶ Även om syftet med denna visitation kan ha varit att försäkra sig om provinsen Dacias lojalitet i den pågående schismen är det introligt att den romersk-trogne stormästaren skulle ha försuttit chansen att samla in responsionerna från provinsen för sin egen räkning. Värt att nämna i detta sammanhang är även att munken *Conradus Nicolai* i Eskilstuna kloster år 1397 fick värdighet av påvlig kaplan,⁴¹⁷ en utnämning som sannolikt bör ses som ett försök från den romerske påvens sida att skapa lojala band mellan de skandinaviska johanniterna och påvestolen i Rom under den pågående schismen. Det var dessutom den romerske påven *Bonifatius IX* som år 1402 bekräftade Johanniterordens äldre privilegier i provinsen Dacia.⁴¹⁸

Johanniterordens båda schismatiska läger förenades redan år 1410, omkring sju år innan den Katolska kyrkan i övrigt. Enandet var sannolikt en följd av johanniternas strävanden att försöka återförena hela den katolska världen vid denna tid. Bland annat spelade stormästaren *Phillip de Naillac*, som tillhörde den på Rhodos baserade delen av orden, en ledande roll vid konciliet i Pisa år 1409,⁴¹⁹ vilket hölls i syfte att försöka ena den kristna kyrkan. Även om mötet misslyckades, genom att de två påvarna för en tid ersattes av hela tre påvar, kom ändå Johanniterordens båda grupperingar varandra närmare vid denna tid. Genom att lyckas ena sin egen orden innan den Katolska kyrkan i övrigt kunde enas föregick johanniterna med ett gott exempel inför hela den övriga katolska världen i denna fråga. Denna händelseutveckling gör det också relevant att tala om en ny epok inom Johanniterordens historia under just perioden 1378- 1409. Epoken utgör dessutom ett viktigt kapitel inom ordens ekonomiska historia eftersom ordensmedlemmarna under dessa år, ur ett ekonomiskt och administrativt perspektiv, började anpassa sin orden till det senmedeltida Europas nya politiska, ekonomiska och religiösa värderingar på såväl ett lokalt som ett internationellt plan.

På det internationella planet finns det faktiskt ännu en viktig händelse som inträffade år 1378 och som berättigar att en ny epok inom Johanniterordens historia kan sägas börja just då. År

⁴¹⁵ Royal Malta Library, Ms. Arch. 281, fol. 56 r-v

⁴¹⁶ Hatt Olsen 1961, sid. 309

⁴¹⁷ DS Huvud Kart., nr. 14793

⁴¹⁸ DN XVII, nr. 955- 956

⁴¹⁹ Luttrell 1980, sid. 259

1378 genomförde nämligen orden, för första gången sedan invasionen av Rhodos i början av 1300-talet, en egen och till stor del självfinansierad militär operation. Fälttåget innebar att orden, med viss hjälp från handelsstaten Genua, försökte invadera det vid denna tid delvis muslimskt kontrollerade grekiska fastlandet. Även om operationen slutade i fiasko, och med att ordens senare Avignon-baserade stormästare *Juan Hernandez de Heredia* blev tillfångatagen av turkarna så att orden tvingades betala en lösensumma för hans frisläppande, markerar attacken samtidigt att Johanniterorden nu hade uppnått en tillräcklig ekonomisk bärkraft för att kunna genomföra en självfinansierad militär kampanj.⁴²⁰ Fälttågets betydelse i Johanniterordens historia har uttryckts på följande sätt av *Norman Housley*:

”The result was an inadequately financed expedition which met with disaster in the summer of 1378. It was a fitting end to an undistinguished period of Hospitaller history”.⁴²¹

Från åren närmast före genomförandet av fälttåget år 1378 finns ett antal brev bevarade som visar att även Dacia kan ha drabbats av de ökade ekonomiska utgifter som de militära förberedelserna inför fälttåget kom att innebära för Johanniterordens del. År 1375 uppmanade exempelvis påven *Gregorius XI* johanniterna att sända 500 man för att delta i det planerade fälttåget, varav 14 skulle komma från den tyska tungan.⁴²² Fälttåget år 1378 kan alltså ses som en värdemätare på att Johanniterordens ekonomi detta år hade återhämtat sig tillräckligt mycket efter de många svåra åren tidigare under 1300-talet för att våga investera omfattande resurser i ett kostsamt krigsföretag. Även om fälttåget ägde rum strax innan schismen på allvar bröt ut under hösten 1378 (och därför på intet sätt kan ha varit orsakat av schismen) så inleddes alltså dessa båda, för Johanniterordens ekonomiska historia, viktiga händelser under loppet av endast några få månader. Fälttåget kan därför å ena sidan ses som slutet på en period av långsam ekonomisk tillväxt inom Johanniterorden, vilken kulminerade i det egenhändigt finansierade fälttåget, samtidigt som fälttågets misslyckande kan sägas ha inlett en ny epok, vilken på grund av schismens utbrott skapade helt nya ekonomiska förutsättningar för Johanniterorden. Denna utveckling gjorde att ordensledningen, från och med hösten 1378, måste ha slagits av insikten att orden nu återigen hade hamnat i en problematisk ekonomisk situation. Samtidigt tvingades ledningen ta ställning till de ökande schismatiska spänningarna inom ordens olika provinser.

⁴²⁰ Luttrell 1980, sid. 257

⁴²¹ Housley 1986, sid. 291

⁴²² Acta Pont. Dan. VII, nr. 5563

Även om schismen på många sätt gjorde förhållandena inom den katolska världen mycket problematiska tycks perioden också ha inneburit att de skandinaviska johanniterna, som under dessa år alltså till stor del tycks ha förlorat kontakten med konventet och ordensledningen på Rhodos, kom att uppleva en ökad frihet. Det faktum att man inom provinsen Dacia under dessa år inte var lika noga övervakad av någon av de båda ordensledningarna gjorde sannolikt att man kunde undanhålla en del av de responsioner som man normalt skulle ha varit tvungen att betala. Anthony Luttrell har visat att många av Johanniterordens priorer i Europa under de osäkra år då schismen varade ofta försökte försäkra sig om sina ämbeten och rätten till sina priorat hos både den avignon-trogne stormästaren och den romersk-trogne stormästaren, samtidigt som de inte betalade in sina responsioner till någon av dessa.⁴²³ Det är rimligt att anta att de skandinaviska priorerna under de rådande omständigheterna agerade på ett liknande sätt. Undanhållna responsioner kan alltså ha varit en källa till ökade inkomster i de skandinaviska johanniterklostren under denna period, trots att de bevarade skriftliga källorna inte nämner något om detta.

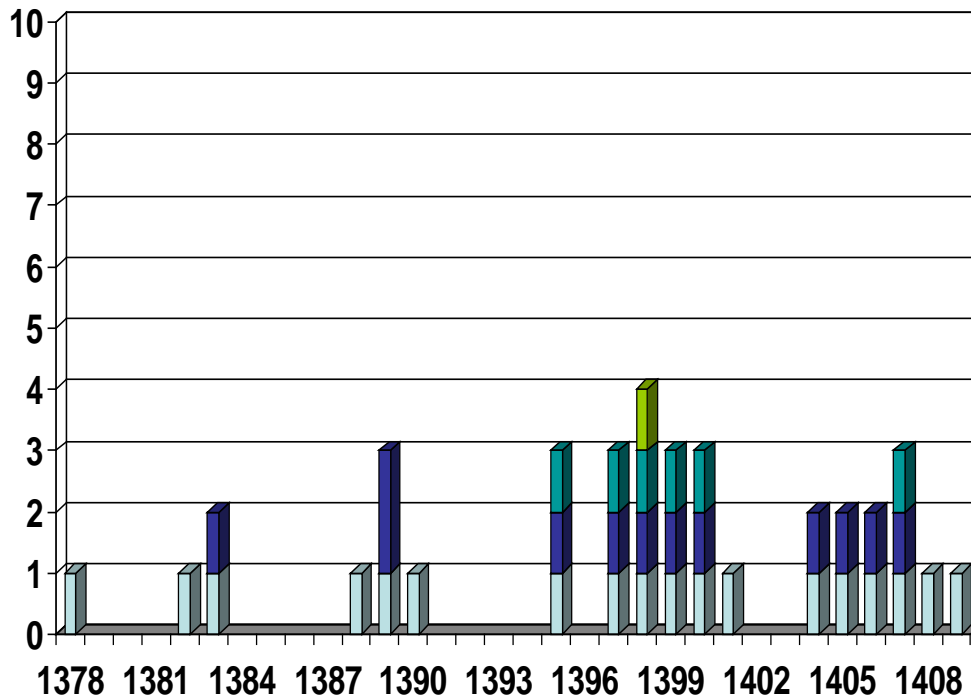
En annan faktor som sannolikt kom att påverka de skandinaviska johanniternas ekonomi på ett positivt sätt under de år som schismen varade är att Antvorskov kloster kraftigt tycks ha ökat antalet utarrenderingar av jord under denna period (Diag. 12). Den äldsta uppgiften om utarrendering av mark vid Antvorskov som jag har kunnat finna är visserligen från år 1372,⁴²⁴ det vill säga några år innan schismen startade, men det är först från och med ungefär år 1378 som det bevarade skriftliga materialet visar att antalet utarrenderingar ökade kraftigt med hela 36 kända uthyrningar av jord. Uppgifter om utarrenderingar av gods från klostret i Antvorskov är alltså inte särskilt vanligt förekommande i det skriftliga materialet från tiden närmast före schismen, men trenden med utarrenderingar tycks däremot ha pågått en tid efter schismens slut. På kontinenten tycks utarrenderingar redan tidigt i Johanniterordens historia ha varit ett vanligt sätt att dra in nytt kapital till orden. *Judith Bronstein* har exempelvis kunnat visa att johanniterna i södra Frankrike redan under 1200-talet var mycket intresserade av, och därför ofta förlitade sig på, räntor från jord som en viktig inkomstkälla.⁴²⁵ Även om det inte förekommer några uppgifter om utarrenderingar av skandinaviska johannitergods i bevarade dokument från 1200-talet finns det alltså desto fler sådana uppgifter i dokumenten från och med slutet av 1300-talet.

⁴²³ Luttrell 1980, sid. 259f

⁴²⁴ DD III:IX, nr. 251

⁴²⁵ Bronstein 2005, sid. 66ff

Diagram 12: Uthyrningar av gods i Antvorskov 1378- 1409

Förklaringen till att denna koncentration av uthyrningar förekommer under just denna period är intressant att diskutera. Å ena sidan kan utarrenderingarna av jord från Antvorskov kloster under schismen tolkas som ett tecken på att priorn i Antvorskov tog sig friheten att dra in mer kontanta medel till provinsen Dacia då han inte stod under lika hård kontroll från Rhodos sida. Om man väljer denna förklaringsmodell kan man stödja sig på forskning från resten av Europa, där flera studier visar att olika priorer inom Johanniterorden kunde uppträda mycket självständigt under schismen.⁴²⁶ Å andra sidan kan uthyrningarna ha något att göra med pestens biverkningar, eftersom det bör ha funnits mycket ledig jord under slutet av 1300-talet som det varit svårt för johanniterna att administrera på ett effektivt sätt. Oavsett vilken förklaringsmodell man väljer för att förklara det ökande antalet uthyrningar vid denna tid kan man ändå konstatera att vi här återigen har ett exempel på en viktig iakttagelse som aldrig har uppmärksamats av den äldre forskningen. Ingen av de äldre publikationerna har helt enkelt analyserat olika ekonomiska tendenser inom de skandinaviska johanniterklostren på samma detaljnivå som är fallet i detta arbete. Det är samtidigt intressant att notera att ingen liknande koncentration av utarrenderingar vid denna tid är synlig hos något av de övriga skandinaviska johanniterklostren.

⁴²⁶ Luttrell 1980, sid. 259f och Tipton 1970

En annan tendens som blir tydlig i sammanställningarna över det bevarade skriftliga materialet från perioden 1378- 1409 är att Antvorskov kloster under 1390-talet började lösa en del av de pantsättningar av jord som man tidigare hade utfäst på grund av klostrets ekonomiska svårigheter under de båda föregående perioderna. En mindre koncentration av inlösningar av äldre panter märks under perioden med 8 lösta panter (Diag. 13). Samtidigt finns det tecken som tyder på att ekonomin inom provinsen Dacia ännu inte hade hunnit bli helt stabil under de år som schismen varade. Från åren 1394 och 1399 finns det nämligen 4 exempel på nya pantsättningar (Diag. 14), något som tyder på att man vid sidan om de panter som man nu började lösa även tycks ha pantsatt nya jordar.

Detta förhållande måste dock ses i ett större sammanhang, där Antvorskov kloster under denna period fortfarande kämpade med att förbättra sin ekonomi till följd av de många dåliga åren under 1300-talet. Kanske kan man uttrycka situationen på följande sätt: Ekonomin i Antvorskov blev långsamt bättre när man i större utsträckning fick sköta sina egna affärer under schismen, men samtidigt förvärrade nya utbrott av pesten läget och kom att försämra en redan vanskelig ekonomisk situation, så att man även valde att pantsätta viss jord. Det är i detta sammanhang intressant att pantsättningarna i Antvorskov helt tycks ha upphört under den nästkommande perioden 1410- 1466, liksom att nya pantsättningar återfinns först under början av 1500-talet då Reformationen hade börjat sprida sig i Danmark och Antvorskov kloster hade börjat få nya ekonomiska problem (Se kapitlet för perioden 1467- 1522). En annan typ av pantsättningar, där johanniterklostren gav pengar till olika privatpersoner i utbyte mot att dessa pantsatte jord till klostren, förekommer också i begränsad omfattning under denna period. Detta kan eventuellt ses som ännu ett tecken på en långsamt stabiliserad ekonomi i provinsen Dacia eftersom de skandinaviska johanniterna nu tycks ha tillåtit sig att låna ut kontanter i utbyte mot jord. Både Antvorskov, Viborg, Odense och Eskilstuna utgav under denna period panter till olika privatpersoner; Antvorskov vid två tillfällen år 1397 och vid ett tillfälle år 1399 (Diag. 15), Viborg utgav panter tre gånger under år 1401 (Diag. 16) och Odense utgav en pant under perioden 1400- 1409.⁴²⁷ Från denna tidpunkt börjar alltså de båda johanniterklostren i Viborg och Odense att framstå som mer självständiga institutioner. Då det gäller byten gjorda under denna period visar det bevarade skriftliga materialet att sådana endast förekom i Eskilstuna och Varne kloster. Varne bytte vid tre tillfällen jordar mellan åren 1401- 1407 (Diag. 17) medan Eskilstuna under perioden genomförde jordbyten

⁴²⁷ DD IV:VII, nr. 534

Diagram 13: Antvorskov löser tidigare pantsatta gods 1378- 1409

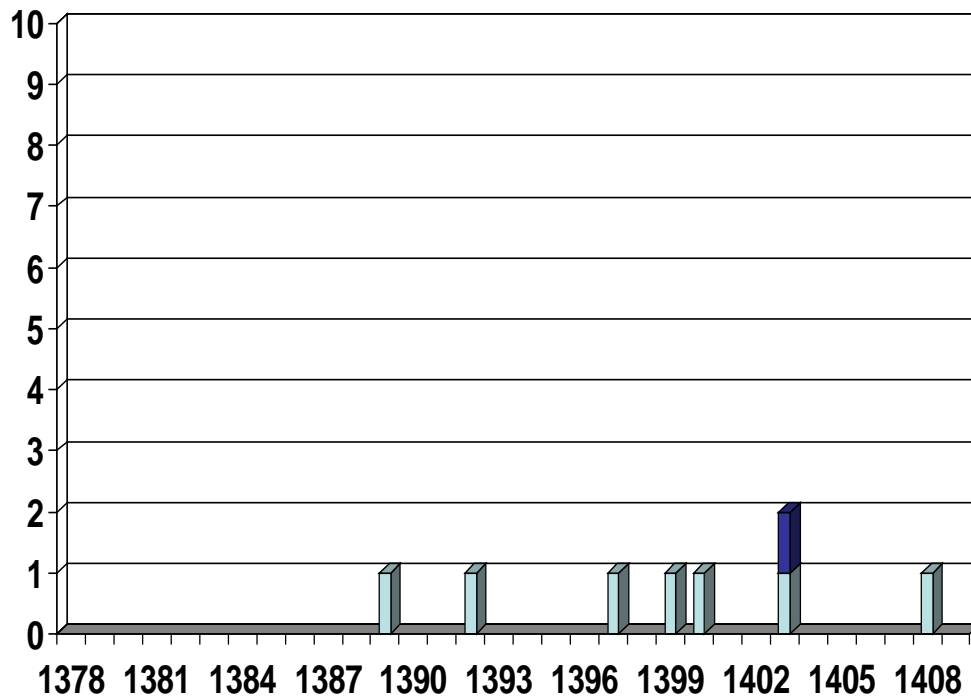

Diagram 14: Antvorskov pantsätter gods 1378- 1409

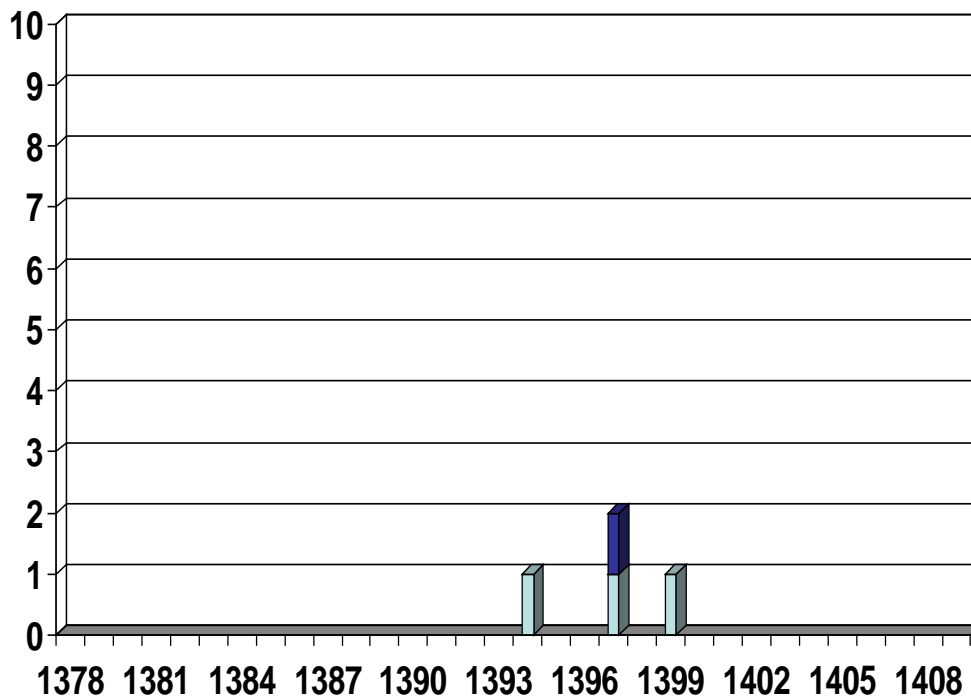

Diagram 15: Pantsättningar av gods till Antvorskov i utbyte mot pengar 1378- 1409

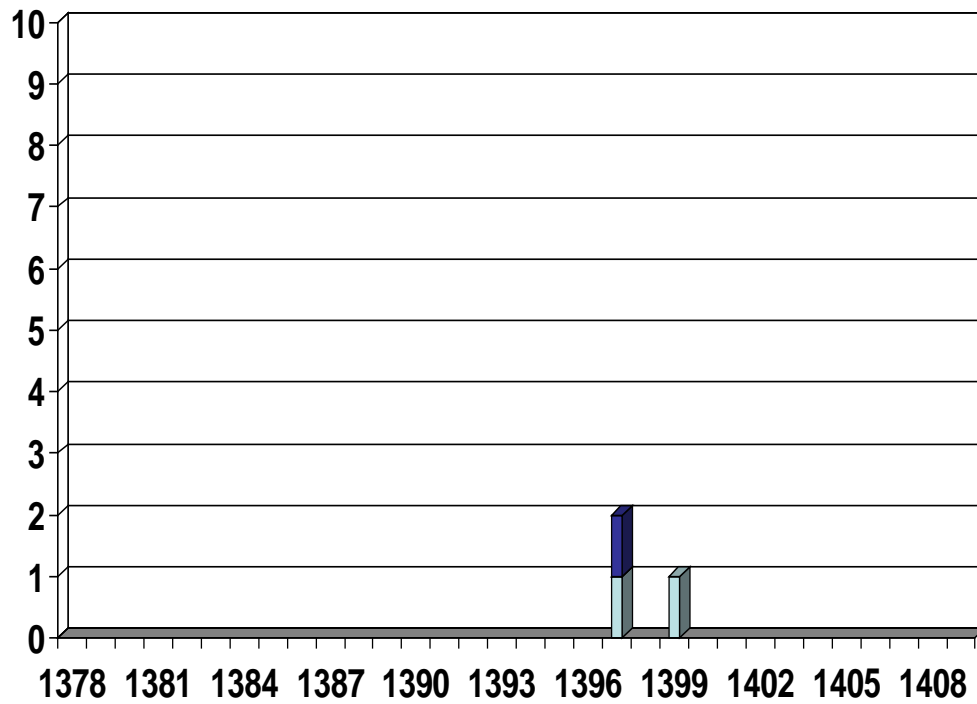
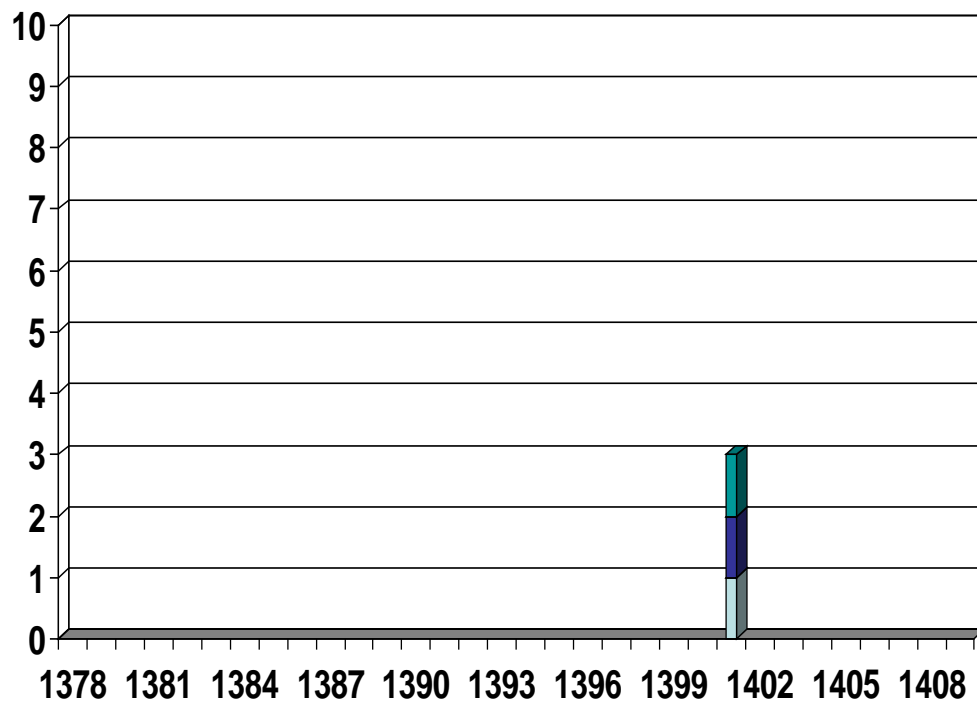

Diagram 16: Pantsättningar av gods till Viborg i utbyte mot pengar 1378- 1409

vid hela elva tillfällen (Diag. 18). Sannolikt är det främst fråga om sådana jordar som dessa båda kloster antingen hade köpt eller fått donerade till sig, men som nu byttes mot mer strategiskt belägna jordar i syfte att samla de båda klostrens godsinnhav. Bytena måste alltså, liksom pantsättningarna och uthyrningarna, betraktas som åtgärder vilka vidtagits för att försöka förbättra klostrens ekonomier under slutet av 1300-talet och början av 1400-talet. Den något förbättrade ekonomi som tycks ha varit utmärkande för de skandinaviska johanniterklostren från och med omkring år 1400 är också en följd av att antalet nya donationer till inte minst Antvorskov nu tycks ha ökat kraftigt. Mellan åren 1378-1409 förekommer det hela 41 kända donationer om totalt 61 gårdar till klostret i de bevarade skriftliga källorna (Diag. 19). År 1399 mottog exempelvis Antvorskov hela 7 donationer om totalt 20 gårdar, varav den största donationen kom från den förmögne *Barnum Eriksen* och omfattade hela 14 gårdar. Avkastningen från dessa gårdar bör ha bidragit till att stabilisera ekonomin vid Antvorskov kloster ett stycke in på 1400-talet.

Kung Olofs plötsliga död år 1387 gjorde att drottning Margaretha på ett stormannamöte i Lund samma år hade utropats till *Nordens fullmäktige fru och husbonde* i syfte att försvåra de mecklenburgska anspråken på den danska tronen. Margaretha framstod som en enande kraft inom den nordiska politiken, men hon hade dock i samband med Kalmarunionens upprättande år 1397 låtit utropa sin släkting Erik av Pommern till ny unionskung. Om det finns ett samband mellan Kalmarunionens upprättande år 1397 och det ökande antalet donationer till Antvorskov vid denna tid är det svårt att uttala sig om med någon större säkerhet, men det är värt att notera att bland klostrets välgörare vid denna tid märks såväl drottning *Margaretha* som de båda unionskungarna *Olof* och *Erik av Pommern*. Det är dock rimligt att priorn i Antvorskov stöttade den nordiska unionen och därför var allierad med den danska unionsledningen. Klostret mottog exempelvis ett låsebrev på gods i *Egerup* från kung Olof år 1385.⁴²⁸ Åren 1375⁴²⁹ respektive 1403⁴³⁰ förnyade dessutom först drottning Margaretha och sedan kung Erik samtliga av de privilegier som tidigare danska kungar hade givit till Antvorskov. År 1400 gav även drottning Margaretha *Ramsø gård* i donation till klostret.⁴³¹ Det måste här också påpekas att drottning Margarethas *räfst* under denna period endast i obetydlig grad tycks ha drabbat de skandinaviska johanniterklostren eftersom ekonomin i dessa kloster snarare tycks ha förbättrats än försämrats vid denna tid.

⁴²⁸ DD IV:II, nr. 573

⁴²⁹ DD III:IX, nr. 563

⁴³⁰ Rep. Dipl. Reg. Dan. I:III, nr. 4559

⁴³¹ DD IV:VII, nr. 511

Diagram 17: Byten av gods gjorda i Varne 1378- 1409

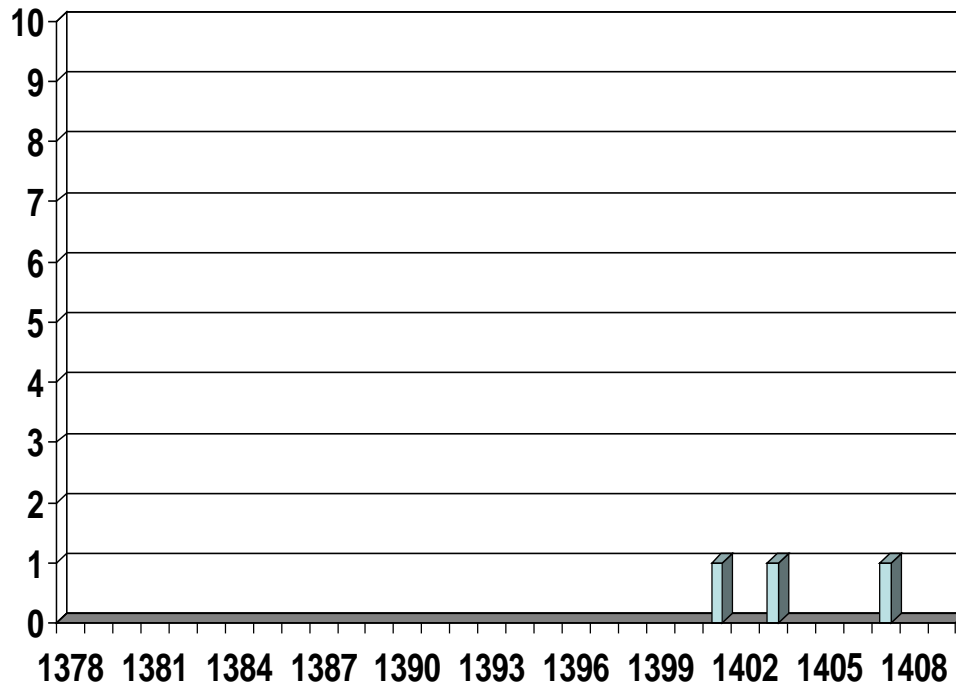

Diagram 18: Byten av gods gjorda i Eskilstuna 1378- 1409

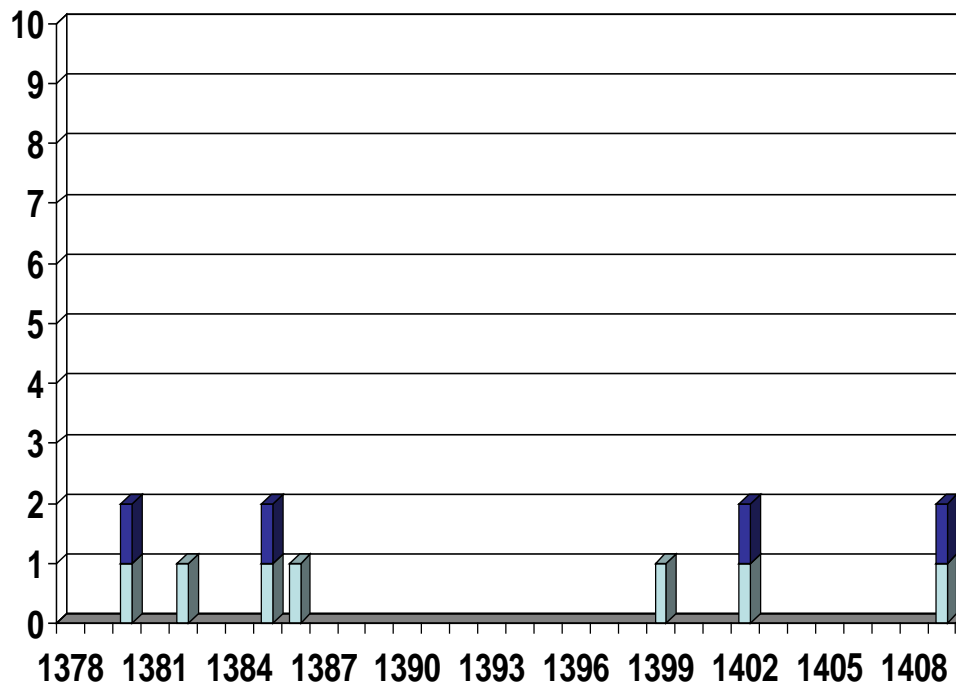
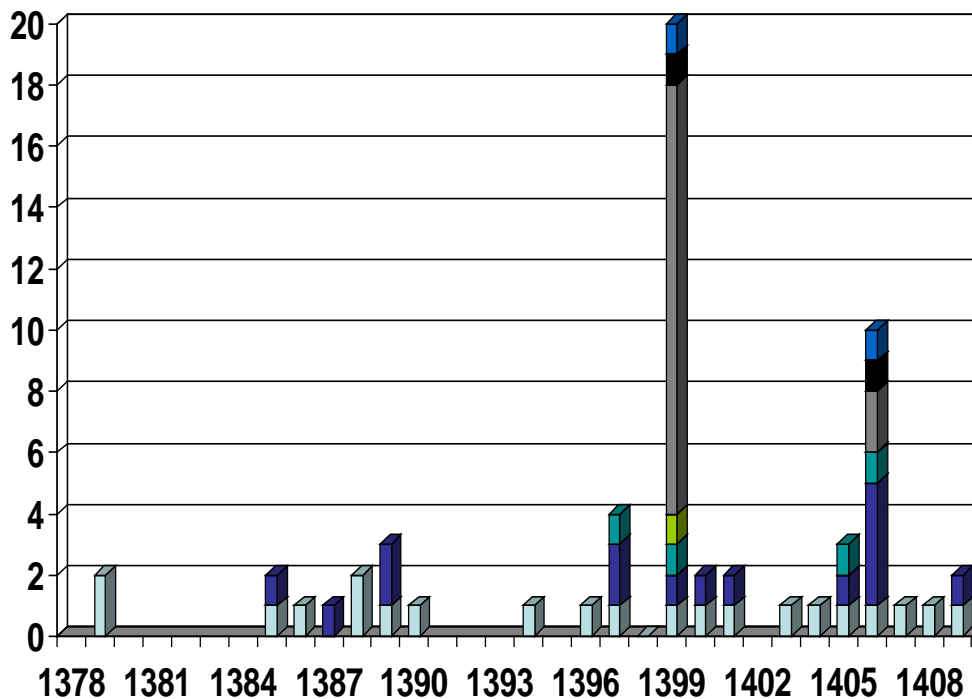

Diagram 19: Donationernas antal och inbördes storlekar i Antvorskov 1378- 1409

Trenden med ett långsamt ökande antal nya donationer under denna period är även synlig hos några av de övriga johanniterklostren. I det föregående kapitlet har vi sett att det omkring år 1370 grundade Dueholm kloster fick förhållande få donationer under sin första tid, vilka knappast räckt till för att kunna uppföra en helt ny klosteranläggning. Under perioden 1378-1409 började dock antalet donationer långsamt att öka och i de skriftliga källorna förekommer 10 kända donationer om totalt 15 gårdar till det nygrundade klostret (Diag. 20). Här bör i synnerhet donationen om 5 gårdar och 1 bol från år 1408 uppmärksammas. Dessa donationer bör ha bidragit till att klostret under den nästföljande perioden under åren 1410- 1466 fick en något förbättrad ekonomi. Johanniterklostret i Viborg mottog under denna period endast 4 kända gårdar (Diag. 21) och Odense mottog under perioden endast 2 gårdar.⁴³² Även om drottning Margaretha år 1403 gav en större donation om totalt 5 gårdar till Eskilstuna kloster⁴³³ tycks inte antalet nya donationer till detta mer etablerade johanniterkloster på långa vägar ha ökat lika mycket som antalet donationer till Antvorskov. Eskilstuna mottog mellan åren 1378- 1409 nämligen endast 16 donationer om totalt 25 gårdar (Diag. 22) och Varne 15 donationer om totalt ca 12 gårdar (Diag. 23) enligt de bevarade skriftliga källorna. Möjligtvis

⁴³² DD IV:VI, nr. 482 och IV:III, nr. 89

⁴³³ SD nr. 396

Diagram 20: Donationernas antal och inbördes storlekar i Dueholm 1378- 1409

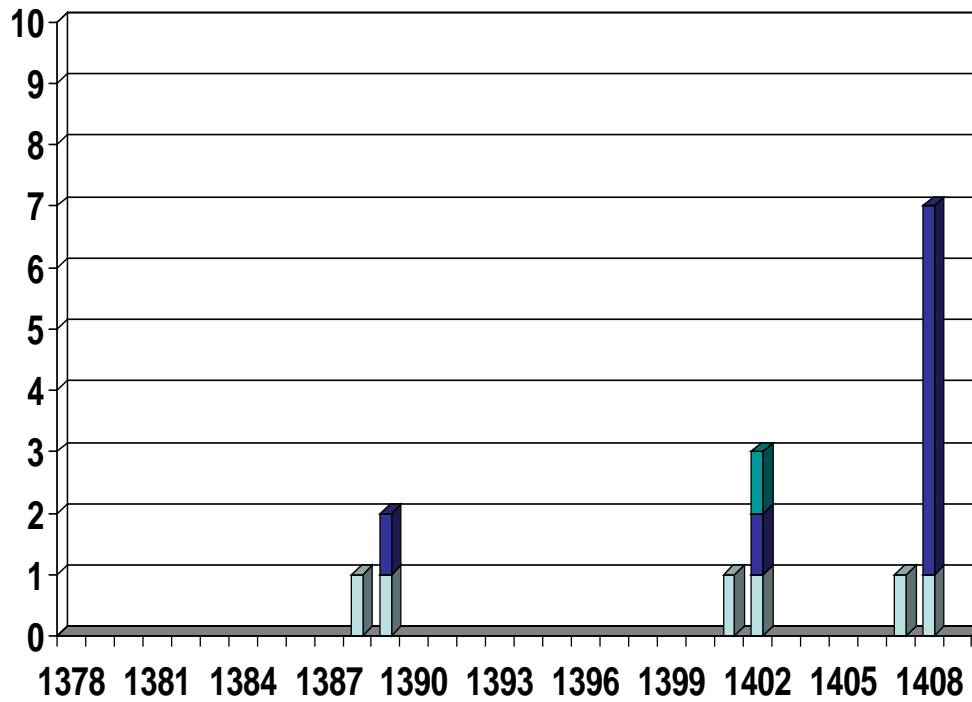

Diagram 21: Donationernas antal och inbördes storlekar i Viborg 1378- 1409

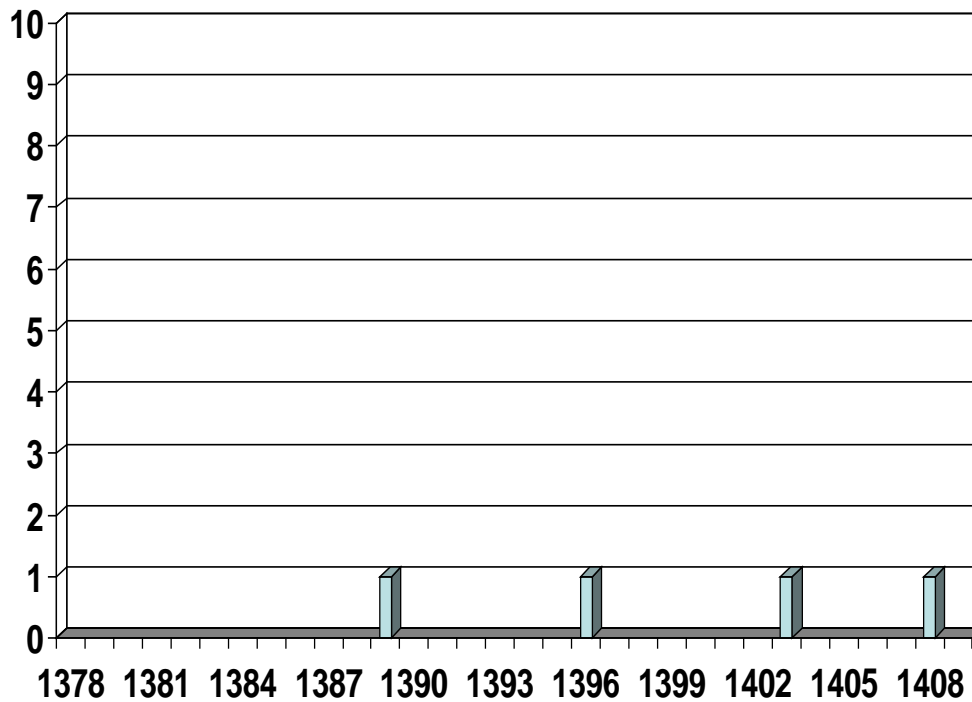

Diagram 22: Donationernas antal och inbördes storlekar i Eskilstuna 1378- 1409

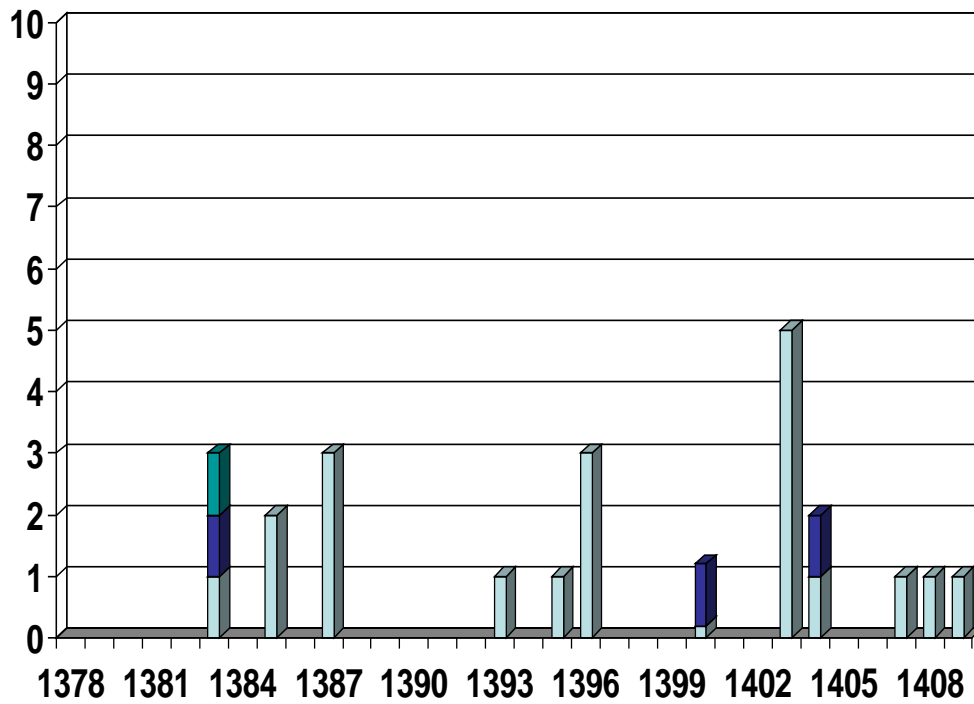
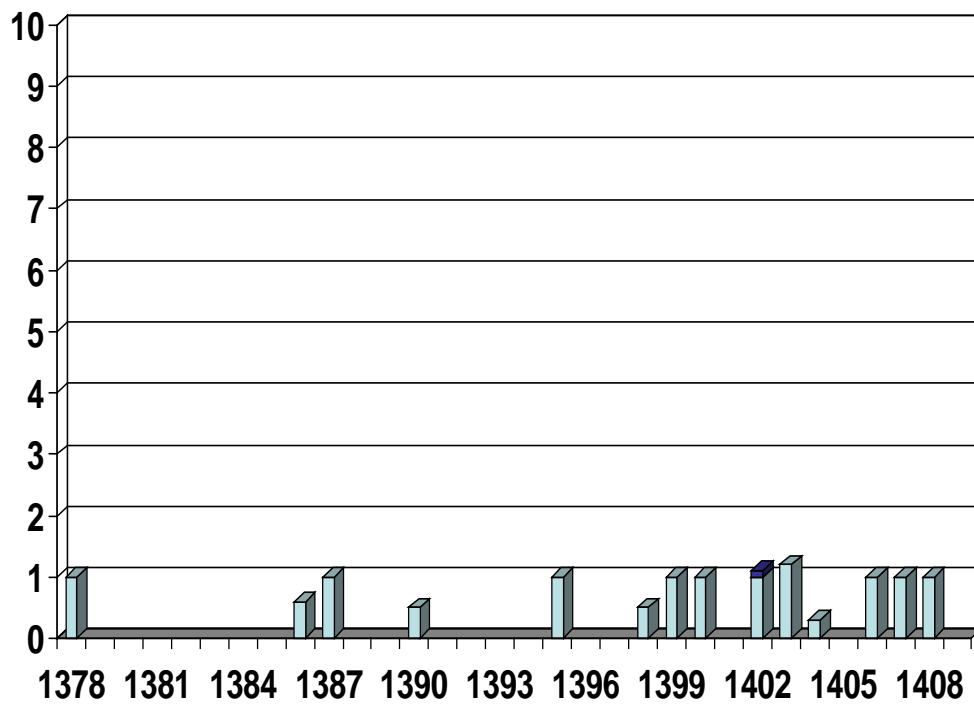

Diagram 23: Donationernas antal och inbördes storlekar i Varne 1378- 1409

skall de donationer som Eskilstuna kloster mottog från drottning Margaretha under unionens första år ses som ett försök att hålla ihop den nordiska unionen genom att använda detta kloster som en bricka i det politiska spelet. Vi vet utifrån andra exempel att Margaretha var frikostig med donationer och förläningar till de adelsmän och kyrkliga institutioner som stöttade, eller skulle fås till att stötta, hennes unionspolitik.⁴³⁴

Då det gäller donationerna till Varne kloster under denna period måste det också sägas att ett antal brev rörande detta kloster är svårtolkade i det avseendet att de beskriver hur olika privatpersoner tas upp i så kallat *andligt brödraskap*, utan att det nämns någonting om eventuella jord- eller penninggåvor till klostret.⁴³⁵ Denna typ av brev finns alltså bevarade från Varne kloster från och med denna period, men blir inte lika vanligt förekommande hos de övriga skandinaviska johanniterklostren förrän något senare. Det är därför oklart ifall Varne kloster under denna period i själva verket har mottagit fler donationer än de som är synliga i det skriftliga materialet. Har klostret fått exempelvis penninggåvor för att uppta olika grupper eller individer i andlig gemenskap kan alltså det faktiska antalet donationer till Varne under perioden 1378- 1409 vara något större än vad som framgår av de bevarade skriftliga källorna.

Det är sannolikt i skenet av både de nationella spänningarna mellan de skandinaviska länderna under åren innan unionsupprättelsen och den begynnande schismen som vi skall se uppgiften om ett uppror i Eskilstuna kloster år 1379 mot priorn *Anders Wulff*, vilken hade utsetts av provinspriorn *Albrecht von Ingelhusen* i Antvorskov. Wulff hade enligt uppgift tillfångatagits och satts i fängelse i Eskilstuna av de svenska bröderna.⁴³⁶ I syfte att försöka häva upproret utsågs ordensbröderna *Elias* och *Jens Henzesen* av Albrecht von Ingelhusen till visitorer i Eskilstuna kloster. Eftersom en ”Jöns Hinzason” senare omnämns som prior i Eskilstuna kloster år 1384⁴³⁷ och en ”Jöns Hincekosen”⁴³⁸ samt en ”Jönis Hicekosson”⁴³⁹ omnämns år 1385 verkar det som om Jens Henzesen efter visitationen stannade i klostret som dess prior. Detta skulle alltså tyda på att en av de från Antvorskov utsända visitorerna installerades som prior i Eskilstuna kloster senast år 1384. Ett steg närmare en lösning på konflikten i Eskilstuna tycks man ha kommit år 1397 då vi får veta att den engelske priorn, tillika generalvisitatorn i Danmark och Sverige, *Johannes von Waxtorphe* tillsammans med *Jens Henzesen*, vilken

⁴³⁴ Etting 1997, sid. 129ff

⁴³⁵ DN VII, nr. 328 och XI, nr. 118

⁴³⁶ DD IV:I, nr. 514

⁴³⁷ DS Huvud Kart., nr. 12581

⁴³⁸ DS Huvud Kart., nr. 12801

⁴³⁹ DS Huvud Kart., nr. 12802

alltså även vid detta tillfälle anges som prior i Eskilstuna, hade låtit öppna den helige Eskils relikskrin och uttagit ett av helgonets ben som gåva till drottning Margaretha.⁴⁴⁰ Margarethas besök i Eskilstuna år 1397 måste sannolikt ses som ett försök att förbättra relationerna mellan Sverige och Danmark inom den nygrundade unionen. De svenska bröderna i Eskilstuna hade ju bara några år tidigare tillfångatagit sin danske prior.

De många donationerna till Antvorskov kloster från den danska adelns sida som förekom under unionens första år kan alltså eventuellt förklaras med att priorn i Antvorskov, i likhet med delar av den danska adeln, stödde den danska unionspolitiken. Den svenska och norska adelns inställning till de johanniterkloster som låg inom deras respektive rikens gränser tycks däremot, åtminstone under unionens första år, ha varit mer avvaktande. Ifall den svenska adeln såg priorn i Eskilstuna som en representant för det danska inflytandet i Sverige kan detta möjligtvis förklara ett antal marktvister som Eskilstuna kloster var inblandat i under år 1399. Detta år får vi nämligen veta att riddaren *Sten Bengtsson* och lagmannen i Södermanland *Erengisle Nilsson* vid ett räfsteting med allmogen i Österrekarne härad frändömde Eskilstuna kloster jord i byarna *Ball* och *Helleberg* i *Stenkvista socken*.⁴⁴¹ Vid samma tillfälle frändömdes klostret även viss jord i *Öster-* och *Västerrekarne* härad.⁴⁴² Detta är ett av få exempel i det bevarade skriftliga materialet som visar att ett skandinaviskt johanniterkloster drabbades av drottning Margarethas räfst. Räfsten tycks därför inte ha haft nämnvärd effekt på de skandinaviska johanniterklostrens jordinnehav.

En sista tendens som blir tydlig i diagrammen över de skandinaviska johanniterklostrens godspolitik under åren 1378- 1409 är att Antvorskov kloster under dessa år åter tycks ha börjat köpa jord, något som kan ses som ännu ett tecken på en långsamt stabiliserad ekonomi inom detta kloster. Efter det att Antvorskov fortfarande tycks ha köpt enstaka nya jordar fram till omkring år 1339 tycks det sedan ha skett ett långt uppehåll i jordköpen på drygt femtio år. Mellan åren 1392- 1406 är dock en mindre koncentration av 6 jordköp om totalt 6 gårdar synliga i de bevarade skriftliga källorna (Diag. 24). Det är i detta sammanhang även intressant att notera att Varne kloster tycks ha fortsatt att köpa mycket jord under denna period. Varne kloster köpte faktiskt omkring 24 olika gårdar vid ett tjugotal olika tillfällen (Diag. 25). Detta gör att Varne därför tycks ha köpt mer jord än Antvorskov, ett fenomen som är svårförklarad

⁴⁴⁰ DD IV:VI, nr. 353

⁴⁴¹ DS Huvud Kart., nr. 15122

⁴⁴² DS Huvud Kart., nr. 15129

Diagram 24: Köp av gods i Antvorskov 1378- 1409

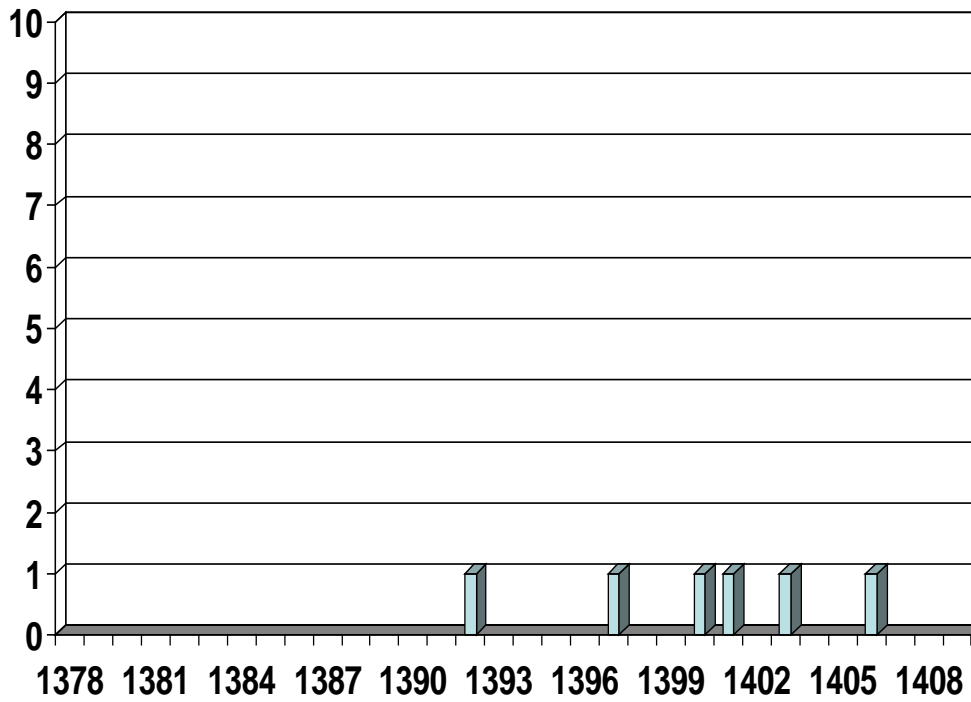
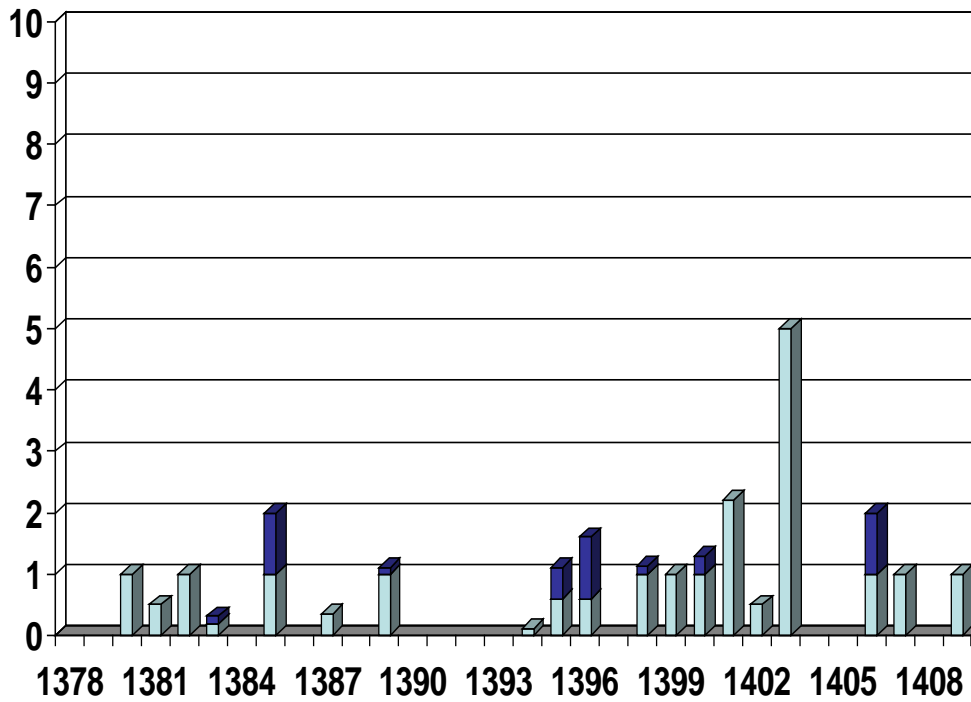

Diagram 25: Köp av gods i Varne 1378- 1409

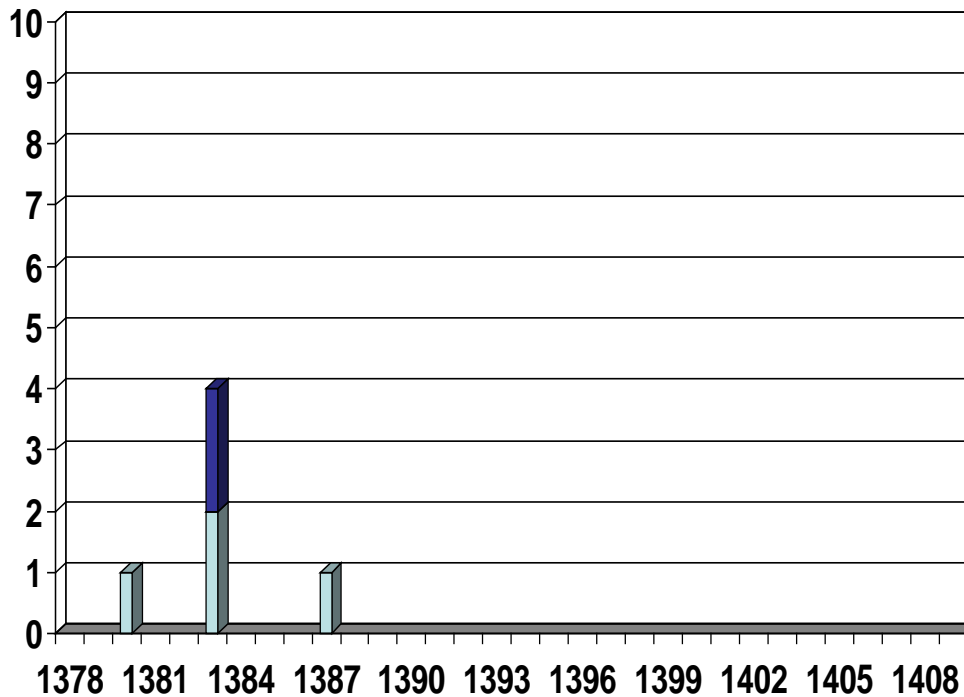
då Antvorskov ju borde ha varit det rikaste av de båda klostren. Som visats i det föregående kapitlet kan dock detta förhållande eventuellt förklaras med att det bör ha funnits mycket ledig jord i Norge vid denna tid. Johanniterna inom provinsen Dacia kan därför ha investerat gemensamma pengar i Norge genom att låta Varne kloster köpa upp delar av denna jord. Eskilstuna kloster fortsatte också att köpa jord under denna period. Klostret köpte enligt det bevarade skriftliga materialet 6 gårdar vid 4 olika tillfällen under perioden (Diag. 26).

Mot bakgrund av den diskussion som har förts ovan så kan tiden 1378- 1409 betecknas som en ekonomisk mellanperiod för Johanniterorden i Skandinavien, en tid då ekonomin inom de skandinaviska johanniterklostren långsamt började stärkas. Som redan antytts i inledningen till detta kapitel kan valet av året 1378 som begynnelse datum för en ny period inom Johanniterordens historia i Skandinavien stödas av händelser som detta år inträffade i länder utanför provinsen Dacia. Dessa händelser kom dock indirekt att beröra förhållandena inom ordens nordiska avdelning. I Tyskland var exempelvis johanniterna i och med schismens start år 1378 i en särskilt besvärlig situation till följd av ordens splittring, vilken delade den tyska tungan i större utsträckning än många av de övriga tungorna. En följd av detta blev att den tyske provinspriorn år 1382, efter en rad dispyter, gick med på att bailliet *Brandenburg* skulle få välja sin egen baillier, något som i praktiken redan hade skett under en tid utan tillstånd från vare sig den tyske generalpriorn eller stormästaren.⁴⁴³ Bailliet *Brandenburg* blev därför genom denna överenskommelse ännu mer självständigt, men baillien var fortfarande tvungen att besöka provinskapitlen inom provinsen Alemannia och måste dessutom fortsätta att betala in sina responsioner till den tyske generalpriorn. Då det nordtyska bailliet *Brandenburg* låg i nära geografisk anslutning till Dacia kan denna nyvunna självständighet ha smittat av sig på de Skandinaviska ordensbröderna. Vi har ju ovan redan sett exempel på mer självständiga affärer hos de skandinaviska johanniterna under perioden 1378- 1409.

Under de år som schismen varade inträffade även en hel del andra händelser inom den skandinaviska politiken som kom att få konsekvenser för de religiösa riddarordnar som fanns representerade i regionen. Tyska orden var under de år som schismen varade aldrig lika splittrad som Johanniterorden. Denna orden hade exempelvis aldrig två stormästare utan var hela tiden, fram till det beryktade slaget vid Tannenberg år 1410, sysselsatt med att försöka stärka och expandera sin ordensstat. Enstaka spänningar, såsom exempelvis det successiva

⁴⁴³ Luttrell 1995, sid. 34f

Diagram 26: Köp av gods i Eskilstuna 1378- 1409

upplösandet av Tyska ordens baillie *Bohemia* i dagens Tjeckien under åren 1398- 1534,⁴⁴⁴ bör snarare ses som ett uttryck för den vid denna tid försvagade Katolska kyrkan än schismatiska tendenser inom själva Tyska orden. Det är därför inte förvånande att Ordensstaten mot slutet av 1300-talet befann sig på toppen av sin makt och framstod som ett av de starkaste rikena i Östersjöregionen. Det var även under denna period som Tyska orden i större utsträckning än tidigare kom att blanda sig i den skandinaviska politiken. År 1398 invaderade Tyska orden Gotland, en händelse som kan tolkas som en maktdemonstration gentemot den nygrundade Kalmarunionen. Då Tyska orden slutligen sålde Gotland till drottning Margaretha för en anseelig summa år 1408 framstod orden som ännu rikare och mäktigare. Ända fram till slaget vid Tannenberg år 1410, där Tyska orden led ett förkrossande nederlag mot en kombinerad polsk-litauisk armé, hade tyskarna kontinuerligt försökt att utvidga sin ordensstat. Eftersom Johanniterorden, samma år som Tyska orden förlorade slaget vid Tannenberg, lyckades ena sina båda läger från schismen var det från och med just år 1410 johanniterna som framstod som den starkaste och mest framgångsrika av de kvarvarande religiösa riddarordnarna i Västerlandet. Under den efterföljande epoken 1410- 1466 förbättrades också ekonomin vid de skandinaviska johanniterklostren kraftigt.

⁴⁴⁴ Jan 1999, sid. 233ff och Borchardt 1999, sid. 201ff

Perioden 1410- 1466- en tid av reformer och förbättrad ekonomi inom Johanniterorden samt ett stabilare ekonomiskt klimat i Västerlandet

Återföreningen av Johanniterordens båda schismatiska läger ägde alltså rum vid generalkapitlet i Provence år 1410. Denna händelse inträffade samtidigt som Tyska ordens nederlag i slaget vid Tannenberg. Samma år som Tyska orden förlorade makt och inflytande i norra Europa inledde alltså Johanniterorden en ny storhetstid under en enad ordensledning. Detta är starka argument för att inleda en ny epok inom Johanniterordens ekonomiska historia just år 1410.⁴⁴⁵ Enandet skapade en ny optimism hos johanniterna, vilka nu på allvar kunde lägga de gamla interna stridigheterna bakom sig och börja fokusera på att planera nya korstågsexpeditioner. En förutsättning för att kunna genomföra sådana expeditioner var att man nu åter kunde koncentrera de ekonomiska resurserna i form av responsioner och andra avgifter vid konventet på Rhodos.

De skandinaviska johanniterna utsattes alltså å ena sidan från och med år 1410 återigen för en hårdare kontroll från ordensledningens sida, men samtidigt gjorde en rad ekonomiska reformer av ordenshusen i Västerlandet det nu betydligt enklare att tillmötesgå kraven på inbetalningar till konventet. Dessa ekonomiska reformer, i kombination med ett kraftigt ökande antal donationer till ordenshusen i Västerlandet, gjorde att de ekonomiska förutsättningarna för johanniterna trots allt kom att förbättras på såväl en internationell som en mer lokal nivå efter år 1410. De ekonomiska tillgångarna inom orden stärktes vid denna tid sannolikt även av att den allmänna konjunkturen i Västerlandet åter hade börjat stabiliseras efter de många svåra åren på 1300-talet. Pestens verkningar märktes visserligen fortfarande i Europa i början av 1400-talet, men samtidigt hade såväl befolkningstillväxten som städernas expansion och handel stabiliserat sig vid mitten av seklet.⁴⁴⁶

Aktuell forskning visar att denna uppgång även ägde rum i Skandinavien. Köpenhamns befolkning uppgick exempelvis innan pesten år 1348 till omkring 3300 personer, men år 1377 till endast 2100 personer. Först omkring år 1510 var stadens befolkning åter på samma nivå som innan pesten.⁴⁴⁷ Om man ser till antalet danska städer som grundades under olika perioder under medeltiden är bilden mycket snarlik: Under åren 1200- 1350 grundades ca 63

⁴⁴⁵ Lönnroth 1963, sid. 377ff

⁴⁴⁶ Schmitt 1987, sid. 128 och Cameron & Neal 2003, sid. 106

⁴⁴⁷ Hybel & Poulsen 2007, sid. 250f

städer, under krisåren 1350- 1400 grundades 0 städer, men under åren 1400- 1550 grundades åter ca 31 städer.⁴⁴⁸ Det går alltså att finna goda argument inom nyare ekonomisk historieforskning för att använda tiden mellan ca 1410- 1466 som en period av tillväxt inom såväl Johanniterorden som samhället i övrigt. Man kan därför säga att Johanniterordens enande i kombination med ordens ekonomiska reformer, ett stigande antal nya donationer, Tyska ordens tillbakagång och en allmänt stärkt konjunktur i Europa samtliga var faktorer som bidrog till att förbättra johanniternas finanser under 1400-talet.

Mot denna bakgrund är det intressant att notera att det var vid just denna tid som johanniterna började igångsätta stora byggnadsprojekt i syfte att förstärka sina befästningar i Medelhavsområdet. Detta kostade visserligen stora summor, men var samtidigt nödvändigt för att försöka förhindra den turkiska expansion som sedan en tid tillbaka pågick i Mindre Asien.⁴⁴⁹ Johanniternas fälttåg mot turkarna år 1378 hade slutat med ett fiasko och med att stormästaren Juan de Heredia hade blivit tillfångatagen. Då lösensumman för de Heredia var betald och orden enad kunde man i början av 1400-talet åter satsa stora summor på befästningsarbeten. Det faktum att man nu började investera i nya befästningar kan alltså ses som ett belägg för att ordens finanser började förbättras vid denna tid. De beslut om olika ekonomiska reformer av Johanniterorden som togs efter enandet år 1410 är en viktig orsak bakom denna ekonomiska utveckling.

Redan år 1409 hade det givits en avlat till johanniterna av påven *Alexander V* i syfte att uppföra borgen *Bodrum* på det anatoliska fastlandet.⁴⁵⁰ Denna borg blev ett substitut för fästningen *Smyrna*, vilken några år tidigare hade gått förlorad på grund av den turkiska expansionen.⁴⁵¹ Borgen i Bodrum blev ett prestigebygge eftersom den under början av 1400-talet var den enda plats på Mindre Asiens kust där Johanniterorden var i direkt kontakt med sina motståndare.⁴⁵² Åren efter generalkapitlet år 1410 avsattes exempelvis, i samband med besöket av ordens stormästare *Philip de Naillac* i England, stora summor för att bygga det så kallade *Engelska tornet* på borgen.⁴⁵³ Kostnaderna för borgen slukade alltså vid denna tid stora delar av johanniternas tillgångar. Anthony Luttrell har visat att av de årliga bidragen på

⁴⁴⁸ Hybel & Poulsen 2007, sid. 227ff

⁴⁴⁹ Hunyadi 2007, sid. 202f. Antalet *Castra* i östra Ungern tycks exempelvis ha ökat i antal från och med 1460-talet. Hunyadi tolkar detta som att johanniterna byggde nya borgar för att stoppa den turkiska expansionen.

⁴⁵⁰ Delaville le Roulx 1913, sid. 318

⁴⁵¹ Luttrell 1980, sid. 254, Luttrell 1998, sid. 165

⁴⁵² Den danske arkeologen Poul Pedersen har under flera år utfört arkeologiska undersökningar vid borgen.

⁴⁵³ Luke och King 1967, sid. 66, Luttrell 1998, sid. 163

totalt 54 000 floriner som Johanniterorden sände österut i början av 1400-talet gick hela 7 200 floriner, eller ungefär en åttondel, till underhåll och bemanning av borgen i Bodrum.⁴⁵⁴

Behovet av sådana investeringar visade sig tydligt år 1453 då turkarna lyckades erövra den bysantinska huvudstaden Konstantinopel på den västra sidan av Bosporen. Efter denna händelse hotade turkarna inte längre endast de kristna områdena i det östra Medelhavsområdet utan hela Västerlandet. Vid johanniternas generalkapitel år 1459 beslutades det därför, som en direkt följd av den turkiska framryckningen, att antalet tjänstgörande bröder på Rhodos skulle ökas kraftigt. Mot bakgrund av denna utveckling utfördes under 1400-talet omfattande byggnadsarbeten på såväl själva Rhodos som de omgivande grannöarna i syfte att både förstärka och försköna ordens högkvarter. Redan under 1430-talet påbörjades exempelvis byggnadsarbeten på såväl nya befästningar kring Rhodos stad som ett nytt hospital och nya inkvarteringslokaler innanför stadsmurarna för bröderna från de olika tungorna.⁴⁵⁵ Redan Reitzel-Nielsen omtalar dessa omfattande byggnadsarbeten på Rhodos under 1400-talet, men han sätter aldrig in dem i ett större historiskt och ekonomiskt sammanhang på samma sätt som är fallet i denna studie.⁴⁵⁶ En av orsakerna till detta är enligt min mening att Reitzel-Nielsen inte i tillräckligt stor utsträckning har använt sig av den internationella litteratur som finns tillgänglig på området. Många intressanta artiklar som behandlar denna byggnadsaktivitet, samt de ekonomiska och organisatoriska förutsättningarna för denna, har dessutom publicerats först efter det att Reitzel-Nielsen år 1984 började utge sitt arbete om Johanniterordens historia i Skandinavien.

Ett exempel på ett sådant arbete är *Fotini Karassava-Tsilingiris* artikel *Fifteenth-Century Architecture on Rhodos: Patrons and Master Masons* från år 1998⁴⁵⁷ i vilket författaren visar hur johanniterna anlidade utomstående byggnadsexperter, vilka arbetade tillsammans med ordensbröderna, för att uppföra det nya hospitalet på Rhodos under 1440-talet. Författaren visar även hur team av experter, ofta ledda av en murarmästare, vid behov kunde anlitas av johanniterna för att utföra olika former av byggnadsarbeten. Ett intressant exempel på detta är den lokale murarmästaren *Manolis Kountis*, som år 1457 hedrades med en inskription på Rhodos nya stadsmur eftersom han hade lett arbetet med dessa murar under 1440-talet.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Luttrell 1998, sid. 166

⁴⁵⁵ Kasdagli, Katsioti & Michaelidou 2007, sid. 41ff

⁴⁵⁶ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 16ff

⁴⁵⁷ Karassava-Tsilingiri 1998

⁴⁵⁸ Karassava-Tsilingiri 1998, sid. 260

Fig. 2. En av få kända illustrationer som visar Johanniterordens medlemmar som bygherrar. Bilden visar hur ordens stormästare Pierre d'Aubusson ger instruktioner till den bygmästare som ledde arbetet med att förstärka befästningarna runt Rhodos stad efter belägringen år 1480. Illustration från Guillaume Caoursins berättelse om belägringen av staden Rhodos.

Karassava-Tsilingiris visar i sin artikel även exempel på hur byggmästare som anlätades av Johanniterorden, utöver den rent ekonomiska ersättningen, också kunde få olika former av privilegier, såsom billigare priser på salt och jordbruksprodukter.⁴⁵⁹ Det faktum att sådana förmåner gavs till de av orden anlätade hantverkarna är troligtvis inte något som varit unikt för Rhodos utan detta system tillämpades med största sannolikhet av orden över hela Västerlandet. Även om förmåner och betalningar i natura har varit ett utbrett system att avlöna hantverkare på så motsäger inte detta att det behövdes en god ekonomi för att kunna igångsätta mer omfattande byggnadsprojekt eftersom även byggmaterial och transporter kostade stora summor.

Den förbättrade ekonomiska situationen inom Johanniterorden gjorde också att orden nu i ännu högre utsträckning än vad som varit fallet tidigare lade sig i den lokala politiken i de olika europeiska regioner där orden var representerad. Utlåning av kontanta medel skapade ekonomiska band med kungahus och adelsmän över hela Europa, en utveckling som öppnade en rad möjligheter till ökat inflytande för johanniterna. *Christopher Tyerman* har exempelvis i sin bok om England och korstågsrörelsen kunnat visa hur johanniternas priorer i 1400-talets England var djupt involverade i den lokala händelseutvecklingen:

*"The prior was automatically a royal councillor. Although a member of a religious order, he was also the premier baron of England, ranking above all lay barons and immediately after dukes, earls and marquesses".*⁴⁶⁰

Jürgen Sarnowsky,⁴⁶¹ samt de båda brittiska författarna *E. J. King* och *H. Luke*,⁴⁶² har också kunnat visa hur de ledande johanniterna i England under 1400-talet var involverade i såväl kungaval och fredsfördrag som andra former av politiska händelser. I England, Skottland och på Irland är också johanniterklostrens expansion under 1400-talet mycket tydlig.⁴⁶³ Det finns ingen anledning att anta att det skulle ha fungerat särskilt annorlunda i övriga nordeuropeiska länder och det finns även en rad tecken på att de skandinaviska johanniterna under 1400-talet var minst lika involverade i den lokala politiska utvecklingen som fallet tycks ha varit i England. En episod under 1400-talet illustrerar detta särskilt väl. År 1410 berättas det att

⁴⁵⁹ Karassava-Tsilingiri 1998, sid. 261

⁴⁶⁰ Tyerman 1988, sid. 355

⁴⁶¹ Sarnowsky 1999, sid. 83ff

⁴⁶² King och Luke 1967, sid. 63ff

⁴⁶³ O'Malley 2005, sid. 57f, 102, och 231f

domprosten *Anders Jönsson* i Uppsala hade blivit bannlyst av påven i Rom för att han bland annat hade låtit spärra in priorn i Eskilstuna kloster i ett torn.⁴⁶⁴ Även om den exakta orsaken till denna händelse är okänd kan konflikten ha något att göra med att priorn i Eskilstuna var inblandad i de svenska biskopsvälen.⁴⁶⁵ De svenska johanniterna tycks i början av 1400-talet alltså ha upplevts som alltför inflytelserika av enstaka individer inom den Katolska kyrkan.

En del av de interna stridigheter som förekom inom provinsen Dacia under perioden 1410-1466 hade också sin grund i de svenska johanniternas uppror mot den danska provinsledningen. Enligt ett bevarat brev, som representanter för provinspriorn i Antvorskov presenterade för ordensledningen vid generalkapitlet på Rhodos år 1493, framgår det att det förekommit stora problem med de upproriska bröderna i Eskilstuna från åtminstone år 1459. Detta år hade nämligen en viss *magister Johannes Nielsen* av provinsledningen i Antvorskov utsetts till prior i Eskilstuna, men de svenska ordensbröderna hade fördrivit denne danske representant och alla hans tjänare. Omkring år 1460 hade sedan en viss *magister Olav* sänts till Eskilstuna för att bli dess prior, men även denne danske ämbetsman fördrovs av de svenska bröderna och tvingades att söka tillflykt till en kvarn.⁴⁶⁶ Omkring år 1462 hade de svenska ordensbröderna enligt samma brev helt kastat av sig det danska inflytandet från Antvorskov och dessutom själva utsett den svenske brodern *Laurentz Mitzener* till prior i Eskilstuna. Mitzener uppges enligt brevet ha styrt klostret i Eskilstuna i många år utan tillstånd från Antvorskov och dessutom ha visat sig vara såväl en dålig prior som en dålig representant för orden. Han skulle också ha undgått att betala de responsioner och andra avgifter som han var skyldig konventet på Rhodos. Detta är en utveckling som måste ses i skenet av de nationalistiska strävanden som, fram till slaget på *Brunkeberg* år 1471, pågick i Sverige och vars mål var att frigöra sig från den nordiska unionen.

Trots att ekonomin inom provinsen Dacia nu av allt att döma hade stärkts en hel del efter de många svåra åren på 1300-talet fanns det alltså samtidigt interna samarbetsproblem som hindrade provinsen från att fungera effektivt. Från år 1433 finns det en bevarad uppgift om att Johanniterordens ledning detta år hotade med att byta allt det land som orden ägde inom provinsen Dacia mot Tyska ordens jord på Sicilien som en följd av att bröderna i de

⁴⁶⁴ SD nr. 1335

⁴⁶⁵ Lindblom 1902, sid. 27f

⁴⁶⁶ Royal Malta Library, Ms. Arch. 391, fol. 231 r -233 v samt Hatt Olsen 1961, sid. 324f

skandinaviska länderna bidrog med alltför lite pengar till konventet på Rhodos.⁴⁶⁷ Även om denna bytesaffär, som *Birgitta Eimer* har kunnat visa,⁴⁶⁸ uppenbarligen aldrig blev av är episoden ändå ett uttryck för den typ av reformer som ordensledningen försökte genomföra under perioden 1410- 1466. Vid den visitation som sändes till Dacia under ledning av *Jean de Boisson* år 1434⁴⁶⁹ finns inga referenser till den föreslagna bytesaffären, så eventuellt skall förslaget om jordbytet endast uppfattas som ett hot gentemot de skandinaviska bröderna i syfte att sätta press på dem inför den kommande visitationen.

I samband med visitationen år 1434 gjordes även ett flertal andra ekonomiska reformer, vilka kom att stärka provinsens betalningsförmåga. Bland annat frystes nivån på responsionerna, såsom Hatt Olsen har kunnat visa,⁴⁷⁰ till en nivå av 140 rhenska floriner årligen och kom sedan sannolikt inte att höjas till 200 floriner förrän omkring år 1500. Detta gav alltså de skandinaviska johanniterna en period av ca sextiofem år med en nivå på responsionerna som var opåverkad av prisstegringen i samhället i övrigt. Detta är självfallet en faktor som bidragit till de förbättrade ekonomiska villkoren hos de skandinaviska johanniterna under den senare hälften av 1400-talet. De årliga responsionerna uppgick för Dacias del till 140 floriner ännu i slutet av 1440-talet. Detta visas av ett brev från år 1448 vilket skrevs av den tyske priorn *Johannes Lösel* och ordens insamlare av responsioner *Johannes Brumsii*, vilka detta år mottagit en summa av 420 floriner från provinsen Dacia för åren 1444, 1445 och 1446.⁴⁷¹

En faktor som å andra sidan kom att påverka de skandinaviska johanniternas ekonomi negativt under denna period var den bestämmelse vilken kyrkans högsta dignitärer enades om vid kyrkomötet i *Basel* år 1434 och enligt vilken samtliga andliga institutioner i de tre nordiska rikena, utan några undantag, pålades att bidra med ett halvt tionde till understöd för den Katolska kyrkans krig mot Hussiterna.⁴⁷² Erik av Pommern företog dessutom år 1428 en pilgrimsresa till Jerusalem och passade på hemvägen på att besöka Rhodos, där han blev väl mottagen av stormästaren *Antonio Fluviani* och bröderna vid konventet. Erik lyckades under sitt besök i johanniternas högkvarter få stormästaren att låna honom en summa av 2000

⁴⁶⁷ Royal Malta Library, Ms. Arch. 391, fol. 231 r -233 v och Hatt Olsen 1961, sid. 324f

⁴⁶⁸ Eimer 1972

⁴⁶⁹ Reg. Dipl. Hist. Dan., I, nr. 3564- 3565, Royal Malta Library, Ms. Arch. 350, fol. 176 v- 177 r., Hatt Olsen 1961, sid. 311

⁴⁷⁰ Hatt Olsen 1961, sid. 313

⁴⁷¹ Rep. Dipl. Reg. Dan., I:III, nr. 7785

⁴⁷² DN VI, nr. 452

venetianska gulddukater,⁴⁷³ men eftersom det inte finns några tecken i de bevarade skriftliga källorna som tyder på att denna skuld skulle ha betalats tillbaka kan denna händelse kanske förklara det spända förhållande som tycks ha rått mellan Rhodos och Dacia under 1430-talet.

Från Erik av Pommerns tid finns även en av få uppgifter i det skriftliga materialet som hänvisar till ordensbröder med riddargrad från provinsen Dacia. År 1417 får vi nämligen veta att broder *Hemming Larsen* gavs tillstånd att utnämna sex män till riddare av Johanniterorden, vilka efter utnämmandet skulle sändas till tjänstgöring på Rhodos.⁴⁷⁴ Om det innebar några extra omkostnader för de skandinaviska johanniterna att utrusta dessa riddare framgår inte av det skriftliga materialet. Det är däremot rimligt att anta att detta behov av nya riddare på Rhodos hade att göra med den turkiska framryckningen i början av 1400-talet. Det vanligaste är annars att de johanniterbröder som omtalas i det skriftliga materialet från Dacia antingen var präster eller tjänande bröder. Antalet ordensriddare i de skandinaviska johanniterklostren har under alla omständigheter varit få till antalet under medeltiden.

Som en följd av att attacker mot Rhodos hade utförts av den egyptiske sultanen åren 1440 och 1444 utskrevs extra skatter motsvarande ett halvt årsbelopp för samtliga kommanderier i Västerlandet av johanniternas stormästare *Jean de Lastic*.⁴⁷⁵ Detta ledde till omfattande protester från en rad ordensprovinser, men då stormästaren stöddes av påven vid generalkapitlet i Rom år 1446 tvingades representanterna för de olika provinserna till sist acceptera förslaget. Ännu vid generalkapitlet på Rhodos år 1454 tycks dock klagomål ha förekommit över de extra skatterna.⁴⁷⁶ Från samma år finns det också uppgifter om att ämbetsmän inom provinsen Dacia hävdade att de hade immunitet från att betala alla former av extra skatter till Rhodos som en följd av särskilda avtal från tidigare visitationer. Dessa anspråk tvingades man dock snart att ge upp eftersom Rhodos var i ett desperat behov av mer pengar.⁴⁷⁷ År 1442 hade även konventet sänt sin *turcopolier*, ordens ämbetsman med ansvar för det lättare kavalleriet, till Västeuropa för att göra bröderna där uppmärksamma på den allvarliga situation, med anledning av den turkiska expansionen, som ledningen på Rhodos befann sig i. Turcopoliern tycks dock aldrig ha nått ända till provinsen Dacia.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Royal Malta Library, Ms. Arch. 348, fol. 123 v. – 125 v., 195 r. – v., Hatt Olsen 1961, sid. 310

⁴⁷⁴ Royal Malta Library, Ms. Arch. 345, fol. 134 r., Hatt Olsen 1961, sid. 310

⁴⁷⁵ Royal Malta Library, Ms. Arch. 355, fol. 178 r.- v., 258 r.- 259 v. ; 357, fol. 165 r. V, och Hatt Olsen 1961, sid. 313

⁴⁷⁶ Royal Malta Library, Ms. Arch. 282, fol. 4 r, Hatt Olsen 1961, sid. 314

⁴⁷⁷ Hatt Olsen 1961, sid. 314

⁴⁷⁸ Hatt Olsen 1961, sid. 313

Ytterligare ekonomiska reformer för de skandinaviska ordensbrödernas del genomfördes vid den visitation som sändes till provinsen Dacia år 1463 och som visitatorn *Juan de Carduna* var ansvarig för.⁴⁷⁹ de Cardunas visitation har ingående behandlats av Hatt Olsen i en av hans artiklar från år 1962.⁴⁸⁰ De särskilda ekonomiska överenskommelser som gjordes i samband med denna visitation stärkte ekonomin inom provinsen Dacia ytterligare. Bland annat utarbetades en avbetalningsplan mellan provinspriorn *Hans Brun* i Antvorskov och de Carduna för en äldre skuld i form av obetalda responsioner som bröderna i Dacia var skyldiga Rhodos.⁴⁸¹ De omfattande ekonomiska reformer som genomfördes i samband med de båda visitationerna åren 1434 och 1463 är inte på något sätt unika för Dacias del utan måste ses som tecken på hur oerhört mån man vid denna tid var om att få in tillräckliga ekonomiska resurser till Rhodos för att kunna bekosta de omfattande byggnadsarbetena och för att kunna försvara sig mot den turkiska expansionen.

Stormästaren *Petrus Raymundus Zacosta* nämner år 1465 att *Jacob Villads*, kaplan från den tyska tungan och prioratet Dacia, hade berättat om omfattande stridigheter vid val av priorer och andra högre ämbetsmän inom sin provins, varför han bedömde att dessa ämbeten i framtiden inte borde innehas av bröder som var riddare eller ingivna utan av dem som var präster. Installationer av bröder på dessa ämbeten skulle dessutom ske först efter inställelser från de äldsta och mest välförtjänta bröderna.⁴⁸² Provinsen Dacia fick till följd av dessa interna stridigheter år 1467, som enda provins inom Johanniterorden, egna regler bekräftade av stormästaren Zacosta, vilken gav de skandinaviska bröderna rätt att utse sin egen provinsprior.⁴⁸³ En epok av omfattande reformer inom provinsen Dacia tog således slut år 1467 och den följande perioden kan därför betecknas som en ekonomiskt sett betydligt mer stabil period för de skandinaviska johanniterna. Tiden 1410- 1466 kan därför betecknas som en övergångsperiod, under vilken en rad ekonomiska reformer och beslut avsevärt kom att förbättra förhållandena för Johanniterorden i Skandinavien.

Den ökade byggnadsaktiviteten i ordens besittningar i Medelhavsområdet tycks i början av 1400-talet ha lett till ett successivt ökat byggande även inom ordens övriga provinser. Trots att ordens kloster i Västerlandet var tvungna att bidra med de ekonomiska medel som

⁴⁷⁹ Royal Malta Library, Ms. Arch. 372, fol. 169 r. - 171

⁴⁸⁰ Hatt Olsen 1962, sid. 14ff

⁴⁸¹ Royal Malta Library, Ms. Arch. 372, fol. 168 v. – 169 v., Hatt Olsen 1961, sid. 318

⁴⁸² Akershusregistret, nr. 125, Hatt Olsen 1961, sid. 320

⁴⁸³ Royal Malta Library, Ms. Arch. 376, fol. 145 v. – 146 r. samt 134 r, Hatt Olsen 1961, sid. 321

behövdes för de omfattande befästningsarbetena i Medelhavsområdet började det vid samma tid förekomma många omnämmanden i det skriftliga materialet rörande nybyggen och/eller expansioner av befintliga kloster i flera ordensprovinser, inklusive Dacia. Förutsättningen för att kunna utföra alla dessa byggnadsarbeten var sannolikt först och främst att den ekonomiska situationen nu hade förbättrats avsevärt till följd av en starkt konjunktur i Västerlandet. Andra faktorer var det ökande antalet nya donationer till, samt de interna reformerna av, Johanniterorden. Detta innebär alltså att man tycks ha genomfört omfattande byggnadsprojekt i såväl norra som södra Europa från och med 1400-talets första decennier. Hur denna byggnadsaktivitet kan påvisas genom det arkeologiska materialet visas längre fram i arbetet.

Ifall man studerar hur många uppgifter det finns i det bevarade skriftliga materialet som indikerar olika former av byggnadsaktiviteter i de skandinaviska johanniterklostren märks en koncentration av sådana uppgifter från perioden 1410- 1520 (Bil. 1). Detta är enligt min åsikt ytterligare ett exempel på en viktig iakttagelse som inte har visats i äldre arbeten om Johanniterordens historia i Skandinavien. Från år 1424 finns det exempelvis en uppgift om att ett nytt altare skulle ha stiftats i Dueholm klosterkyrka då *Else Globsdatter af Todbøl* skänkte jord för att bekosta dess uppförande.⁴⁸⁴ Ifall detta altare stod i ett eget kapell kan det ha varit fråga om ganska omfattande byggnadsarbeten i klosterkyrkan.

Från år 1435 finns det också uppgifter om att man planerade att bygga *Maskenholt* johanniterkloster på *Rügen* vid denna tid. Uppförandet av det nya klostret skulle delvis bekostas med hjälp av den så kallade *huspenningen* som hade insamlats på Bornholm och *Rügen*.⁴⁸⁵ Då uppgiften om uppförandet av klostret förekommer i Antvorskov-registraturen kan detta kloster, åtminstone tidvis, ha legat under Antvorskov. Då detta inte med säkerhet går att avgöra utifrån de bevarade skriftliga källorna, eftersom inte särskilt många brev rörande *Maskenholt* kloster har bevarats, behandlas inte heller detta kloster inom ramen för denna studie. Eftersom nivån på responsionerna för Dacias del frystes år 1434 kan en del av pengarna för att uppföra klostret faktiskt ha kommit från Antvorskov. Det skulle i så fall finnas ett ekonomiskt samband mellan den lägre nivån på responsionerna och uppförandet av klostret på *Rügen*. Uppgiften om klosterbygget indikerar under alla omständigheter att johanniterna i det medeltida Skandinavien vid denna tid tycks ha haft en tillräckligt god ekonomisk situation för att kunna uppföra ett helt nytt kloster.

⁴⁸⁴ Akershusregistret, nr. 106

⁴⁸⁵ ÆdA IV, sid. 267, nr. 45

Vid Antvorskov kloster finns en uppgift från 1700-talsresenären *Langebek* om att det fanns tavlor med medeltida inskriptioner uppsatta på väggarna till den östra respektive södra klosterlängan. Dessa inskriptioner omtalade att byggnaderna skulle ha uppförts av priorn *Jakob Mortensen Järnskägg*, vilken blev prior år 1467, under 1460- och 1470-talen. En liknande inskription skall dessutom ha suttit på slottskyrkans, dvs. den tidigare klosterkyrkans, torn och omtalat andra byggnadsarbeten vilka skulle ha utförts på kyrkan omkring år 1490 av samme prior.⁴⁸⁶ Dessa båda inskriptioner får en oundvikligen att tänka på de tidigare omtalade inskriptionerna på Rhodos stadsmurar, vilka sattes upp år 1457 för att hylla den byggmästare som hade uppfört murarna. Man kan därför med rätta fråga sig ifall bruket att sätta upp inskriptioner på Johanniterordens byggnader spred sig till provinserna från ordens högkvarter på Rhodos. Då bröder från Dacia regelbundet besökte Rhodos i samband med exempelvis de återkommande generalkapitlen har skandinaviska ordensbröder med största säkerhet sett inskriptionerna på Rhodos stadsmurar. Inskriptionerna i Antvorskov visar hur som helst att omfattande byggnadsaktiviteter pågick i klostret under 1460- 1490-talen.

Från Odense johanniterkloster finns det ett flertal uppgifter som omtalar donationer för uppförandet av klosterkyrkans olika kapell. *Elith Olesen* har utifrån dessa uppgifter beräknat tidsspannet för uppförandet av de olika kapellen i kyrkan till perioden ca 1420- 1490.⁴⁸⁷ Hans slutsatser passar således bra ihop med de toppar av nya donationer som är synliga i de diagram över bevarade brev från Odense johanniterkloster under de båda perioderna 1410-1466 och 1467- 1522 som presenteras i detta arbete. Från Ribe johanniterkloster finns också en uppgift om att klostrets kyrka under detta årtionde byggdes om. Bland annat skulle ett nytt kapell invigt till *S:t Anna* ha uppförts på 1460-talet under *Anders Tyssens* tid som prior,⁴⁸⁸ men det är möjligt att byggnadsarbetena har varit mer omfattande än så och att de även har kommit att beröra klosterbyggnaderna i övrigt.

Av en uppgift från år 1421 framgår det också att påven *Martin V* skulle ha givit tillstånd till *Nils Guttormsson*, klerk i Skara stift, att på sitt gods *Storda* anlägga ett provent för en prior och sex bröder av *S:t Jerusalems orden* i Eskilstuna.⁴⁸⁹ Även ifall det är tveksamt om detta provent någonsin blev grundat, eftersom det inte nämns i några senare skriftliga källor, kan dock syftet med tillståndet ha varit att grunda ytterligare ett skandinaviskt johanniterkloster i

⁴⁸⁶ Friis 1876, sid. 13f

⁴⁸⁷ Olesen 1975, sid. 38ff

⁴⁸⁸ Ribe bys Historie, I, sid. 359

⁴⁸⁹ DS. Huvud Kart., nr. 39821

Västergötland. Detta är en intressant uppgift eftersom den inte förekommer i särskilt många arbeten om det svenska klosterväsendets historia. Man kan, mot bakgrund av den utveckling som tecknas i denna studie, konstatera att idén att grunda detta nya johanniterkloster tycks ha uppkommit under en period av goda ekonomiska villkor hos de skandinaviska johanniterna.

Antalet donationer tycks nämligen ha ökat kraftigt till samtliga skandinaviska johanniterkloster under denna period. Denna ökning är synlig hos både klostret i Dueholm och klostret i Viborg från och med ca år 1418 (Diag. 27 och Diag. 28). Dueholm kloster fick enligt det bevarade skriftliga materialet hela 105 nya donationer om totalt 143 gårdar och Viborg kloster 57 donationer om totalt 74 gårdar under perioden 1410- 1466. Dessa båda kloster tycks därför, som de första skandinaviska johanniterklostren, ha nått sina toppar då det gäller antalet donationer per år redan under denna period, något som är svårförklarat då de övriga klostren i undersökningen tycks ha nått sina donationstoppar först några år senare. Antalet donationer till Dueholm och Viborg tycks dock sedan ha börja avta i styrka för att under 1520-talet nästan upphöra helt. Viborg och Dueholm johanniterkloster tycks därför inleda en trend som från denna tid blir tydlig i hela Skandinavien. Antalet donationer till de övriga johanniterkloster som ingår i undersökningen tycks nämligen också ha ökat under loppet av 1400-talet för att sedan avta igen i början av 1500-talet.

Varför de båda, geografiskt sett närbelägna, johanniterklostren i Viborg och Dueholm uppvisar de tidigaste tecknen på ett ökande antal donationer kan eventuellt ha något att göra med att den jylländska adeln under denna turbulenta period ville ha johanniterna som sina allierade med tanke på ordens starka inflytande på Jylland. På Jylland låg ju hela fyra johanniterkloster, men tyvärr vet vi inte mycket om de samtida donationerna till de båda klostren i Ribe och Horsens. Det är däremot i detta sammanhang intressant att *Tore Nyberg* har kunnat visa hur benediktinerklostret *Glenstrup* på Jylland under 1440-talet hamnade i kläm mellan adelsfamiljer med olika politiska intressen, så att antalet donationer till detta kloster gick ned. Detta gynnade istället framväxandet av *Mariager* birgittinerkloster.⁴⁹⁰ Möjligtvis befann sig johanniterna på Jylland liksom birgittinerna i en fördelaktig position i början av 1400-talet och dessutom förstod hur de skulle anpassa sig till adelns politiska spel.

Vid Antvorskov kloster syns också ett kraftigt ökande antal nya donationer under denna

⁴⁹⁰ Nyberg 1997, sid. 12

Diagram 27: Donationernas antal och inbördes storlekar i Dueholm 1410- 1466

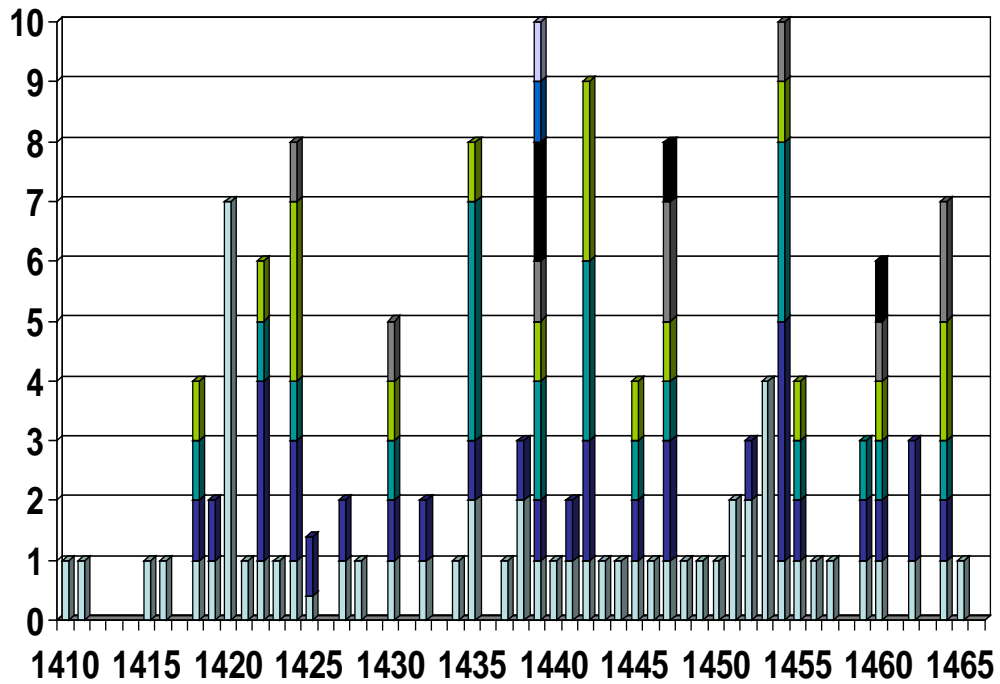
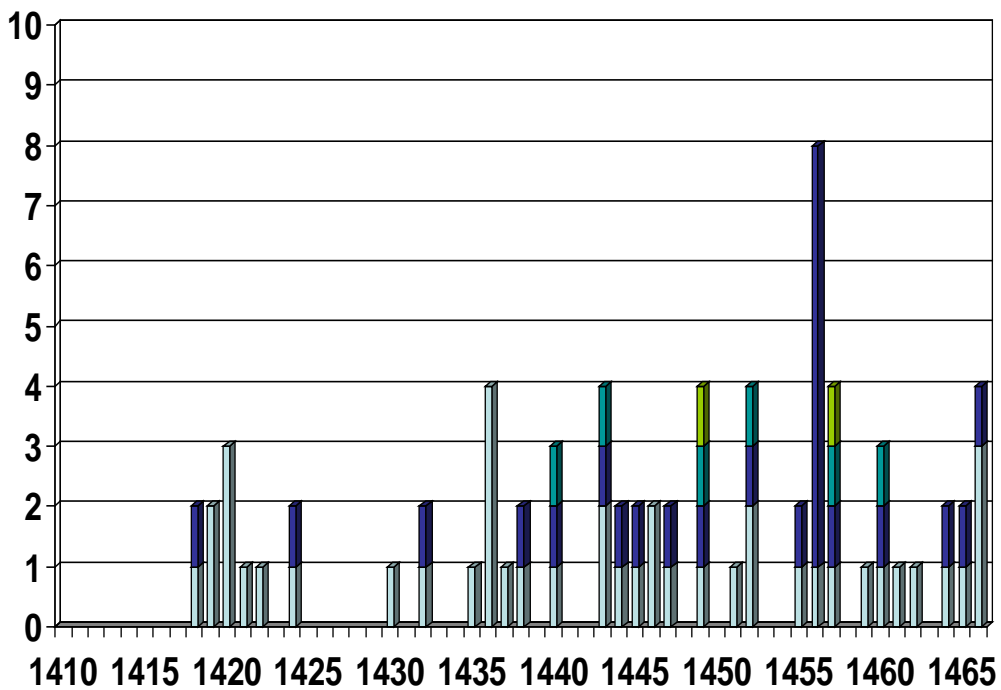

Diagram 28: Donationernas antal och inbördes storlekar i Viborg 1410- 1466

period (Diag. 29). Den främsta orsaken till detta är den stora donation som gavs till klostret av den danske adelsmannen *Sten Basse* år 1427.⁴⁹¹ Hans donation omfattade uppskattningsvis hela 37 gårdar, men av uppgifter i registraturen för Antvorskov framgår det att Herr Sten dog först omkring år 1448 och att hans omfattande donation därför inte kom klostret till godo förrän tidigast detta år. Dessutom tycks inte klostret ensamt ha styrt över alla Herr Stens gårdar utan somliga egendomar verkar ha varit i andra människors händer så pass sent som år 1467⁴⁹². Om Stens testamente utföll först i mitten av 1400-talet blir hans donation inte fullt så iögonfallande, eftersom den kronologiskt sett då ligger i linje med de många andra donationer som gavs till klostret i mitten av 1400-talet. Totalt sett är dock antalet nya donationer till Antvorskov under åren 1410- 1466 imponerande eftersom de utgörs av omkring 80 nya donationer omfattande ca 142 gårdar. Vid Odense kloster börjar en motsvarande koncentration av nya donationer att märkas under denna period. Klostret mottog under perioden omkring 15 nya donationer omfattande totalt 20 olika gårdar (Diag. 30).

Då det gäller Eskilstuna och Varne kloster är ökningarna under denna period inte lika stora som i Antvorskov, men helt klart är att antalet nya donationer under denna period ökade även till dessa båda kloster. Eskilstuna mottog uppskattningsvis 27 nya donationer omfattande totalt 31 gårdar (Diag. 31) och Varne mottog uppskattningsvis 40 nya donationer omfattande totalt 41 gårdar (Diag. 32). Visserligen förekom en större donation om hela 9 gårdar till Varne kloster redan år 1414, men denna enda donation utgör ett ensamt undantag mot de annars relativt småskaliga donationer som klostret mottog under denna period. Den samlade bilden av den ekonomiska utvecklingen i Varne kloster är därför att ekonomin långsamt började stärkas under den första hälften av 1400-talet för att sedan bli ännu starkare under seklets senare hälft. Denna slutsats stämmer bra överens med de resultat som har publicerats av *Trond Svandal*.⁴⁹³ Eftersom både Eskilstuna⁴⁹⁴ och Varne⁴⁹⁵ under denna period dessutom upptog en del privatpersoner i så kallad andlig gemenskap, utan att det nämns något om eventuella gåvor till de båda klostren, är det möjligt att det faktiska antalet donationer till dessa båda kloster under denna period kan ha varit något större än vad som framgår av diagrammen.

⁴⁹¹ ÆdA IV, sid. 207, nr. 15

⁴⁹² ÆdA IV, sid. 216f

⁴⁹³ Svandal 2006, sid. 36ff

⁴⁹⁴ DS, nr. 2306 och DS Huvud Kart., nr. 20676, 20930, 24001, 25253 och 28503

⁴⁹⁵ DN XI, nr. 118 och I, nr. 855

Diagram 29: Donationernas antal och inbördes storlekar i Antvorskov 1410- 1466

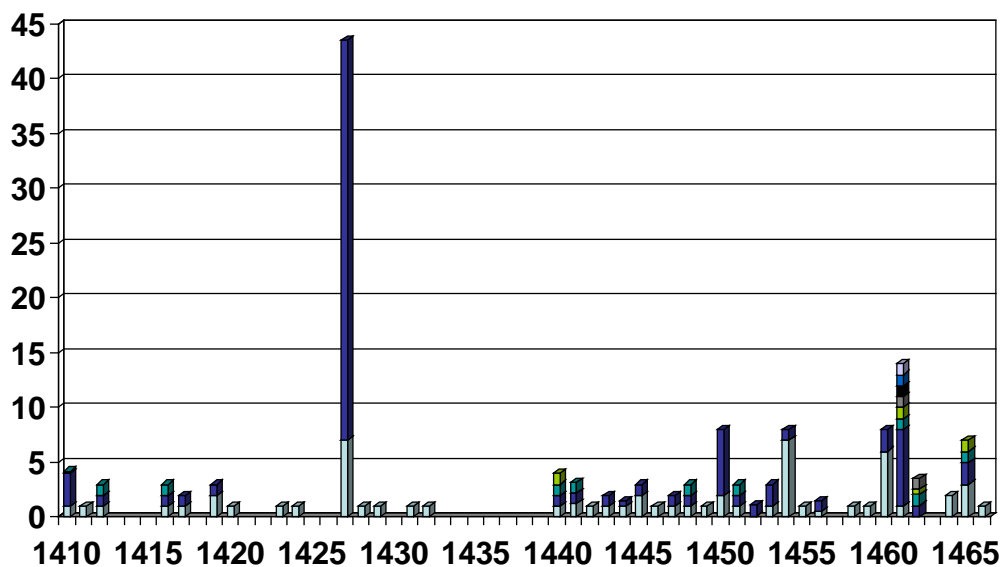

Diagram 30: Donationernas antal och inbördes storlekar i Odense 1410- 1466

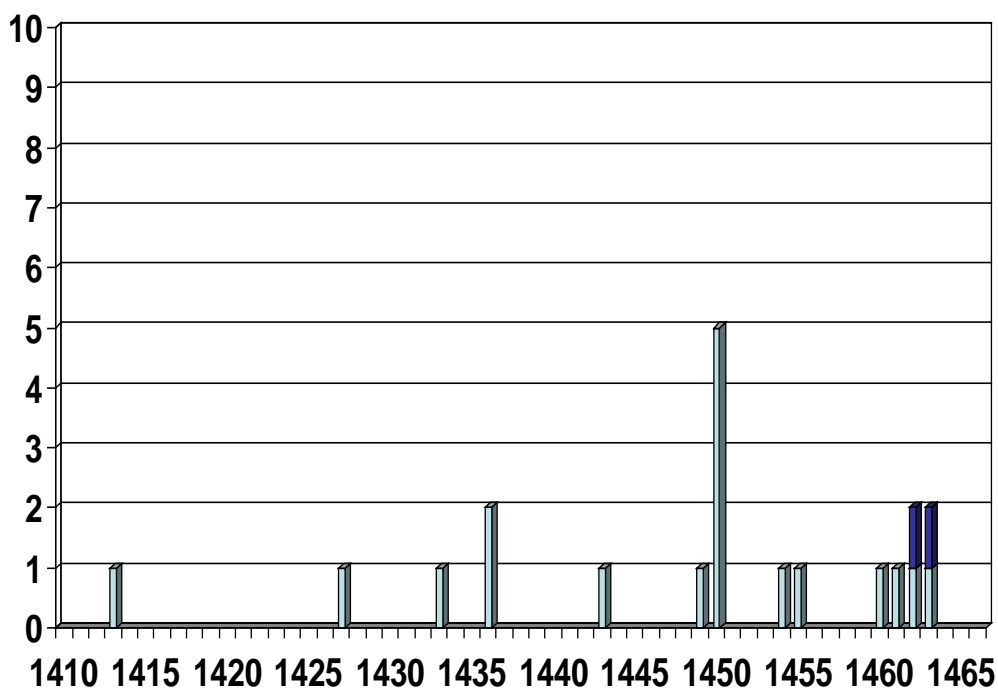

Diagram 31: Donationernas antal och inbördes storlekar i Eskilstuna 1410- 1466

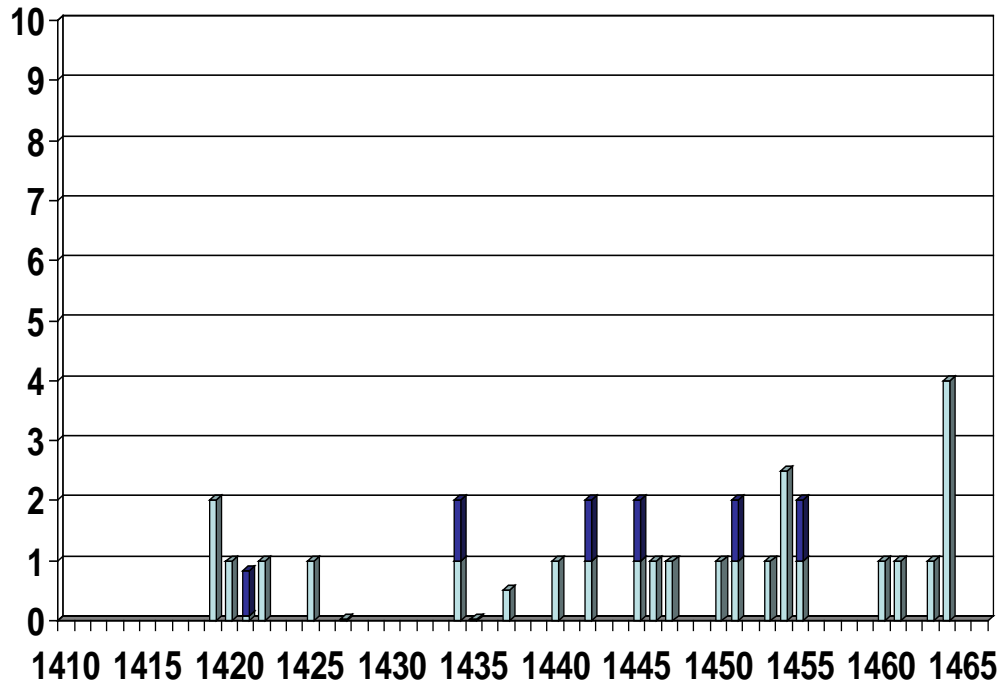
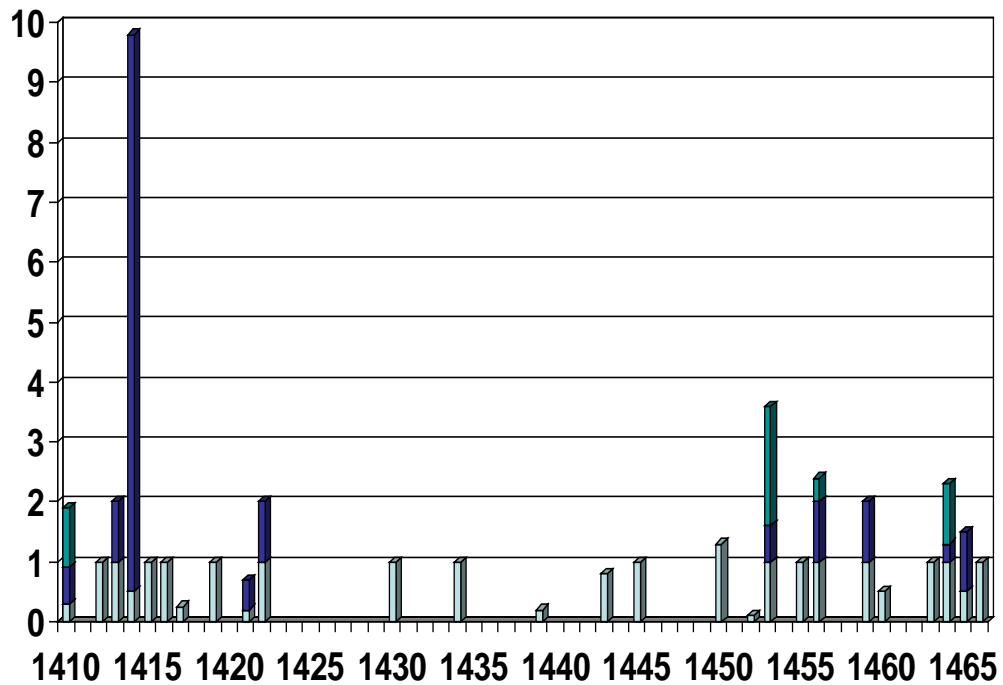

Diagram 32: Donationernas antal och inbördes storlekar i Varne 1410- 1466

Under denna period ökade också antalet tillfällen då de skandinaviska johanniterklostren gav olika privatpersoner pengar i utbyte mot pantsättningar av jord. Antvorskov kloster utgav exempelvis panter vid 6 olika tillfällen (Diag. 33) medan Dueholm kloster gav panter vid 10 tillfällen under perioden 1410- 1466 (Diag. 34). Odense utgav under samma period panter 4 gånger (Diag. 35) och Viborg hela sexton gånger (Diag. 36). Då det gäller pantsättningar av jord till Eskilstuna och Varne kloster under denna period utgav dessa båda kloster sådana panter vid 3 tillfällen vardera (Diag. 37) och (Diag. 38). Den intensiva period av utarrenderingar av olika gods från Antvorskovs sida som påbörjades under den föregående perioden tycks avslutas omkring år 1425, något som skulle kunna ses som en indikation på att klostrets ekonomi nu började bli bättre och att inte lika många utarrenderingar behövde göras längre. Möjligtvis är det även ett tecken på att klostrets förhållanden nu hade stabiliserats efter pesten, så att man i större utsträckning kunde ta hand om sin egen jord istället för att hyra ut den (Diag. 39). Efter år 1425 förekommer det visserligen exempel på utarrenderingar i det skriftliga materialet från Antvorskov kloster under både 1440-, 1450- och 1460- talen, men någon tydligare koncentration av utarrenderingar kan inte skönjas igen förrän på 1520-talet, då Reformationen hade börjat sprida sig i Danmark.

De danska johanniterklostren började under denna period också att byta jordar i större omfattning, något som under de tidigare perioderna främst tycks ha förekommit i Varne och Eskilstuna kloster. Antvorskov kloster bytte exempelvis under denna period jordar vid hela 16 tillfällen (Diag. 40), Dueholm kloster vid 6 tillfällen (Diag. 41), Viborg kloster vid 6 tillfällen (Diag. 42) och Odense kloster vid 4 tillfällen (Diag. 43). Då det gäller de övriga skandinaviska johanniterklostren ser vi att Eskilstuna kloster bytte jordar vid 3 tillfällen (Diag. 44) och Varne kloster vid 6 tillfällen (Diag. 45) under denna period. Då det gäller byten av jord tycks det för samtliga johanniterkloster vara så att dessa ökade under loppet av 1400-talet. Orsaken till detta är svår att förklara, men sannolikt har det ett samband med den allmänna ekonomiska uppgång bland de skandinaviska johanniterklostren som är märkbar vid denna tid. Eftersom antalet donationer ökade till de skandinaviska johanniterkloster under denna period så är det också naturligt att de tillfällen då klostren valde att byta bort mindre attraktiva jordar började öka samtidigt.

En sista tendens som blir synlig i diagrammen för perioden 1410- 1466 är att antalet tillfällen då de olika skandinaviska johanniterklostren köpte jord ökade. Antvorskov och Dueholm köpte exempelvis under perioden jordar vid 8 tillfällen vardera (Diag. 46) och (Diag. 47). I

Diagram 33: Pantsättningar av gods till Antvorskov i utbyte mot pengar 1410- 1466

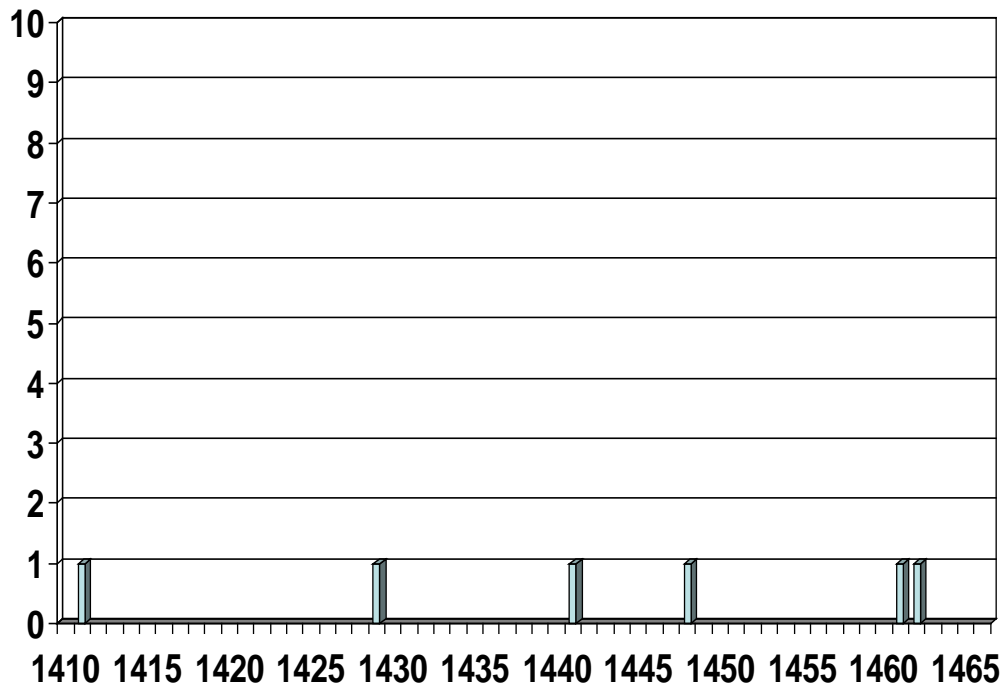

Diagram 34: Pantsättningar av gods till Dueholm i utbyte mot pengar 1410- 1466

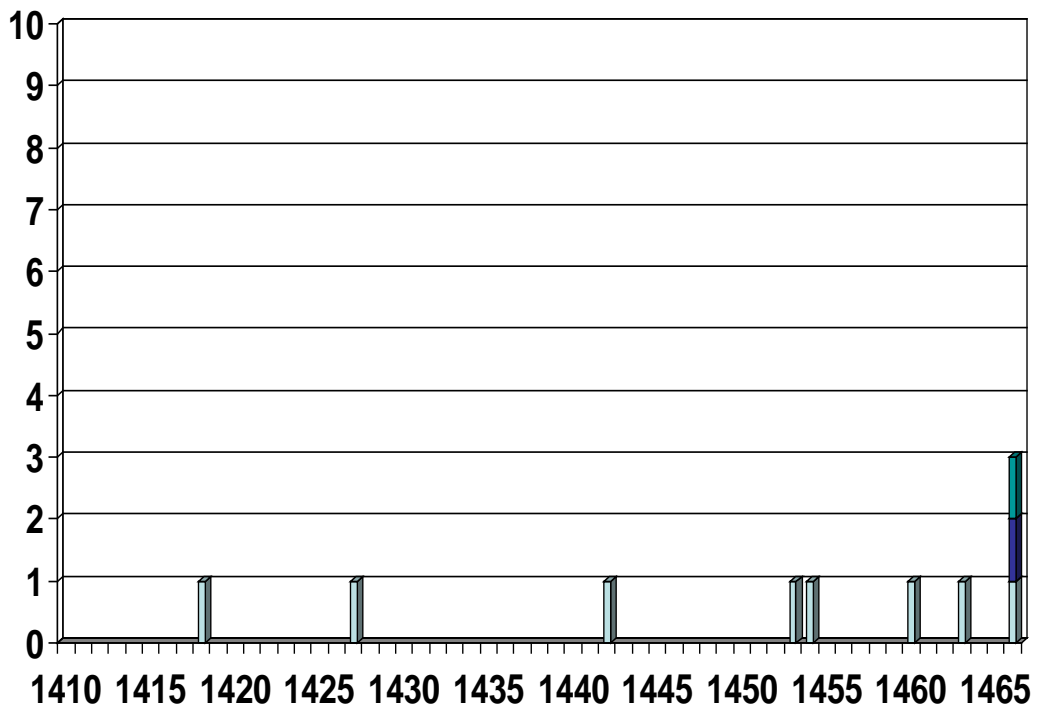

Diagram 35: Pantsättningar av gods till Odense i utbyte mot pengar 1410- 1466

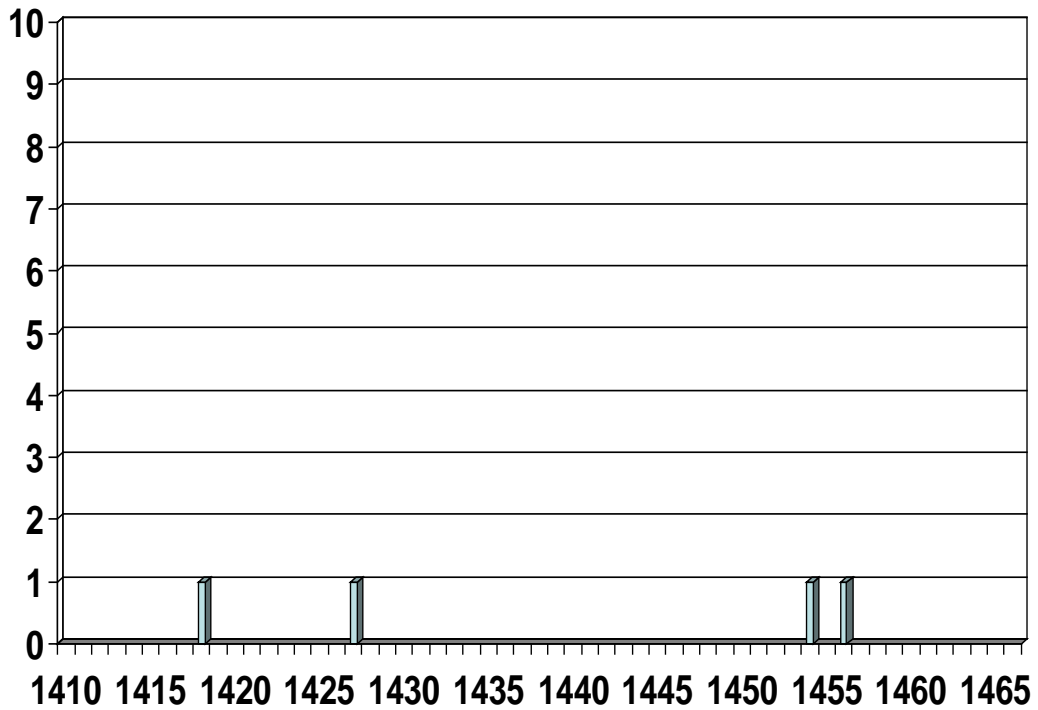

Diagram 36: Pantsättningar av gods till Viborg i utbyte mot pengar 1410- 1466

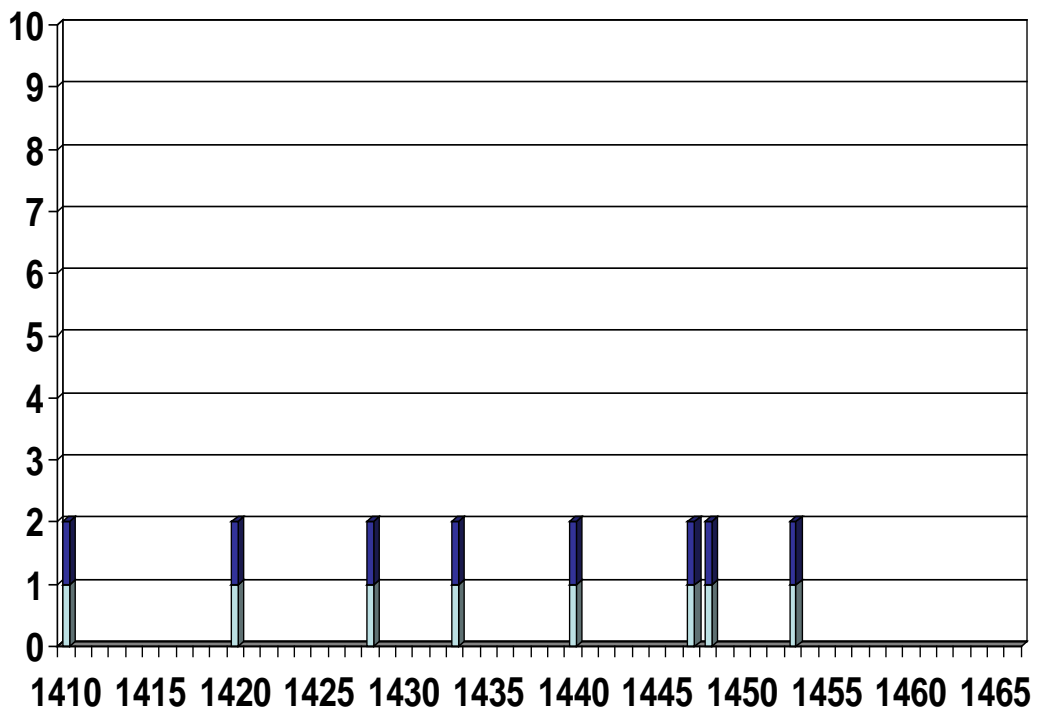

Diagram 37: Pantsättningar av gods till Eskilstuna i utbyte mot pengar 1410- 1466

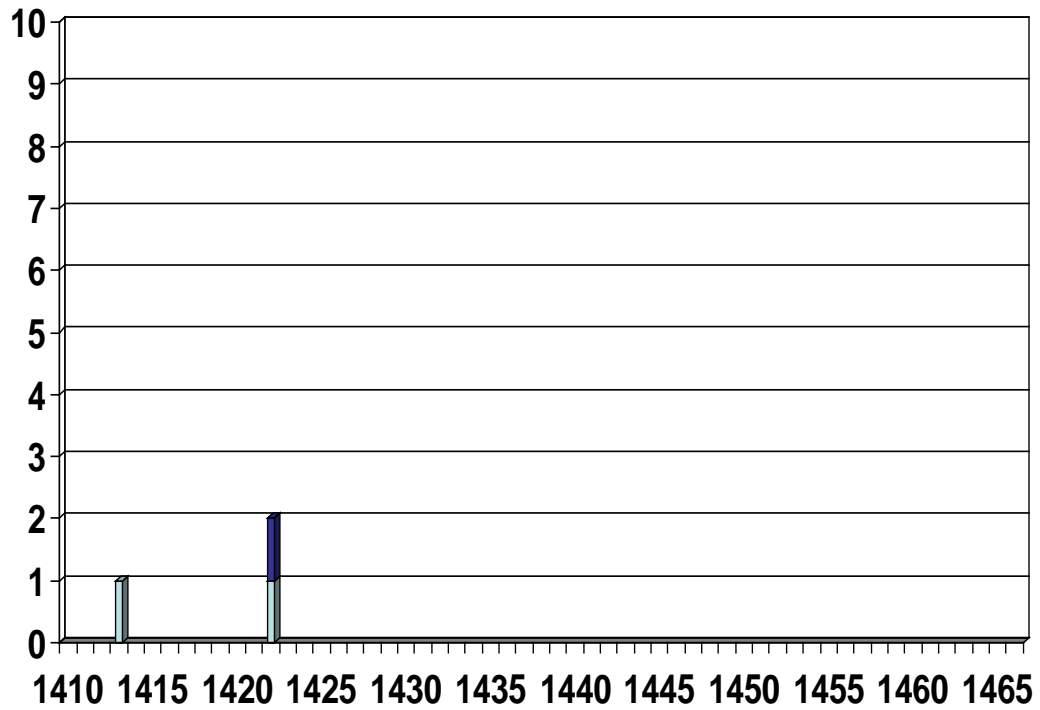

Diagram 38: Pantsättningar av gods till Varne i utbyte mot pengar 1410- 1466

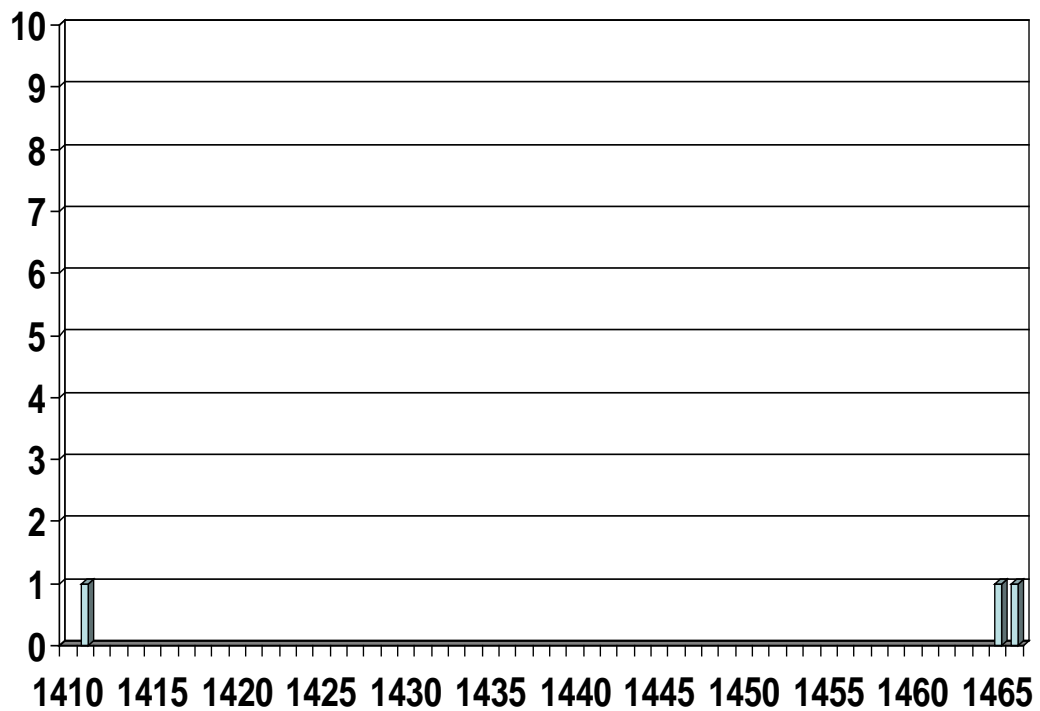

Diagram 39: Uthyrningar av gods i Antvorskov 1410- 1466

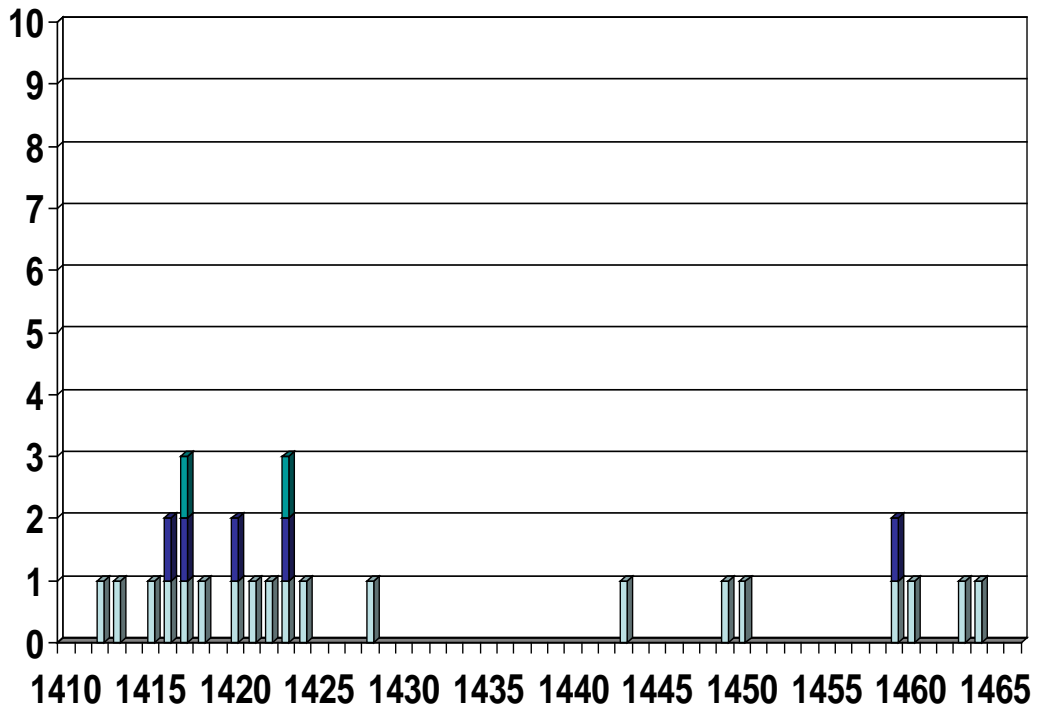

Diagram 40: Byten av gods gjorda i Antvorskov 1410- 1466

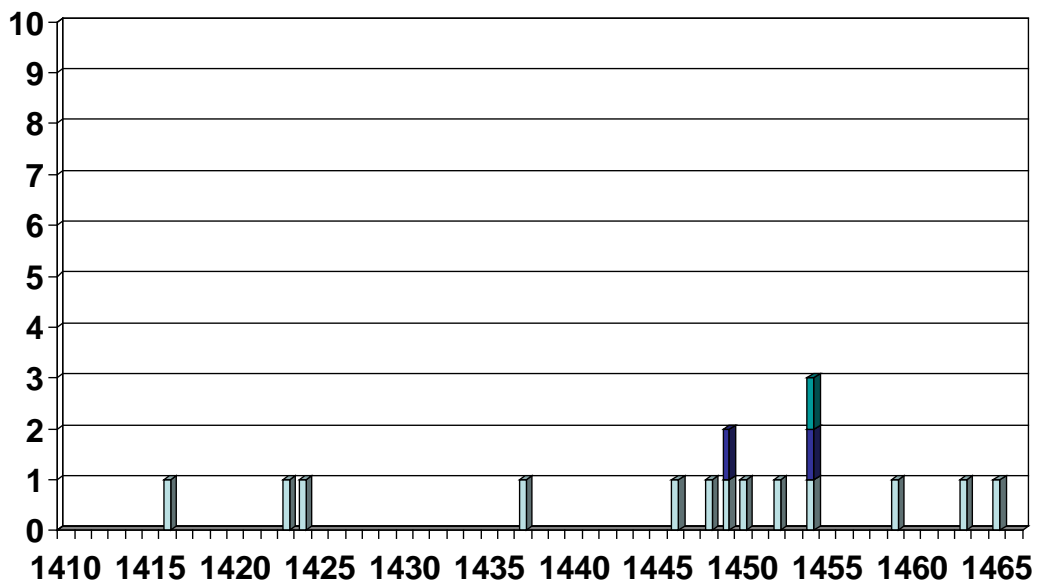

Diagram 41: Byten av gods gjorda i Dueholm 1410- 1466

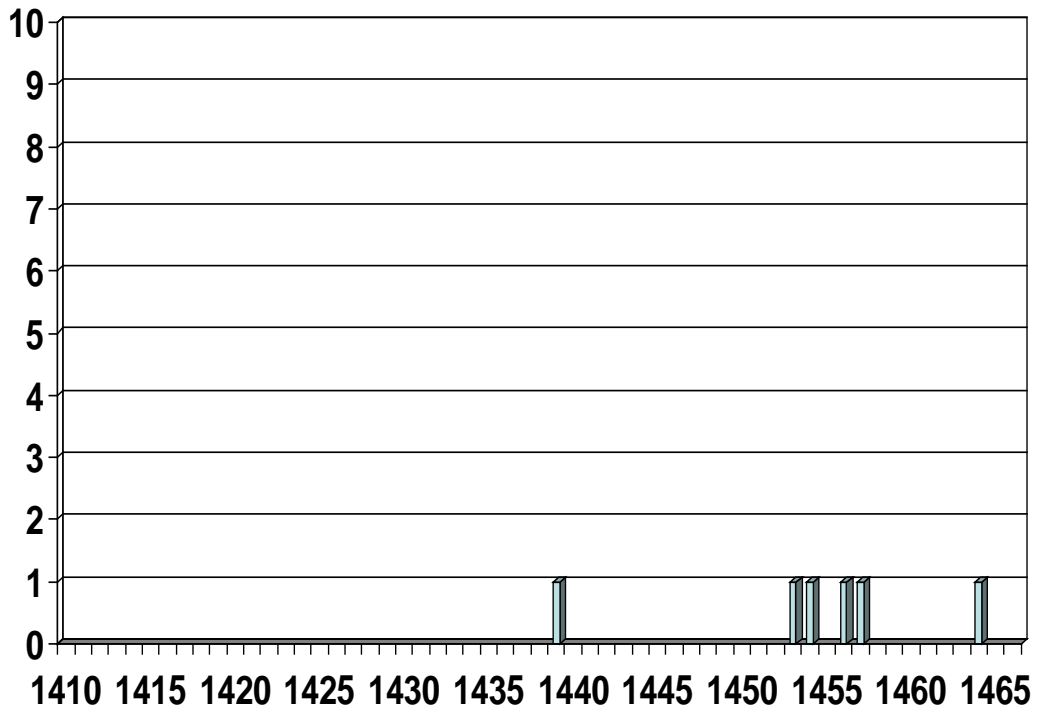

Diagram 42: Byten av gods gjorda i Viborg 1410- 1466

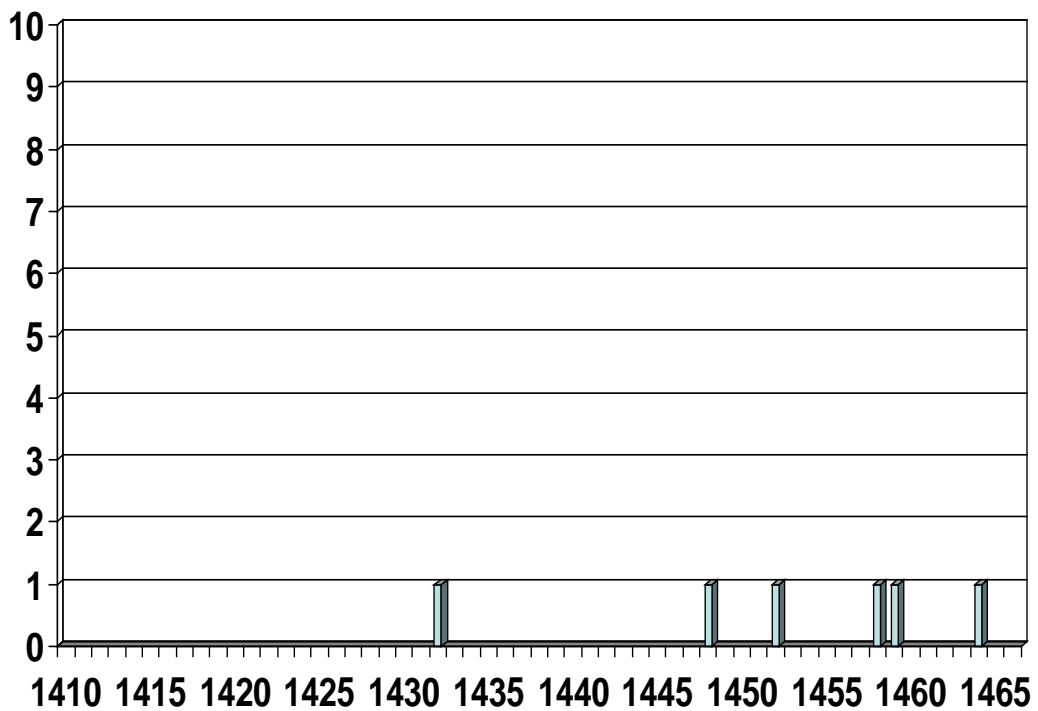

Diagram 43: Byten av gods gjorda i Odense 1410- 1466

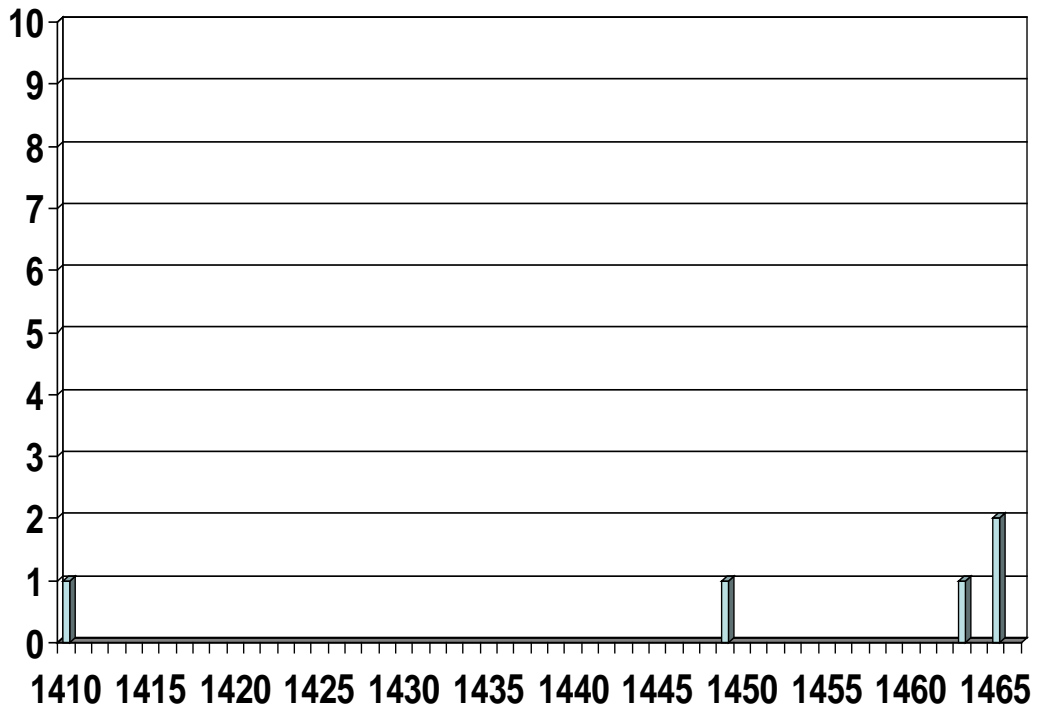

Diagram 44: Byten av gods gjorda i Eskilstuna 1410- 1466

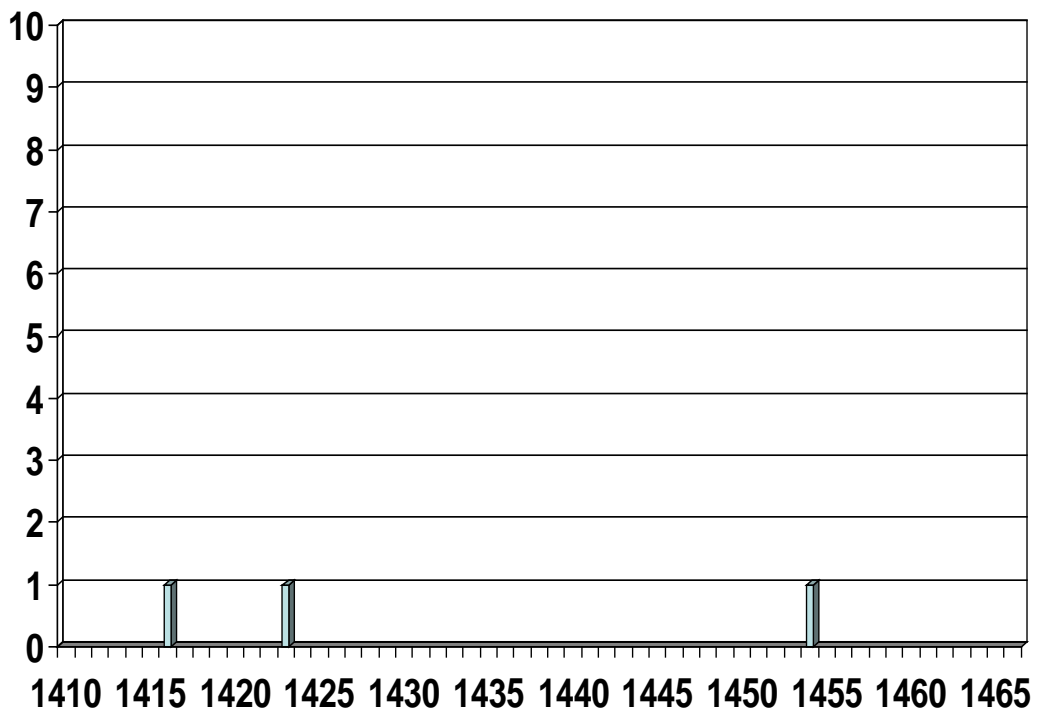
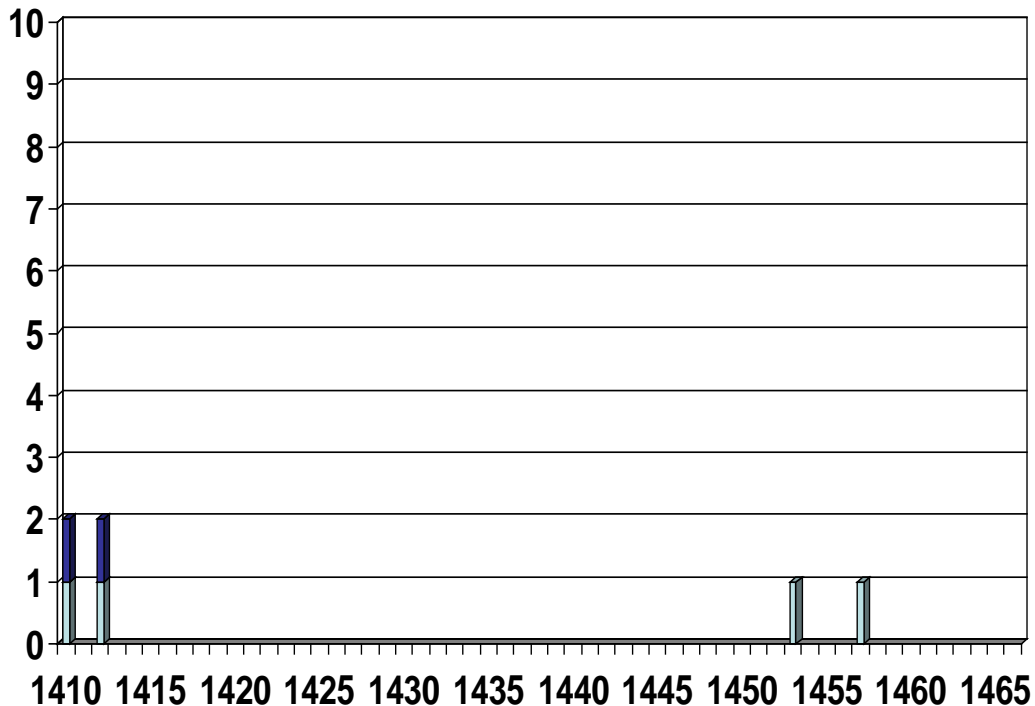

Diagram 45: Byten av gods gjorda i Varne 1410- 1466

Dueholm köptes dessutom hela 3 gårdar år 1438 samt 2 gårdar under åren 1447 och 1462. Eskilstuna och Varne kloster köpte under samma period jordar vid hela 17 (Diag. 48) respektive 16 (Diag. 49) tillfällen. Bland köpen i Eskilstuna kloster är dessutom en mindre koncentration av 11 jordköp synlig mellan åren 1443- 1449. I såväl Eskilstuna som Varne kloster gäller att man under vissa år, såsom exempelvis 1425, 1459, 1419 och 1436, köpte mer än en gård. I princip samtliga johanniterkloster finns det alltså en tendens till att jordköpen tycks ha ökat under denna period. Det ökande antalet köp av jord kan därför ses som ett tecken på att ekonomin i de skandinaviska johanniterklostren nu hade börjat förbättras.

De fortsatta unionskrigen mellan Danmark och Sverige, där svenskarna ibland allierade sig med de tyska hansestäderna, bidrog dock under åren 1439- 1466 till fortsatta problem inom de tre skandinaviska rikena. År 1434 hade även det så kallade *Engelbrektupproret* utbrutit när den svenske bergsmannen *Engelbrekt Engelbrektsson* startade ett uppror mot de hårda unionsfogdarna i Bergslagen. Engelbrekt samlade stora skaror av svenskar och det lyckades faktiskt denna bondearmé att hota såväl Stockholm som att inta det vid denna tid danska

Diagram 46: Köp av gods i Antvorskov 1410- 1466

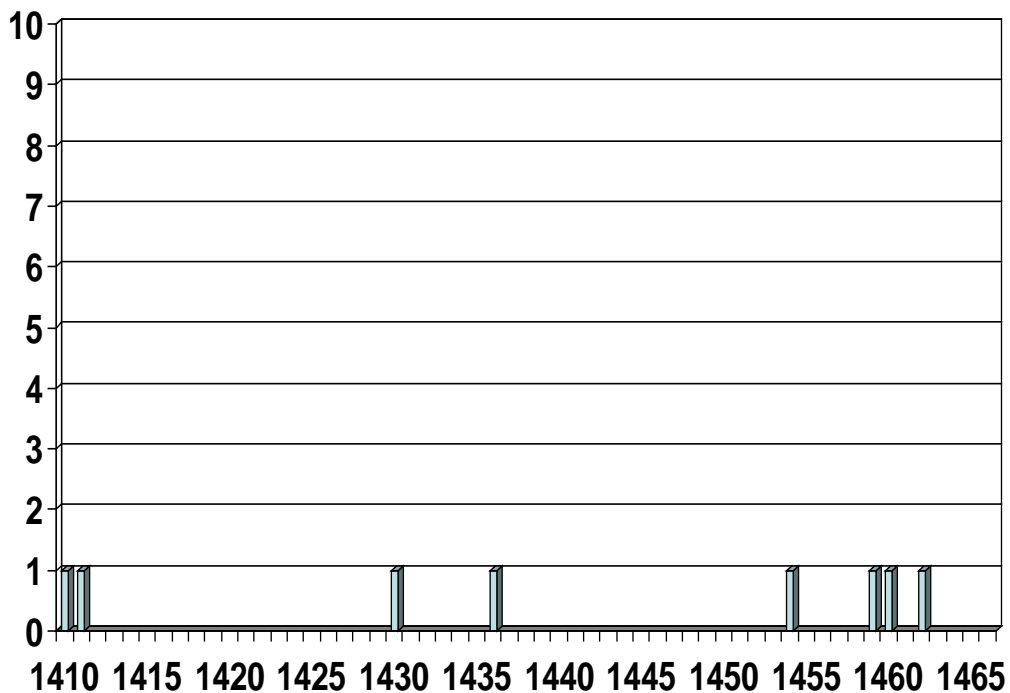

Diagram 47: Köp av gods i Dueholm 1410- 1466

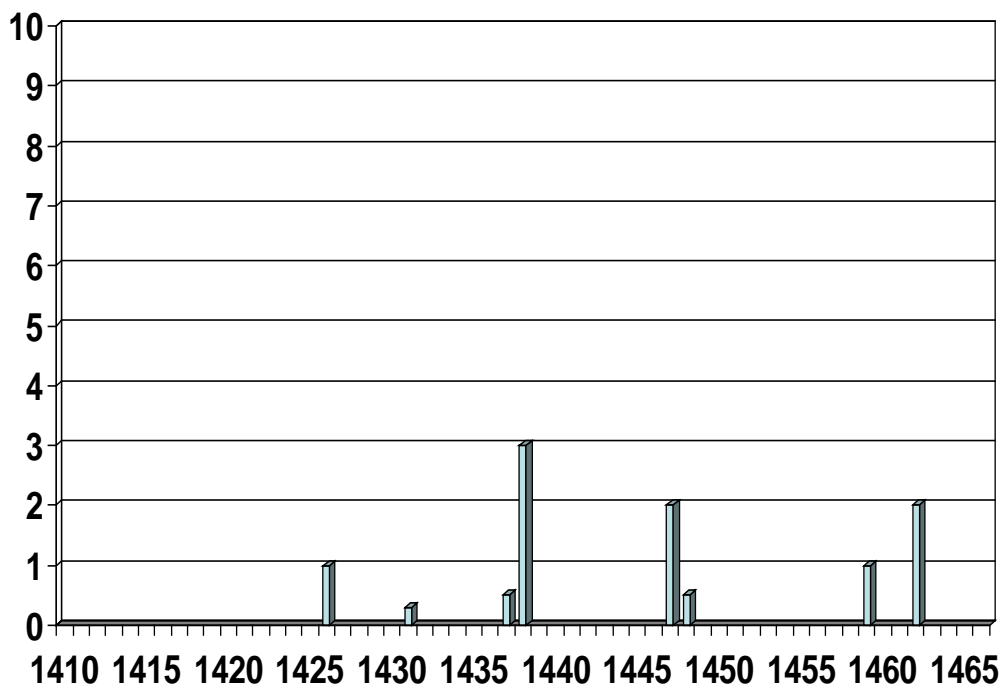

Diagram 48: Köp av gods i Eskilstuna 1410- 1466

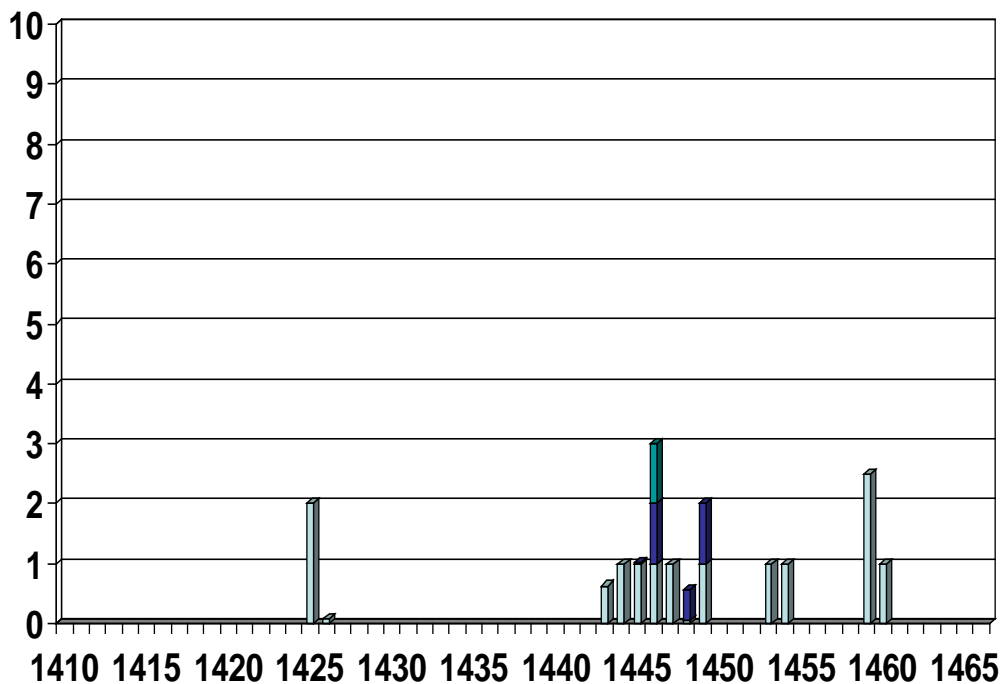
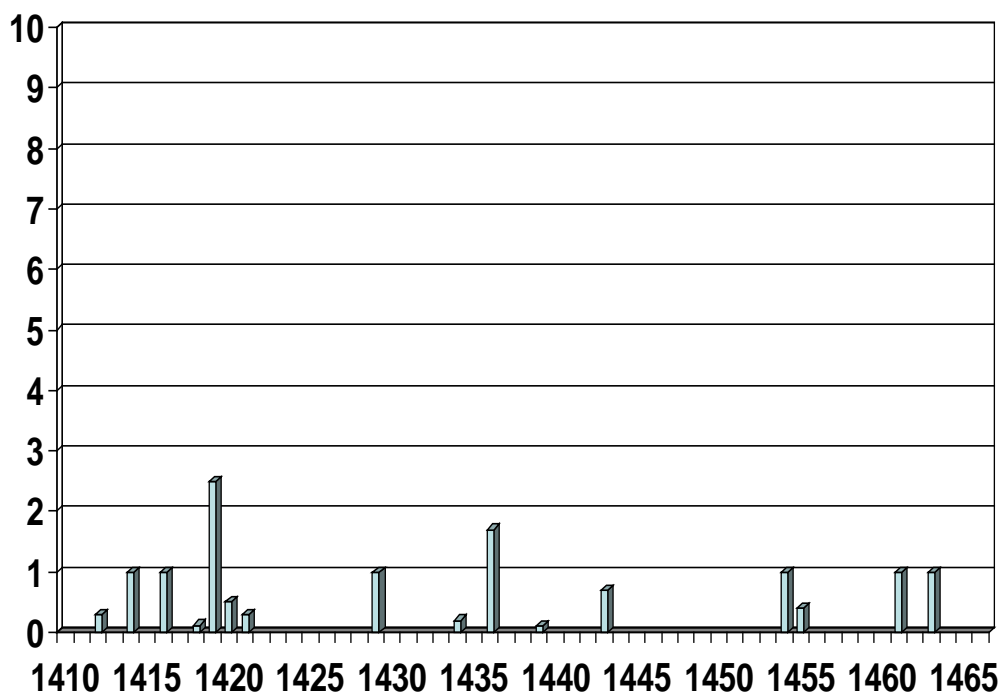

Diagram 49: Köp av gods i Varne 1410- 1466

landskapet Halland.⁴⁹⁶ Upproret kom därför att utveckla sig till ett av de allvarligaste svenska utbrytarförsöken ur den nordiska unionen. Sedan Engelbrekt hade mördats år 1436 av den svenske adelsmannen *Måns Bengtsson Natt och Dag* avtog dock upproret i styrka. Eskilstuna kloster tycks, såsom tidigare visats, ha spelat en viss roll i denna frihetskamp. Det är därför särskilt intressant att se att Engelbrekt tycks ha haft många lojala vänner i *Rekarnebygden* vid Eskilstuna liksom att det var just rekarnebönderna som attackerade kungens fogde på Gripsholms slott.⁴⁹⁷

År 1436 blev den försvagade Erik av Pommerns unionsstyre på ett möte i Kalmar ersatt av en samarbetspolitik mellan de tre skandinaviska ländernas riksråd.⁴⁹⁸ År 1439 avsattes Erik som dansk kung och samma år utropades istället Eriks systerson *Christoffer av Bayern*, vilken hade hämtats från Bayern för att bli ny unionskung, först till dansk riksföreståndare och år 1440 även till dansk kung vid Viborgs landsting.⁴⁹⁹ I Sverige kom den svenske adelsmannen *Karl Knutsson Bonde* från och med 1438 att framstå som den samlande gestalten sedan han detta år hade utropats till svensk riksföreståndare. Det lyckades dock Christoffer av Bayern att återta kontrollen över först Sverige år 1441 och sedan över Norge år 1442. Christoffer kunde sedan låta sig utropas till både svensk och norsk kung.⁵⁰⁰ Detta innebar att unionen under åren 1436- 1442 inte existerade i praktisk mening, men att den från och med år 1442 återupprättades igen. År 1441 tog Christoffer även Antvorskov kloster under sitt beskydd.⁵⁰¹

De kaotiska förhållanden som rådde vid denna tid gjorde att bonderesningar även kom till stånd på norra Jylland, där bland annat den jyske adelsmannen *Henrik Tagesen Reventlow* drog omkring och brände gårdar. I vilken utsträckning som gårdar tillhörande de båda johanniterklostren i Viborg och Dueholm kom att beröras av dessa oroligheter framgår inte av de skriftliga källorna. Då Christoffer lyckades kväsa upproret år 1441 kunde han äntligen år 1443 låta sig krönas som unionskung.⁵⁰² När Christoffer plötsligt dog år 1448 lät Karl Knutsson Bonde nästan omgående utropa sig till ny svensk kung.⁵⁰³ Även i Norge planerade man nu att ersätta den danske unionskungens med en infödd kung. Karl Knutsson regerade Sverige i olika omgångar med kortare danska mellanspel under åren 1457- 1464 och 1465-

⁴⁹⁶ Larsson 1984, sid. 159

⁴⁹⁷ Larsson 1984, sid. 142 samt Larsson 2006, sid. 234ff

⁴⁹⁸ Olesen 1980, sid. 48ff

⁴⁹⁹ Hørby 1980, sid. 170ff

⁵⁰⁰ Larsson 2006, sid. 252

⁵⁰¹ Rep. Dipl. Reg. Dan., I:III, nr. 7183

⁵⁰² Hørby 1980, sid. 170f

⁵⁰³ Lönnroth 1969, sid. 232ff

1467, då den nordiska unionen alltså tillfälligt återupprättades. Den nye danske kungen var från och med år 1448, den från *Oldenburg* hitkallade greve *Christian*. Den unge Christian kröntes år 1449 till ny dansk kung under namnet Christian I.

Christian I förde under hela sin regeringstid en hårdför politik som syftade till att åter införliva Sverige i unionen. Det var sannolikt också med denna avsikt som Christian år 1459 lät grunda johanniterkommanderiet *Köpinge* på Öland.⁵⁰⁴ Reitzel-Nielsen har menat att de danska bröder som förvisades från klostret i Eskilstuna eventuellt sökte sin tillflykt till denna nygrundade klosterstiftelse.⁵⁰⁵ Kommanderiet i Köpinge med tillhörande hospital skall bland annat ha haft till uppgift att vårda de spetälska personer som fördes till Öland på grund av sin smittsamma sjukdom. År 1469 kallade sig prästen *Oluf Nielsen* i ett brev för ”*prior domus Eskilstwne et Köpinge*”,⁵⁰⁶ men det är oklart huruvida filialen i Köpinge någonsin blev verklighet. Den exakta platsen för hospitalet är inte lokaliserad och inga kända arkeologiska lämningar på Öland finns heller som skulle kunna utgöra rester från klosterstiftelsen.

Christian I framstår annars som en gynnare av johanniterorden i Danmark. Av ett brev från år 1502, under Christian I's son Hans regeringstid, framgår det att priorn Peder i Antvorskov skulle ha kommit till kung Hans med ett antal privilegiebrev som var utställda av Christian I och vilka han nu ville ha bekräftade. Antvorskov kloster fick av Christian I rätten att uppbära:

*”Jordskyld, huspenninge, alle 40 marcke Sager og der forneden af deres egne vornede og Tjenere og alle de, paa deres Gods boende er, ihvor de det forgør, enten i Købstæder eller paa Landsbyer, paa Tinge eller uden; dertil al kongelig Ret med Hals og Haand at have over deres egne Tjenere og andre, som paa deres Gods boer”.*⁵⁰⁷

År 1461 lät Christian även beslagta de pengar som den påvlige avlatsinsamlaren *Marinus de Fregeno* hade låtit samla in i Sverige⁵⁰⁸ med argumentet att pengarna behövdes i Skandinavien. Christian var vid denna tid själv i ett mycket stort behov av pengar till följd av fortsatta unionsstrider med svenskarna. Behovet av nya pengar gjorde bland annat att Christian lät skriva ut nya skatter, något som ledde till nya uppror från böndernas sida. Omkring år 1466 ledde denna interna utveckling i Danmark till att ett fåtal större godsägare

⁵⁰⁴ Dipl. Chr. I, nr. 148

⁵⁰⁵ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 196

⁵⁰⁶ Kyrkohistorisk årsskrift LXVI, 1966

⁵⁰⁷ Rep. Dipl. Reg. Dan., II:V, nr. 9560

⁵⁰⁸ Acta Pont. Suec. I:II, nr. 1406

kunde samla stora delar av de danska godsen under sig. De många svåra åren under 1300-talets pestepidemier och lantbrukskriser och det tidiga 1400-talets unionsstrider gjorde att ett fåtal adliga familjer, såsom *Thott*, *Gyldenstierna* och *Rosenkrantz*, kunde samla mycket av den danska jorden under sin kontroll.⁵⁰⁹ Det var också dessa släkter som stod bakom många av donationerna till de danska johanniterklostren från och med 1460-talet och framåt.⁵¹⁰

Perioden 1467- 1522- en gyllene tidsålder för Johanniterorden i Skandinavien, men mot slutet av perioden började Reformationen att sprida sig i regionen och de två belägringarna av Rhodos ledde till förlusten av ordens högkvarter

Vid generalkapitlet i Rom år 1466 togs viktiga beslut om en ny konstitution inom Johanniterorden. En följd av denna konstitution blev att Johanniterordens stormästare *Raymundus Zacosta* år 1467 gav de skandinaviska johanniterna rätten att utse deras egen provinsprior. Bakgrunden till detta beslut är inte känd i detalj, men *Thomas Hatt Olsen* har, genom att hänvisa till ett brev som stormästaren *Zacosta* sände till priorn *Jens Brun* i Antvorskov år 1467, kunnat visa att beslutet togs av ordensledningen efter en tid av interna stridigheter inom provinsen Dacia.⁵¹¹ Rätten att utse deras egen provinsprior kom avsevärt att öka de skandinaviska johanniternas frihet. Åtgärden måste betraktas som närmast unik inom ordens medeltida historia, eftersom de olika ordensprovinserna ända fram till Reformationen annars var hårt knutna till ordensledningen. Det var konventet som normalt utsåg såväl högre ämbetsmän som visitatorer eftersom det var viktigt att dessa befattningar innehades av ordensbröder som stormästaren kunde lita på i fråga om exempelvis ekonomiska förehavanden. Vid mitten av 1400-talet blev det särskilt viktigt att provinserna sände in sina responsioner och andra avgifter till ordensledningen på Rhodos till följd av den turkiska expansion som ägde rum vid denna tid. Behovet av ekonomiska medel till försvaret av Rhodos ökade därför i takt med att öns läge nära den turkiska sydkusten blev alltmer utsatt.⁵¹²

Mot denna bakgrund kan det tyckas märkligt att bröderna i provinsen Dacia gavs ökad frihet under just denna tid, men rätten att utse deras egna provinspriorer var så pass viktig att år 1467 måste ses som begynnelsen på en ny epok inom ordens skandinaviska historia. Samma

⁵⁰⁹ Hørby 1980, sid. 193

⁵¹⁰ Ulsig 1968, sid. 213ff

⁵¹¹ Hatt Olsen 1961, sid. 320ff

⁵¹² Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 112ff

år sålde Tyska orden all sin jord i Sverige, en åtgärd som innebar slutet på en tvåhundraårig epok inom denna ordens skandinaviska historia.⁵¹³ Detta beslut inom Tyska orden, att sälja sin jord i Sverige och flytta från landet, gjorde att Johanniterorden år 1467 blev den enda kvarvarande religiösa riddarorden i Skandinavien. Detta innebar också att johanniterna efter år 1467 inte längre hade någon konkurrens från rivaliserande religiösa riddarordnar i regionen. De skandinaviska familjer som hade en tradition att donera pengar och jord, eller sända sina söner till en religiös riddarorden, kunde därför inte längre välja vilken orden de skulle gynna eftersom det nu bara fanns en sådan orden kvar i Skandinavien. Detta gör det berättigat att inleda en ny epok inom Johanniterordens skandinaviska historia år 1467.

De mest dramatiska händelserna inom Johanniterordens historia under perioden 1467- 1522 på ett internationellt plan utgjordes annars av de båda turkiska belägringarna av Rhodos åren 1480 och 1522. Den första av dessa belägringar var oerhört hård och den lilla johannitergarnison som lyckades förhindra ett muslimskt övertagande av ön led stora förluster. Ön intogs därför aldrig av den starka turkiska här som under flera månaders tid år 1480 belägrade ön.⁵¹⁴ Nyheten om att johanniterna hade lyckats försvara sitt högkvarter mot en numerärt sett överlägsen fiende spred sig snabbt över hela den kristna världen. Orden gjorde dessutom sitt bästa för att sprida historien om belägringen med hjälp av den nyuppfunna metoden att trycka böcker. Berättelsen om belägringen av Rhodos trycktes därför i ett stort antal upplagor, vilka sedan sändes till olika delar av Europa.⁵¹⁵ Till Skandinavien nådde historien om belägringen redan år 1482, då berättelsen trycktes i johanniterklostret i Odense, där en av Skandinaviens första tryckpressar hade installerats. Boken om belägringen kom därför att bli en av de absolut första böcker som trycktes i Danmark.⁵¹⁶ Det snabba spridandet av boken måste ses som ett uttryck för Johanniterordens egen propaganda i syfte att försöka öka ordens popularitet och intäkter i Europa. Det är därför intressant att det, åren närmast efter publiceringen av boken, märks en tendens till ett ökande antal donationer till många av de skandinaviska johanniterklostren.

Särskilt klostren i Antvorskov och Varne uppvisar åren efter belägringen av Rhodos år 1480 ett stort antal nya donationer. Antvorskov mottog exempelvis omkring 61 kända donationer

⁵¹³ Schröder & Wulff 1845, sid. 11ff

⁵¹⁴ Brockman 1969, sid. 58ff samt King och Luke 1967, sid. 85ff

⁵¹⁵ Guillaume Caoursins Beretning om Belejrigen af Byen Rhodos. En modern översättning till danska gjordes av Jacob Isager år 1982.

⁵¹⁶ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 353 samt Dahl 1970, sid. 167

omfattande totalt ca 86 gårdar (Diag. 50) och Varne mottog 116 kända donationer omfattande totalt ca 113 gårdar (Diag. 51). Liknande tendenser märks även i klostret i Viborg, vilket mottog 42 kända donationer om totalt 56 gårdar (Diag. 52), i Eskilstuna kloster, vilket mottog 20 kända donationer om totalt ca 20,5 gårdar (Diag. 53) och i Dueholm kloster, vilket mottog 48 kända donationer om totalt ca 56 gårdar (Diag. 54). Klostret i Odense uppvisar däremot inte någon liknande tendens eftersom detta kloster endast mottog 36 kända donationer om totalt ca 55 gårdar under samma period. Den största donationen till klostret i Odense på hela 10 gårdar gavs dessutom år 1467, dvs. 13 år innan belägringen ägde rum (Diag. 55). Detta kan tyckas märkligt med tanke på att det var i denna stad som berättelsen om belägringen trycktes för första gången i Skandinavien. Hur många av de nya donationerna till de skandinaviska klostren under denna period som är en följd av ordens förnyade popularitet efter försvaret av Rhodos år 1480 och hur många av donationerna som kan förklaras av andra orsaker är det dock svårt att uppskatta. Det är däremot rimligt att åtminstone en del av donationerna är en direkt följd av ordens målinriktade propaganda.

Sett till antalet donationer är det framför allt början av perioden 1467- 1522 som tycks utmärkas av de stabiliserade ekonomiska förhållanden som blev märkbara redan under den föregående perioden. Perioden 1467- 1522 utmärks därför av ett fortsatt stort antal nya donationer till så gott som samtliga skandinaviska johanniterkloster. Antvorskov mottog exempelvis enligt de bevarade skriftliga källorna många donationer under åren 1467- 1520, men efter ca år 1520 avtog sedan antalet donationer snabbt. Även i Viborg, Eskilstuna, Dueholm och Odense märks en avmattning av antalet nya donationer mot periodens slut. Tendensen med ett minskande antal donationer efter ca år 1520 har sannolikt sin grund i att intresset för att ge donationer till andliga stiftelser minskade över hela Västvärlden under 1500-talet. Såväl den framväxande renässansens intresse för konst och litteratur som exempelvis inkomstbringande expeditioner till Nya Världen sågs av det tidiga 1500-talets furstar med största sannolikhet som betydligt intressantare projekt än de gamla medeltida korsfararordnarna.

Då det gäller antalet donationer under perioden 1467- 1522 till såväl Varne som Eskilstuna kloster måste det även tilläggas att det under dessa år åter förekommer ett antal exempel i det bevarade skriftliga materialet på att olika privatpersoner blev upptagna vid dessa kloster i så kallad andlig delaktighet, utan att det nämns något om eventuella ekonomiska ersättningar till klostren. Detta skedde exempelvis 16 gånger mellan åren 1469- 1514 i Varne (Diag. 56), samt

Diagram 50: Donationernas antal och inbördes storlekar i Antvorskov 1467- 1522

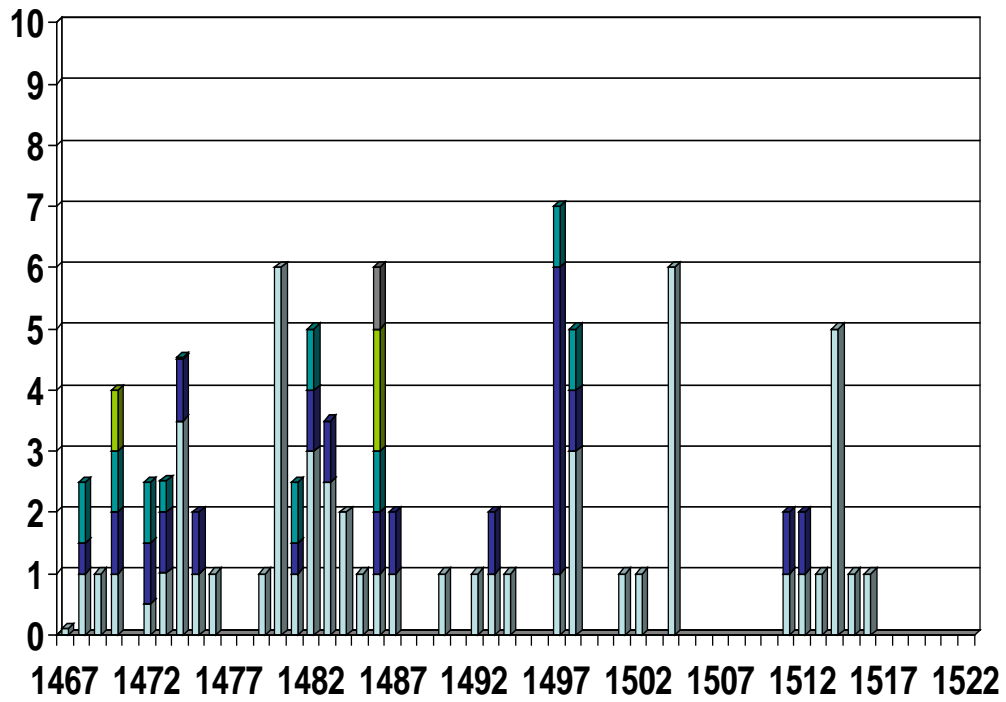

Diagram 51: Donationernas antal och inbördes storlekar i Varne 1467- 1522

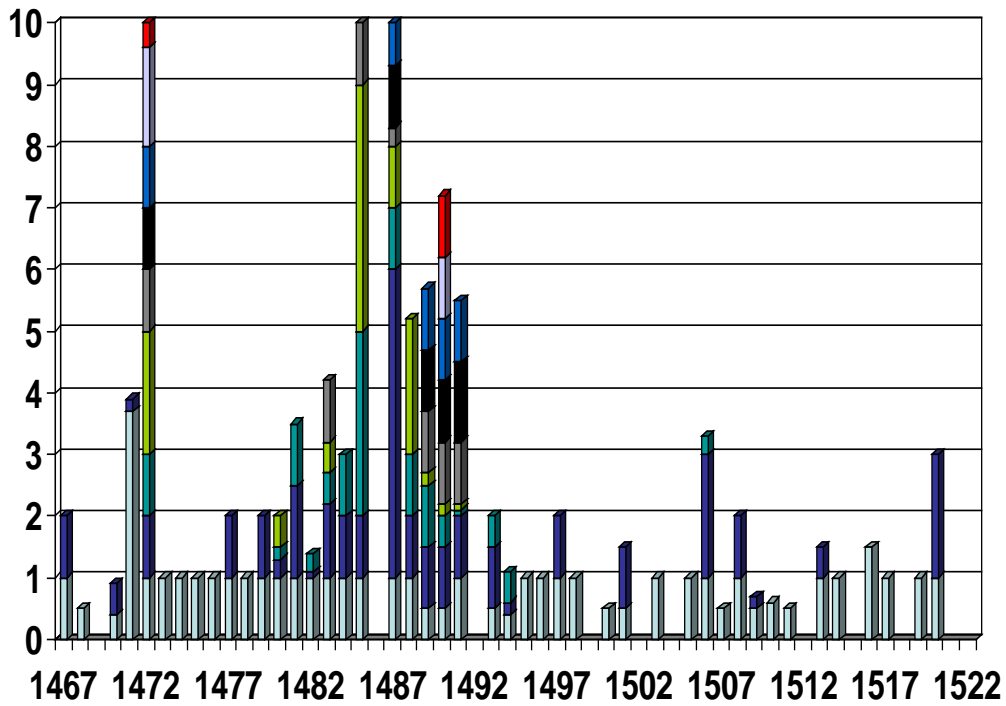

Diagram 52: Donationernas antal och inbördes storlekar i Viborg 1467- 1522

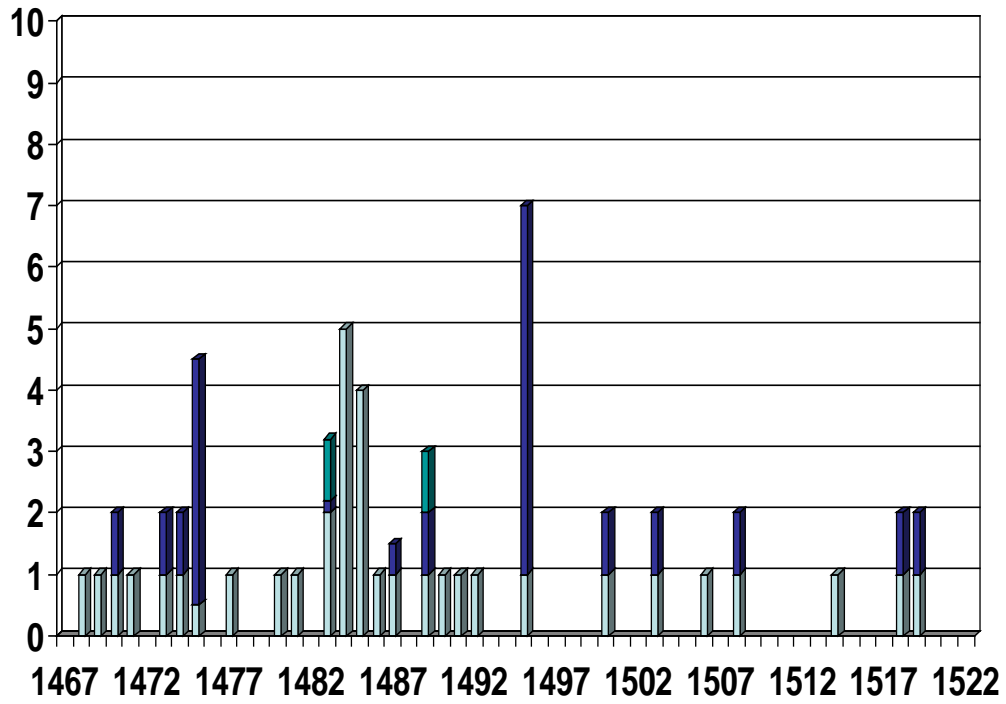

Diagram 53: Donationernas antal och inbördes storlekar i Eskilstuna 1467- 1522

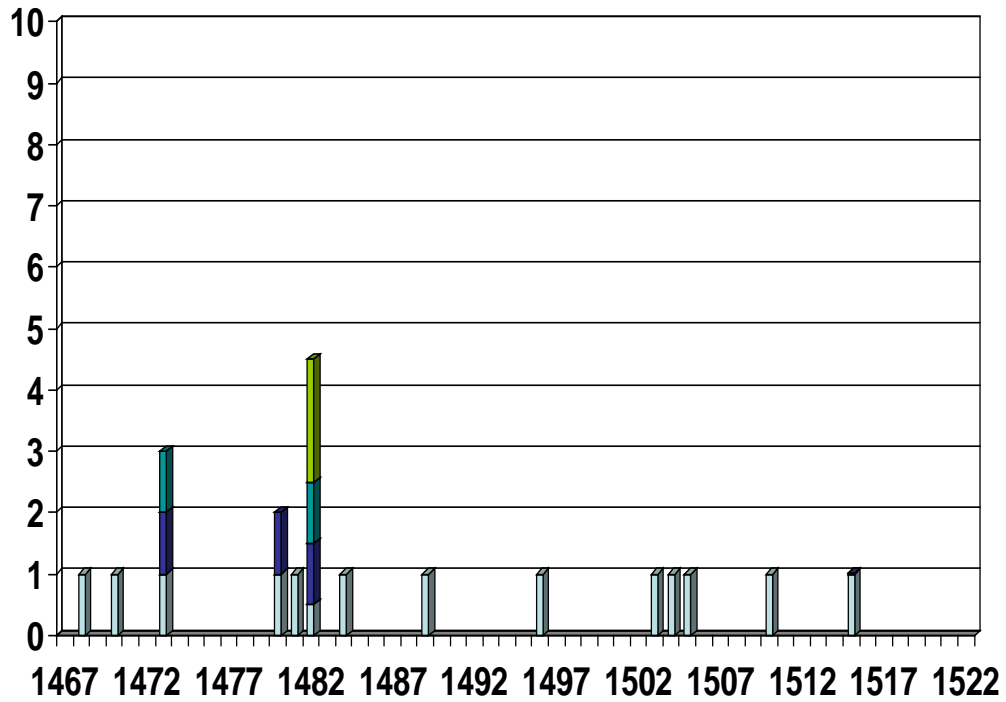

Diagram 54: Donationernas antal och inbördes storlekar i Dueholm 1467- 1522

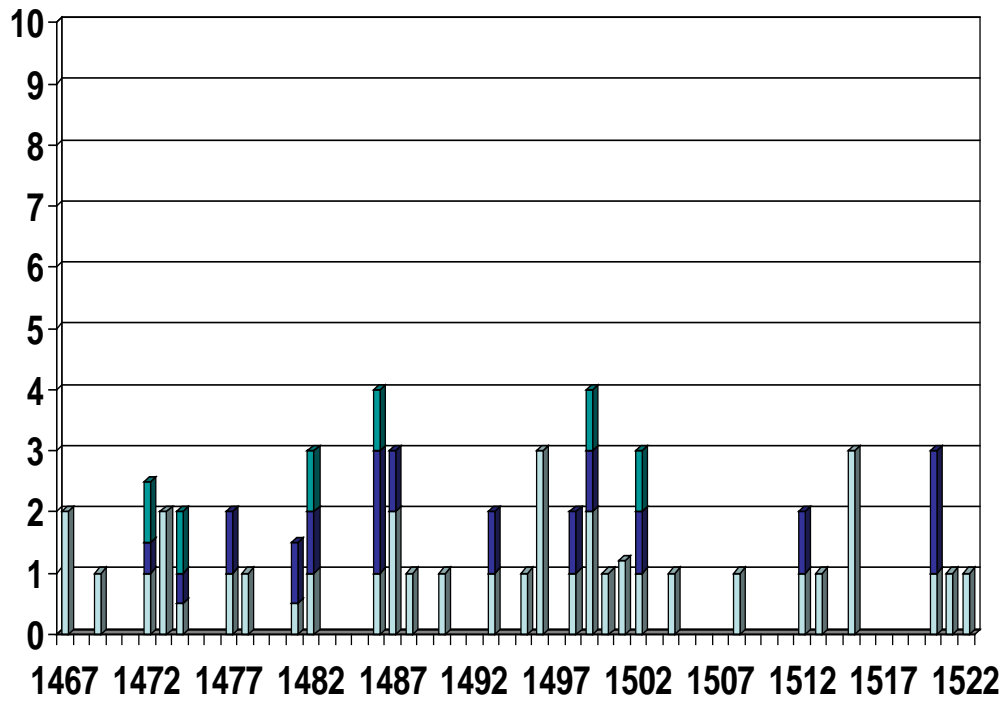
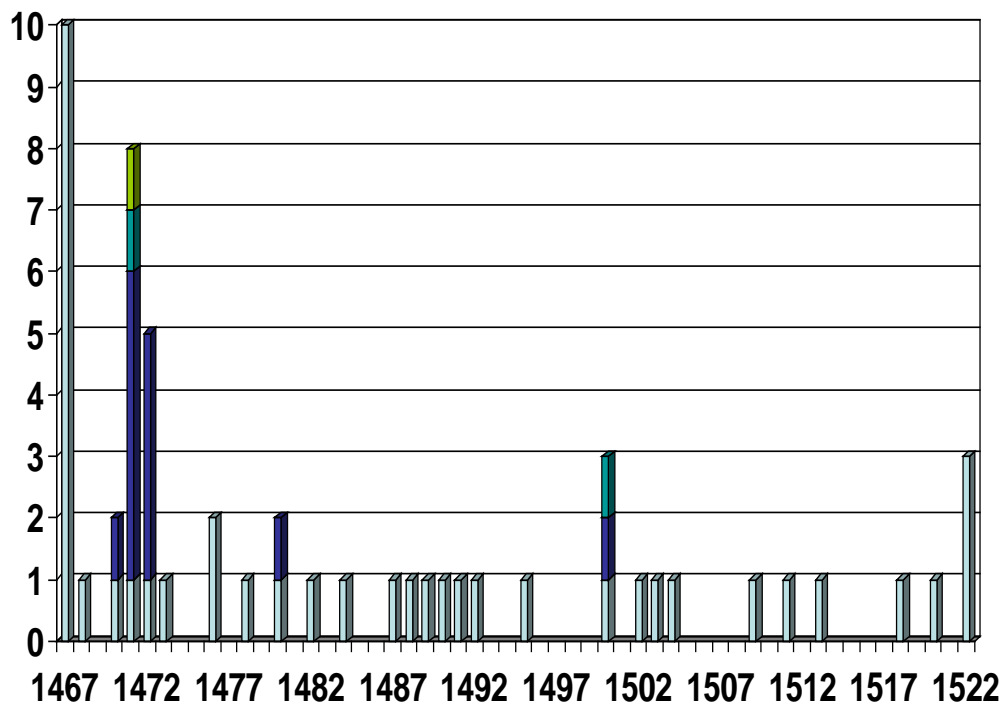

Diagram 55: Donationernas antal och inbördes storlekar i Odense 1467- 1522

20 gånger mellan åren 1469- 1519 i Eskilstuna (Diag. 57). Endast vid ett tillfälle, i Varne år 1496,⁵¹⁷ nämns uttryckligen en penninggåva till klostret i samband med utfärdandet av delaktighetsbrevet. Har sådana gåvor förekommit i samtliga de fall där delaktighetsbrev har utfärdats gör detta alltså att det faktiska antalet donationer till åtminstone Varne och Eskilstuna kan ha varit något större än vad som framgår av diagrammen. Har penninggåvor förekommit i samband med utfärdandet av de många delaktighetsbrev under denna period kan detta även ha varit en medveten strategi för att dra in ekonomiska medel till olika former av byggnadsprojekt i de skandinaviska johanniterklostren. De brev som omtalar byggnadsprojekt och de flesta delaktighetsbrev är nämligen till stora delar samtida. I både Antvorskov (Diag. 58), Varne (Diag. 59), Odense (Diag. 60), Dueholm (Diag. 61) och Viborg (Diag. 62) ser vi också ett ökande antal byten av olika jordar under denna period. Detta är sannolikt en naturlig följd av de många donationerna vid denna tid och bör därför ses som ett tecken på att klostren fört en aktiv godspolitik där man bytt bort mindre attraktiva jordar. Det är alltså rimligt att anta att sådana byten gjorts efter taktiska övervägningar med avsikten att effektivisera förvaltningen och förbättra ekonomin i de enskilda klostren.

Det tycks alltså vara så att antalet donationer till i princip samtliga skandinaviska johanniterkloster fortsatte att vara talrika under åtminstone den första hälften av denna period. Omkring år 1520 gick sedan antalet donationer ned dramatiskt till samtliga johanniterkloster. Dessa båda tendenser är därför kanske de mest iögonfallande som överhuvudtaget förekommer i de olika diagram som presenteras i detta arbete. Då det gäller den drastiska nedgången av antalet nya donationer till de skandinaviska johanniterna omkring år 1520 är det viktigt att överväga huruvida nedgången delvis kan ha berott på att nya administrativa rutiner infördes inom orden vid denna tid. Sådana förändringar skulle exempelvis ha kunnat innebära att donationerna började bokföras på ett nytt sätt. Inga tecken, såsom särskilda samlingar av donationsbrev till enskilda johanniterkloster, har dock påträffats i Skandinavien eller på kontinenten som antyder att en sådan administrativ förändring skulle ha ägt rum. Det lägre antalet bevarade donationsbrev från tiden efter ca år 1520 kan inte gärna heller förklaras med att de olika skandinaviska johanniterklostrens arkiv förstörts eftersom andra brev, som exempelvis försäljnings- och pantbrev, har bevarats. Detta gör det därför troligt att det faktiskt är fråga om en kraftig tillbakagång av antalet nya donationer till Johanniterorden i Skandinavien från och med 1520-talet. Detta förhållande, att antalet donationer under

⁵¹⁷ DN XXI, nr. 670

Diagram 56: Utgivande av delaktighetsbrev i Varne 1467- 1522

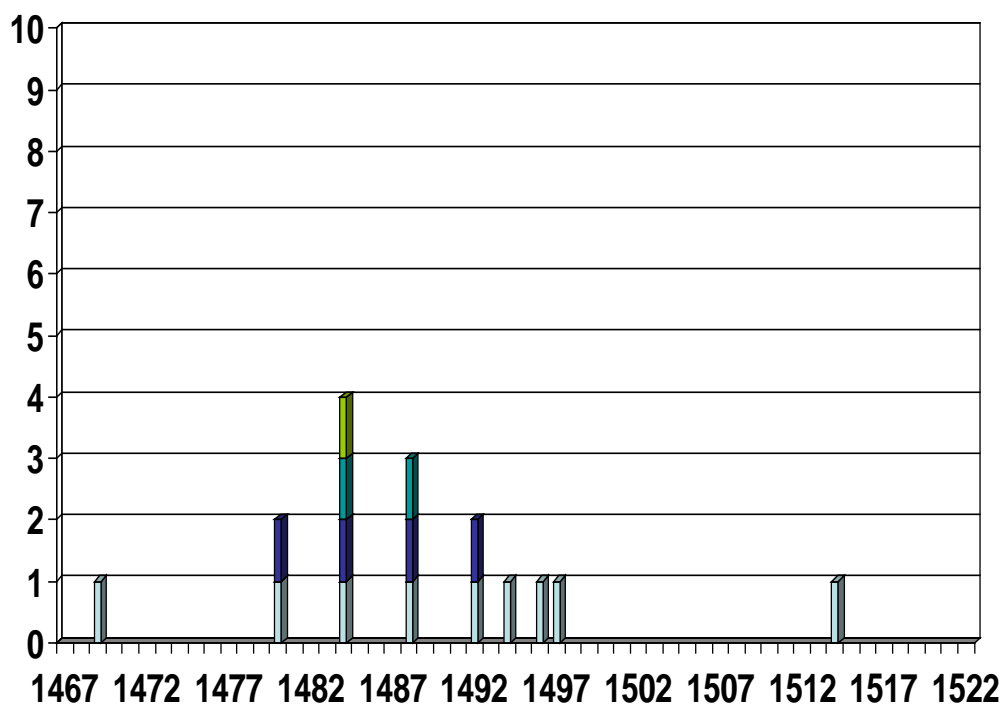

Diagram 57: Utgivande av delaktighetsbrev i Eskilstuna 1467- 1522

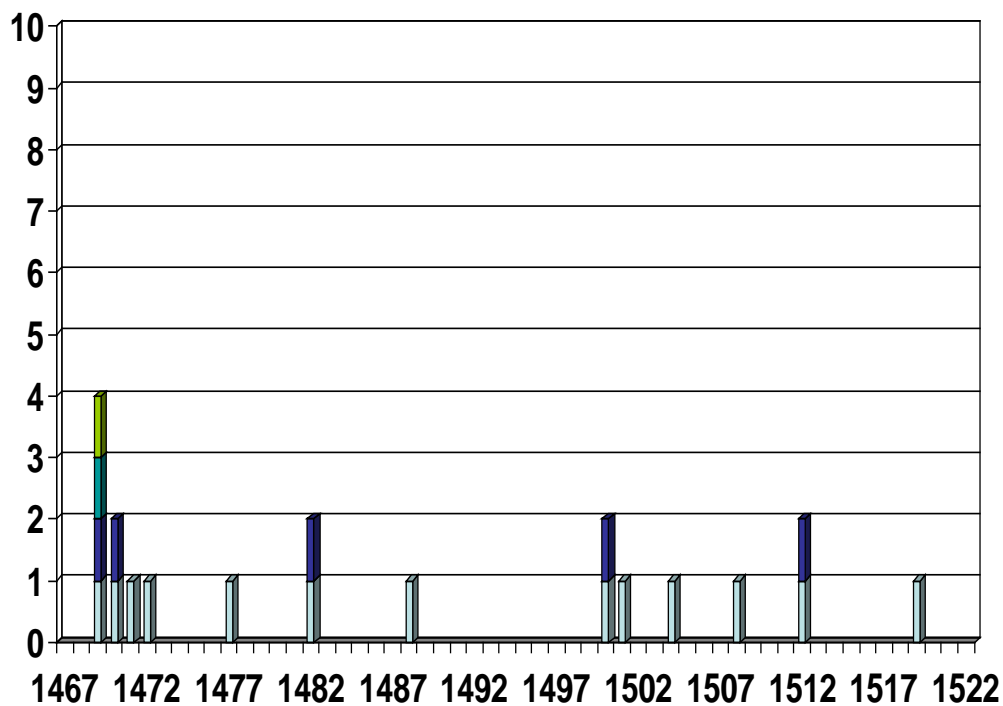

Diagram 58: Byten av gods gjorda i Antvorskov 1467- 1522

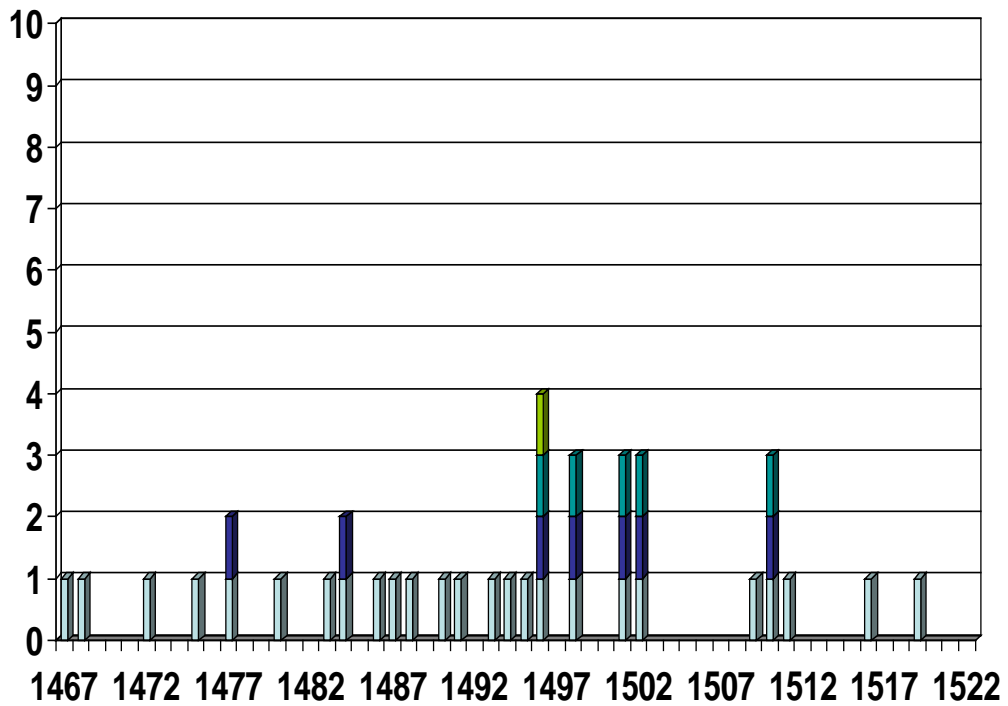

Diagram 59: Byten av gods gjorda i Varne 1467- 1522

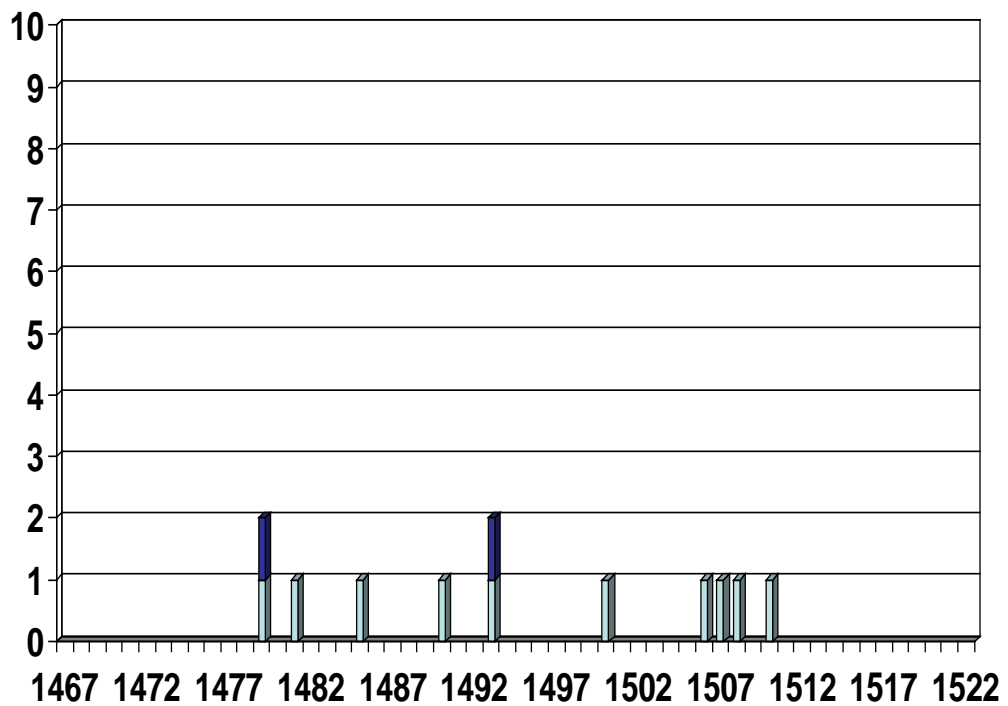

Diagram 60: Byten av gods gjorda i Odense 1467- 1522

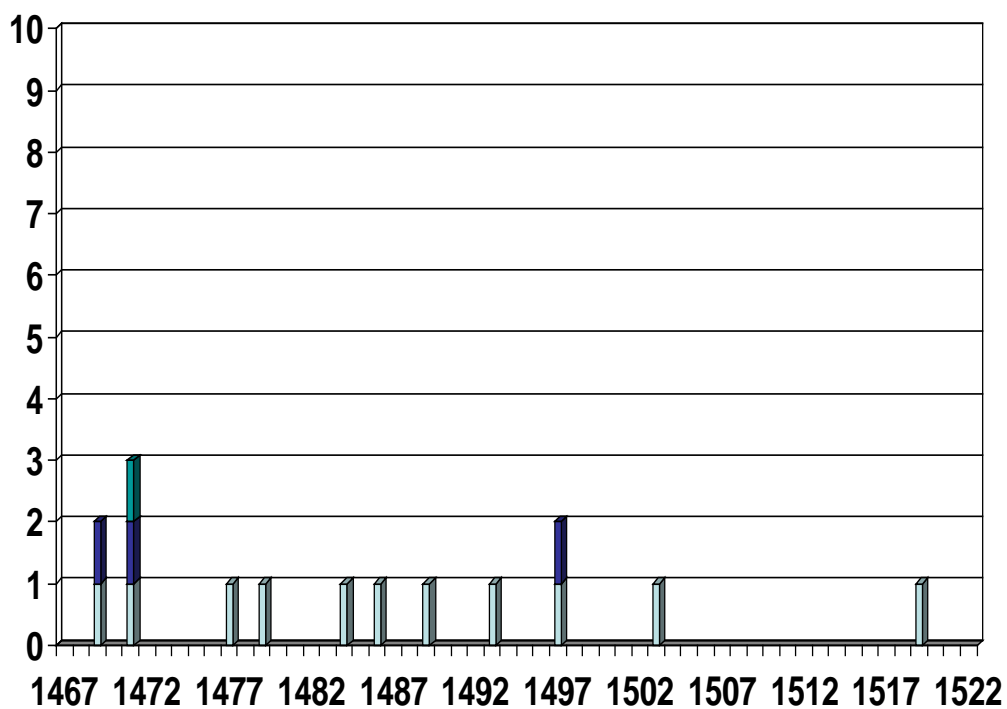

Diagram 61: Byten av gods gjorda i Dueholm 1467- 1522

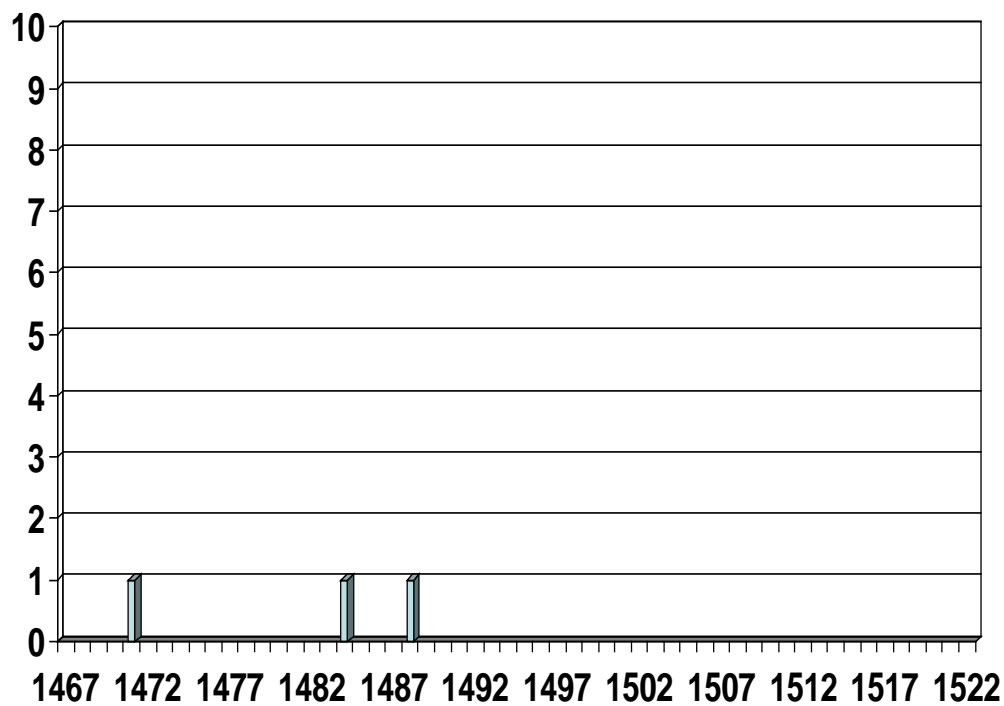
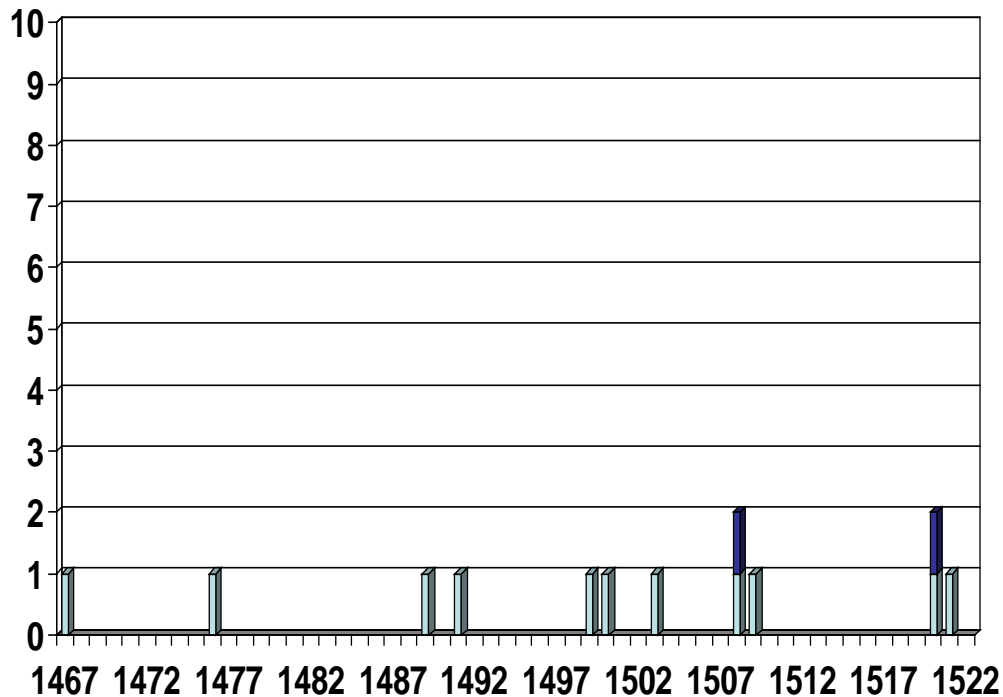

Diagram 62: Byten av gods gjorda i Viborg 1467- 1522

perioden 1467- 1522 först var högt för att sedan minska drastiskt, har aldrig visats inom den äldre forskningen utan där ser man istället som regel endast mindre exakta slutsatser som:

”Forholdene bedredes op igennem 15. Aarh.”.⁵¹⁸

”Naturligvis kunne der nu og da komme vanskelige tider for de danske klostre, men til gengæld betalte de til tider meget store beløb på én gang, således i 1433 1120 gylden. I 1463 var Dacia igen i restance med 700 gylden, men prior Niels Brun betalte 1465 og 1466 300 gylden”.⁵¹⁹

Alla former av donationer till Johanniterorden under denna period måste hur som helst ha varit välkomna tillskott i ordens skattkammare. Den omfattande förstörelse av befästningarna på Rhodos som belägringen år 1480 hade orsakat förvärrades ytterligare av en jordbävning det följande året. Detta gjorde att behovet av ekonomiska medel blev akut eftersom murarna nu var i så pass dåligt skick att de sannolikt inte skulle ha kunnat stå emot en ny attack av samma

⁵¹⁸ Lorenzen 1927, sid. 11

⁵¹⁹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 75

omfattning. Efter belägringen år 1480 och jordbävningen år 1481 förstärktes därför murarna kring Rhodos stad genom att de bland annat gjordes tjockare. Dessutom anlades betydligt bredare och djupare vallgravar kring murarna.⁵²⁰ Dessa åtgärder kunde dock inte förhindra att Rhodos slutligen intogs vid en ny turkisk belägring år 1522. Invasionen och förlusten av Rhodos år 1522 gjorde att Johanniterorden för en tid stod utan högkvarter och belägringen betecknar därför slutet på en drygt tvåhundra år lång epok inom ordens historia.⁵²¹ Förlusten av Rhodos år 1522 fick konsekvenser även för de skandinaviska ordensbröderna eftersom de nu inte längre kunde sända sina responsioner till denna ö. Hatt Olsen har kunnat visa att ingen korrespondens mellan ordensledningen och provinsen Dacia tycks ha bevarats i Johanniterordens arkiv på Malta från tiden efter förlusten av Rhodos.⁵²² Det är därför troligt att kontakten mellan ordensledningen och bröderna i provinsen Dacia var helt bruten mellan åren 1522- 1536.

Under perioden ca 1467- 1520 verkar den ekonomiska situationen ha varit som mest gynnsam i samtliga skandinaviska johanniterkloster. Detta visas även, såsom antyds i det från Reitzel-Nielsen ovan lånade citatet, av det faktum att de årliga responsionerna från och med 1460-talet och ett antal årtionden framåt tycks ha betalats in i rätt tid och i rätt omfattning till ordensledningen på Rhodos.⁵²³ Ett annat tecken på den expanderande ekonomin hos de skandinaviska johanniterna under 1400-talet är även att de nu började skaffa fler tomter och hus i städerna. Ett av syftena med denna strategi kan ha varit att försäkra sig om att man hade fastigheter i städerna där man kunde samla jordbruksprodukter och räntor i natura från sina omfattande jordegendomar i väntan på försäljning på städernas marknader. Ett exempel på en sådan fastighet kan vara den senmedeltida byggnad som påträffades vid arkeologiska undersökningar i Viborg under 1980-talet.⁵²⁴ En liknande funktion kan för övrigt ha fyllts av klosterfilialerna i Stockholm och Nyborg. Redan Magnus Wahlberg påpekade i sitt arbete från år 1997 att johanniterna i Eskilstuna fick fler tomter i de svenska städerna under senmedeltiden⁵²⁵ och Trond Svandal har kommit fram till en liknande slutsats i sitt arbete om Varne kloster från år 2006.⁵²⁶

⁵²⁰ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 146ff samt Brockman 1969, sid. 110

⁵²¹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 174f

⁵²² Hatt Olsen 1961, sid. 329f

⁵²³ Hatt Olsen 1961, sid. 321

⁵²⁴ Vedsø 1986, sid. 1ff

⁵²⁵ Wahlberg 1997, sid. 32

⁵²⁶ Svandal 2006, sid. 55

Ett annat tecken på den förbättrade ekonomiska situationen vid denna tid är att nya verksamheter började förekomma vid johanniterklostren. I Viborg nämns exempelvis en tegelgård, vilken enligt de skriftliga källorna skall ha tagits i bruk av klostret omkring år 1518⁵²⁷ och år 1476 hade klostret också köpt en kvarn.⁵²⁸ Vid Eskilstuna kloster nämns både en hytta och en bergtäkt i Bergslagen⁵²⁹ liksom kvarnar och smedjor.⁵³⁰ Även om delar av dessa verksamheter kan ha förekommit vid johanniterklostren redan tidigare är det först under den senare delen av 1400-talet som verksamheterna framstår som tydligare och mer varierade i de bevarade skriftliga källorna. Denna breddning av hantverksrelaterade aktiviteter märks även i det medeltida skandinaviska samhället i övrigt. I de danska städerna ökade antalet specialstyrken drastiskt under senmedeltiden och den ökande byggnationen i kyrkorna ledde till en större distribution av dopfuntar och kyrkklockor.⁵³¹

Vid ett kyrkligt provinskoncilium, vilket hölls i *Arboga* år 1474 i syfte att reglera förhållandena mellan Katolska kyrkan och klosterordnarna, togs ett beslut om att johanniterna i Eskilstuna skulle förbjudas att gå från dörr till dörr och organisera insamlingsställen vid kyrkorna för att dra in ekonomiska medel, såvida de inte kunde uppvisa privilegiebrev med tillstånd för denna insamlingsverksamhet. Johanniterna förbjöds vid samma tillfälle att urskillningslöst utdela de ovan omtalade broderskapsbrevens om så kallad andlig delaktighet.⁵³² År 1493 får vi sedan veta att de svenska biskoparna vädjade till påven *Alexander VI* om att johanniternas privilegier skulle inskränkas.⁵³³ Dessa åtgärder bör ses som tecken på att de svenska johanniterna vid denna tid, åtminstone i den svenska kyrkans ögon, hade fått alltför förmånliga privilegier. Det är alltså perioden ca 1467- 1520 som framstår som särskilt gynnsam utifrån de bevarade skriftliga källorna eftersom vi efter ca år 1520 ser att antalet donationer till de skandinaviska johanniterklostren återigen minskade snabbt. Andra skandinaviska forskare har på en mer lokal nivå kommit fram till liknande slutsatser, men de har inte sett att denna tendens förekommit hos flera av johanniterklostren.⁵³⁴ I början av 1500-talet tycks även nivån på responsionerna ha höjts, vilket ledde till att johanniterna i provinsen Dacia blev tvungna att lämna ifrån sig en större del av sina årliga inkomster till

⁵²⁷ ÆdA II, sid. 391, nr. 1-6

⁵²⁸ Rep. Dipl. Reg. Dan., II:II, nr. 3956

⁵²⁹ DS Huvud Kart., nr. 33360

⁵³⁰ Hellberg 1919, band I, sid. 33

⁵³¹ Hybel & Poulsen 2007, sid. 259ff

⁵³² Eskilstuna Historia, band 1, sid. 250

⁵³³ DS Huvud Kart., nr. 32964

⁵³⁴ Svandal 2006, sid. 36ff

ordensledningen.⁵³⁵ Mot periodens slut ser vi dessutom andra tecken på ekonomisk tillbakagång hos de skandinaviska johanniterklostren. Denna situation tycks dock ha bemötts på olika sätt i de olika klostren.

I Antvorskov ser vi ett kraftigt ökande antal köp av nya jordar under perioden (Diag. 63). Denna period med omkring 40 kända köp av ny jord tycks alltså ha inletts vid en tid då antalet donationer till klostret fortfarande var många till antalet. Det faktum att man köpte mycket jord i Antvorskov under dessa år är ett tecken på att det inte tycks ha rått någon brist på kontanta medel i Antvorskov, men i början av nästa period gick antalet köp snabbt ned. Någon liknande trend är dock inte synlig hos de övriga johanniterklostren vid denna tid eftersom dessa endast tycks ha köpt jord vid ett fåtal tillfällen efter år 1500. Kanske skall därför detta förhållande tolkas så att det endast var Antvorskov som var tillräckligt rikt för att kunna möta trenden av ett minskande antal nya donationer med egna stödköp. Det faktum att perioden av intensivt köpande av jord från Antvorskovs sida tycks ha upphört omkring år 1522 kan i så fall tyda på att även detta mäktiga kloster till sist tvingades anpassa sig till den nya ekonomiska verkligheten. Även om Eskilstuna, Varne och Dueholm kloster köpte enstaka jordar under denna period tycks dessa köp ha upphört under den senare delen av perioden. Den sista gången vi finner en uppgift om köp av jord i Eskilstuna kloster i en bevarad skriftlig källa är år 1503 (Diag. 64). I Varne och Dueholm tycks jordköpen helt upphöra efter år 1517 (Diag. 65) och (Diag. 66).

På samma sätt tycks pantsättningar av jord från olika privatpersoner i utbyte mot pengar ha varit förhållandevis vanligt förekommande i de olika skandinaviska johanniterklostren under början av perioden 1467- 1522. Denna typ av pantsättningar upphör dock mot slutet av perioden och inträffade enligt de bevarade källorna sista gången i Antvorskov år 1520 (Diag. 67), i Odense år 1502 (Diag. 68), i Dueholm år 1515 (Diag. 69) och i Viborg år 1505 (Diag. 70). Det faktum att såväl jordköp som pantsättningar från privatpersoner i utbyte mot pengar helt tycks ha upphört mot slutet av perioden bör sannolikt ses som tecken på att det under 1500-talets första decennier inträffade en ny tid av ekonomiska problem vid många av de skandinaviska johanniterklostren. Det faktum att johanniterna inte tycks ha varit den enda religiösa orden som drabbades av denna utveckling mot medeltidens slut visas bland annat av *Martin Berntson* i hans avhandling från år 2003.

⁵³⁵ Hatt Olsen 1961, sid. 313

Diagram 63: Köp av gods i Antvorskov 1467- 1522

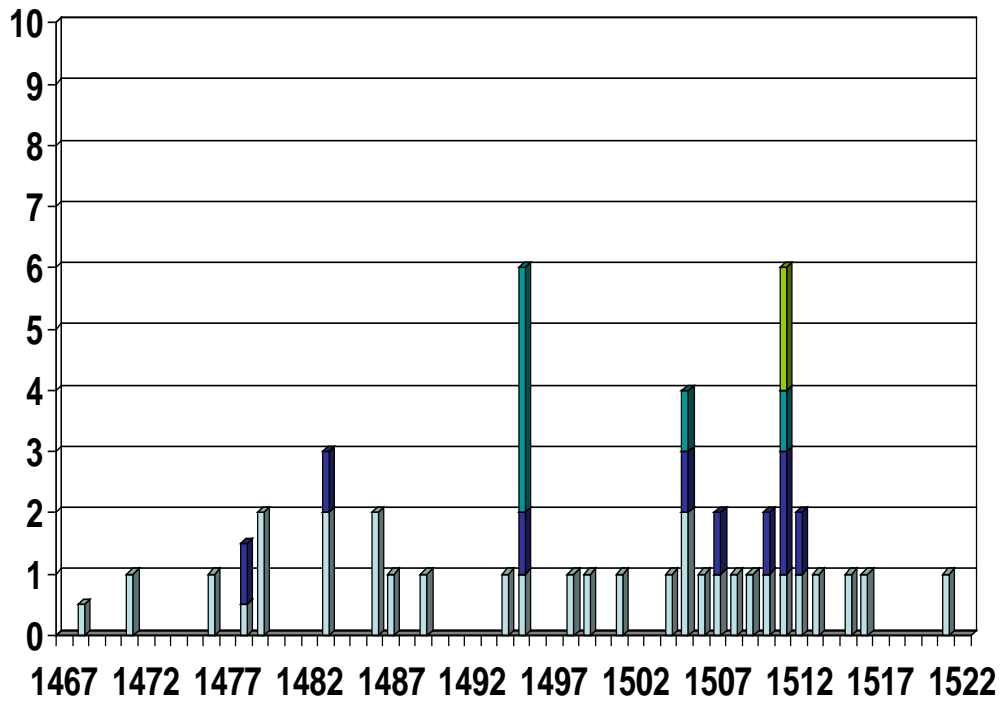

Diagram 64: Köp av gods i Eskilstuna 1467- 1522

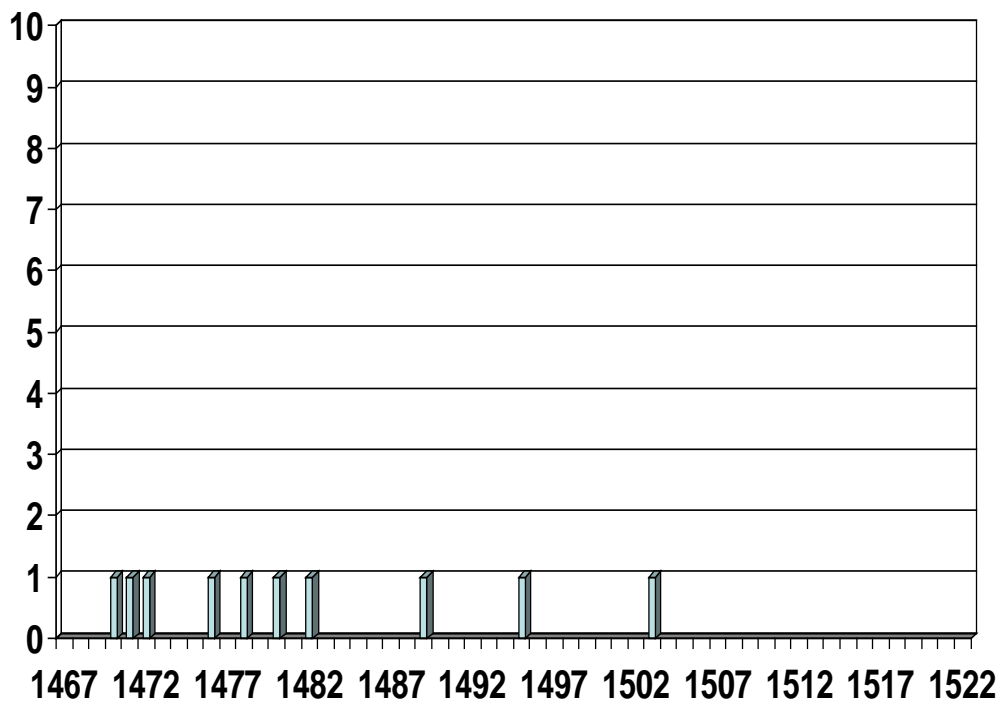

Diagram 65: Köp av gods i Varne 1467- 1522

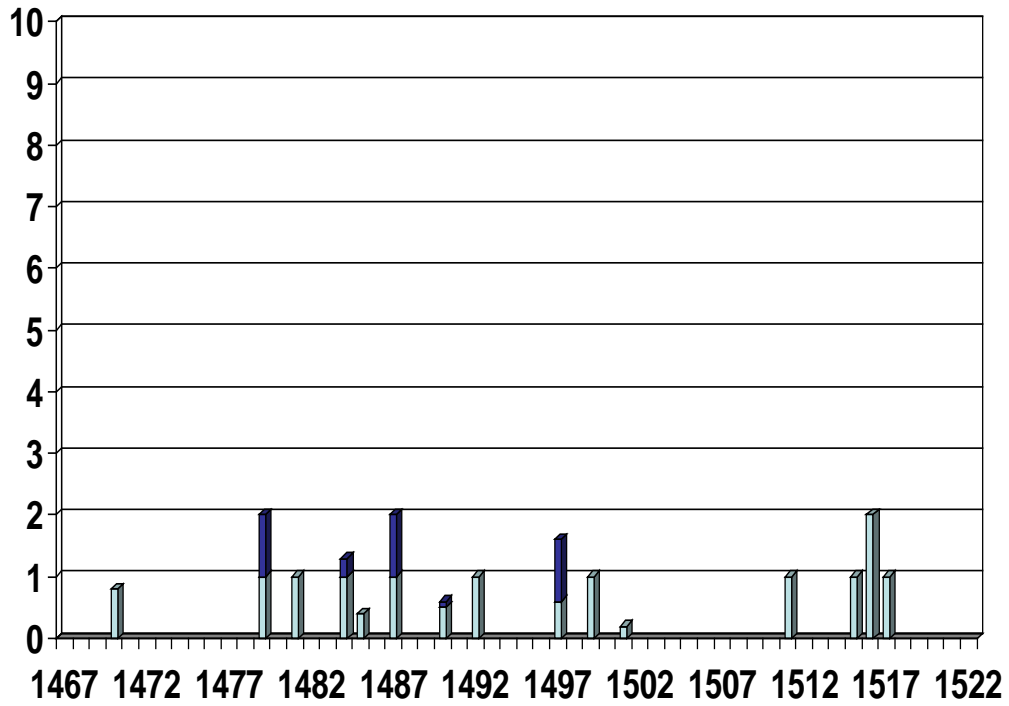

Diagram 66: Köp av gods i Dueholm 1467- 1522

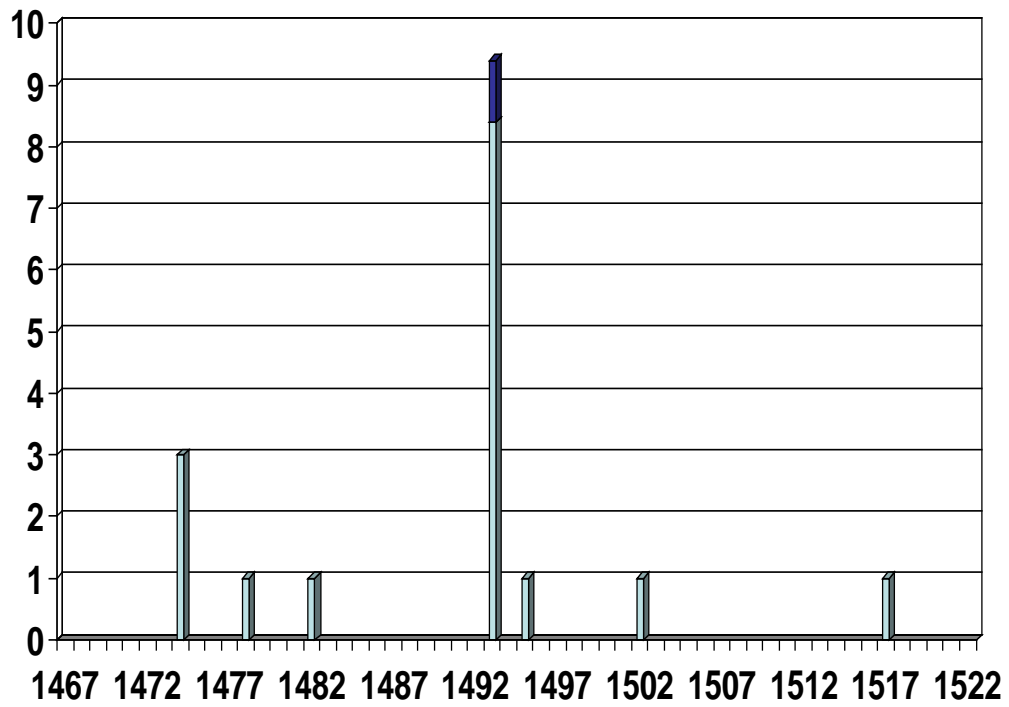

Diagram 67: Pantsättningar av gods till Antvorskov i utbyte mot pengar 1467- 1522

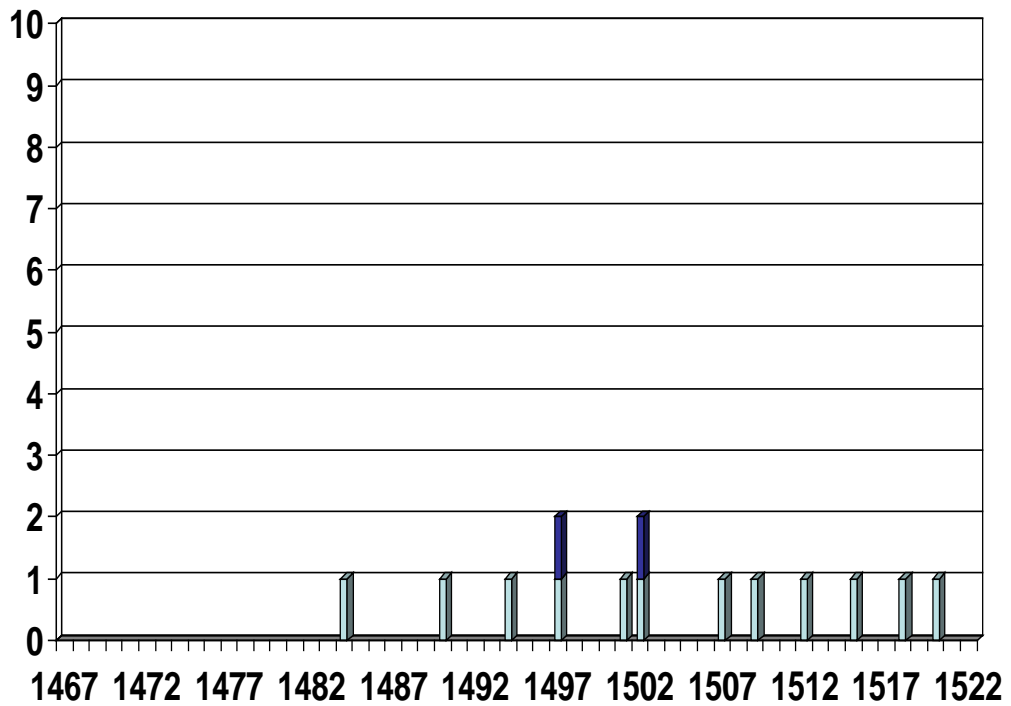

Diagram 68: Pantsättningar av gods till Odense i utbyte mot pengar 1467- 1522

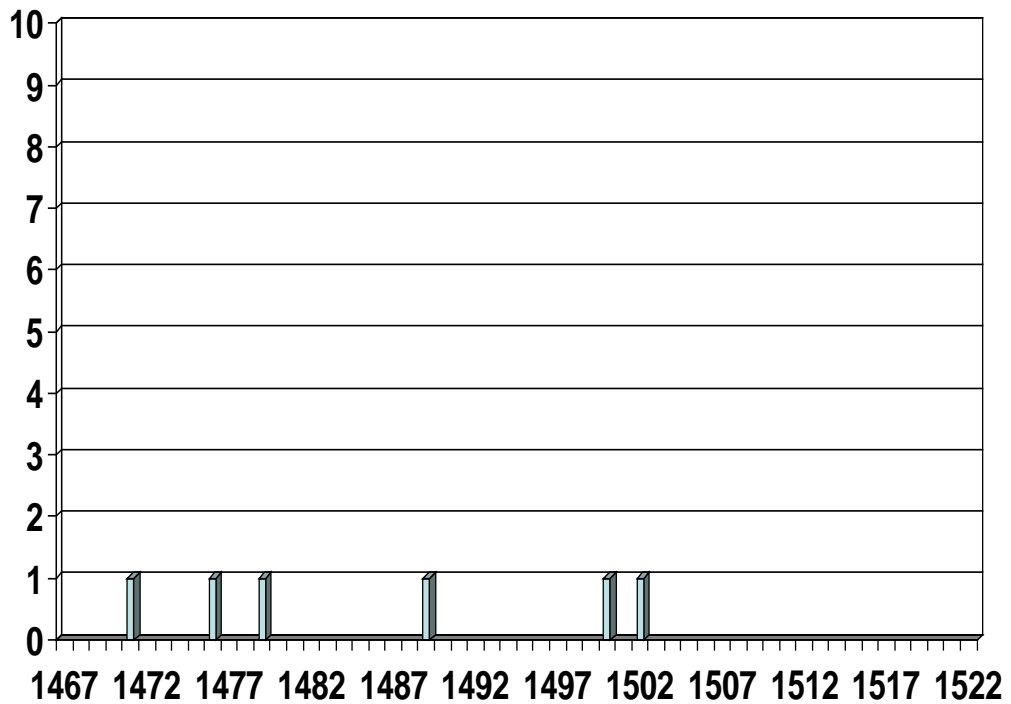

Diagram 69: Pantsättningar av gods till Dueholm i utbyte mot pengar 1467- 1522

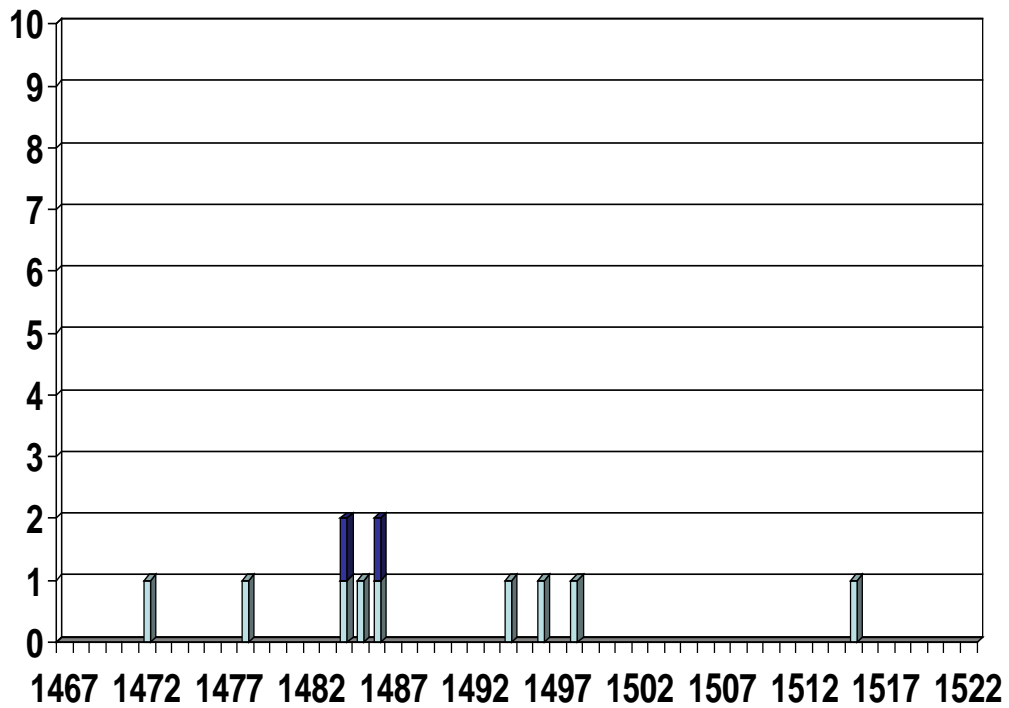
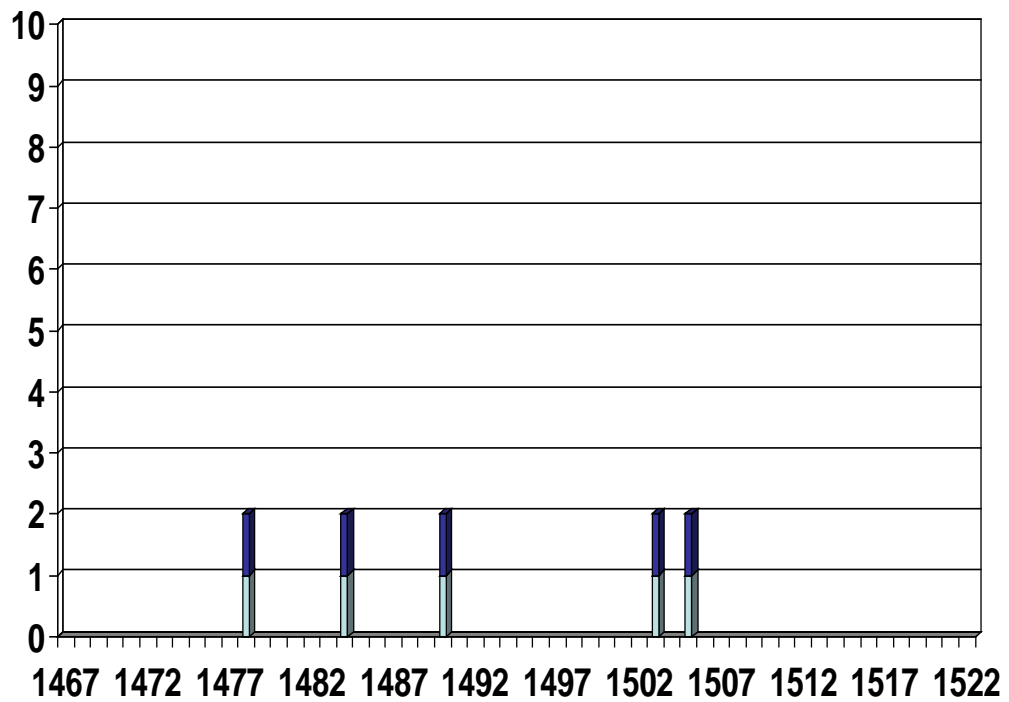

Diagram 70: Pantsättningar av gods till Viborg i utbyte mot pengar 1467- 1522

Berntson menar exempelvis att:

”Det kan dock konstateras att flera kloster och konvent vid slutet av medeltiden hade eldhärjats samt att vissa kloster klagade över fattigdom”.⁵³⁶

Även om sådana tecken på förfall och ekonomisk stagnation inte märks i johanniterklostren förrän under perioden 1523- 1536 kan vi konstatera att det, endast få år efter den sista kända pantsättningen till Antvorskov, finns exempel på att johanniterbröderna själva åter började pantsätta klostrets jord. Detta är intressant eftersom det enligt det bevarade skriftliga materialet knappt tycks ha förekommit några pantsättningar av jord vid Antvorskov överhuvudtaget sedan slutet av 1300-talet. Inledningen på en mer sammanhängande period av nya pantsättningar av klostrets jord är dock synlig från och med ca år 1520 (Diag. 71) och trenden blir tydligare under den nästkommande perioden 1523- 1536. Detta kan ses som ett tecken på att klostret under 1520-talet började få nya ekonomiska problem. Det är i detta sammanhang även intressant att notera att de sista kända tillfällena då man löste äldre panter tycks ha inträffat i Odense år 1479 och i Antvorskov år 1485. Det är också intressant att vi under denna period återigen ser nya exempel på utarrenderingar av gods vid Antvorskov kloster. Under perioden 1467- 1522 är fem utarrenderingar av gods kända från det bevarade skriftliga materialet (Diag. 72). Dessa utarrenderingar har sannolikt, i synnerhet mot slutet av perioden, givit välbehövliga extra intäkter till klostret.

Det faktum att nya problem hade börjat uppstå för de danska johanniterna omkring år 1520 visas även genom att bröderna i Viborg detta år klagade över att gårdar i *Synderup*, *Høberg* och *Elfsborg* hade tagits från klostret.⁵³⁷ Detta är det äldsta exempel jag har kunnat finna på att gods beslagtogs från de skandinaviska johanniterklostren under reformationstiden. Det är intressant att detta tycks ha skett i just Viborg eftersom denna stad tidigt blev ett fäste för protestantismen. *Hans Tausen*, en av de främsta förespråkarna för den protestantiska läran i Danmark, var exempelvis verksam som predikant i just denna stad. I detta sammanhang är det också intressant att Tausen hade påbörjat sin karriär inom den Katolska kyrkan som johannitermunk i Antvorskov kloster omkring år 1510. Då hans predikningar blev alltmer protestantiska till sin karaktär uteslöts han dock ur Johanniterorden. År 1533 blev han även

⁵³⁶ Berntson 2003, sid. 60

⁵³⁷ ÆdA II, sid. 380. Nr. 11

Diagram 71: Antvorskov pantsätter gods 1467- 1522

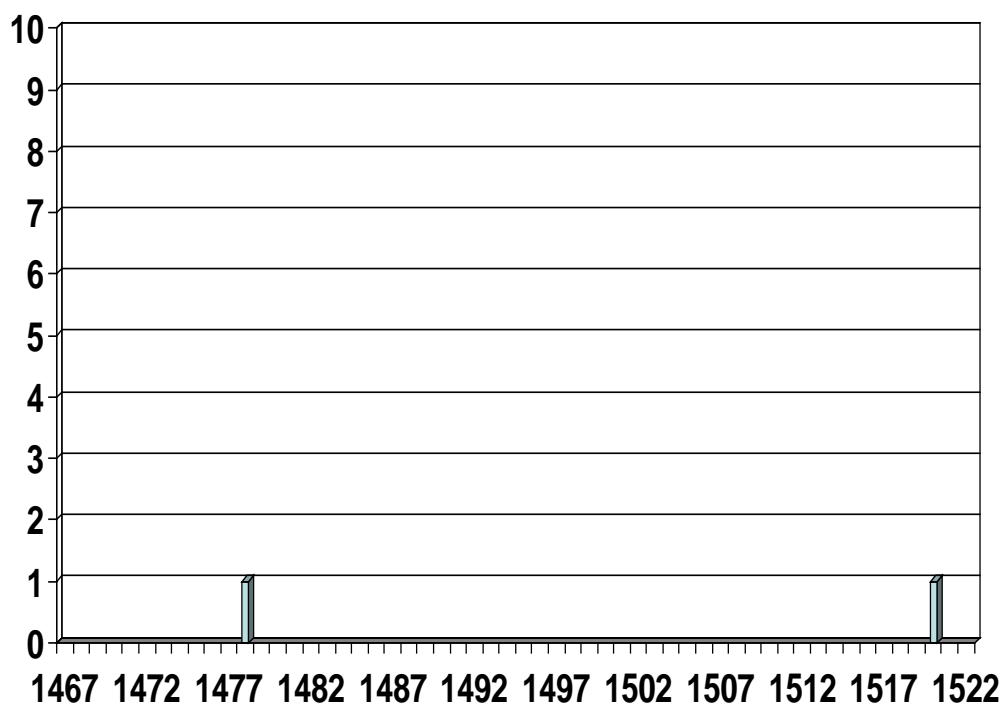
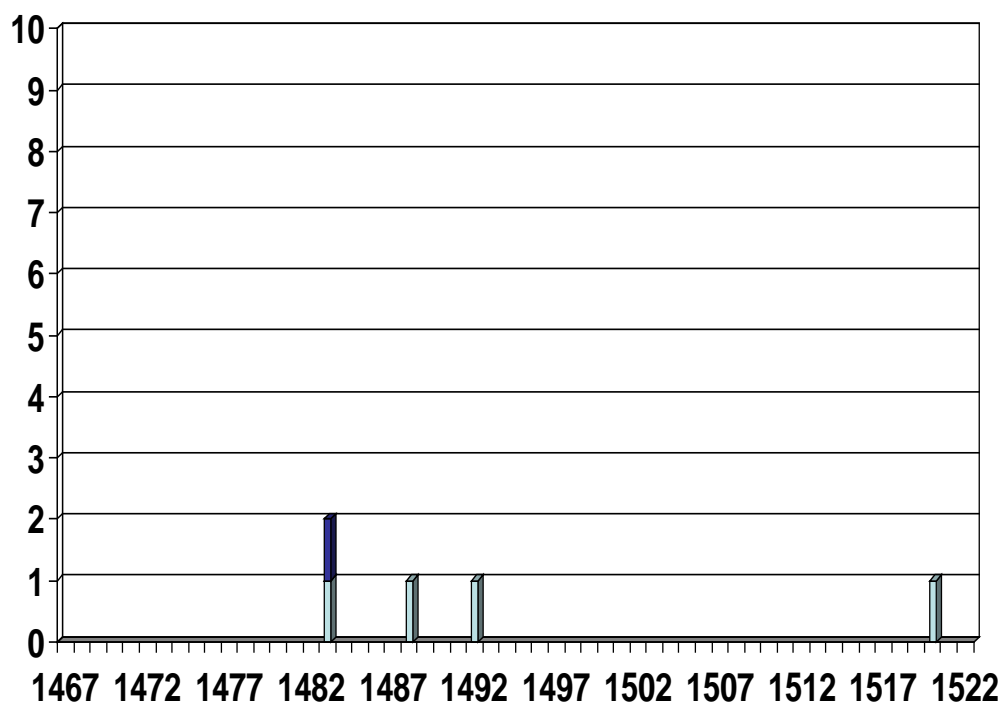

Diagram 72: Uthyrningar av gods i Antvorskov 1467- 1522

för en tid förvisad från Själland på grund av sina religiösa ståndpunkter.⁵³⁸ De tidiga förskingringarna av gods från johanniterklostret i Viborg, endast tre år efter det att *Martin Luther* hade proklamerat sina teser om hur den Katolska kyrkan skulle reformeras, tyder på att de nya idéerna spred sig snabbt över norra Europa.

De skandinaviska johanniterklostren spelade förmodligen, precis som under den föregående perioden, en viktig roll i de fortsatta unionsstrider som förekom i Skandinavien under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet. Christian I arbetade under hela sin tid som regent för att hålla samman den nordiska unionen och händelser som slaget vid *Brunkeberg* år 1471 visar tydligt att han inte tvekade att använda vapenmakt för att uppnå sina mål. Christian I's resa på kontinenten åren 1474- 79 gjordes exempelvis till viss del för att försöka finna bundsförvanter till sin unionspolitik. Då kungen nådde Rom förmådde han bland annat påven att ge honom rätten att utse framtida medlemmar av domkapitlet i både Danmark och Sverige och därmed även makten att påverka de framtida biskopsvalen i de båda länderna. Vid samma tillfälle fick han även tillstånd av påven att grunda *Köpenhamns universitet*, vilket år 1478 blev Danmarks första universitet. I Sverige hade dessutom Uppsala universitet grundats året innan och då det fanns många medlemmar av både den internationella⁵³⁹ och den skandinaviska⁵⁴⁰ delen av Johanniterorden som hade magister- och doktorsgrader från olika europeiska lärosäten är det möjligt att åtminstone några johanniterbröder varit verksamma vid dessa båda nygrundade skandinaviska universitet.

År 1491 får vi veta att *Sten Sture d. ä.*, som år 1470 hade utropats till svensk riksföreståndare vid Karl Knutssons död, uppehöll sig på *Gripsholm slott* för att påminna invånarna i Rekarne socken om att landborna under Eskilstuna kloster var skyldiga att betala tionde till prästerskapet.⁵⁴¹ Varför bönderna under klostret hade vägrat att betala denna tionde framgår inte av brevet, men i ett brev som rör samma tvist från den 14 mars 1492 får vi veta att också biskop *Kort Rogge* i Strängnäs, under hot om bannlysning, försökte få bönderna att betala samma tionde.⁵⁴² I ett brev från den 16 mars samma år uppmanade biskop Rogge kyrkoherden *Anders* i *Stenkvista* att genomföra bannlysningen av de bönder som inte hade betalat tionden

⁵³⁸ Schwarz Lausten 1999, sid. 36

⁵³⁹ Luttrell 1966a, sid. 137ff och Luttrell 1965, sid. 449ff

⁵⁴⁰ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 319f

⁵⁴¹ DS Huvud Kart., nr. 32682

⁵⁴² DS Huvud Kart., nr. 32728

inom loppet av en vecka.⁵⁴³ I ett brev från den 17 april 1492 får vi dock veta att tionden ännu inte är betald, trots hotet om bannlysning.⁵⁴⁴ År 1493 får vi också veta att johanniternas förehavanden hade föranlett den nye danske kungen, Christian I's son *Hans*, att sända domprosten av *Roskilde* till *Moskva* samtidigt som han började rusta till krig mot Sverige.⁵⁴⁵ I ett försök att medla i tvisten utsåg kapitlet i Strängnäs en viss doktor *Ragvaldus*, de båda strängnäskanikarna *Karolus Andree* och *Nicolaus Bang* samt *Olaus Bure*.⁵⁴⁶ Ett antal brev från år 1494 visar dock att tvisten detta år ännu inte var löst.⁵⁴⁷ Först den 28 april 1495 avgjordes tvisten genom medling av ärkebiskopen i Uppsala. Medlingen ledde dessvärre till att Eskilstuna-bröderna förlorade striden. Somliga forskare har menat att brödernas stöd till Sten Sture d. ä. bidrog till att de förlorade tvisten eftersom Sture hade en egen konflikt med ärkebiskopen.⁵⁴⁸

Denna händelse visar på de svenska johanniternas stora inflytande under 1490-talet. Johanniterna skulle till och med ha skrutit över att de och deras egendom stod i beskydd av några av rikets högsta adelsmän, exempelvis självaste Sten Sture.⁵⁴⁹ En möjlig tolkning av denna episod är därför att klostret i Eskilstuna var mån om att böndernas pengar inte skulle tillfalla en mer danskvänlig falang inom den Katolska kyrkan, som de svenska bröderna inte själva sympatiserade med. Detta visar i så fall att johanniterna i Eskilstuna tog en i högsta grad aktiv del i unionsstridigheterna med Danmark. *Bror Erik Ohlsson*, *David Damell* och *Christer Ericsson* menar till och med att kontakten mellan Antvorskov och Eskilstuna var helt bruten från slaget vid Brunkeberg fram till Reformationen.⁵⁵⁰

År 1497 fick Sten Sture d. ä. vid en riksdag i *Västerås* genomdrivet att ingen utländsk furste någonsin skulle kunna bli kung över Sverige. En falang av de svenska adelsmännen fann dock Sten Sture alltför mäktig och avsatte honom därför som svensk riksföreståndare. Denna interna splittring mellan stormännen i Sverige gjorde att kung Hans av Danmark nu såg en möjlighet att återerövra Sverige och lyckades snart, genom att leda en armé in i Sverige från Skåne och med viss hjälp av unionsvänliga svenska stormän, ta kontroll över stora delar av landet mellan åren ca 1497- 1501. Sten Sture d. ä. tvingades nu att erkänna Hans som svensk

⁵⁴³ DS Huvud Kart., nr. 32729

⁵⁴⁴ DS Huvud Kart., nr. 32744

⁵⁴⁵ DS Huvud Kart., nr. 32999

⁵⁴⁶ DS Huvud Kart., nr. 33030

⁵⁴⁷ DS Huvud Kart., nr. 33065 och 33086

⁵⁴⁸ Eskilstuna Historia, band 1, sid. 264

⁵⁴⁹ Eskilstuna Historia, band 1, sid. 263f

⁵⁵⁰ Eskilstuna Historia, band 1, sid. 261

kung och år 1499 kunde Hans därför till sist bli krönt som ny unionskung. Den nordiska unionen blev genom denna handling ännu en gång återupprättad. Hur de svenska johanniterna reagerade på denna händelse framgår inte av de bevarade skriftliga källorna. Vi vet däremot att den nyupprättade unionen inte blev särskilt långvarig eftersom de svenska stormännen lyckades enas och år 1501 på nytt kunde utse Sten Sture d. ä. till svensk riksföreståndare.

Unionsstridigheterna blossade nu upp på nytt och det är därför intressant att såväl klostret i Eskilstuna som, det av Sten Sture d. ä. år 1479 grundade, Kronobäck johanniterkloster var involverade i dessa nya unionsstridigheter under början av 1500-talet. År 1508 får vi veta att *Hemming Gad* meddelade den svenske adelsmannen *Svante Nilsson*, vilken blivit ny svensk riksföreståndare vid Sten Sture d. ä's död år 1504, att delar av den militära styrka som leddes av *Nils Broms* och *Bengt Brunsson* i Kalmar hotade att åka upp till Stockholm. Detta skulle enligt brevet försvaga den militära närvaron i Kalmar avsevärt. För att ersätta soldaterna skulle istället allmoge från *Norra* och *Södra Møre* i Småland värvas för att strida mot danskarna.⁵⁵¹ Eftersom det är känt att såväl Eskilstuna som Kronobäck kloster ägde mycket jord i Småland⁵⁵² är det möjligt att åtminstone delar av dessa båda klostres bönder värvades som soldater vid detta tillfälle. Detta skulle ha varit naturligt eftersom Kronobäck kloster låg på den svenska sidan om gränsen och dessutom tycks ha sympatiserat med de unionskritiska svenska stormännen. I samma brev får vi dessutom veta att Nils Broms hade tagit emot Svante Nilsson i just Kronobäck då denne hade kommit till Småland efter Sten Sture d. ä's död. Av brevet framgår det slutligen också att Svante Nilsson en gång hade varit i Eskilstuna kloster för någon form av politiska diskussioner, men det framgår tyvärr inte vilken betydelse dessa diskussioner hade för unionsstriderna.⁵⁵³

Det faktum att Svante Nilsson med anledning av unionsstriderna för en tid tycks ha uppehållit sig i Kronobäck framgår däremot av ett brev som *Erik Trolle* sände till Svante Nilsson år 1505. I brevet nämns nämligen en äldre skrivelse, i vilken Trolle skulle ha informerat om utskrivningen av soldater och försvarsställningarna vid gränsen mot Blekinge, vilken Trolle skulle ha sänt till Svante Nilsson då denna uppehöll sig i Kronobäck.⁵⁵⁴ Kronobäck kloster nära den danska gränsen måste helt enkelt ha varit en bra plats för olika former av möten och/eller truppsammandragningar under unionstiden. Vid vägarbeten i anslutning till den

⁵⁵¹ DS Huvud Kart., nr. 36275

⁵⁵² Wahlberg 1997, sid. 22ff

⁵⁵³ DS Huvud Kart., nr. 36275

⁵⁵⁴ DN XXII., nr. 41

bevarade ruinen efter johanniternas klosterkyrka i Kronobäck år 1953 påträffades kranier med allvarliga krigsskador vilka tolkades som de jordiska kvarlevorna efter soldater som dött under de unionsstrider som ägde rum i närheten av Kronobäck.⁵⁵⁵ Dessa skelett är i så fall mycket konkreta bevis för klostrets inblandning i unionsstriderna.

År 1511 får vi till sist också veta att Nils Broms har dött och att hans änka *Ingeborg Ragvaldsdotter* tagit sin tillflykt till Eskilstuna kloster.⁵⁵⁶ Det faktum att Ingeborg valde just Eskilstuna kloster tyder sannolikt på att hon sökte stöd hos unionskritiska vänner. Av de ovan beskrivna episoderna framgår det alltså att såväl Eskilstuna som Kronobäck kloster tycks ha varit klart pro-svenska under den senare unionstidens många stridigheter. Detta måste avsevärt ha skadat kontakterna mellan de danska och de svenska johanniterna under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet. Då Svante Nilsson dog år 1512 och kung Hans son Christian, den senare *Christian II*, utsetts till norsk vicekung och från Norge började attackera Sverige inledde dock de unionskritiska svenskarna fredsförhandlingar med Danmark. Unionsstridigheterna under början av 1500-talet påverkade också de danska johanniterklostren. Detta visas av en bevarad uppteckning från åren 1511- 1512 över hur mycket skatt som olika privatpersoner och religiösa institutioner i Danmark skulle betala in till den danska kronan för att täcka dess krigsutgifter under dessa år.⁵⁵⁷ Denna sammanställning är därför dels ett belägg för att den danska kronans krigskostnader vid denna tid direkt kom att påverka de danska johanniterklostrens ekonomi, men den ger också en bra bild av den inbördes ekonomiska bärkraften hos de olika danska klostren i början av 1500-talet.⁵⁵⁸ Av sammanställningen framgår det exempelvis att priorn vid Antvorskov kloster skulle bidra till försörjningen av hela 16 man i den danska armén, lika mycket som priorn av Sorø kloster.⁵⁵⁹ Reitzel-Nielsen nämner dessa räkenskaper man använder sig aldrig av informationen i dem fullt ut.⁵⁶⁰

Då kung Hans dog år 1513 efterträddes han på den danska tronen av sin son Christian II, som förblev dansk kung fram till år 1523. Christian var liksom sina föregångare på den danska tronen mån om att hålla ihop den skandinaviska unionen och inte främmande för att använda vapenmakt för att uppnå sina mål. Vid Svante Nilssons död blev dennes son *Sten Sture d. y.*

⁵⁵⁵ The Kronobäck Infirmary Church. 1999, sid. 4

⁵⁵⁶ DS Huvud Kart., nr. 36962

⁵⁵⁷ Dan. Mid. Reg., sid. 183

⁵⁵⁸ Jespersen 1977, sid. 71ff angående den nyordning av rusttjänsten som skedde omkring år 1525.

⁵⁵⁹ Jespersen 1977, sid. 135

⁵⁶⁰ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 334f

vald till ny svensk riksföreståndare. Sten Sture vägrade dock att erkänna Christian II som svensk kung och då den danskvänlige ärkebiskopen *Gustav Trolle* i Uppsala blev provocerad av anhängarna till Sturepartiet startade Christian ett fälttåg mot Sverige år 1520. Under de stridigheter som kom till stånd mellan svenska och danska trupper dödades Sten Sture d. y. och fälttåget slutade med att Christian kunde tåga in i Stockholm efter löfte om fri lejd för de svenska upprorsledarna. Christian II kunde nu också låta utropa sig till svensk kung, men på kröningsfestens fjärde dag lät kungen, trots löftet om fri lejd, arrestera de Sturetrogna svenskarna, vilka avrättades i det beryktade Blodbadet i Gamla Stan i Stockholm.⁵⁶¹ Det är i detta sammanhang intressant att notera att Christian inte på något sätt tycks ha varit fientligt inställd mot Johanniterordens svenska medlemmar eftersom det inte är känt att några unionskritiska johannitermunkar skulle ha blivit avrättade under Blodbadet. Christian utställde däremot år 1515 ett skyddsbrev för Varne kloster, något som visar att han på det hela taget tycks ha varit positivt inställd till Johanniterordens närvaro i Skandinavien.⁵⁶²

Vid samma tid som Stockholms Blodbad ägde rum lyckades *Gustav Eriksson Vasa* fly från sin fångenskap i Danmark. Gustav flydde via Lübeck till Dalarna där han ställde sig i spetsen för ett uppror mot Christian II. Det danska styret över Sverige var vid denna tid företrätt av bland annat Gustav Trolle och äventyraren *Didrik Slagheck*, vilka dock inte lyckades undertrycka det nya svenska upproret. Sedan Gustav Vasa blivit vald till ny svensk riksföreståndare år 1522 gick han i allians med Lübeck. Det var också från Lübeck som Gustav Vasa lät hyra kostsamma legosoldater inför den slutgiltiga uppgörelsen med Christian II. Detta gav den nyutnämnde riksföreståndaren en stor skuld vilken skulle komma att ge inte minst en rad andliga institutioner i Sverige stora problem under 1520- och 1530-talen. Tillsammans lyckades det dock dessa båda parter att besegra den danska ockupationsmakten. I och med detta var också unionen definitivt upphävd.⁵⁶³ Även om Reformationens idéer vid denna tid, som vi redan sett ovan, hade börjat sprida sig i Skandinavien genom predikanter som Hans Tausen skulle det i praktiken dröja till den efterföljande perioden under åren 1523-1536 innan dessa idéer fick något egentligt genomslag i regionen. Det är därför först efter år 1523, då det inträffade två parallella kungaval i Sverige och Danmark när *Gustav Vasa* och *Fredrik I* blev svensk respektive dansk kung, som man ser de första tecknen på att de skandinaviska johanniterklostren åter började få stora ekonomiska problem.

⁵⁶¹ Hørby 1980, sid. 250ff

⁵⁶² DN XXI, nr. 721

⁵⁶³ För en djupare diskussion kring Kalmarunionens grundande och upplösning hänvisas till Larsson 2006.

Perioden 1523- 1536- Reformationen genomfördes i Skandinavien och Johanniterordens kloster i regionen började avvecklas

Johanniterordens övergivande av Rhodos skedde formellt på Nyårsdagen år 1523 då de ordensmedlemmar som hade överlevt belägringen det föregående året retirerade från ön. För orden vidtog nu en osäker tid då ordensledningen med stormästaren och konventet stod utan en egen och självständig ordensstat. Orden var i denna nya situation mycket sårbar eftersom ordensbröderna nu, precis som efter förlusten av Acka, blev föremål för hård kritik i Västerlandet eftersom de nu hade förlorat ytterligare ett landområde som var strategiskt viktigt för Kristenheten. Under en kortare period fick ordensledningen av påven tillstånd att slå sig ned i *Viterbo* i Italien. Här försökte bland annat *Johan III* av Portugal att engagera johanniterna i kampen mot de sista morerna på den Iberiska halvön. De lokalt förekommande religiösa riddarordnarna i Portugal och Spanien hade vid denna tid redan börjat engagera sig i koloniseringen av den *Nya Världen*.⁵⁶⁴ Man lyckades dock inte få johanniterna att agera mot morerna eftersom ordensledningen främst var fokuserad på att försöka finna en ny plats att slå sig ned på.⁵⁶⁵ År 1530 blev orden till sist, av den spanske kungen *Karl V*, erbjuden ön Malta. Denna ö skulle under de nästkommande 270 åren komma att bli ordens nya högkvarter.

Vid samma tid fick orden också problem i England där *Henrik VIII* av påven hade förnekats rätten att ingå äktenskap med sin älskarinna *Anne Boleyn*. För Henrik VIII, som i likhet med Gustav Vasa i Sverige hade stora ekonomiska problem under 1520- och 1530-talen, blev nu klosterväsendet i England ett offer för hans konflikt med påvemakten. Henrik insåg att ett upphävande av de katolska ordnarnas engelska grenar både kunde lösa underskottet i de brittiska statsfinanserna och ge honom en revansch på den Katolska kyrkan, vilken alltså hade försökt förhindra hans planerade äktenskap. Denna insikt gjorde att Henrik VIII under 1530-talet successivt vidtog åtgärder som kom att leda till upplösandet av johanniternas hela engelska ordenstunga.⁵⁶⁶ Denna konflikt utspelade sig parallellt med Reformationens första attacker på den Katolska kyrkan i norra Europa och det är inte omöjligt att många europeiska monarker, utöver det allmänna utbredandet av protestantismen som pågick vid denna tid, också kan ha tagit intryck av konflikten i England.

⁵⁶⁴ Cameron och Neal 2003, sid. 132ff

⁵⁶⁵ King och Luke 1967, sid. 98

⁵⁶⁶ King och Luke 1967, sid. 103ff

Reformationen fick i norra Europa också förnyad kraft efter riksdagen i *Augsburg* år 1530, där en grupp lutherska furstar protesterade mot den katolska ordningen. I norra Europa spred sig protestantismen nu snabbt i länder som Tyskland, Schweiz, Holland och Skandinavien, men i de tre förstnämnda länderna var det inledningsvis förhållandevis begränsade områden som bekände sig till den nya läran. I Schweiz gjorde johanniterna exempelvis upp egna strategier för att försöka klara sig genom Reformationen. Bland annat lyckades johanniterna i *Basel* år 1530, med viss hjälp från den tyske storpriorern i *Hildesheim*, att förhandla sig till en lösning som innebar att deras kloster, istället för att dras in till staten, skulle betala en årlig avgift till staden samt hjälpa till att utfodra de fattiga i området.⁵⁶⁷

Till de länder där johanniterna redan under 1520- och 1530-talen kom att drabbas av ekonomiskt bortfall som en direkt följd av Reformationen hör England, Tyskland, Schweiz, Holland och Skandinavien, medan de ekonomiska förlusterna var betydligt mindre i länder som Frankrike, Spanien, Portugal och Italien. Konsekvenserna av Reformationen för Johanniterorden inom dessa sydeuropeiska länder kom därför i första hand att bli mer indirekta i form av minskande ekonomiska intäkter från de mer nordligt belägna ordenshusen. *Walter Rödel* har exempelvis beräknat att de tyska ordenshusen under 1530-talet endast hade tillräckliga intäkter för att kunna försörja sina egna medlemmar och därför inte längre kunde sända några bidrag till nya korstågskampanjer.⁵⁶⁸ Av de 105 ordenshus som Johanniterorden ägde inom det tyska storprioratet före Reformationen gick inledningsvis åtminstone 27 förlorade som en direkt följd av de religiösa motsättningarna.⁵⁶⁹ De flesta övriga ordenshus upplöstes successivt under loppet av 1500-talet. Ett undantag utgjordes av bailliet *Brandenburg* i norra Tyskland som, trots att dess medlemmar övergick till protestantismen, för en tid fortsatte att betala in sina responsioner till den katolska ordensledningen.⁵⁷⁰

I Sverige blev den tidigare riksföreståndaren Gustav Vasa vald till ny kung år 1523 och samma år blev i Danmark, vid Christian II's avsättande, *Fredrik I* vald till ny dansk kung. I Skandinavien ägde därför detta år två i princip samtida kungaval rum, vilka båda kom att bli avgörande för nästa epok inom Johanniterordens historia i de skandinaviska länderna. Det finns alltså goda argument för att använda året 1523 som inledningen på en ny epok inom Johanniterordens ekonomiska historia. Det är under dessa båda skandinaviska monarkers

⁵⁶⁷ Maier 1998, sid. 355ff

⁵⁶⁸ Rödel 1972, sid. 412

⁵⁶⁹ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 195f och Rödel 2005, sid. 141ff

⁵⁷⁰ Saudray 1986

delvis parallella regeringsperioder som ett ökat spridande av protestantiska idéer börjar märkas mer tydligt i de bevarade skriftliga källorna från Skandinavien. Även om Fredrik I inte kan ses som den danske kung som på allvar genomförde Reformationen i Danmark, utan att det i själva verket var hans efterträdare *Christian III* som gjorde detta, går det ändå under loppet av Fredriks regeringstid att på flera nivåer i det danska samhället finna allt fler anhängare av protestantismen.

Fredrik I införde även nya skatter vilka kom att skapa problem för såväl privatpersoner som en rad andliga institutioner i landet.⁵⁷¹ Det var också under Fredrik I's regering som ett beslut fattades vid herremötet i *Odense* år 1536 om att de danska biskopsvalen inte längre skulle bekräftas av påven utan av den danske ärkebiskopen. Dessutom skulle den avgift som normalt betalades till påven i samband med biskopsinstallationer hädanefter tillfalla den danska kronan.⁵⁷² År 1530 samlades även lutherska bekännare från hela Danmark i Köpenhamn där de utarbetade den så kallade ”*köpenhamnska trosbekännelsen*”. En grupp radikala protestanter stormade i december samma år *Frue Kirke* i Köpenhamn där de förstörde katolska symboler och helgonbilder. Det allmänna utbredandet av protestantismen ledde under Fredrik I's tid också till fördrivandet av tiggarmunkarna från de danska köpstäderna.⁵⁷³

I Sverige var några av Gustav Vasas första åtgärder vid trontillträdet år 1523, precis som *Martin Berntson* har kunnat visa,⁵⁷⁴ att vidta åtgärder för att kunna betala av den stora statsskuld till Lübeck som han ådragit sig i samband med kriget mot Danmark. Gustav Vasa var särskilt mån om att få in kontanta medel, något som från och med år 1523 bland annat fick omfattande silverkonfiskeringar från de svenska klostren som följd. Dessa konfiskeringar grundade sig på en äldre medeltida tradition där kungar och furstar i Europa ofta hade konfiskerat klostrens tillgångar då de själva var i ekonomisk nöd.⁵⁷⁵ Vi har ju redan tidigare i detta arbete sett exempel på både Filip den Skönes attack mot Tempelherrarna i Frankrike och Erik Menveds och Håkon V's hårda politik gentemot johanniterna i Danmark och Norge under 1300-talet. Redan år 1523 tvingades Eskilstuna kloster att betala 200 mark rent silver och dessutom överlämna monstranser, relikskrin och kalkar till kungen. Samma år tvingades

⁵⁷¹ Venge 1980, sid. 293

⁵⁷² Den danske kirkes historie, sid. 302ff

⁵⁷³ Nybo Rasmussen 2002, sid. 500ff

⁵⁷⁴ Berntson 2003, sid. 68ff

⁵⁷⁵ Berntson 2003, sid. 69ff och Källström 1939

sedan klostret att överlämna ytterligare 100 mark silver.⁵⁷⁶ År 1527 tvingades även johanniterna i Stockholm att överlämna olika silverföremål till kungen.⁵⁷⁷

Det är också tydligt att jord under denna period i allt större utsträckning började konfiskeras från johanniterklostren över hela Skandinavien. Dessa förskingingar tycks ofta ha genomförts av olika världsliga personer, men med de respektive kungarnas tillstånd. År 1528 togs exempelvis *Nykøbings* Helgeandshus på kungens order från Dueholm kloster och lades istället under borgmästaren och rådet i Nykøbings stad.⁵⁷⁸ Klostret var under denna tid dessutom involverat i en annan konflikt om olika gods. Från år 1528 finns det nämligen uppgifter om en marktvist mellan priorn i Dueholm och en viss *Michill Willom* rörande jord i *Hylldig*.⁵⁷⁹ År 1536 tvingades priorn *Jakob Jensen* i Dueholm även att ge bort ett flertal gods till adelsmannen *Niels Jensen*.⁵⁸⁰ Från Viborg kloster finns uppgifter om liknande förskingingar av jord i ett brev från år 1532, enligt vilket johanniterbröderna i Viborg klagade över att en man vid namn *Aalum* med orätt hade tagit jord från deras kloster.⁵⁸¹

Ett annat exempel på förskingning av johannitergods under denna period ser vi vid Varne kloster i Norge år 1531 då den dåvarande priorn *Peter Jonsson* försökte att köpa tillbaka gården *Mossedal* samt *Rossøns* gods i *Viken*, vilka hade beslagtogs av adelsmannen *Eske Bilde*, genom att vädja och sända pengar till den danske kungen och dennes kansler.⁵⁸² Denna vädjan hjälpte dock uppenbarligen inte särskilt mycket eftersom vi i ett brev från den 5 augusti 1532 får veta att hela Varne kloster nu hade konfiskerats av den danske kungen.⁵⁸³ Anledningen till att Varne kloster lades under kronan var dock inte i första hand, som fallet var i Danmark och Sverige, de reformatoriska strömningar som nådde Skandinavien vid denna tid, utan ett straff för att de norska bröderna hade hjälpt den landsflyktige Christian II då denne under en tid uppehöll sig i Norge.⁵⁸⁴ År 1533 får vi sedan veta att Varne kloster hade bortförlänats till adelsmannen *Peder Mikkelsen Brokenhuus*.⁵⁸⁵ Samma år vädjade biskopen *Hans Reff* i Oslo att Varne kloster tillsammans med tre andra konfiskerade kloster i hans stift

⁵⁷⁶ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 219

⁵⁷⁷ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 224

⁵⁷⁸ Akershusregistret, nr. 192

⁵⁷⁹ ÆdA III, sid. 188, nr. 4

⁵⁸⁰ Akershusregistret, nr. 193

⁵⁸¹ ÆdA II, sid. 369, nr. 13

⁵⁸² DN VI, nr. 718

⁵⁸³ Lange 1856, sid. 47f

⁵⁸⁴ Schwarz Lausten 1995, sid. 380ff

⁵⁸⁵ DN XVI, nr. 234 och XI, nr. 590

skulle återges sin tidigare status.⁵⁸⁶ Denna vädjan tycks dock ha ignorerats eftersom gods, vilket klostret hade hyrt ut till *Henrik Krummedike* några år tidigare, gavs tillbaka till den nye länsmanen Peder Mikkelsen Brokenhuus och inte till priorn.⁵⁸⁷ I ett annat brev från år 1536 framgår det slutligen att hela Varne kloster nu hade lagts under *Akershus* slott.⁵⁸⁸ Av de johanniterbröder som ännu var i livet vid denna tidpunkt valde de flesta att lämna klostret. Klosterbyggnaderna i Varne förföll successivt under loppet av 1500- och 1600-talen och i dag återstår endast ett fåtal lämningar från den medeltida anläggningen.

Betecknande för den stormiga perioden i Skandinavien historia under åren 1523- 1536 är också, då det gäller de skandinaviska johanniterklostren, att antalet nya donationer till dessa nästan helt tycks ha upphört inom samtliga länder i regionen. Sannolikt skall detta fenomen ses mot bakgrund av såväl den kungliga politiken som protestantismens utbredande i Skandinavien under dessa år. Då de skandinaviska kungarna inte längre gynnade johanniterklostren blev inte heller de adliga och de mer välbeställda borgerliga familjerna i regionen intresserade av att ge gåvor till dessa kloster. Antalet nya donationer till Antvorskov kloster uppgår under perioden 1523- 1536 enligt de bevarade källorna exempelvis endast till 4 stycken och omfattade totalt bara 5 gårdar (Diag. 73). I Eskilstuna och Varne kloster märks en liknande trend eftersom dessa båda kloster enligt de bevarade källorna endast tycks ha fått en mindre penningdonation (Diag. 74) respektive 4 nya gårdar (Diag. 75) under denna period. Dueholm kloster mottog enligt de bevarade källorna från dessa år endast 1 ny donation om 2 gårdar (Diag. 76) medan Odense och Viborg kloster bara mottog 2 donationer på 2 gårdar vardera (Diag. 77) och (Diag. 78).

De växande ekonomiska problemen i Eskilstuna kloster under denna period visas alltså bland annat av det vikande antalet nya donationer. Det enda, ovan omtalade, donationsbrev som finns bevarat från perioden visar dessutom att det inte var fråga om någon jorddonation, utan en mindre penningdonation. Donationen gavs år 1527 i samband med att Eskilstuna kloster upptog bröderna och systrarna i *S:t Peders gille* i så kallad andlig delaktighet.⁵⁸⁹ Här ser vi alltså återigen ett exempel på att johanniterklostren kunde ta emot en mindre gåva för en sådan åtgärd. Osäkerheten kring huruvida penningdonationer förekom vid de tillfällen då olika privatpersoner eller grupper upptogs i andlig gemenskap vid de skandinaviska

⁵⁸⁶ DN X, nr. 667

⁵⁸⁷ DN XXII, nr. 253

⁵⁸⁸ DN XXII, nr. 333

⁵⁸⁹ DS Huvud Kart., nr. 38752

Diagram 73: Donationernas antal och inbördes storlekar i Antvorskov 1523- 1536

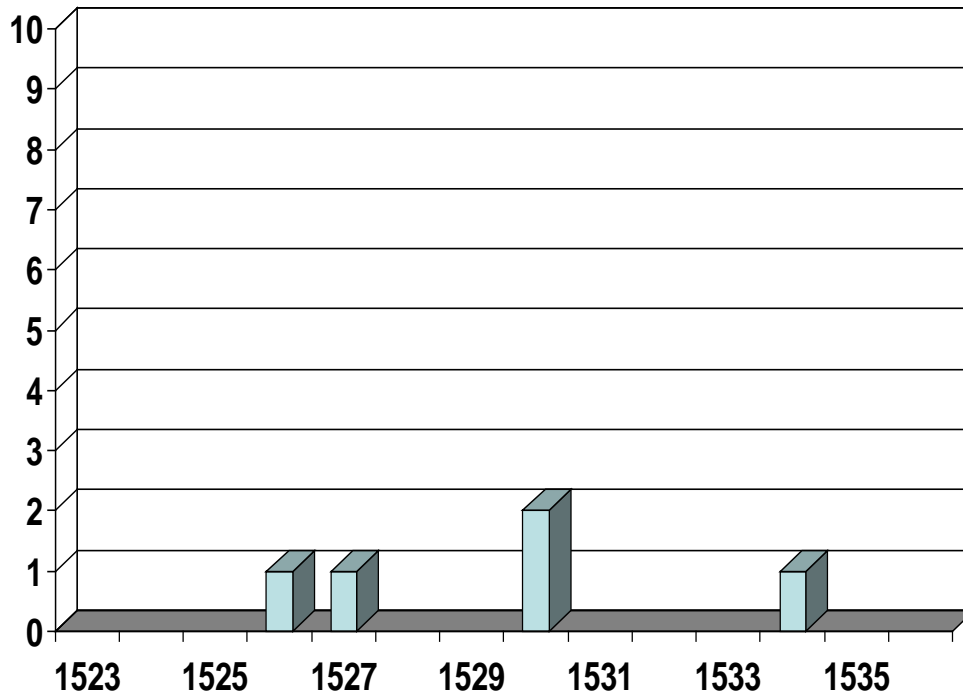

Diagram 74: Donationernas antal och inbördes storlekar i Eskilstuna 1523- 1536

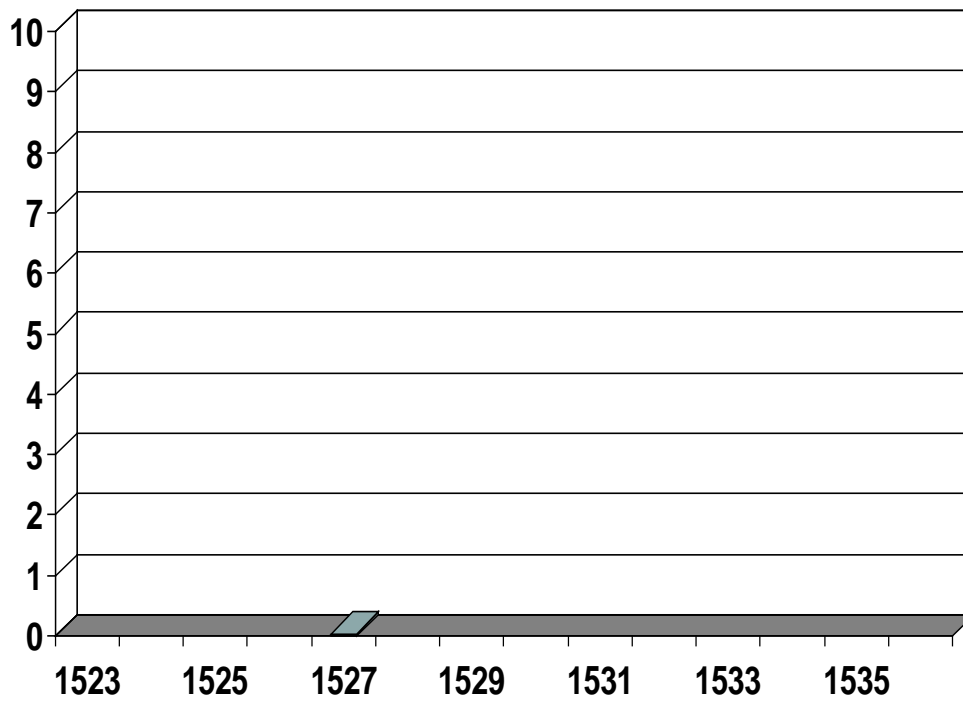

Diagram 75: Donationernas antal och inbördes storlekar i Varne 1523- 1536

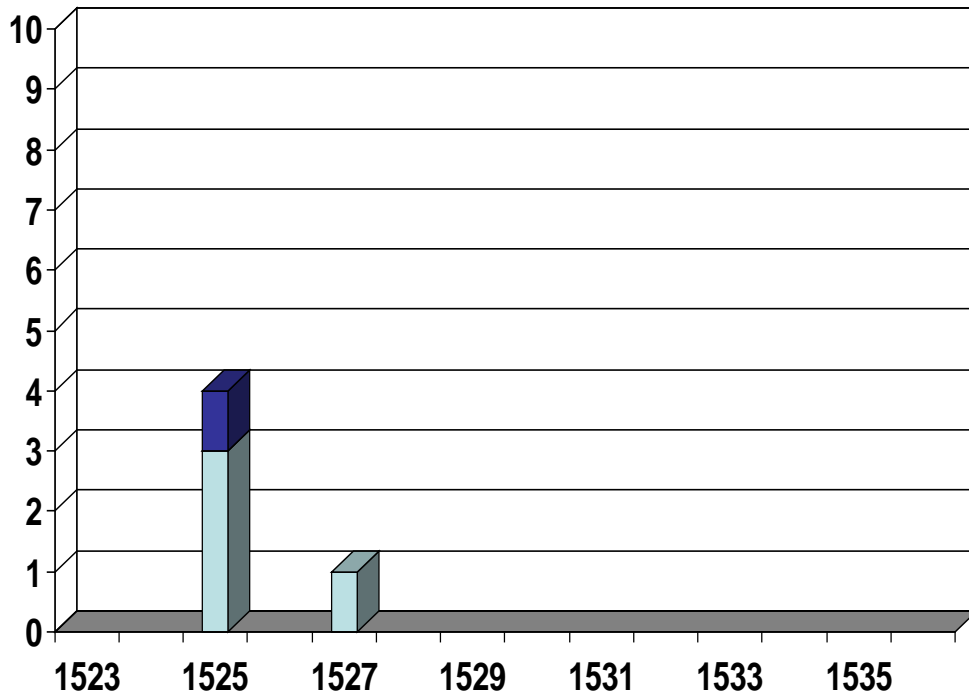

Diagram 76: Donationernas antal och inbördes storlekar i Dueholm 1523- 1536

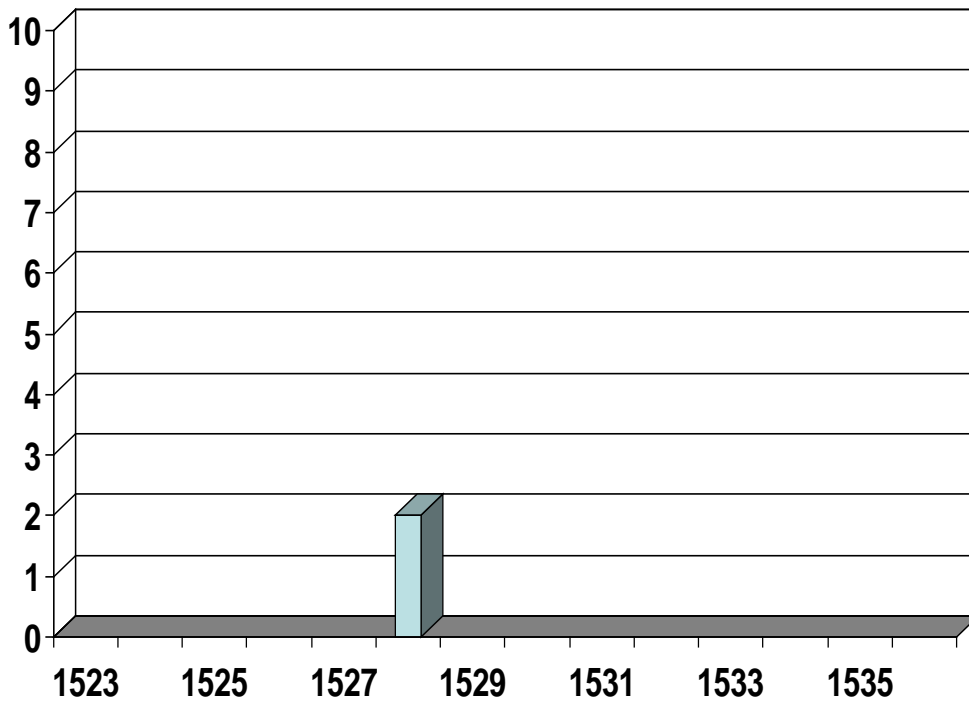

Diagram 77: Donationernas antal och inbördes storlekar i Odense 1523- 1536

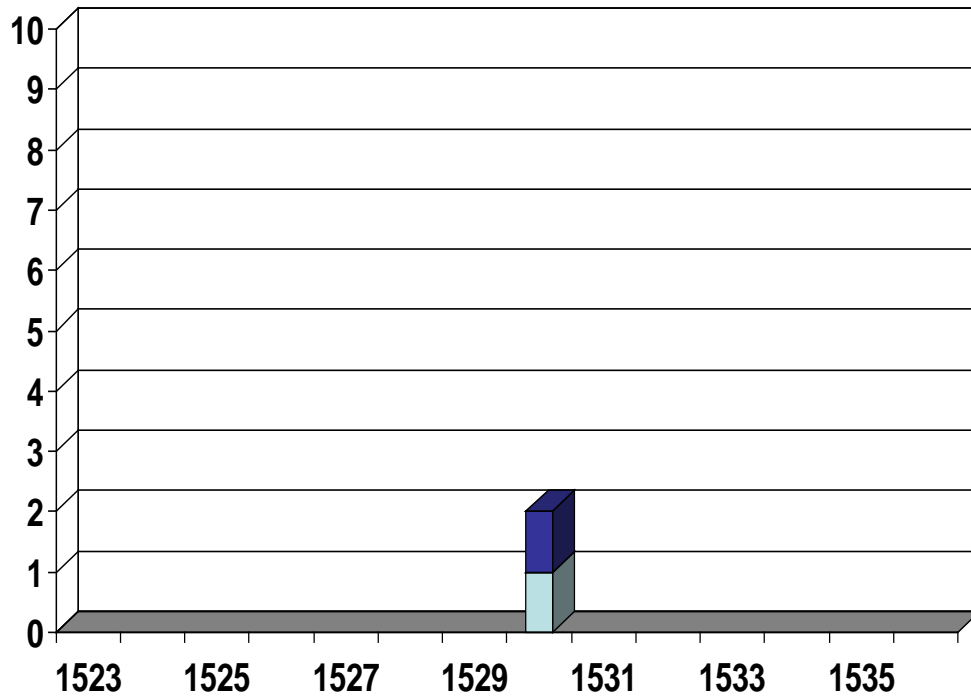
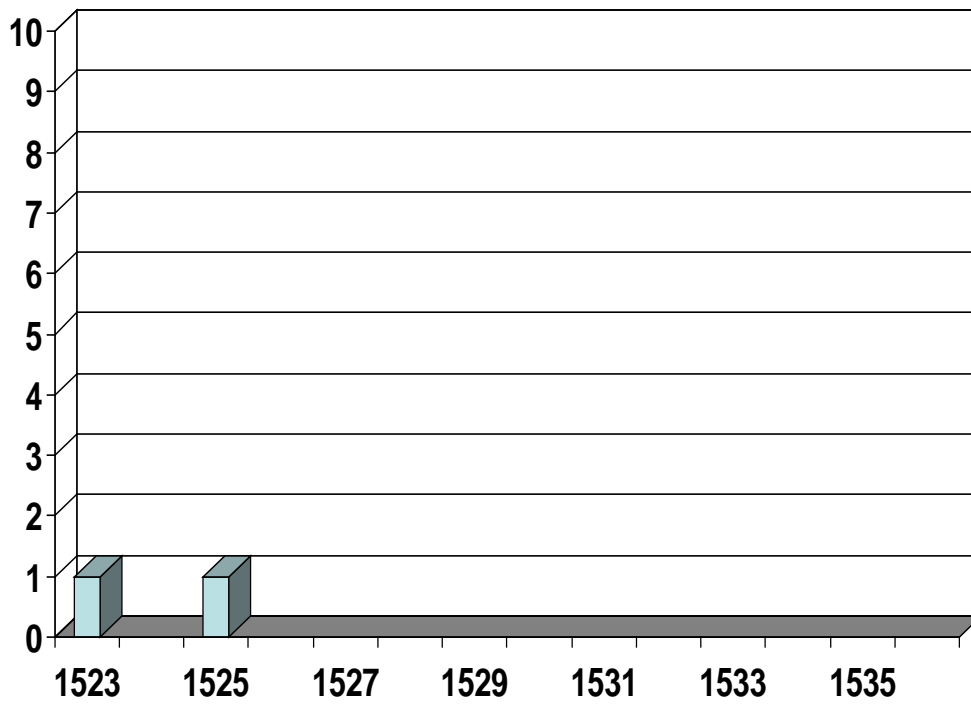

Diagram 78: Donationernas antal och inbördes storlekar i Viborg 1523- 1536

johanniterklostren vållade ju, som redan tidigare har visats, en viss osäkerhet kring det faktiska antalet donationer under tidigare perioder. Det faktum att de tillfällen då de olika johanniterklostren upptog privatpersoner i andlig delaktighet minskade kraftigt under denna tid kan dock ses som en indikation på att intresset för de katolska institutionerna började avta i Skandinavien under perioden 1523- 1536.⁵⁹⁰

För Eskilstuna klostrets del visas de nya ekonomiska svårigheterna under denna period också av ett brev från Gustav Vasa år 1526 i vilket kungen ger priorn i Eskilstuna rätt att ha sina så kallade ”säckabröder” ute och tigga för klostrets behov.⁵⁹¹ Ytterligare ett steg mot protestantismens införande i Sverige togs vid den så kallade *Västerås riksdag* år 1527, där Gustav Vasa krävde att de kyrkliga institutionerna i landet skulle hjälpa till att stötta statens finanser.⁵⁹² Det var faktiskt främst i Sverige som den religiösa konflikten kom att leda till ett antal blodiga sammanstötningar mellan katoliker och protestanter.⁵⁹³ Såväl *Dackeupproret* som de tre *Dalaupproren* var exempel på protester riktade mot Gustav Vasas politik under 1520-, 1530- och 1540-talen.⁵⁹⁴

Många av de skandinaviska johanniterklostren tycks nu även, precis som var fallet mot slutet av den föregående perioden, ha försökt att bemöta trenden med det minskande antalet nya donationer genom att antingen pantsätta, byta och/eller sälja delar av sin jord. Det är därför sannolikt på grund av de fortsatta ekonomiska svårigheter som drabbade de skandinaviska johanniterklostren under denna period som vi ser försäljningar av 5 gårdar vid Viborg kloster under perioden 1523- 1536 (Diag. 79). Någon liknande trend av försäljningar är dock inte synlig i det bevarade skriftliga materialet från de övriga skandinaviska johanniterklostren. Detta kan tyckas vara något förvånande eftersom försäljningar kanske är det ekonomiska styrmedel som bör ha legat närmast till hands om det gällde att snabbt försöka förbättra klostrens ekonomier. Generellt framstår faktiskt försäljningar av jord, även under det krisartade 1300-talet, som en förhållandevis ovanlig åtgärd hos de skandinaviska johanniterklostren. Detta kan ha sin förklaring i att den Katolska kyrkan under medeltiden följde *kanonisk lag*, enligt vilken de gåvor som givits till olika andliga institutioner ansågs ha givits till guds ära och därför inte kunde avyttras alltför lättvindigt.

⁵⁹⁰ Denna tendens visas inte i något diagram utan läsaren hänvisas till diplommaterialet från tiden 1523- 1536.

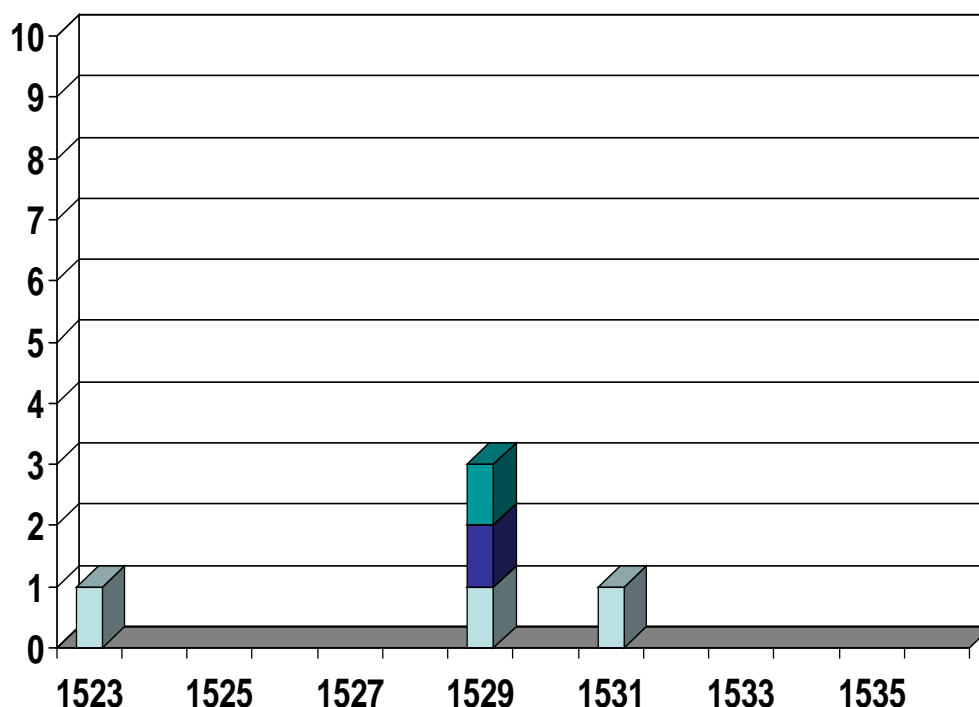
⁵⁹¹ DS Huvud Kart., nr. 38727

⁵⁹² Hildebrand & Alin 1887, sid. 56ff

⁵⁹³ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 211f

⁵⁹⁴ Reinholdsson 1998, sid. 66

Diagram 79: Försäljningar av gods i Viborg 1523- 1536

För Antvorskovs del tycks det istället, precis som var fallet under schismen, åter ha varit utarrenderingar av jord som bröderna använt sig av för att bemöta trenden med det minskande antalet nya donationer. Mellan åren 1529- 34 finns det inte mindre än 7 exempel på utarrenderingar av gods från detta kloster i de bevarade skriftliga källorna (Diag. 80). Vi ser för Antvorskovs del även 2 exempel på pantsättningar av jordar under åren 1532 och 1536 (Diag. 81). Dessa åtgärder bör alltså ha givit Antvorskov kloster visst nytt kapital vid en tid då protestantismen på allvar hade börjat sprida sig i Danmark och de katolska institutionerna möttes av ett allt större motstånd. Även byten av jordar framstår enligt det bevarade skriftliga materialet från perioden 1523- 1536 som en vanlig motåtgärd hos de skandinaviska johanniterklostren för att försöka dämpa de skadliga effekterna av det minskande antalet nya donationer. Genom att byta bort sådana jordar som ansågs mindre attraktiva kunde klostren effektivisera sin förvaltning. Antvorskov, som var det rikaste av de skandinaviska johanniterklostren, bytte exempelvis jordar vid minst 16 tillfällen under åren 1523- 1536 (Diag. 82). Dueholm genomförde under dessa år byten av jordar 1 gång år 1529 och 2 gånger år 1530 (Diag. 83). Viborg genomförde liknande byten 1 gång år 1527 och 1 gång år 1530 (Diag. 84) och Odense kloster utförde jordbyten 1 gång vart och ett av åren 1526, 1528 och 1530 (Diag. 85).

Diagram 80: Uthyrningar av gods i Antvorskov 1523- 1536

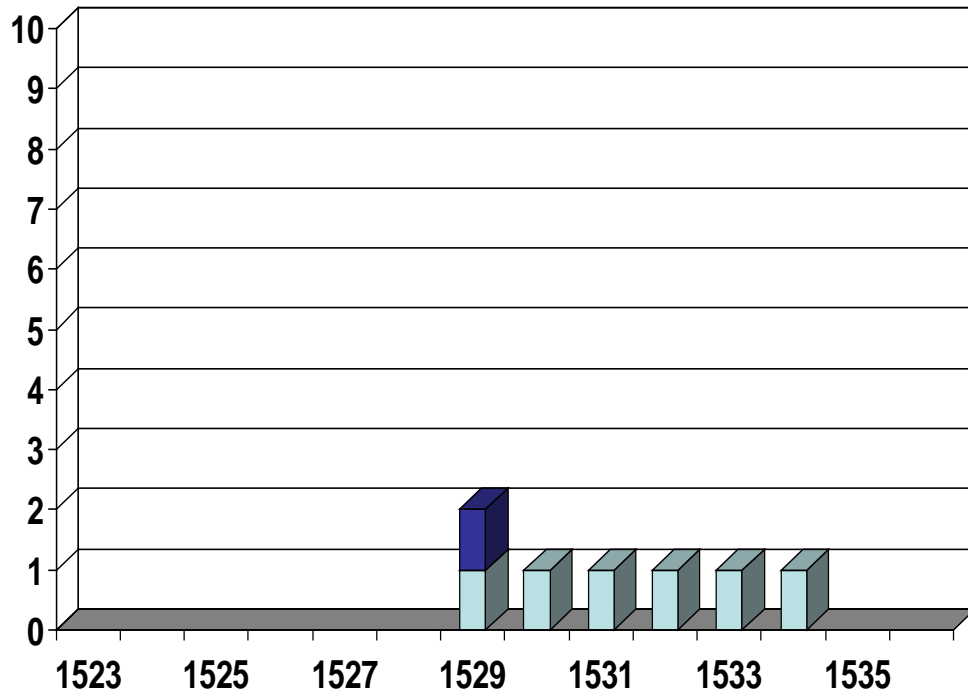

Diagram 81: Antvorskov pantsätter gods 1523- 1536

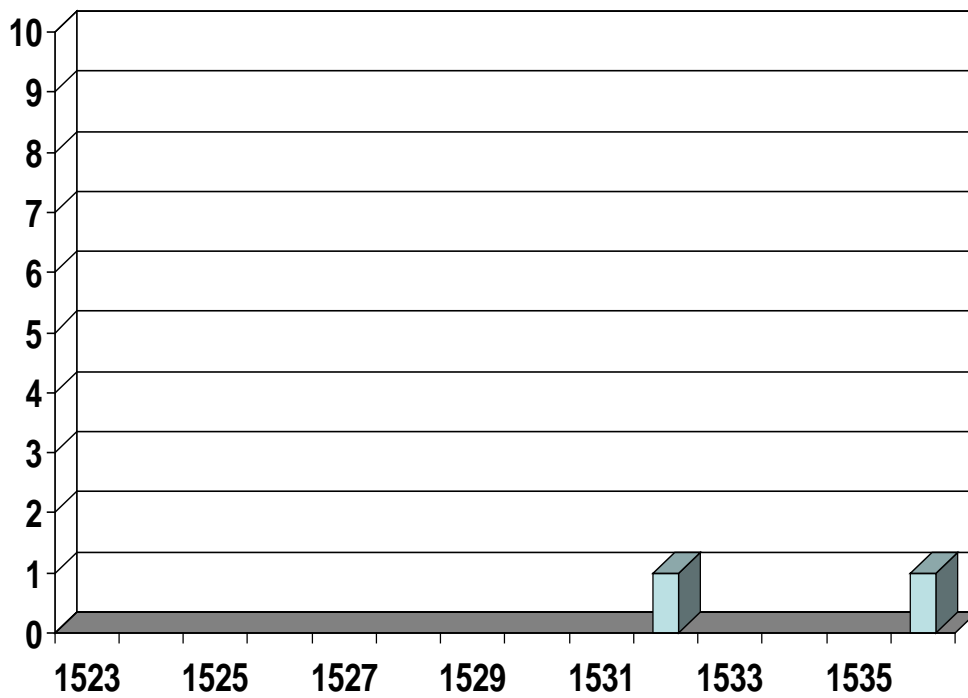

Diagram 82: Byten av gods gjorda i Antvorskov 1523- 1536

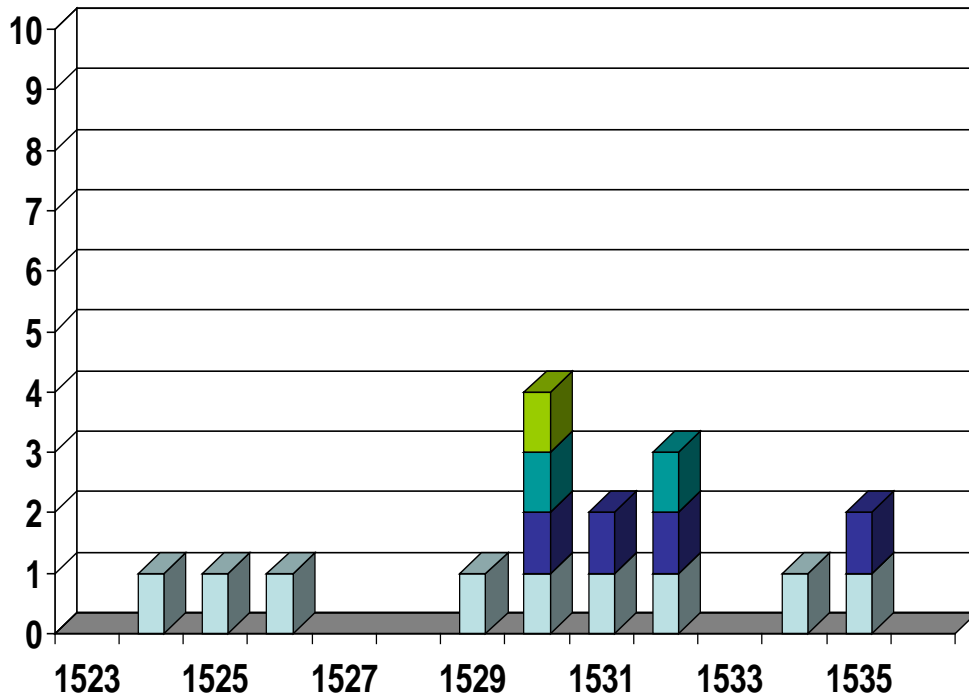

Diagram 83: Byten av gods gjorda i Dueholm 1523- 1536

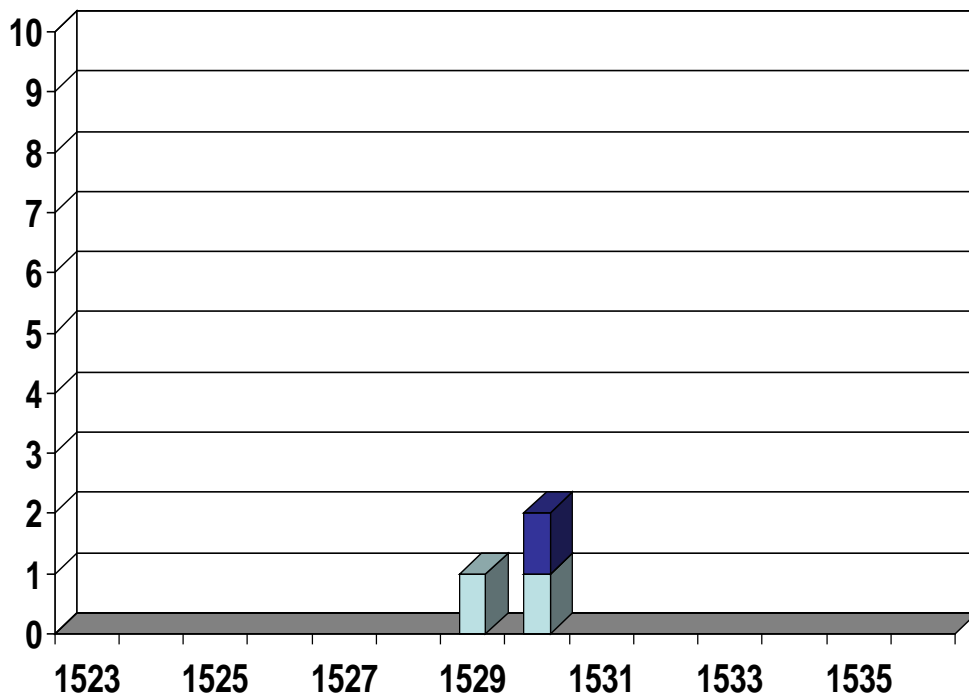

Diagram 84: Byten av gods gjorda i Viborg 1523- 1536

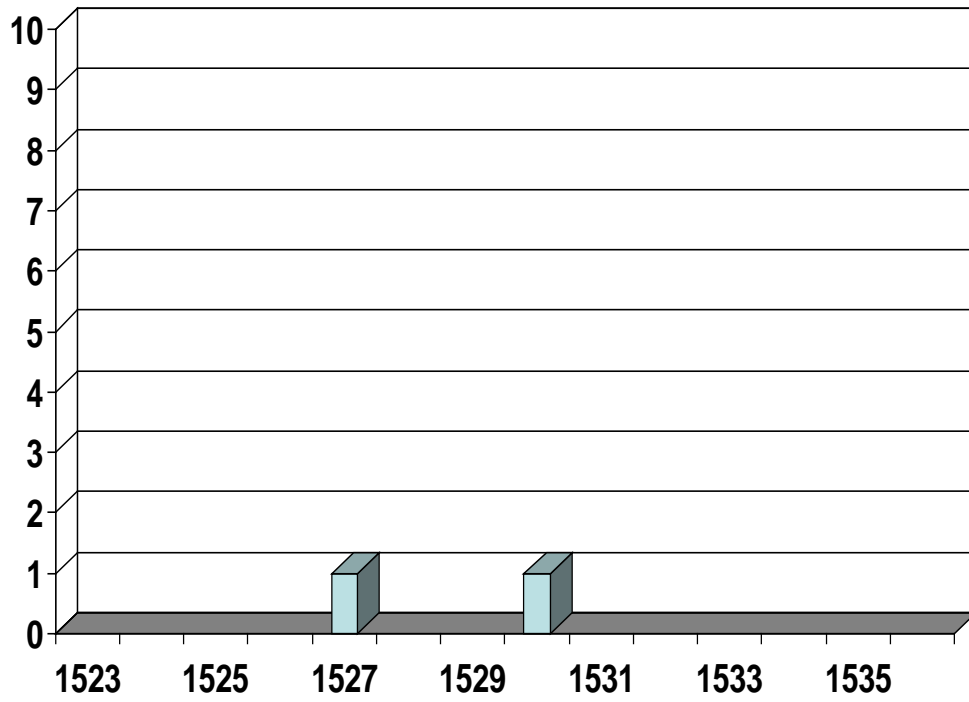
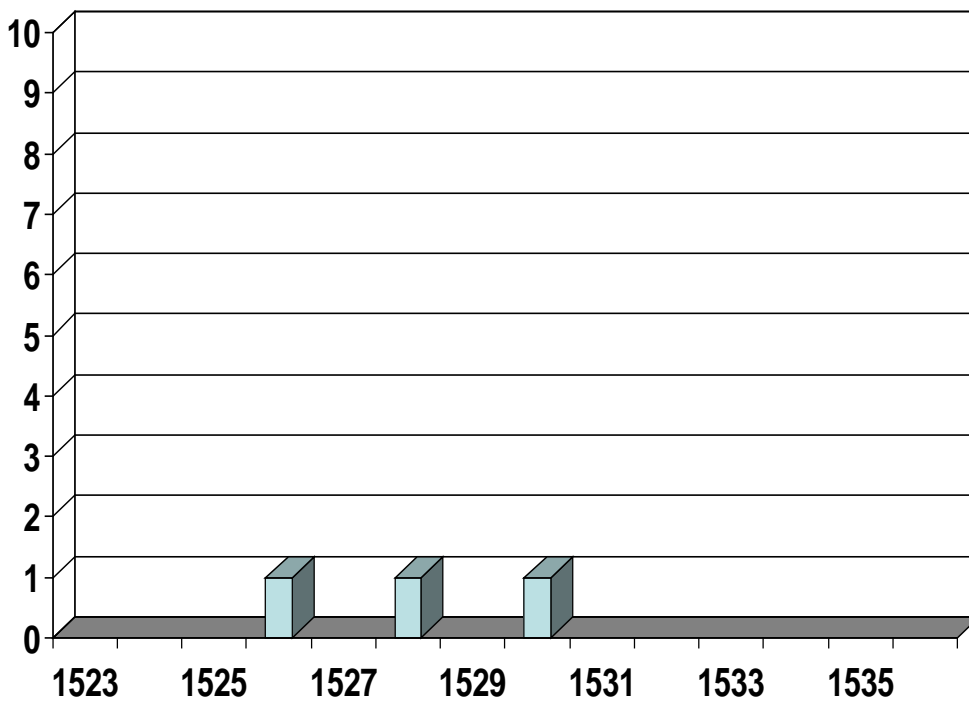

Diagram 85: Byten av gods gjorda i Odense 1523- 1536

Liksom tidigare under 1500-talet var de danska johanniterklostren också under denna period skyldiga att bidra med pengar till den danska arméns omkostnader. Av en bevarad uppteckning från åren 1523- 24 över den danska kronans intäkter framgår det att priorn vid Antvorskov vid denna tid hade lånat ut 300 mark klippinge, 100 mark danske ”huide” och en del småpengar till den danske kungen. Priorn i Antvorskov skulle dessutom betala 16 lod mark silver till kronan.⁵⁹⁵ Priorn i Dueholm kloster skulle enligt samma uppteckning betala 5 lod mark och 4 lod silver⁵⁹⁶ samtidigt som Horsens johanniterkloster skulle betala 20⁵⁹⁷ och klostret i Odense 118 lod silver⁵⁹⁸ till den danska staten. De danska johanniterklostren tvingades alltså betala in stora belopp till den danska kronan vid denna tid. Detta fick effekten att klostren blev allt fattigare under loppet av 1520-talet, trots att ett fåtal nya donationer inkom parallellt. Värdet på dessa få donationer kunde dock knappast uppväga klostrens alla utgifter.

En bevarad så kallad *Borgelejeliste* från omkring år 1523 visar också hur många hästar som olika danska privatpersoner och religiösa institutioner skulle kunna inhysa och betala bete för i händelse av krig. Informationen om de danska johanniterklostren ser ut på följande sätt: Odense kloster 4 hästar och Antvorskov 12 hästar,⁵⁹⁹ men inga uppgifter finns om de övriga johanniterklostren. År 1531 får vi också veta att den danska staten nu åter har lånat pengar från de olika johanniterklostren i Danmark enligt följande: 1000 mark från Antvorskov och 100 mark från Odense kloster, men återigen finns det inga uppgifter för de övriga klostren.⁶⁰⁰ Från samma år finns det dessutom ytterligare en lista bevarad som visar att den danske kungen tagit ännu fler lån från olika danska privatpersoner och religiösa institutioner. Denna sistnämnda lista är intressant eftersom den ger en bild av hur mycket pengar som de olika danska klostren vid denna tid kunde avvara till den danska kronan. Listan ger alltså en bild av den inbördes ekonomiska bärkraften hos de olika danska johanniterklostren vid denna tid.

Listan ser ut på följande sätt för de danska johanniterklostren: Antvorskov 500 mark, Odense kloster 100 mark, Dueholm kloster 100 mark, Horsens kloster 50 mark och Viborg kloster 50 mark.⁶⁰¹ Ekonomiskt sett framstår alltså klostren i Odense och Dueholm som förhållandevis

⁵⁹⁵ Dan. Mid. Reg., sid. 184

⁵⁹⁶ Dan. Mid. Reg., sid. 186

⁵⁹⁷ Dan. Mid. Reg., sid. 184

⁵⁹⁸ Dan. Mid. Reg., sid. 188

⁵⁹⁹ Dan. Mid. Reg., sid. 202

⁶⁰⁰ Dan. Mid. Reg., sid. 254

⁶⁰¹ Dan. Mid. Reg., sid. 259f

jämnstarka vid denna tidpunkt. Detsamma gäller de båda jylländska klostren i Horsens och Viborg. Det faktum att Ribe johanniterkloster inte är med på denna lista är intressant eftersom klostret bortförlänades redan år 1531.⁶⁰² Detta kloster tycks alltså ha upphört att fungera som en självständig ekonomisk enhet direkt efter bortförlänandet. Den danska statens stora behov av pengar under 1530-talet skall också delvis ses mot bakgrund av den så kallade *Grevefejden*, vilken pågick mellan åren 1534- 1536.

Även i Sverige påverkades de olika klostrens ekonomier vid denna tid av den svenske kungens krigskostnader. I många svenska kloster förekom det under unionens sista år, precis som i de danska klostren, så kallade *borgläger* för kronans trupper. Ett bevarat avtal mellan kronan och priorn i Eskilstuna kloster från den 5 juli 1526 visar att klostret, med anledning av att man höll kungens män i borgläger, förlänades: ”*alla kungens sakören med klostrets landbor samt att bröderna fick lov att vara ute och tigga till klostrets behov*”.⁶⁰³ Det tidigare omtalade brevet som omtalar klostrets ”säckabröder” har alltså sannolikt ett samband med denna händelse. Varken Eskilstuna kloster eller de övriga skandinaviska johanniterklostren kan vid denna tid, under de politiska och ekonomiska omständigheter som rådde, knappast ha haft råd att investera resurser i några mer omfattande byggprojekt. Mot bakgrund av det som sagts ovan är det intressant att notera att det var just johanniterklostren i Sverige som kom att bli föremål för några av Gustav Vasas tidigaste attacker på den Katolska kyrkan i landet. Detta har sannolikt sin grund i att just dessa kloster ansågs vara bland de mest hängivna katolska institutionerna i landet genom de gamla och starka band som Johanniterorden hade med påvestolen. Redan år 1528 stängdes exempelvis Kronobäck kloster.⁶⁰⁴ Den så kallade *Nya kyrkan* i Gamla Stan i Stockholm, med intilliggande lokaler för ordensbröderna, attackerades år 1527.⁶⁰⁵ Nya kyrkan hade ersatt det äldre ordenshus som johanniterna hade ägt på Helgeandsholmen sedan 1300-talet, men tvingats lämna då Stockholms råd ansett att anläggningen med sin lönnport var en svag länk i stadens försvar.⁶⁰⁶

Överflyttningen till det nya ordenshuset och Nya kyrkan i Stockholm skedde sannolikt omkring år 1514 då kyrkan invigdes,⁶⁰⁷ men verksamheten blev förmodligen nedlagd redan

⁶⁰² Ribe bys Historie, I, sid. 359

⁶⁰³ Berntson 2003, sid. 74f och Ivarsson 1970, sid. 8f

⁶⁰⁴ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 313f

⁶⁰⁵ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 224

⁶⁰⁶ Stockh. Stads Tänk. b., 28/7 1488, 15/12 1488, 28/7 1490 och 15/11 1490

⁶⁰⁷ Stockh. Stads Tänk. b., 21/8 1514

runt år 1526.⁶⁰⁸ År 1527 utfördes en attack på, den vid denna tidpunkt sannolikt redan övergivna, ordenskyrkan, vilken leddes av den tyske protestanten och buntmakaren *Melchior Hoffmann*. Denne upprorsmakare slängdes dock ut ur staden av Gustav Vasa som ansåg att hans agerande var alltför radikalt.⁶⁰⁹ Anläggningen revs förmodligen kort efter denna händelse.⁶¹⁰ Klostret i Eskilstuna levde kvar något längre än anläggningen i Stockholm. Eskilstuna kloster med alla sina egendomar lades visserligen under kronan kort efter riksdagen i Västerås år 1527 och klostrets siste prior *Johannes Johansson* blev år 1533 luthersk sockenpräst i Vingåkers pastorat,⁶¹¹ men klostret bortförlänades inte som kungligt län förrän år 1539.⁶¹² Klostret i Eskilstuna revs liksom ordensfilialen i Stockholm kort efter Reformationen och på platsen uppfördes vid mitten av 1500-talet istället en pampig Vasaborg.

I Danmark genomgick de olika johanniterklostren skiftande öden i samband med Reformationen. Det är exempelvis intressant att notera att i Viborg hade mässorna i stadens domkyrka, liksom i ett flertal andra kyrkor i trakten, omkring år 1529 börjat följa den evangelistiska gudstjänstordningen.⁶¹³ Redan år 1526 hade dessutom magistern *Jørgen Jensen Sadolin* fått tillåtelse av kungen att starta en protestantisk prästskola i Viborg.⁶¹⁴ I stadens johanniterkloster hade dessutom de flesta bröderna övergått till protestantismen omkring år 1535. Det är känt att priorn i klostret *Poul Pedersen Kempe* vid denna tid var lutheran och det är rimligt att anta att de flesta av de övriga bröderna följde sin prior och blev protestanter de med. Möjligtvis kan det tidiga stödet för protestantismen i just Viborg delvis bero på att den tidigare johannitermunken och senare biskopen *Hans Tausen* tidigt höll reformerta predikningar i denna stad. Viborg johanniterkloster bortförlänades som kungligt pantlän år 1537⁶¹⁵ och klosterbyggnaderna försvann successivt.

Ribe johanniterkloster hade sannolikt bortförlänats redan omkring år 1531,⁶¹⁶ det vill säga ett antal år före Reformationens egentliga genomförande i Danmark. Bortförlänandet av klostret i Ribe blev därför en av de första större attackerna på Johanniterorden i Danmark eftersom bortförlänningen skedde på en tidpunkt då kungamakten ännu inte hade börjat betrakta de

⁶⁰⁸ Messenius 1629, vers 2388

⁶⁰⁹ Östman 1932, sid. 47ff

⁶¹⁰ Messenius 1629, vers 2388 och Ahnlund 1961, sid. 48ff

⁶¹¹ Sveriges Historie gennem Tiderne 1946, sid. 220

⁶¹² Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 220

⁶¹³ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 234f

⁶¹⁴ Reg. Dipl. Hist. Dan., I:I, nr. 7722

⁶¹⁵ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 283

⁶¹⁶ Ribe bys Historie, I, sid. 359

danska klostren som statens egendom. Då priorn *Eskil Thomesen* i Antvorskov klagade över att klostret i Ribe hade bortförlänats ingicks en förlikning med kungen år 1532 om att de kvarvarande ordensbröderna skulle få ekonomiskt underhåll så länge de levde.⁶¹⁷

Klosterbyggnaderna revs och förföll successivt under den senare delen av 1500-talet.

I Horsens predikade under 1530-talet två män vid namn *Peder Borgsmed* och *Peder Storm* den protestantiska läran. Även dessa två predikanter antas faktiskt ha varit tidigare johannitermunkar.⁶¹⁸ En av anledningarna till att flera tidigare johanniterbröder tycks ha gått i täten för Reformationen i Danmark kan vara att många ordensmedlemmar tycks ha studerat vid universitet i norra Tyskland och där kommit i kontakt med den lutherska läran.⁶¹⁹

Sannolikt blev dessa bröder med tiden själva övertygade om nödvändigheten av att reformera den Katolska kyrkan. Även om Horsens johanniterkloster fick ett nytt skyddsbrev utfärdat av Fredrik I så pass sent som år 1532,⁶²⁰ gavs även detta kloster endast fem år senare bort som kungligt pantlän.⁶²¹ Klosterbyggnaderna i Horsens försvann också successivt under loppet av 1500-talet då dessa byggdes om till ett slott.

Dueholm johanniterkloster kom, eventuellt på grund av dess avsides placering, att beröras av Reformationen först omkring år 1539, då klostret gavs bort som pantlän.⁶²² Priorn i klostret, magister *Jakob Jensen*, var dock en hängiven katolik och det beslutades att han och hans ordensbröder skulle få bo kvar i klostret samt få ett visst ekonomiskt underhåll. Utförandet av somliga katolska själamässor flyttades därför hit från det mer protestantiskt sinnade Viborg.⁶²³ Klostret i Dueholm revs slutligen till stora delar under 1600-talet och omkring år 1800 fanns endast ett fåtal synliga rester från anläggningen bevarade ovan mark.⁶²⁴

Det mer centralt belägna johanniterklostret i Odense fanns kvar i förhållandevis oförändrat skick fram till åtminstone 1540-talet.⁶²⁵ Klostret hade dock redan år 1402 varit under beskydd av den kunglige länsmanen på *Næsbyhuvuds slott*. Det faktum att kungen redan under 1400-talets början tog ett johanniterkloster under ett så pass påtagligt kungligt beskydd är ganska

⁶¹⁷ Reg. Dipl. Hist. Dan., I:I, nr. 8127

⁶¹⁸ Bay 1985, sid. 8ff

⁶¹⁹ Reitzel-Nielsen 1984, II, sid. 231f

⁶²⁰ Kon. Fr. I. Dan. Reg., nr. 469f

⁶²¹ Dan. Kanc. Reg. 29/8 1537

⁶²² Dan. Kanc. Reg. 17/6 1539

⁶²³ Dipl. Vib., nr. 236, 244, 251- 252 och 258 samt Dueh. Dipl. Inledningen

⁶²⁴ Reitzel-Nielsen 1984, II, sid. 239

⁶²⁵ Ann. Eccl. Dan., III, 267

unikt i det medeltida Danmark. Under den så kallade *Grevefejden* brändes slottet ned år 1534 och länsmannen tog sin tillflykt till klostret.⁶²⁶ Anläggningen i Odense upphörde dock senast i mitten av 1500-talet att fungera som ett egentligt kloster. Klostret är idag det bäst bevarade av Johanniterordens medeltida byggnadskomplex i Skandinavien, främst tack vare att detta omvandlades till ett kungligt slott på 1570-talet.

Av vikt för kronologin i detta arbete är slutligen att kommentera Erik Reitzel-Nielsens ståndpunkt om att Johanniterorden i Danmark egentligen inte upplöstes vid Reformationens genomförande i landet år 1536, utan istället övergick till att bli en nationell orden vilken lydde under den danska kronan. Reitzel-Nielsen menar också att orden dessutom vid ett flertal tillfällen efter år 1536 fick en viss upprättelse. Som exempel nämner han att Antvorskov kloster till stor del tycks ha skött sina egna affärer ännu under den senare delen av 1500-talet. Klostret i Antvorskov levde ju som bekant vidare fram till 1580-talet, då anläggningen slutligen gjordes om till ett kungligt slott.⁶²⁷ Detta står enligt Reitzel-Nielsen i kontrast till den bild av Johanniterordens historia i Skandinavien som presenteras i den internationella litteraturen.⁶²⁸

Även om Reitzel-Nielsen delvis har rätt i sina påståenden är det samtidigt viktigt att ta hänsyn till det faktum att ordens danska gren år 1536 lades under den danska kronan istället för ordensledningen på Malta. Detta gjorde också att intäkterna från de danska johannitergodsen tillföll kronan. Samtidigt tycks antalet nya donationer till johanniterklostren i princip helt ha upphört under 1520-talet. Detta är en ståndpunkt som även stöds av *Martin Berntson* i en av honom nyligen publicerad artikel.⁶²⁹ En annan viktig faktor är att de svenska och norska johanniterna efter år 1536 inte längre kunde sända sina responsioner, i den mån sådana ännu förekom, till Antvorskov. Hade de gjort så hade pengarna hamnat hos den danska kronan snarare än ordensledningen på Malta. Denna förändring av Johanniterordens penningflöde i Skandinavien gör det befogat att låta året 1536 utgöra en gräns för en sista epok i detta arbete. Johanniternas ekonomiska historia i Skandinavien var därför år 1536 definitivt över.

⁶²⁶ Engelstoft 1856, sid. 29

⁶²⁷ Friis 1876, sid. 23f och Bernholm 1942, sid. 64

⁶²⁸ Reitzel-Nielsen 1988, II, sid. 220

⁶²⁹ Berntson 2006, sid. 59ff

Johanniterordens ekonomiska förhållanden i Skandinavien under perioden 1291- 1536 belysta genom det arkeologiska materialet

I det källkritiska kapitlet i inledningen av detta arbete gjordes det klart att det arkeologiska materialet från de skandinaviska johanniterklostren delvis är problematiskt att arbeta med. Dels förekommer det förhållandevis få storskaliga undersökningar, vid vilka arkeologiska lämningar från klostren har kunnat studeras över större sammanhängande ytor. Dels är fyndmaterialet från de äldre undersökningarna sällan stratigrafiskt kopplat till tydliga arkeologiska kontexter. Det finns dessutom få arkeologiska rapporter som i detalj beskriver de ingrepp som gjorts i områdena för de tidigare klosteranläggningarna innan ca år 1970. De nyare arkeologiska undersökningarna inom eller i anslutning till de olika skandinaviska johanniterklostren är därför betydligt bättre dokumenterade och dess resultat mer tillförlitliga. Det tillgängliga arkeologiska materialet kan därför trots allt användas för att belysa den bebyggelsemässiga utvecklingen i de skandinaviska johanniterklostren.

Det är nämligen inte i första hand de enstaka fyndens exakta positioner som har varit av vikt för hur det arkeologiska materialet har använts i detta arbete. De arkeologiska undersökningarna har snarare använts för att identifiera olika faser av ny-, om- eller tillbyggnader i de olika klostren. Det är sådana byggnadsmässiga förändringar som visar att det funnits tillräckliga ekonomiska resurser i de olika klostren vid de tidpunkter då förändringarna utfördes. På samma sätt visar avsaknaden av spår från bebyggelsemässiga aktiviteter från somliga tider att lite resurser investerats i klosterbyggnaderna under dessa tider. Det finns därför en rad arkeologiska belägg för att de skandinaviska johanniterklostren inte såg likadana ut under hela den 245 år långa period som denna studie omfattar.

Klosterbyggnaderna tycks ha förändrats kontinuerligt under medeltidens lopp genom olika mindre ny-, om- och tillbyggnader och det finns många tecken som tyder på att en särskilt intensiv byggnadsaktivitet pågick inom provinsen Dacia under perioden ca 1410- 1520 och i synnerhet under åren ca 1463- 1520. De byggnadsmässiga förändringar som kan spåras i det arkeologiska materialet tycks vara direkta följder av de olika klostrens förbättrade ekonomier och förändrade behov under senmedeltiden. De klosteranläggningar som till en början var förhållandevis enkla anläggningar tycks alltså ha utökats i takt med att Johanniterordens inre och yttre förhållanden, på såväl det lokala som det internationella planet, tillät att så skedde.

Till skillnad från de anläggningar som Johanniterorden under medeltiden ägde i länder som Spanien, Italien, Grekland och Främre Orienten var ordens kloster i Skandinavien inga befästa byggnader. Då johanniterna under normala omständigheter inte hade några fiender i de nordiska länderna var behovet av befästa byggnader under medeltiden betydligt mindre här än i Medelhavsområdet. De skandinaviska johanniterklostren tycks dock inte, såsom var fallet med exempelvis cisterciensernas kloster, ha följt specifika regler för hur klosterbyggnaderna skulle utformas. De större skandinaviska johanniterklostren i *Antvorskov*, *Eskilstuna*, *Odense*, *Ribe*, *Horsens*, *Dueholm* och *Viborg* tycks dock under senmedeltiden ha följt den klassiska klosterstrukturen med byggnadslängor och en ordenskyrka förlagda kring en öppen gård. I många fall förekom även friliggande byggnader i anslutning till huvudbyggnaderna i form av exempelvis hospital, skolor och bostadshus för de personer som valt att tillbringa sin sista tid som så kallade *ingivna* i de olika klostren. Vid de flesta johanniterkloster förekom sannolikt även ett större eller mindre antal ekonomibygnader för olika ändamål.⁶³⁰ De flesta johanniterkloster har dessutom haft en kyrkogård där klostrets medlemmar kunde begravas.

De mindre klosterfilialerna i *Stockholm*, *Nyborg*, *Lund*, *Svenstrup* och *Köpinge* har dock som regel saknat en eller flera av dessa byggnadsenheter. Det är annars spåren efter de ovan beskrivna byggnaderna som har påträffats vid de olika arkeologiska undersökningar som under årens lopp har ägt rum inom de olika klostren och deras filialer. Undersökningarna diskuteras nedan ingående och hänvisningar till de arkeologiska rapporterna finns i fotnoterna. Dessa undersökningar ligger också till grund för de planer som förekommer som bilagor sist i arbetet. Nedan följer en genomgång av detta arkeologiska material med syfte att visa på de arkeologiska belägg som finns för belysning av den byggnadsmässiga utvecklingen inom klostren under perioden 1291- 1536. Självfallet kan det arkeologiska materialet sällan användas för att avgränsa en kronologisk period till ett enskilt år. För detta är materialet helt enkelt inte tillräckligt detaljerat. Det kommer inte heller att presenteras en detaljerad genomgång av fyndmaterialet från de olika klostren utan diskussionen kommer att föras på ett mer övergripande plan, där belägg för ett antal kronologiska faser lyfts fram. Mycket av det arkeologiska material som diskuteras nedan har aldrig tidigare studerats särskilt ingående. Materialet har i stor utsträckning förvarats i olika arkiv och magasin utan att någon egentlig forskning har utförts på det. Materialet har heller aldrig tidigare använts för att spegla den ekonomiska utvecklingen i de olika johanniterklostren i ett större internationellt sammanhang.

⁶³⁰ Lorenzen 1927, sid. 77ff

Antvorskov

Ruinerna från Antvorskov johanniterkloster återupptäcktes under 1880-talet, då man vid jordbruksarbeten påträffade murverk som visade sig tillhöra den tidigare klosteranläggningen (Bil. 3). Ruinerna blev snart föremål för en rad mindre arkeologiska undersökningar under perioden ca 1887- 1995. Bland de första personer som utförde någon form av utgrävningar på platsen var bröderna *Vilhelm* och *Rudolf Schou*.⁶³¹ Undersökningarna väckte snabbt allmänhetens intresse.⁶³² Snart knöts därför utbildad personal i form av bland annat de från Nationalmuseet utsända antikvarierna *Carl Neergaard* och *Henry Pedersen* till platsen för att bistå vid undersökningen av de vid denna tidpunkt ännu relativt nyupptäckta ruinerna. De ruiner som framkom på 1880-talet var belägna nedanför den kulle där Antvorskov klostrets huvudbyggnader, åtminstone sådana som vi känner dessa från senmedeltiden och senare, var belägna. Ruinerna var uppförda av tegel och de bevarade dörr- och fönsteröppningarna var romanska till sin karaktär. Av denna anledning daterades ruinerna till sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal.⁶³³ En liknande datering av huset gjorde *Wilhelm Lorenzen* i sin bok om de danska johanniterklostrens historia.⁶³⁴ I ett hörn av det delvis bevarade rummet på husets första våning påträffades åren 1887- 88 även en myntskatt, vars äldsta mynt var präglat under Christoffer II's regering 1319- 1332. Skatten har dock nedlagts vid ett senare tillfälle eftersom den även innehöll mynt från Erik av Pommerns tid.⁶³⁵

I det romanska husets källare återfanns dessutom sporrar av högmedeltida typ, något som kan tyda på att källaren använts som förrådsutrymme under denna tid. I husets källare påträffades även en valvkonsol samt glaserade golvplattor som sannolikt hade fallit ned i källaren från den ovanliggande våningen.⁶³⁶ På den västra väggen av ruinen fanns även spår av en medeltida toalett.⁶³⁷ Den samlade bilden av det arkeologiska materialet visar att det romanska huset vid kullens fot under högmedeltiden sannolikt har använts som såväl bostad och

⁶³¹ En Indberetning som sändes in av Vilhelm Schou till Nationalmuseet år 1917 beskriver hur de första grävningarna gick till.

⁶³² Tidningsartikeln "Fra gamle Dage" i *Sorø Amtstidende* av journalisten Heilmann från 17:e oktober 1887 är den äldsta offentliga skildringen som beskriver upptäckten av ruinerna vid Antvorskov. Artikeln finns idag i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn.

⁶³³ Även T. Schou, H. H. Schou, V. Schou, C. M. Smidt m. fl. uttalade sig om åldern på de funna ruinerna i olika så kallade "Indberetninger" till Nationalmuseet under åren 1882- 1908. Dessa finns idag i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn.

⁶³⁴ Lorenzen 1927, sid. 16ff

⁶³⁵ Myntfynden är kommenterade i *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050- c. 1550* från 1992. Sid. 239.

⁶³⁶ Beskrivning av fyndmaterialet från de första undersökningarna inne i det romanska huset. Beretningen finns idag i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn.

⁶³⁷ Lorenzen 1927, sid. 18

representationsbyggnad som förråd. Värt att nämna är att det under årens lopp också har påträffats rester av andra byggnader i anslutning till det romanska huset. Strax sydöst om detta påträffades exempelvis år 1898 spår efter en stenkällare, av somliga tolkad som den äldsta förekommande byggnaden inom klosterområdet.⁶³⁸ Somliga forskare har därför menat att detta är spåren efter den av *Valdemar den Store* donerade kungsgård som utgjorde ursprunget till Antvorskov kloster.⁶³⁹ Stenkällaren ger helt klart ett tidigmedeltida intryck, men det är svårt att säga när byggnaden revs. Kanske har detta äldre hus funnits kvar förhållandevis länge och nyttjats som bostads- och/eller ekonomibyggnad under hela klostertiden. Huset har dock rivits senast i samband med Reformationen då ett torn i slottsanläggningen delvis byggdes ovanpå ruinerna från stenkällaren (Fig. 3).⁶⁴⁰

I anslutning till det romanska huset, och direkt öster om detta, tillfogades under gotiken även en byggnad som har tolkats som en köksflygel.⁶⁴¹ På platsen har bland annat påträffats rester av en bakugn. Det faktum att mycket keramik har hittats på just denna plats förstärker också intrycket av att byggnaden verkligen har varit ett kök.⁶⁴² Här infinner sig därför en viktig fråga: Ifall ett kök har byggts nedanför den branta kullen under gotiken, dvs. någon gång under perioden ca 1250- 1500, bör detta i första hand ha tjänat som kök åt de närmast liggande byggnaderna. Det hade helt enkelt varit alltför opraktiskt att bära den nylagade maten upp för den branta sluttningen till de på toppen liggande klosterbyggnader som vi känner från senmedeltiden och framåt. Troligare är helt enkelt att köksflygeln i första hand har tjänat som kök åt det romanska huset och att detta fortfarande nyttjades under åtminstone början av den gotiska perioden. Detta kan i så fall också tyda på att ordensbröderna faktiskt bodde i de äldsta byggnaderna vid kullens fot förhållandevis länge, åtminstone fram tills dess att klosterbyggnaderna uppe på kullen blev färdiga (Fig. 4).

Åren 1925- 27 utförde *Poul Nørlund* och *Mogens Clemmensen* kompletterande undersökningar inom ett mindre område sydöst om klosterkullens fot, omkring 50 meter öster om de romanska ruiner som hade undersökts i slutet av 1800-talet. På denna plats påträffade Nørlund och Clemmensen rester efter ytterligare en romansk tegelbyggnad, vilken tolkades som ett stall. I sluttningen norr om stallet påträffades även rester av en medeltida byggnad

⁶³⁸ Lorenzen 1927, sid. 16ff

⁶³⁹ Denna tanke framfördes så sent som 1991 i *Danmarks Ruiner* från 1991. Sid. 10

⁶⁴⁰ Lorenzen 1927, sid. 16

⁶⁴¹ Lorenzen 1927, sid. 19ff

⁶⁴² Vid en genomgång av fyndmaterialet från köksflygeln, nu förvarat i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn, identifierades keramik från perioden ca 1200- 1600.

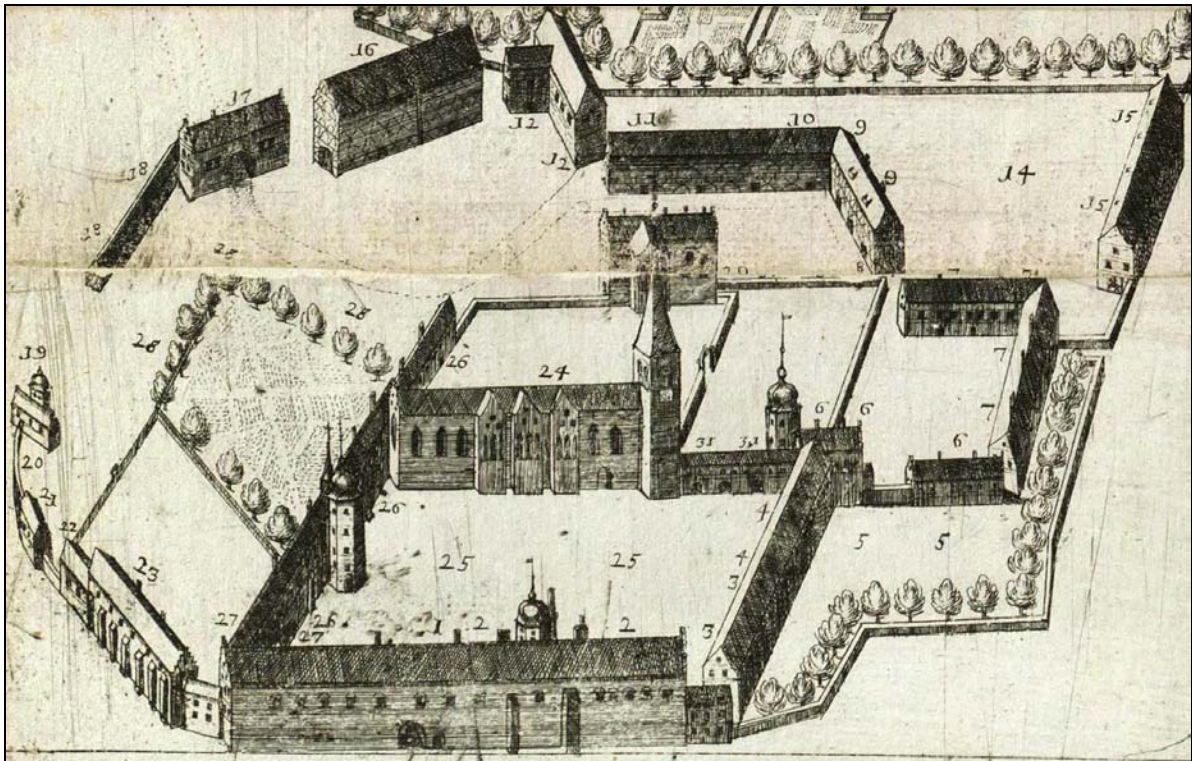

Fig. 3. Antvorskov kloster från norr omkring år 1670 då anläggningen avbildades av Peder Hansen Resen.

Fig. 4. Ruinerna av det romanska 1200-talshuset i Antvorskov kloster. Fotot är taget från söder och visar byggnaden vilken kan ha använts som bostad, representationslokal och förråd. Foto Christer Carlsson.

som kan ha utgjort ett bostadshus, möjligen en friliggande bostad för klostrets prior eller klostrets hospital. Inom området för det förmodade stallet påträffades ytterligare sporrar och andra föremål med anknytning till transportmässiga och hantverksmässiga aktiviteter. Stallbyggnaden skulle enligt undersökarna ha uppförts i två omgångar där den östra delen var den äldsta, och kunde dateras till senromansk tid, medan den västra delen av byggnaden, egentligen en förlängning av det första stallet, daterades till tidig gotisk tid.⁶⁴³ Detta skulle betyda att den östra delen av det förmodade stallet skulle vara från perioden ca 1200- 1250 medan den västra delen skulle vara från perioden ca 1250- 1300.

Vid undersökningar öster om stallet påträffades även en vattenledning som kan ha tillhört klostret. Vattenledningen var byggd av tegel, hade en diameter av omkring 1 meter och flat botten.⁶⁴⁴ Ledningen daterades av Nørlund preliminärt till tiden omkring år 1500 och kan i så fall ses som ett uttryck för den ökade bekvämlighet och den ökade levnadsstandard inom de skandinaviska johanniterklostren som tycks vara kännetecknande för den senmedeltida perioden. Vattenledningen påträffades i ett område där det under 1600- och 1700-talen, enligt de bevarade kartorna över området, låg såväl bebyggelse som fisk- och kvarndammar.⁶⁴⁵ Dessa dammar kan dock ha sitt ursprung i klostertiden. Liknande dammar fanns för övrigt vid Odense johanniterkloster och kan där ännu märkas som svaga fördjupningar inom det parkområde som idag kallas för *Kongens Have*.⁶⁴⁶ Allt detta förstärker bilden av området öster om det romanska bostadshuset som klosteranläggningens ekonomiområde. Om såväl bostadshuset som den intilliggande stenkällaren samt stallet och den ovan nämnda köksflygeln samtliga uppfördes under den samlade perioden ca 1150- 1300 passar denna datering av byggnaderna väl in i tolkningen av tiden innan ca år 1300 som en förhållandevis expansiv tid för de skandinaviska johanniterna. Slutet av 1200-talet framstår helt enkelt som en tid då det fortfarande var ekonomiskt möjligt för johanniterna att expandera sina klosteranläggningar innan krisåren på 1300-talet tog sin början. Vi har ju redan tidigare sett hur det byggstopp inom hela den tyska tungan som Johanniterordens generalkapitel fattade beslut om på Cypern år 1301 bör ha hindrat bröderna i Antvorskov från att expandera sitt kloster vid denna tid.

⁶⁴³ Nørlunds beretning finns idag i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn.

⁶⁴⁴ En uppmätning av vattenledningen av Poul Nørlund finns idag i Nationalmuseets samlingar i Köpenhamn.

⁶⁴⁵ En rekonstruktion av Antvorskov slotts trädgårdar från 1768- 69 finns i Nationalmuseets samlingar och visar dammarna i sydöst.

⁶⁴⁶ Arentoft 1994, sid. 3f

Tillsammans med det romanska bostadshuset ger de romanska och gotiska ekonomibyggnaderna en förhållandevis komplett bild av det behov av olika utrymmen som bör ha funnits i ett skandinaviskt johanniterkloster under högmedeltiden. Det är därför troligt att Antvorskov kloster inte var särskilt mycket större än byggnaderna söder om klosterkullen under hela 1200- och 1300-talen. Det bör i så fall ha varit just denna anläggning som den visitation som sändes till Dacia under åren 1311- 1316 besökte. Mötena med de långväga gästerna kan i så fall ha hållits i det rum som legat på första våningen i det romanska huset och som av allt att döma haft ett antal monumentala fönster och ett golv av glaserade golvplattor. Det romanska huset kan dessutom, åtminstone delvis, ha varit uppvärmt eftersom det under golvet finns ett utrymme som av somliga forskare har tolkats som en hypocaust.⁶⁴⁷ Under åren ca 1912- 1917 genomförde Antvorskovs dåvarande ägare generallöjtnant *T. Schou*, samt bland annat *Poul Nørlund* och *C. M. Smidt*, ytterligare arkeologiska undersökningar på toppen av klosterkullen. Dessa undersökningar möjliggjorde bland annat en rekonstruktion av klosterkyrkan, vilken bröts ned efter år 1774. Undersökningarna identifierade dessutom delar från de, av allt att döma, senmedeltida klosterlängor som ingått i den kvadratiska anläggning som fram till 1800-talets mitt låg på toppen av kullen. Efter Reformationen kom denna anläggning, efter omfattande om- och tillbyggnader, att utgöra basen för det senare kungliga slott som skapades av de danska kungarna under perioden ca 1580- 1800.

Det är mot bakgrund av ovan presenterade fakta intressant att notera att det inte vid någon av dessa undersökningar påträffades några byggnadslämningar inom Antvorskov-komplexet som med säkerhet kan dateras till 1300-talet. Den enda indikation på att någon form av byggnadsverksamhet pågick inom klostret under 1300-talet är den tidigare omtalade donationen från priorn *Jens* år 1313.⁶⁴⁸ Dessutom har det på toppen av kullen påträffats fragment av bränd lera som har daterats till 1300-talet och tolkats som utsmyckningar från kyrkan.⁶⁴⁹ Inga av dessa uppgifter behöver dock innebära att en helt ny klosterkyrka uppfördes vid denna tid, utan skall snarare tolkas som att priorn med en mindre summa pengar gick in för att stötta en akut byggnadsåtgärd, exempelvis en skada av något slag. Någon liknande uppgift om att enskilda ordensbröder ekonomiskt stöttade byggnadsföretag inom klostren förekommer varken före eller efter krisåren på 1300-talet. Lerfragmenten kan

⁶⁴⁷ Dan. Ruin., 1991, sid. 10

⁶⁴⁸ DD 2:7, nr. 118

⁶⁴⁹ DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 615

komma från exempelvis en enskild gravvård, och kan knappast ses som ett argument för att det förekommit omfattande byggnadsarbeten i Antvorskov under 1300-talet.

Även om klosterkyrkans kor, vars fundament påträffades av Schou och Smidt år 1915, tyder på att kyrkan haft en tresidig koravslutning, alltså en typiskt gotisk form, är inte heller detta ett bevis för att kyrkan har uppförts under de problematiska åren på 1300-talet. Dessutom finns det tecken på att kyrkan har förlängts åt öster, så att det korfundament som påträffades år 1915 sannolikt inte är identiskt med den äldsta kyrkans kor.⁶⁵⁰ Vi vet att exempelvis johanniternas klosterkyrka i Odense fick ett nytt kor under 1400-talets senare hälft.⁶⁵¹ Även om koret i Odense ser helt annorlunda ut är det ändå rimligt att det tresidigt avslutade gotiska koret i Antvorskov också är från 1400-talet. Något som talar för att det nya koret i Antvorskov klosterkyrka kan ha stått färdigt först under 1400-talet är också de korstolar som sägs komma från kyrkan och som idag finns i *S:t Peders kyrka i Slagelse*. Korstolarna kan på stilistiska grunder dateras till just 1400-talet.⁶⁵² Den äldsta bevarade gravsten som med säkerhet kommer från Antvorskov klosterkyrka är dessutom den över adelsmannen *Niels Knudsen Dyre til Fuglebjerggaard* som dog år 1410.⁶⁵³

Någon form av klosterkyrka bör dock ha funnits tidigare, men antingen är alla spår efter denna äldsta kyrka idag utplånade till följd av grundläggningen för den senare kyrkan eller också har den första kyrkan legat på en helt annan plats, exempelvis nedanför slutningen på en plats som ännu inte har varit föremål för några arkeologiska undersökningar. En klosterkyrka på toppen av kullen kan dock ha påbörjats redan då Antvorskov donerades till johanniterna i mitten av 1100-talet för att sedan ha expanderats i omgångar ända fram till Reformationen. Detta är ju den normala utvecklingen hos de flesta medeltida kyrkor i Skandinavien. Det äldsta bevarade föremål som idag kan knytas till kyrkan är det romanska kapitel, senare omgjort till en dopfont, som idag, i likhet med de ovan omtalade korstolarna, finns i *S:t Peders kyrka i Slagelse*. Kapitälens dekorationer kan dateras till tiden omkring år 1200, något som gör dem samtida med det romanska huset vid kullens fot.⁶⁵⁴

De flesta av de sidokor som har funnits i Antvorskov klosterkyrka grundades med största

⁶⁵⁰ DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 610ff

⁶⁵¹ DK 1998- 2001, Odense amt, band III, sid. 1289ff

⁶⁵² DK 1934- 1937, Sorø amt, band I, sid. 219ff

⁶⁵³ DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 622

⁶⁵⁴ DK 1934- 37, Sorø amt, band I, sid. 229

sannolikhet först under senmedeltiden. Ett antal bevarade skriftliga källor omnämner donationer till grundande av nya altare och kapell i klosterkyrkan under både 1400- och 1500-talen. En ännu bevarad klocka från klosterkyrkans torn finns idag i *Vor Frue kyrkan* i Köpenhamn och bär årtalet 1490, något som tyder på att byggnationer inom klostret har förekommit under *Jakob Mortensen Järnskägg*s tid som prior i Antvorskov mellan åren 1467-1491.⁶⁵⁵ Mortensen Järnskägg skulle enligt en inskription exempelvis ha låtit bygga ett kapell i anslutning till kyrkan omkring år 1490.⁶⁵⁶ Detta tyder på att klosterkyrkan i Antvorskov tycks ha genomgått ett flertal ombyggnader i slutet av 1400-talet. Enligt en uppgift från den danske 1700-talsresenären och historikern *Jacob Langebek* skulle det vid hans besök i Antvorskov år 1746 ännu ha funnits rester av inskriptioner på såväl de murar av klosterlängorna som vette in mot klostergården som på klosterkyrkans torn.⁶⁵⁷ Dessa inskriptioner omtalas även av *Fredrik R. Friis* i hans arbete om Antvorskov från år 1876. Enligt Friis skulle det av inskriptionerna, vilka satt på den norra respektive västra längan, ha framgått att det var den ovan omtalade priorn Jakob Mortensen Järnskägg som under sin tid som prior i Antvorskov skulle ha låtit utföra omfattande byggnadsarbeten på klosteranläggningen. Bland annat skulle han ha låtit bygga stora delar av det kvadratiska klosterkomplexet omkring år 1472.⁶⁵⁸ Ifall denna uppgift är korrekt skulle detta alltså innebära att såväl stora delar av klosterkyrkan som den kvadratiska anläggningen på toppen av kullen i Antvorskov är rent senmedeltida företeelser.

Den tid då Jakob Mortensen Järnskägg var prior i Antvorskov är ju, som tidigare har visats i detta arbete, en period då de ekonomiska förhållandena inom Johanniterorden i Skandinavien, till följd av de ekonomiska reformerna under 1430- och 1460-talen, hade förbättrats betydligt. Det bör således från och med just 1460-talet ha rått starkt förbättrade ekonomiska förhållanden inom ordensprovinsen Dacia. Detta gör att en datering av den kvadratiska klosteranläggningen på toppen av kullen till 1400-talets senare hälft är mycket rimlig (Fig. 5). Detta gör i så fall att anläggningen kan dateras till tiden just efter *Juan de Cardunas* ekonomiska reformer i samband med dennes visitation till Antvorskov år 1463. Den kvadratiska anläggningens byggherre kan i så fall, precis som de ovan omtalade inskriptionerna påstår, mycket väl ha varit just Jakob Mortensen Järnskägg. En liknande bebyggelsemässig expansion under 1460- 70-talen har kunnat påvisas genom

⁶⁵⁵ DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 618

⁶⁵⁶ Inskriptionens latinska text finns översatt i DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 624

⁶⁵⁷ Langebeks studier av inskriptionerna finns återgivna i *Kirkehistoriske Samlinger* från åren 1895- 97, sid. 40.

⁶⁵⁸ Friis 1876, sid. 13f

dendrokronologiska analyser av trä från takbjälkarna i Johanniterordens ännu bevarade klosterkyrka i Odense (Se nedan). En bevarad bit av en takbjälke från klosterkyrkan i Antvorskov kan ha överlevt eftersom den har gjorts om till en ljusstake, vilken idag ägs av museitjänstemannen *Jens Borød* vid *Nationalmuseet* i Köpenhamn.⁶⁵⁹ Det har dock bedömts att antalet bevarade träringar inte är tillräckligt många för att kunna utföra en tillförlitlig dendrodatering av träet i ljusstaken. Det är även oklart var i klosterkyrkan den eventuella takbjälken har suttit.

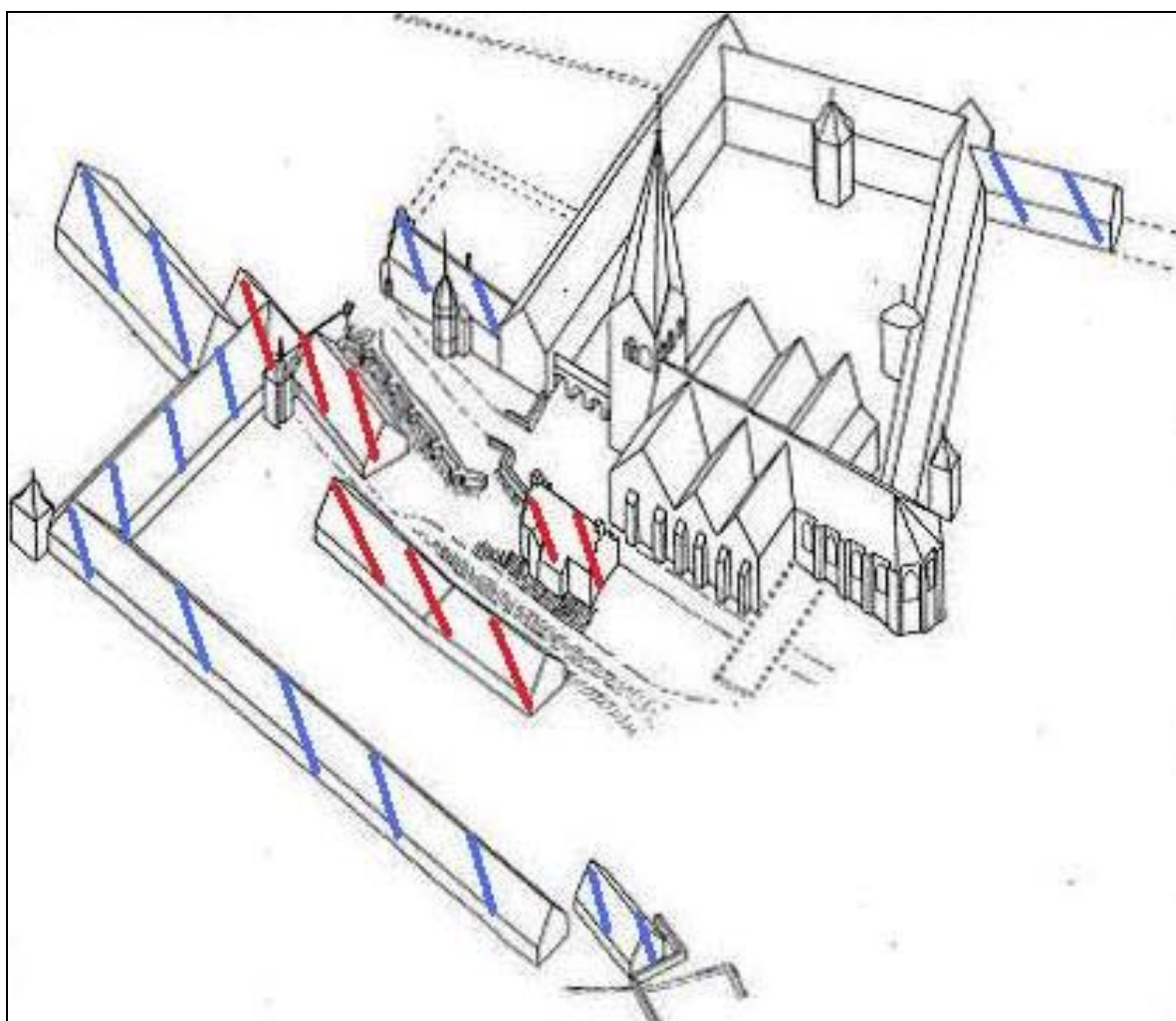

Fig. 5. Rekonstruktion av Antvorskov kloster efter Reformationen. Bilden visar anläggningen från sydöst i fullt utbyggt skick. Klosterfyrkanten från den senare hälften av 1400-talet ligger på toppen av kullen medan den äldre romanska anläggningen (Röd) fortfarande finns kvar vid kullens fot. De övriga byggnaderna (Blåa) är tillbyggda efter det att anläggningen blev ett kungligt slott. Rekonstruktion i Danmarks ruiner 1991, med färgtillägg av författaren.

⁶⁵⁹ Muntlig uppgift av Jens Borød. En inskription under ljusstaken uppger att träet kommer från Antvorskov klosterkyrka.

Det finns faktiskt ytterligare belägg för en senmedeltida datering av den kvadratiske klosteranläggningen på toppen av kullen i Antvorskov. Enligt ett bevarat brev från år 1918 skulle farfadern till den dåvarande ägaren av Antvorskov, *V. Schou*, redan år 1857 ha företagit markarbeten inom det tidigare klosterområdet. Farfadern skulle vid dessa arbeten ha påträffat en del av den tidigare östra klosterlängans fundament. Inmurad i den norra delen av fundamentet påträffade Schou d. ä. ett fragment av en medeltida gravsten, något som tyder på att stenen har återanvänts som byggmaterial vid uppförandet av den östra klosterlängan. Stenen hade en enkel inskription: *Hic jacet Eskil* (Här vilar Eskil).⁶⁶⁰ Vem denne Eskil var är det svårt att uttala sig om, men han kan ha varit en tidigare johannitermunk vid klostret. Gravstenen bör med sin enkla inskription sannolikt dateras till högmedeltiden och kan i så fall komma från den första klosterkyrkan i Antvorskov. De bevarade, eller delvis bevarade, gravstenarna från Antvorskov kan i övrigt endast dateras till 1400- och 1500-talen. Dessa stenar är som regel betydligt mer utsmyckade och har oftast också betydligt längre och mer informativa inskriptioner. En sammanställning av bevarade gravstenar från Antvorskov kloster finns för övrigt i *Danmarks Kirker*.⁶⁶¹

En gravsten skulle under medeltiden med största sannolikhet inte ha återanvänts som byggnadsmaterial ifall den döde person som gravstenen var rest över hade dött nyligen. Detta gör det troligt att stenen tidigast har murats in i den östra klosterlängans fundament under senmedeltiden. Stenen bör i så fall även kunna användas för att datera den mur som en gång stått på fundamentet. Detta innebär alltså att den östra längan mycket väl kan ha uppförts först under Jakob Mortensen Järnskäggs tid. Detta är ett förhållande som redan *V. Schou* påpekade i sitt brev år 1918 och han bad därför Nationalmuseet uttala sig om saken, men jag har inte lyckats finna något svar på denna förfrågan bland de bevarade handlingarna i Nationalmuseets arkiv. Schou framförde i sitt brev även tanken att eftersom stenen påträffades förhållandevis djupt ned så kan den ha ingått i murverket till en källare under den östra flygeln. Det faktum att östflygeln tycks ha haft en djupt liggande källare framgår även av den arkeologiska undersökning som utfördes av *Kirstin Eliassen* vid klosterruinen år 1995. Eliassen menar dock att det var svårt att avgöra huruvida källaren tillhört slottet, som enligt de skriftliga källorna haft en källare i östflygeln, eller klostret.⁶⁶² En kuriositet i detta sammanhang är att en uppgift

⁶⁶⁰ Brevet från *V. Schou* finns idag i Korrespondensarkivet på Nationalmuseet i Köpenhamn.

⁶⁶¹ DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 620ff

⁶⁶² Eliassen 1995, sid. 10

från 1600-talet omtalar källaren under den östra längan som *Jakobs källare*.⁶⁶³ Vem denna Jakob var är det givetvis svårt att uttala sig om, men det är rimligt att det är frågan om just priorn Jakob Mortensen Järnskögg.

Även om klostret byggdes om en hel del efter Reformationen, då byggnaderna förvandlades till ett kungligt slott, finns det inget som tyder på att det gamla klostrets östflygel skulle ha rivits och ersatts av en ny slottsflygel på samma plats. Eliasens grävning visar exempelvis inga tecken på några omfattande raseringslager som skulle kunna härröra från en riven medeltida klosterlänga på platsen för den östra slottsflygeln, utan undersökningen tycks endast indikera raseringslager från tiden då slottet bröts ned i början av 1800-talet.⁶⁶⁴ Detta gör det troligt att klostrets östlänga och slottets östlänga i själva verket varit en och samma byggnad och längans källare varit från senmedeltiden. I Odense pekar exempelvis allt på att byggnaderna från det medeltida johanniterklostret inte revs vid Reformationen utan att dessa endast anpassades av kungamakten till den nya tidens behov.⁶⁶⁵ I Eskilstuna kloster, vars östlänga också har haft en källare, tyder allt på att östlängan från det tidigare klostret också har ingått i den senare vasaborgen.⁶⁶⁶

Avslutningsvis framgår det av Schous brev, med hänvisning till de tidigare omnämnda inskriptionerna, att han finner det underligt att så pass mycket av den kvadratiske klosteranläggningen tycks ha byggts först under den senare hälften av 1400-talet. Mot bakgrund av den diskussion som förts i detta arbete om johanniternas förbättrade ekonomiska villkor under perioden efter ca år 1460 framstår detta förhoppningsvis som mindre märkligt. Fyndet av gravstenen i östflygeln omnämns för övrigt kort i *Danmarks kirker*, men det förs där ingen mer ingående diskussion kring dateringen av vare sig den östra klosterlängan eller den kvadratiske anläggningen i övrigt och det görs inte heller någon koppling till johanniternas förbättrade ekonomiska villkor under slutet av 1400-talet.⁶⁶⁷ Mot slutet av sitt brev skriver Schou slutligen att grundmurarna till klosterkyrkans nordliga kapell skär äldre gravar som av allt att döma måste ha legat norr om kyrkan. Han skriver också att det har påträffats gravar väster om den östra klosterlängan.⁶⁶⁸ Båda dessa iakttagelser innebär alltså att det funnits gravar under själva den kvadratiske klostergården, något som skulle kunna ses

⁶⁶³ Uppgiften är omtalad i Bernholm 1942, sid. 81

⁶⁶⁴ Eliassen 1995, sid. 10ff

⁶⁶⁵ Lorenzen 1927, sid. 49

⁶⁶⁶ Zachrisson 1963, sid. 19ff

⁶⁶⁷ DK 1938, Sorø amt, band II, sid. 620

⁶⁶⁸ Se fotnot 660

som ett belägg för att kyrkan varit i bruk innan det kvadratiske klosterkomplexet uppfördes.

För att sammanfatta den ovan gjorda genomgången av det arkeologiska material som har påträffats inom och i anslutning till ruinerna av Antvorskov kloster så är materialet från undersökningarna söder om klosterkullen alltså till stor del högmedeltida till sin karaktär. Det arkeologiska material som har påträffats vid de olika arkeologiska undersökningar som sedan 1900-talets början har ägt rum på toppen av kullen, där ruinerna från de klosterbyggnader som vi känner från senmedeltiden och framåt varit belägna, tycks däremot nästan uteslutande vara sen- och eftermedeltida till sin karaktär. Detta gör det också relevant att tala om två tydliga skeden i byggandet av Antvorskov kloster, där det romanska huset vid kullens fot, med sina anslutande ekonomibygnader, representerar den högmedeltida fasen under 1100-, 1200- och 1300-talen. Det större klosterkomplexet på toppen av kullen representerar däremot en senare byggnadsfas, vilken sannolikt inleddes under 1400-talets senare hälft då ekonomin återhämtat sig efter en längre krisperiod på 1300-talet. Vi skall nu använda det arkeologiska materialet för att visa att en likartad bebyggelsemässig utveckling tycks ha ägt rum inom de övriga skandinaviska johanniterklostren.

Eskilstuna

De arkeologiska undersökningarna vid Eskilstuna kloster påbörjades omkring år 1912. Detta år påträffades vid markarbeten, på platsen för den tidigare vasaborgen *Eskilstuna hus*, lämningar vilka låg djupare än murarna från slottet och därför antogs vara medeltida. Man insåg snart att man här stod inför lämningarna från det tidigare johanniterklostret i Eskilstuna, vars exakta läge före år 1912 hade varit okänt. Med anledning av dessa fynd publicerades, under ett antal veckors tid på sommaren och hösten år 1919, en artikelserie om klostrets historia i *Sörmlandsposten* av *Johan Fredrik Grönberg*.⁶⁶⁹ Grönberg gjorde i sina artiklar bland annat ett försök till en sammanställning av det skriftliga material som vid denna tidpunkt var känt om klostret, dock i en något utbroderande och populärvetenskaplig form. I den sista artikeln ges även viss information om de dittills påträffade lämningarna från klostret. Grönberg gjorde utifrån dessa lämningar även ett försök till en rekonstruktion av klosterområdet. Rekonstruktionen tycks dock inte till fullo överensstämma med de faktiska

⁶⁶⁹ Artikelserien från 1919 finns idag bevarad i Kungliga Bibliotekets tidningsarkiv.

förhållandena. Grönberg menade exempelvis att den mur som påträffades längs med Klostergatans norra långsida var klosterområdets bogårdsmur mot norr. Han nämner även att nedbrytningslager skall ha påträffats norr om Klostergatan, ca 10 m från korsningen *Klostergatan- Slottsgatan*. På just denna plats påträffade *Sune Zachrisson* under 1960-talet lämningar efter den senmedeltida klosterkyrkan (Se nedan) så det är rimligt att såväl muren som de av Grönberg omnämnda raseringsmassorna i själva verket ingått i denna byggnad (Bil. 4).

Grönberg menade även, förmodligen helt korrekt, att kyrkogården bör ha legat norr om klosterområdet upp mot det så kallade *Klosterberget* där ett stort antal skelett, vilka inte hade begravts i kistor utan endast tycks ha varit lagda i liksvepningar, hade påträffats vid olika tillfällen redan innan år 1912. Lägena på de murar och skelett som hade påträffats före år 1912 finns ungefärligen inlagda på en karta från år 1912, upprättad av stadsingenjören *O. Sjöling* (Fig. 6).⁶⁷⁰

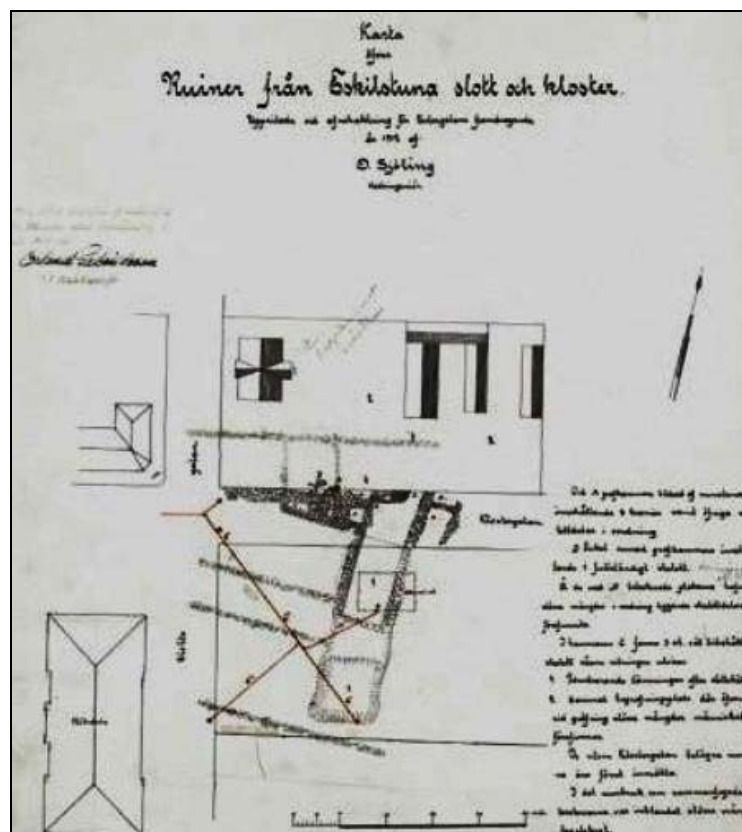

Fig. 6. Stadsingenjör Sjölings karta från år 1912 med lämningarna efter Eskilstuna johanniterkloster markerade. Av kartan framgår att klostret tycks ha haft en kvadratisk grundplan.

⁶⁷⁰ Kartan finns idag i Stadsingenjörskontoret i Eskilstuna.

Grönberg, som verkar ha varit väl förtrogen med Eskilstunas topografi, menar sig även ha identifierat platsen för en i den centrala delen av staden tidigare existerande kvarnanläggning, som kan ha tillhört Eskilstuna johanniterkloster. Grönberg återger i artikelserien även en översättning av ett brev som skulle ha påträffats vid studier i Vatikanens arkiv åren 1894-1900. Detta brev behandlar indirekt förhållandena i Ribe johanniterkloster, dit en eskilstunabroder vid namn *Laurentius Mesner* skulle ha begett sig omkring år 1460. Vid besöket i Ribe drabbades broder Laurentius av en sjukdom till följd av den kontinuerliga eldning med kol och torv som tycks ha förekommit i detta kloster, men tydligen inte i hans hemkloster i Eskilstuna.⁶⁷¹ Laurentius menade att han skulle få bättre vård mot sjukdomen i Eskilstuna. Om detta betyder att sjukvården var bättre utvecklad i Eskilstuna kloster än i de danska johanniterklostren är dock tveksamt. Troligare är att Laurentius längtade hem till Sverige på grund av de spänningar som fanns inom orden vid denna tid på grund av de pågående unionsmotsättningarna.

I samband med grävningarna år 1912 publicerades även ett antal artiklar i *Eskilstunakuriren*, vilka uppmärksammade såväl lämningarna efter klostret⁶⁷² som fyndet av en medeltida sigillstamp vid *Kapellbacken* i Eskilstuna.⁶⁷³ Fyndet av sigillstampen gjordes vid trädgårdsarbeten och texten på stampen avslöjade att den tillhört *Lars*, vilken under den första hälften av 1400-talet var prior i Eskilstuna kloster. Stampen uppges alltså ha påträffats vid *Kapellbacken*, en plats belägen en bra bit från det tidigare johanniterklostret, men om stampen hamnat där med ditforslad jord från klosterområdet eller om johanniterna haft en byggnad även vid *Kapellbacken* är det mycket svårt att avgöra. Inga medeltida byggnadslämningar har dock påträffats vid *Kapellbacken*. De ovan nämnda undersökningarna under 1910-talet skulle först på 1960-talet följas av mer moderna arkeologiska undersökningar inom det tidigare klosterområdet. År 1960 utförde amanuensen *Anna Britta Nilsson* vid *Eskilstuna Museum* en mindre arkeologisk undersökning i kvarteret *Nötskalet* i den nordvästra delen av det tidigare klosterområdet, varvid ytterligare murar påträffades. Då dessa murar var svåra att passa ihop med murfynden från år 1912 togs ett beslut om att en mer omfattande undersökning skulle utföras på platsen. Denna undersökning kunde, sedan tillräckliga ekonomiska medel hade insamlats, påbörjas i juni 1961. Undersökningens ledare blev arkeologen *Sune Zachrisson*.

⁶⁷¹ Acta Pont. Dan., nr. 2220

⁶⁷² Eskilstunakuriren 26/8 1912

⁶⁷³ Eskilstunakuriren 2/9 1912

Vid Zachrissons undersökningar påträffades såväl medeltida och eftermedeltida material som förhistoriskt material, något som visade att klosterområdet hade varit bebott redan under den yngre järnåldern.⁶⁷⁴ Detta intryck förstärktes av att ett antal stolphål påträffades, vilka kan ha tillhört förhistorisk bebyggelse på platsen. En av Zachrisson föreslagna alternativ tolkning av dessa stolphål är dock att de kan härröra från en första träkyrka på platsen. Stolphålens inbördes lägen gör det dock svårt att uttyda någon tydlig grundplan efter en eventuell stavkyrka.⁶⁷⁵ Fynd från år 1912 i form av en så kallad *Eskilstunakista* samt ett romanskt bronskrucifix tyder dock på att en tidigmedeltida träkyrka kan ha legat på platsen.⁶⁷⁶ Det var dock spåren från två senare kyrkor, en romansk och en gotisk, som gav de tydligaste indikationerna på att det hade ägt rum en bebyggelsemässig utveckling inom klosterområdet. Detta förhållande tolkades av Zachrisson som att en första romansk stenkyrka, sannolikt den som i de skriftliga källorna omtalas som *S:t Eskils helgedom*, hade donerats till johanniterna omkring år 1185. Denna absidförsedda kyrka, vars rester påträffades under ruinerna från den gotiska kyrkan, fungerade som den första klosterkyrkan i johanniternas anläggning. Den nya klosterkyrkan byggdes, då den första kyrkan inte längre räckte till, som en ersättare för denna. Detta skulle ha skett först då de ekonomiska förhållandena i klostret tillät ett så pass storskaligt byggnadsprojekt.⁶⁷⁷ Zachrisson för därför i sin rapport över undersökningen en längre diskussion om när den nya klosterkyrkan egentligen uppfördes.

I denna diskussion tillskriver Zachrisson uppgiften om att en brand skulle ha uppstått i klostret i samband med adelsmannen *Torsten Simpa d. ä's* begravning på 1350-talet en viss betydelse. Enligt en i detta arbete redan tidigare omtalad uppgift skulle en släkting till Simpa, kaniken *Thorsten Notholmsson*, enligt ett bevarat brev från år 1357 ha erbjudit sig att ersätta klosterbröderna för den uppkomna skadan. Zachrisson menar därför att det finns en möjlighet att klostret, och kanske även klosterkyrkan, skulle ha byggts om redan under 1350-talet.⁶⁷⁸ En indikation på att någon form av byggnadsaktivitet verkligen har pågått i klosterkyrkan under 1300-talets senare hälft är det mynt som var gångbart under perioden ca 1340- 80-talen och som påträffades i ett kalkbrukslager vid en murklack i klosterkyrkans nordöstra del. Murklacken var dock förhållandevis liten samtidigt som övriga indikationer på byggnadsaktivitet inom klosterområdet under 1300-talet helt saknades vid undersökningen.

⁶⁷⁴ Zachrisson 1963, sid. 53

⁶⁷⁵ Zachrisson 1963, sid. 55

⁶⁷⁶ Zachrisson 1963, sid. 46

⁶⁷⁷ Zachrisson 1963, sid. 58

⁶⁷⁸ Zachrisson 1963, sid. 70

Då murklacken av Zachrisson uppges vara äldre än den gotiska kyrkan är det troligt att kalkbrukslagret med myntet och murklacken representerar reparationsarbetena i klostret under 1300-talet, medan den gotiska klosterkyrkan uppförts först efter myntets cirkulationstid.⁶⁷⁹

Det faktum att omfattande byggnadsarbeten har pågått i den gotiska klosterkyrkan under 1400-talet tyder även de formtegel på, vilka påträffades inne i den gotiska kyrkan i ett raseringslager från den tid då kyrkan revs. Dessa tegel hade samma former som formteglet i många landsortskyrkor i trakten från 1400-talets senare del.⁶⁸⁰ Detta tyder alltså på att åtminstone den gotiska klosterkyrkans valv har konstruerats först under 1400-talets senare hälft. Klosterkyrkans väggar kan i så fall ha stått färdiga några år tidigare, uppskattningsvis vid mitten av 1400-talet. En datering av de övriga klosterbyggnaderna, vilka delvis tycks ha anslutit till klosterkyrkans kor, till 1400-talets mitt eller senare hälft är därför också rimlig. Rester efter en klosterbyggnad med tillhörande källare har påträffats direkt söder om den gotiska kyrkans kor. Denna byggnad kan ha utgjort en östra klosterlänga, vilken tycks ha byggts i liv med den gotiska kyrkans östmur. Två parallella och längre söderut belägna murar, vilka tycks ha en öst-västlig orientering och ger intryck av att vara sammanbyggda med den östra klosterlängan, finns angivna på Sjölings karta från år 1912. Dessa murar har aldrig undersökts närmare, men kan utgöra rester av en södra klosterlänga under den skolgård som idag täcker klosterområdets södra del.⁶⁸¹ De ovan angivna förhållandena tyder alltså på att Eskilstuna kloster kan ha haft en mer eller mindre kringbyggd klostergård. Ytterligare byggnader bör dock ha funnits i anslutning till klostrets huvudbyggnader.

Omkring 40 m öster om klosterkyrkans kor påträffades stora mängder djurben med spår av bearbetning i form av hugg- och sågskott vid anläggandet av ett garage år 1961.⁶⁸² Detta skulle kunna tyda på att klostrets ekonomibygnader varit belägna på denna plats.

Ekonomibygnaderna har i så fall varit orienterade ut mot den omgivande landsbygden i öster och haft en likartad placering som i Antvorskov. Det finns även den möjligheten att de påträffade djurbenen indikerar att klostrets soptipp har legat på denna plats. Genom ett antal ledningsarbeten har sedan 1970-talet även kulturlagren såväl väster om klosterkomplexet som under den ovan nämnda skolgården söder om klostret kommit att beröras i begränsad omfattning. Vid en undersökning i samband med nedläggandet av en fjärrvärmeledning i

⁶⁷⁹ Zachrisson 1963, sid. 67f

⁶⁸⁰ Zachrisson 1963, sid. 68

⁶⁸¹ Zachrisson 1963, sid. 70f

⁶⁸² Zachrisson 1963, sid. 71f

Klostergatans västra del år 1971 påträffade exempelvis *Gösta Magnusson* lämningar i form av såväl kulturlager som murverk, men det är oklart huruvida dessa tillhörde klostret eller det senare slottet.⁶⁸³ En mur tolkades dock som en eventuell fortsättning på en av de murar som på Sjölings karta från år 1912 går västerut från den östra klosterlängan. Muren skulle dock enligt Magnusson bli för lång för att kunna utgöra en fortsättning på den södra klosterlängan.⁶⁸⁴ Vid en genomgång av fyndmaterialet från Magnussons grävning framgår att detta tycks vara förhållandevis uppblandat och ger intryck av att innehålla såväl medeltida som eftermedeltida fynd. Detta kan tyda på att medeltida kulturlager på denna plats har förstörts och blandats upp med yngre material då vasaslottet skulle byggas. Inga människoben påträffades dock på denna plats, något som tyder på att den medeltida kyrkogården sannolikt inte har sträckt sig till området väster om klostret.

En mindre arkeologisk undersökning genomfördes även av *Viktor Svedberg* och *Ylva Roslund* år 1979 i samband med kabeldragningar i ett förhållandevis smalt schakt som löpte över det tidigare klosterområdet. Denna undersökning kunde i många avseenden bekräfta de av Zachrisson gjorda tolkningarna. Ett av de viktigaste resultaten från denna undersökning var annars att den tidigare omtalade källare, vilken tycks ha ingått i såväl klostrets som slottets östra länga, vid något tillfälle har gjorts smalare genom att dess östra del rivits och fyllts igen.⁶⁸⁵ Vilket syfte denna åtgärd har fyllt är något oklart, men möjligen har källaren gjorts smalare för att kunna klara trycket från de tunga slottsmurarna då vasaborgen byggdes. Svedbergs och Roslunds rekonstruktion av källaren under den östra längan förstärker intrycket av att den gotiska kyrkan och den östra klosterlängan har uppförts vid samma tid eftersom dessas väggar tycktes ligga i liv med varandra.⁶⁸⁶ Detta betyder att även den östra klosterlängan borde ha uppförts efter 1300-talet och vara samtida med klosterkyrkan (Fig. 7). Då Svedbergs och Roslunds schakt till stor del drogs genom det av Zachrisson redan undersökta området påträffades dock förhållandevis få medeltida fynd.

En arkeologisk undersökning ett antal hundra meter söder om lämningarna efter klosterbyggnaderna uppvisade inga, eller endast mycket tunna, kulturlager, varför det är troligt att den medeltida klosteranläggningen inte har sträckt sig så pass långt söderut.⁶⁸⁷

⁶⁸³ Magnusson 1976, sid. 8

⁶⁸⁴ Magnusson 1976, sid. 6

⁶⁸⁵ Svedberg 1984, sid. 17

⁶⁸⁶ Svedberg 1984, sid. 16

⁶⁸⁷ Broberg 1987, sid. 3ff

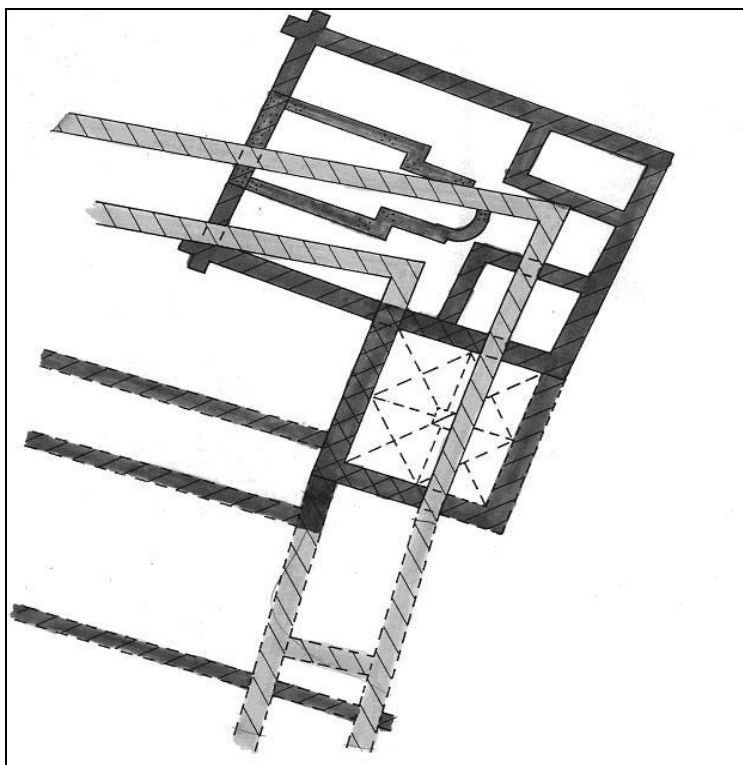

Fig. 7. Sune Zachrissons rekonstruktion av de senmedeltida klosterbyggnaderna i Eskilstuna. Bilden visar Viktor Svedbergs och Ylva Roslunds tolkning av övergången mellan den gotiska klosterkyrkan och klostrets östlänga. De mörka murpartierna är lämningar från johanniterklostret medan de ljusa tillhör vasaborgen.

Ytterligare en mindre arkeologisk undersökning, i form av ett söschakt tvärs över Slottsskolans gård hösten år 1994, har dock visat att det finns potential för en storskalig arkeologisk undersökning på skolgården inom den södra delen av det tidigare klosterområdet. I söschaktet påträffades nämligen lager som bör tolkas som ytterligare medeltida raseringslager, något som ger intryck av att det område där skolgården ligger idag en gång faktiskt har hyst medeltida byggnader. Raseringslagren kan därför delvis härröra från en i söder tidigare belägen klosterlänga. Under raseringslagren påträffades även förhistoriska lämningar i form av härdar, varav en kunde ¹⁴C-dateras till perioden 140- 420 e. Kr.⁶⁸⁸ Detta ger alltså ytterligare belegg för de av Zachrisson gjorda iakttagelserna att klostret har anlagts på en förhistorisk boplats. Särskilt ytan omkring anläggningarna 352, 493, 951 och 1450 från undersökningen år 1994 kan vara intressanta för vidare arkeologiska undersökningar eftersom en eventuell södra klosterlänga bör ha legat på ungefär denna plats.

En datering av den gotiska klosterkyrkan och klosterbyggnaderna i Eskilstuna till 1400-talets

⁶⁸⁸ Lindh 1997, sid. 7ff

senare hälft stämmer bra överens med den allmänna diskussion kring Johanniterordens ekonomiska förhållanden inom provinsen Dacia som har förts i detta arbete. Även om det finns tecken i det skriftliga materialet som tyder på att de svenska johanniterna kan ha gynnats av den långa och förhållandevis stabila period då Magnus Eriksson satt vid makten är det egentligen först från och med 1400-talets mitt som ett antal reformer, i kombination med ett ökande antal donationer, gjorde de ekonomiska förhållandena mer gynnsamma inom samtliga av ordens kloster i Skandinavien. Nya verksamheter vid Eskilstuna kloster, som exempelvis kvarnar och en bergshytta, omnämns dessutom under senmedeltiden⁶⁸⁹ och kan ses som tecken på att klostret nu breddade sin verksamhet på grund av den förbättrade ekonomin. Det är därför rimligt att klosterbyggnaderna i Eskilstuna, i likhet med i Antvorskov kloster, har utökats och/eller byggts om under det expansiva 1400-talet.

Varne

Det enda norska johanniterkloster som existerade under medeltiden var Varne, beläget nära staden *Moss* söder om Oslo. Klostret har aldrig varit föremål för några egentliga arkeologiska undersökningar. Vi har därför endast sparsamma upplysningar om hur klosterbyggnaderna har varit utformade och hur den inbördes byggnadskronologin i klostret har sett ut. En mindre undersökning vid Varne klosterruin under sommaren år 2008, där även undertecknad var delaktig, kunde fastställa att det område där Varne är beläget mycket väl kan innehålla betydligt fler byggnadslämningar från klostertiden än vad som varit känt sedan tidigare.⁶⁹⁰ På planen (Bil. 5) visas var det kan finnas ytterligare lämningar av arkeologiskt intresse. De ruiner som idag är synliga ovan jord inom det tidigare klosterområdet härrör till största delen från klosterkyrkan, i synnerhet dess östligaste del. Enstaka grundstenar från kyrkans västvägg visar dock ännu kyrkans utsträckning och utifrån dessa kan kyrkans storlek uppskattas till ca 30 x 11 m. Den 30 m långa kyrka som idag syns på platsen bör dock knappast vara den ursprungliga klosterkyrkan. Nästa samtliga av de johanniterkloster som omfattas av denna studie och som grundades redan under 1100- eller tidigt 1200-tal tycks ha använt ett mindre, romanskt kapell som sin första klosterkyrka. Ett skaft till en valvpelare sticker idag upp ur marken i kyrkans östra del. Detta skaft ger med sina grova dimensioner snarare ett romanskt än ett gotiskt intryck och möjligtvis kan detta därför komma från en äldre kyrka på platsen.

⁶⁸⁹ Wahlberg 1997, sid. 30

⁶⁹⁰ Buckholm & Carlsson 2008

Då antalet bröder under klostrets första tid bör ha varit förhållandevis litet är det troligt att det inom området ännu går att identifiera spår efter ett mindre romanskt kapell. Sådana spår kan finnas under exempelvis golvet på den nuvarande kyrkan. Den ovan nämnda pelaren lutar idag kraftigt och går inte att rubba med handkraft, något som tyder på att den går förhållandevis djupt ned i marken. Detta tyder på att den är omgiven av tjocka raseringslager som sannolikt täcker den gotiska kyrkans golv. Det vore därför av stort vetenskapligt värde att frilägga denna golvnivå eftersom det där kan förekomma exempelvis ytterligare arkitekturdetaljer och gravstenar från högt uppsatta ordensbröder och donatorer. Sådana fynd skulle kunna bidra en hel del till en ökad förståelse av klostrets historia. En rekonstruktion av den nuvarande kyrkans grundplan gjordes redan år 1823 av antikvarien *L. D. Klüver* då han besökte Varne (Fig. 8). Klüver menade att det inte är särskilt troligt att några spår av klosterbyggnaderna har bevarats invid kyrkoruinen eftersom: ”*da Bygningen har lagt paa en Klippe, hvor intet mere Spor findes af Fundamentet*”.⁶⁹¹ Detta är ett mycket märkligt påstående mot bakgrund av vad vi idag vet om det tidigare klosterområdet. Den grundplan över klosterkyrkan som Klüver upprättade har därför på senare år kunnat kompletteras sedan ytterligare murverk påträffats. Då *Ole F. Hviden-Haug* besökte klosterruinen år 1936 menade han exempelvis att ett antal mindre rum, sannolikt en sakristia, har legat norr om koret. Dessa murar är idag framrensade och synliggjorda.

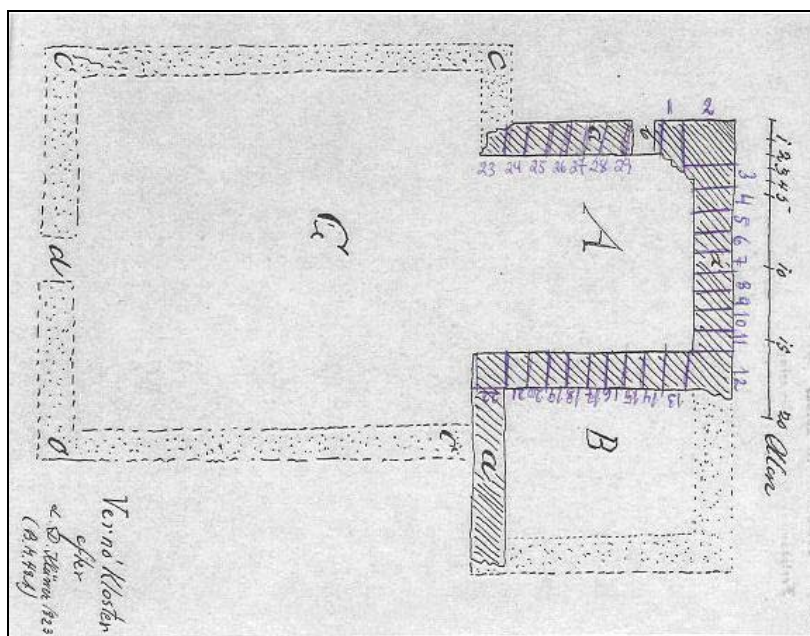

Fig. 8. Klüvers grundplan över klosterkyrkan i Varne från år 1823. Planen innehåller vissa felaktiga mått.

⁶⁹¹ Klüvers reseberättelse finns idag i arkivet i Østfoldmuseet.

Detta gör det troligt att den kyrka som idag finns på platsen ursprungligen har haft en förhållandevis rektangulär grundplan och en sakristia i norr. Under sommaren år 2008 kunde det konstateras att sakristians mur verkar ligga i förband med kyrkans nordmur och att de båda byggnadskropparna därför bör ha uppförts samtidigt. Om kyrkan i Varne under senmedeltiden haft denna form och storlek påminner den om de båda klosterkyrkorna i Eskilstuna och Kronobäck och det är rimligt att anta att dessa tre ordenskyrkor är ungefär jämngamla. Detta gör att en byggnadskampanj kring de skandinaviska johanniterkyrkorna, där kyrkorna eventuellt har influerats av varandra, kan ha ägt rum under den senare hälften av 1400-talet. Här blir den tidigare omtalade uppgiften, att det under åren 1401- 1402 gavs avlat till de personer som bidrog med ekonomiskt stöd till byggandet av en ny klosterkyrka i Varne, av stort intresse. Uppgiften visar att uppförandet av en ny kyrka vid klostret planerades i början av 1400-talet,⁶⁹² men den visar samtidigt att det under åren 1401- 1402 ännu inte tycks ha funnits tillräckligt med ekonomiska resurser i klostret för att kunna påbörja kyrkobygget. Detta innebär att byggandet av den nya klosterkyrkan i Varne bör ha påbörjats först mot mitten av 1400-talet, då Johanniterordens ekonomi inom provinsen Dacia hade förbättrats tillräckligt mycket.

Vid undersökningen sommaren 2008 påträffades de nedre delarna av valvfundament inne i kyrkan. Fundamenten hade murats upp mot den bakomvarande kyrkväggen, något som tyder på att kyrkan haft en sekundär valvslagning. Om kyrkans ytterväggar är från tiden efter år 1402 måste alltså valvslagningen ha tillkommit ännu något senare (Fig. 9). Denna byggnadsutveckling får även stöd av fynd av ett stort antal senmedeltida formtegel från de tidigare valvribborna i kyrkan. Formtegeln kan i sin helhet dateras till 1400-talets senare hälft. Tillsammans förstärker dessa iakttagelser intrycket av att en omfattande byggnadsaktivitet har pågått i klosterkyrkan under 1400-talet. Helt klart är det därför att det går att urskilja olika byggnadsfaser i klosterkyrkan, vilka främst kan dateras till just 1400-talet. Omkring år 1570, i samband med det *Nordiska Sjuårskriget*, brände den svenska armén ned de gamla klosterbyggnaderna och vad som anges ha varit en röd kyrka av tegel.⁶⁹³

Detta är sannolikt just den senmedeltida klosterkyrka som vi idag ser ruinerna av inom klosterområdet. Direkt söder om klosterkyrkan ligger även en svårt överväxt byggnadslämning som Klüver på sin teckning tolkar som en del av klosterkyrkan, möjligtvis

⁶⁹² DN XVII, nr. 958

⁶⁹³ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 204

Fig. 9. Det sydöstra hörnet av klosterkyrkan i Varne vid undersökningen sommaren 2008. Murkärnan med det medeltida murbruket håller på att rensas fram. I hörnet syns resterna från ett av de sekundära valvfundamenten. Foto Christer Carlsson.

ett kapell. Detta är visserligen en rimlig tolkning, men vid undersökningarna i Varne sommaren 2008 kunde det konstateras att det inte finns någon dörr mellan kyrkan och denna byggnad. Dessutom noterades det att byggnaden är murad upp mot kyrkans sydmur och därför måste vara yngre än klosterkyrkan. Detta gör att byggnaden förhåller sig på samma sätt till kyrkans sydmur som de sekundära valvfundamenten inne i kyrkan. Även byggnaden söder om kyrkan tycks alltså ha omfattats av den senmedeltida byggnadsaktiviteten inom klosterområdet.

Detta gör också att vi här får en situation som påminner om den i Eskilstuna, där vi redan i det ovanstående har sett att det är troligt att en byggnad har legat söder om klosterkyrkan och anslutit till kyrkans kor. Då behovet av att på ett bekvämt sätt kunna nå koret i samband med de många bönetimmarna måste ha varit likartat i alla kloster är det troligt att det även i Varne har legat en klosterlänga i söder, vilken varit sammanbyggd med kyrkans kor. Eftersom ingen dörr finns mellan byggnadskropparna kan en passage istället ha varit belägen på andra

våningen och en enklare trappa ha lett ned till koret. Om valvslagningen i kyrkan och utbyggnaden i söder är samtida kan alltså dessa båda ha ingått i en mer omfattande ombyggnad av klosterkomplexet under senmedeltiden. Ifall det funnits ytterligare klosterlängor söder om klosterkyrkan, så att en sluten klostergård har bildats, kan sannolikt endast vidare undersökningar på platsen ge svar på. Söder om klosterkyrkan kan för övrigt klostrets kyrkogård och hospital ha varit belägna. Denna del av klostertomten är omkring 30 x 30 m stor och sträcker sig mellan klosterkyrkan i norr och den gamla stenmur i söder som ännu löper längs den äldre landsvägen. Vägen har gamla anor och det är sannolikt ut mot denna väg som klostrets huvudentré har varit belägen under medeltiden. Detta är därför den väg som pilgrimer och andra besökare bör ha använt sig av då de anlände till klostret.

De enda övriga byggnadslämningar som idag är synliga ovan mark inom klosterområdet och som kan ha ett medeltida ursprung är den stenkällare som nu utgör källarvåning till gårdens nuvarande huvudbyggnad från 1600-talet. Vid en inspektion av murverket i källaren sommaren 2008 kunde enstaka återanvänt medeltida byggnadsmaterial iakttagas, men det gick inte att med fullständig säkerhet avgöra ifall hela källaren är medeltida. Om källaren har ingått i en medeltida byggnad kan denna ha utgjorts av exempelvis en ekonomibyggnad eller ett kök med förvaringsutrymmen under marken. Alternativt kan huset ha utgjort det medeltida klostrets hospital, men ett hospital på denna plats skulle ha inneburit att sjuka människor fått passera hela klosterområdet från vägen i söder innan de nådde fram till hospitalet.

Ett område ca 20 m väster om klosterkyrkan är kraftigt underminerat och marken sjunker ofta på denna plats. Detta fenomen kan förmodligen förklaras av att det på platsen har legat en numera igenfylld damm eller ett vattenhål. Vid undersökningen sommaren 2008 grävdes ett mindre sökschakt på denna plats vilket kunde visa att området är utfyllt med småsten och är mycket vått. Bakom den nuvarande huvudbyggnaden har det legat ytterligare två dammar, varav den östra numera är igenfylld. Den västra dammen är dock fortfarande vattenfylld och ger ett ålderdomligt intryck. Samtliga av dessa dammar och vattenhål kan vara medeltida. Vi vet ju att exempelvis Odense johanniterkloster haft liknande dammar i utkanten av klosterområdet och då Varne legat förhållandevis isolerat bör behovet av fisk- och vattendammar ha varit stort. Enligt den nuvarande ägaren rådde det ännu på 1800-talet ofta vattenbrist på gården på grund av dess höga läge och brunnar och vattenhål blev viktiga inslag på gården för att kunna täcka vattenbehovet till både djur och människor. Enstaka arkeologiskt fyndmaterial som har tillvaratagits från det tidigare klosterområdet förvaras idag

på *Østfoldmuseet* och fynd som formtegel från den sekundära valvslagningen under 1400-talet vittnar om att senmedeltida byggnadsaktivitet har pågått även i Varne kloster. Framtida arkeologiska undersökningar inom området kan förhoppningsvis ge svar på exakt när denna ombyggnad inleddes samt vilken omfattning den har haft.

Viborg

Ursprunget till johanniterklostret i Viborg kan ha varit den romanska kyrka som invånarna i *S:t Ibs* socken överlät till Antvorskov kloster år 1284.⁶⁹⁴ Det faktum att donationen gavs till Antvorskov, och inte till Viborg johanniterkloster, tyder på att detta ännu inte existerade. Det är däremot rimligt att Johanniterorden på denna tidpunkt ägde jord i staden.⁶⁹⁵ Först år 1392 omtalas johanniterna i Viborg nästa gång då ordensbrodern *Johannes Sterling* undertecknade ett dokument, men det framgår inte om han tillhörde ett fullt utbyggt johanniterkloster.⁶⁹⁶ Klostret byggdes därför sannolikt först under senmedeltiden. Det är först från mitten av 1400-talet som det finns bevarade uppgifter som tyder på att ett egentligt johanniterkloster funnits i Viborg. Det är också först under 1400-talet som klostret i bevarade skriftliga dokument börjar omtalas som *S:t Hans kloster*, *Johannes kloster* eller *Korsbrødrekloster*.⁶⁹⁷

De första arkeologiska iakttagelserna inom området för det tidigare klostret gjordes redan omkring år 1817. Vid mitten av 1800-talet framdrogs ytterligare ruiner i närvaro av bland annat *Christian Gulle*v. Vid detta tillfälle påträffades ett större antal stenfundament till byggnader vilka tillhört klostret, något som gjorde det möjligt att rekonstruera grundplanen för anläggningens mest centrala del. Klostret antogs, åtminstone under senmedeltiden, ha utgjorts av en fyrålgad anläggning vilken legat runt en närmast kvadratisk gård (Bil. 6). I denna anläggning utgjorde kyrkan sannolikt den norra flygeln, något som antyds av formen på de fundament som framdrogs på denna plats.⁶⁹⁸ I kyrkan påträffades även formtegel från valv, fönster- och dörrömfattningar, delar från ornament tillverkade av bränd och glaserad lera, rester av golvplattor av bränd lera samt fragment av vackra kapitäl.⁶⁹⁹ Ett bevarat kapitäl från klosterkyrkan finns idag utställt i *Viborg Stiftsmuseum*. I museet finns även en stock som

⁶⁹⁴ DD II:III, nr. 108

⁶⁹⁵ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 167

⁶⁹⁶ Dipl. Vib. nr. 18

⁶⁹⁷ Lorenzen 1927, sid. 50

⁶⁹⁸ Gullev's berättelser finns idag i Beretningsarkivet på Nationalmuseet i Köpenhamn.

⁶⁹⁹ Lorenzen 1927, sid. 51

kommer från klostrets rustbädd, men stocken är i för dåligt skick för att kunna dendrodateras.

I samband med grävningar inför nedläggandet av ett nytt avlopp längs *S:t Ibs Gade* åren 1970- 71 påträffades ytterligare timmer från en rustbädd, vilken kan ha burit upp den östra klosterlängan. Delar av detta trämaterial har dendrodaterats och fem oberoende prover visar att rustbädden i så fall konstruerades mellan ca 1282- 1317.⁷⁰⁰ Denna datering är ungefär samtida med en dendrodaterad brunn som återfanns bland den bebyggelse som föregått Ribe johanniterkloster (Se nedan). Ifall det dendrodaterade träet i Viborg burit upp den östra klosterlängan, vilken för övrigt hade kontakt med den gotiska klosterkyrkans kor, bör denna alltså ha byggts redan i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Har timret å andra sidan stöttat en äldre byggnad kan denna, liksom i Ribe, ha legat på klostertomten innan den regelbundna klosteranläggningen uppfördes. Det är därför enligt min mening troligare att det dendrodaterade träet i själva verket kommer från bebyggelse som legat inom klosterområdet innan den kvadratiske klosteranläggningen byggdes. Klosterbyggnaderna bör i så fall, i likhet med de övriga större skandinaviska johanniterklostren, ha byggts ut till en kvadratisk anläggning först under 1400-talet. Det förekommer dessutom få fynd på platsen som kan knytas till en egentlig klosterbebyggelse innan 1400-talet. Har johanniterna haft ett ordenshus i Viborg innan 1400-talet bör detta under alla omständigheter ha varit förhållandevis litet.⁷⁰¹

Anläggningen kan alltså ha påbörjats innan byggförbudet från ordensledningen trädde i kraft i början av 1300-talet, men förbudet bör ha förhindrat fortsatt expansion av klostret under ett antal år. Omkring år 1313 uppförde dessutom *Erik Menved* en borg på en udde endast ett par hundra meter söder om johanniterklostret. Med tanke på ordens dåliga förhållande till den danske kungen vid denna tid har detta borgbygge knappast underlättat situationen. Det verkar därför av flera orsaker troligare att klostrets vidare expansion har ägt rum längre fram i tiden då antalet donationer ökade, ekonomin stabiliserades och kontakterna med den danska adeln och kungamakten blev bättre. Kyrkans grundplan visar att denna varit förhållandevis avlång till formen, omkring 55 m lång och ca 7,5 m bred, men det är svårt att säga något om kyrkans ålder. En brand härjade i klosterkyrkan år 1501, men byggnaden tycks ha återställts nästan direkt.⁷⁰² Detta tyder på att klostret hade en förhållandevis god ekonomi i början av 1500-

⁷⁰⁰ NNU rapport, nr. 40, 1999

⁷⁰¹ Denna bebyggelseutveckling har enligt Jesper Hjermind på Viborg Stiftsmuseum stöd i det arkeologiska materialet.

⁷⁰² Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 168

talet. Vid Reformationen hade kyrkan två kapell på den norra sidan.⁷⁰³ Sannolikt är det stenfundamenten till denna senmedeltida kyrka som Gullev påträffade vid 1800-talets mitt, men kyrkans kor skall enligt Gullev ha vilat på en liknande timmerkonstruktion som den ovan omtalade.⁷⁰⁴ Fundamenten till såväl kyrkan som resten av den centrala delen av klosteranläggningen blev tyvärr till stor del bortgrävda redan i mitten av 1800-talet, något som gör det svårt att kontrollera Gullevs teorier.

Utanför det egentliga klosterområdet låg ytterligare minst två byggnader, såsom ett friliggande hospital i närheten av kyrkogården i norr och en i söder belägen byggnad med okänd funktion. Ännu år 1576 omtalas en friliggande byggnad söder om klostret vilken uppges vara "*et S:t hans klosters hus og bolig*".⁷⁰⁵ Möjligtvis har alltså denna byggnad varit ett bostadshus, eventuellt med tillhörande ekonomiutrymmen, belägen söder om klostret. I samband med de arkeologiska undersökningarna i början av 1970-talet påträffades på denna plats rester av en korsvirkesbyggnad vilken skulle kunna utgöra lämningar av det ovan nämnda huset. Byggnaden tycks ha varit utsatt för en brand, varpå minst två av väggarna hade fallit utåt. Den östra väggen hade varit uppförd i korsvirkes-teknik medan den västra bestod av en mer solid mur. Husets väggar tycks dessutom ha vilat på en stensylls-konstruktion. Fyndmaterialet från huset tyder på att byggnaden uppförts först under senmedeltiden.⁷⁰⁶

Samma område berördes för övrigt av ännu en arkeologisk undersökning år 1988. Denna undersökning kunde i viss mån komplettera bilden av den äldre bebyggelsen på platsen och visade att ytterligare byggnader kan ha legat söder om klostret.⁷⁰⁷ Då det är troligt att bostäder för ingivna har funnits i anslutning till klostret kan sådana bostäder också ha legat söder om huvudbyggnaderna. Den södra sidan av anläggningen verkar även vara det mest naturliga läget för klostrets ekonomibygnader. Något längre söderut längs S:t Ibs Gade har vid andra arkeologiska undersökningar påträffats spår efter bronsgjutning och järnframställning, men att knyta dessa fynd till klostrets aktiviteter är vanskligt.⁷⁰⁸ Området söder om klosteranläggningen tycks under alla omständigheter ha haft ett läge i utkanten av den medeltida staden som lämpat sig väl för olika former av hantverksaktiviteter. I anslutning till det ovan nämnda hospitalet låg sannolikt också klostrets kyrkogård, eftersom man har

⁷⁰³ Kanc. Br., 5/11 1573

⁷⁰⁴ Gullevs berättelser finns idag i Beretningsarkivet i Nationalmuseet i Köpenhamn.

⁷⁰⁵ Dipl. Vib., nr. 107. och Dan. Kanc. Reg., 11/2 1546

⁷⁰⁶ Levin Nielsen 1970

⁷⁰⁷ Levin Nielsen 1988

⁷⁰⁸ Hjerminde, Iversen och Krongaard Kristensen 1998, sid. 18f

påträffat skelett på denna plats. Rester av hospitalet i form av stengrunder och bitar av blyinfattat glas har även påträffats vid grävningar på en tomt norr om det egentliga klosterområdet. Hospitalet anges redan omkring år 1527 ha använts till andra ändamål än som sjukhusbyggnad och år 1528 upplät kungen därför hospitalet till de många sjuka människor som fanns i staden med tanken att byggnaden åter skulle sättas i stånd. Detta inträffade troligtvis aldrig eftersom priorn inte kunde avvara huset då detta tjänade som klostrets mejeri. Priorn lovade dock att i gengäld betala underhåll för fyra fattiga människor i staden.⁷⁰⁹

Klostret kom i samband med Reformationen under den danska kronan och år 1547 blev byggnaderna förlänade till landsdomaren för Nordjylland *Jens Mogensen Harbou*, något som tyder på att klosterbyggnaderna vid denna tid ännu fanns kvar. År 1552 blev det sedan bestämt att klosterkyrkan skulle användas som tingshus för Viborgs landsting, vilket tidigare hade hållit sina förhandlingar under bar himmel.⁷¹⁰ År 1578 bestämde kungen att kyrkan och klosterbyggnaderna skulle rivas och byggnadsmaterialet återanvändas vid byggnadsarbeten på domkyrkan och till att uppföra ett nytt tingshus för Viborgs landsting (Fig. 10).⁷¹¹

Vid en arkeologisk undersökning väster om S:t Ibs Gade och nordväst om det tidigare klosterområdet påträffades år 1985 rester av ytterligare en medeltida byggnad, vilken kan ha utgjort en i väster belägen ekonomibygnad som tillhört klostret. En tolkning av denna byggnad är att den varit en lada för förvaring av de jordbruksprodukter som johanniterna fick från de marker som orden ägde runt staden.⁷¹² Produkterna kan i så fall ha förvarats i huset i väntan på försäljning på stadens marknader. Bröderna i Viborg kan alltså, i likhet med bröderna i Nyborg, Stockholm och andra skandinaviska städer, ha utnyttjat stadens marknader för att omsätta jordbruksprodukterna till kontanter och därigenom dra nytta av stadens expanderande ekonomi under senmedeltiden. En bevarad skriftlig uppgift om ett markbyte år 1458 kan avse det undersökta huset och pekar i så fall på att detta har varit en vid denna tid nybyggd lada som tillhörde klostret.⁷¹³

Enligt *Magnus Wahlberg* tycks johanniterna under senmedeltiden ha strävat efter att skaffa

⁷⁰⁹ Danm. Rik. Kr., 1595- 1609, sid. 1305 och Ursin 1849, sid. 14

⁷¹⁰ Kanc. Br., 5/11 1573

⁷¹¹ Kanc. Br., 17/8 1578

⁷¹² Vedsø 1986, sid. 2ff

⁷¹³ ÆdA II, sid. 390, nr. 12

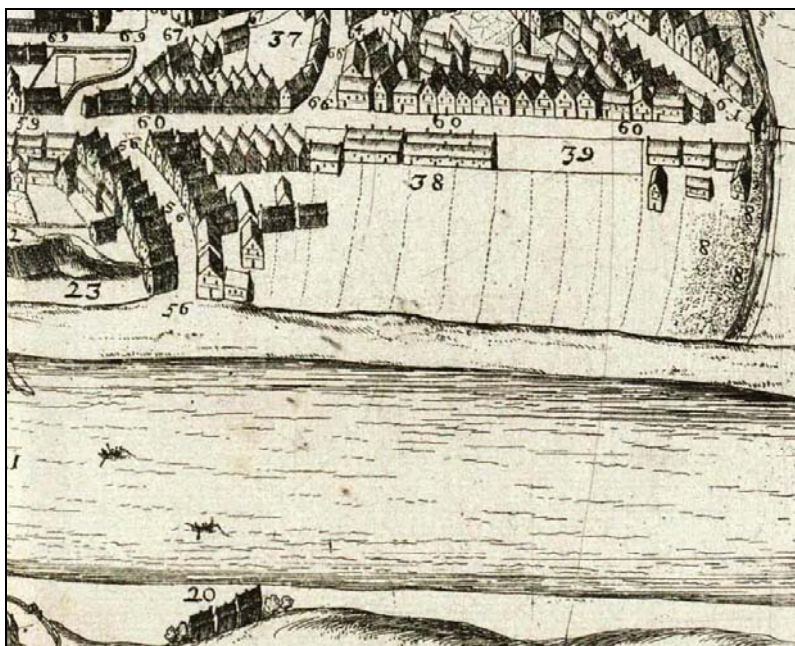

Fig. 10. Viborg johanniterkloster låg vid nr 39 på Peder Hansen Resens kopparstick från omkring år 1670. Bilden visar staden Viborg från öster. Klosterbyggnaderna var sannolikt redan rivna vid denna tid.

sig fler egendomar i städerna,⁷¹⁴ något som kan ses som en medveten strategi från ordens sida för att dra nytta av städernas handel. Från åren 1518- 1519 finns det uppgifter om att johanniterna skall ha ägt en tegelugn i Viborg.⁷¹⁵ Om denna tegelugn inköpts eller byggts i samband med exempelvis reparationerna av klosterkyrkan efter branden år 1501 framgår inte av de bevarade skriftliga källorna. Ifall kyrkan har byggts om vid denna tid kan även den södra och den västra klosterlängan ha uppförts samtidigt, så att den kvadratiska anläggning som vi känner från senmedeltiden skapats. En sådan utveckling skulle dessutom passa bra ihop med den övriga diskussion som förs i detta arbete. Uppgiften om tegelugnen kan under alla omständigheter ses som ett tecken på att klostret under senmedeltiden ägnade sig åt flera olika former av ekonomiska aktiviteter. De skandinaviska johanniternas utökade ekonomiska aktiviteter under senmedeltiden diskuteras även av *Trond Svandal* i hans arbete om Varne kloster från år 2006. Svandal visar bland annat hur fiske, skogsindustri och saltframställning kan ha bidragit till de ekonomiska intäkterna i Varne under denna tid.⁷¹⁶ Även johanniterklostret i Viborg tycks alltså ha utökat sina ekonomiska och byggnadsmässiga aktiviteter från och med mitten av 1400-talet.

⁷¹⁴ Wahlberg 1997, sid. 32

⁷¹⁵ ÆdA II, sid. 391, nr. 1-6

⁷¹⁶ Svandal 2006, sid. 51ff

Odense

Johanniterna omtalas första gången i Odense år 1280 då de fick rätt att låta sin boskap beta på stadens marker.⁷¹⁷ Orden fick även tidigt överdraget till sig *S:t Mikael's* sockenkyrka,⁷¹⁸ omtalad i ett testamente från år 1295, och man menar att denna donation kan ha utgjort grunden för det senare klostret.⁷¹⁹ Det första omnämmandet av klostret i Odense är dock från år 1402⁷²⁰ och först år 1437 omnämns en prior i klostret för första gången.⁷²¹ Detta kan tyda på att det först var ett stycke in på 1400-talet som klostret framstod som en mer självständig stiftelse och att anläggningen först vid denna tid har byggts ut till ett regelrätt johanniterkloster. Klostret kännetecknas av att det har en oregelbunden form, där kyrkan inte utgör en del av själva klosterkvadraten utan istället har byggts ut som en självständig byggnadsenhet, vilken är förbunden med de övriga klosterbyggnaderna via en förbindelsegång. Vid klostret ligger även Skandinaviens enda bevarade medeltida johanniterhospital (Bil. 7).

Ifall grunden till klosterkyrkan har varit den ovan omtalade *S:t Mikael's* kyrka kan denna ursprungligen ha varit en romansk kyrka uppförd av kvadersten. Sådana stenar sitter idag delvis inmurade i östväggen på hospitalet norr om kyrkan och romanska byggnadsdetaljer har även påträffats på andra platser inom området i samband med arkeologiska undersökningar.⁷²² Klosterkyrkan omtalas vid flera olika tillfällen under medeltiden, men det är först under senmedeltiden som byggnaden fått den gotiska prägel som idag kännetecknar den. Såväl de arkitektoniska dragen⁷²³ som dendrokronologiska analyser av kyrkans ännu bevarade gotiska takstol visar att en större ombyggnad av kyrkan ägde rum under den senare hälften av 1400-talet. De dendrokronologiska analyserna visar att takstolen i såväl tornet som mittskeppet och koret härstammar från den samlade perioden ca 1465- 1475.⁷²⁴ Denna ombyggnad av klosterkyrkan tycks därför ha slutförts strax innan år 1500. En av de bevarade klockorna i kyrkans torn har dessutom en inskription som anger att klockan har gjutits år 1496.⁷²⁵ Då den

⁷¹⁷ DD II:II, sid. 425 och *ÆdA* V, sid. 616f

⁷¹⁸ *S:t Mikael'skyrkan* diskuteras i *Odense bys historia* från 1982, band 1, sid. 131f

⁷¹⁹ *Test. Fr. Dan. Mid.*, nr. 19

⁷²⁰ *Vedel Simonsen* 1813, sid. 26

⁷²¹ *Pontoppidan* 1741- 52, II, nr. 257

⁷²² I *Lorenzen* 1927 på sid. 36 nämns att äldre kvaderstenar togs bort i samband med restaureringen 1878- 80. I *Arentoft* 1997 på sid. 10 nämns en $\frac{3}{4}$ rundstav som påträffades som ett lösfynd vid undersökningen.

⁷²³ *Lorenzen* 1927, sid. 29ff och *DK* 1998- 2001, *Odense amt*, band III, sid. 1221ff

⁷²⁴ *NNU rapport*, nr. 5, 1998

⁷²⁵ *Lorenzen* 1927, sid. 45

förbindelsegång som går mellan den östra klosterflygeln och kyrkans torn bör ha byggts vid samma tid är det också intressant att den östra flygeln har en bevarad muralmålning, vilken kan dateras till omkring år 1500.⁷²⁶ Sammantaget pekar dessa fakta på att omfattande byggnadsarbeten har utförts inom klosterområdet under perioden ca 1460-1500.⁷²⁷

Då öst- och västflygeln inte ligger i förband med sydflygeln, samtidigt som östflygeln med sin förbindelsegång till klosterkyrkans västtorn kan vara uppförd i ett sammanhang kort innan år 1500, bör den södra klosterflygeln vara den äldsta av de fyra klosterlängorna. Då den södra flygeln samtidigt är den enda som redan under medeltiden har haft en källare, samt om man ser till det faktum att sydflygeln efter Reformationen fungerade som köks- och ekonomilänga, är det rimligt att denna flygel fyllt samma uppgift redan under den senare klostertiden.⁷²⁸ Då den södra flygeln knappast är äldre än ca år 1400⁷²⁹ kan denna, åtminstone under de första åren av sin existens, ha framstått som en friliggande köks- och ekonomibyggnad, vilken under 1400-talets senare hälft har integrerats i en kvadratisk klosteranläggning. Bebyggelsen inom klosterområdet har i så fall innan mitten av 1400-talet inte haft samma slutna karaktär som den kom att få senare. Detta gör att utvecklingen i Odense johanniterkloster tycks ha följt samma mönster som i många andra danska kloster, så att en kvadratisk och kringbyggd anläggning skapats först under senmedeltiden (Fig. 11).⁷³⁰

Då det gäller klosterkyrkan kan även nämnas att de sidokapell som finns och har funnits på kyrkans norra och södra sidor samtliga härstammar från senmedeltiden (Fig. 12).⁷³¹ Den utvändiga predikstol som har bevarats i en tjock strävpelare vid långhusets sydvästra hörn är också senmedeltida, men är även intressant av helt andra orsaker. Denna typ av predikstolar var förhållandevis ovanliga i det medeltida Skandinavien och kan ha ett samband med att johanniterna hade tillstånd att predika för bannlysta personer, vilka inte ägde tillträde till själva kyrkorummet. Gluggen i murverket kan dock även ha använts till att exempelvis förevisa relikier eller för att läsa korstågspredikningar för allmänheten utanför kyrkan i syfte att samla in pengar till korstågsrörelsen. Det faktum att johanniterna varit engagerade i avlatshandeln kan också vara viktigt i detta sammanhang.⁷³²

⁷²⁶ Boldsen Lund Mortensen 2000, sid. 54ff

⁷²⁷ Boldsen Lund Mortensen & Tue Christensen 2008, sid. 13ff

⁷²⁸ Lorenzen 1927, sid. 83

⁷²⁹ Boldsen Lund Mortensen 2000, sid. 84ff

⁷³⁰ Krongaard Kristensen 2000, sid. 47ff

⁷³¹ Olesen 1975

⁷³² Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 172f och Lind, Selch Jensen, Villads Jensen och Bysted 2004, sid. 17ff

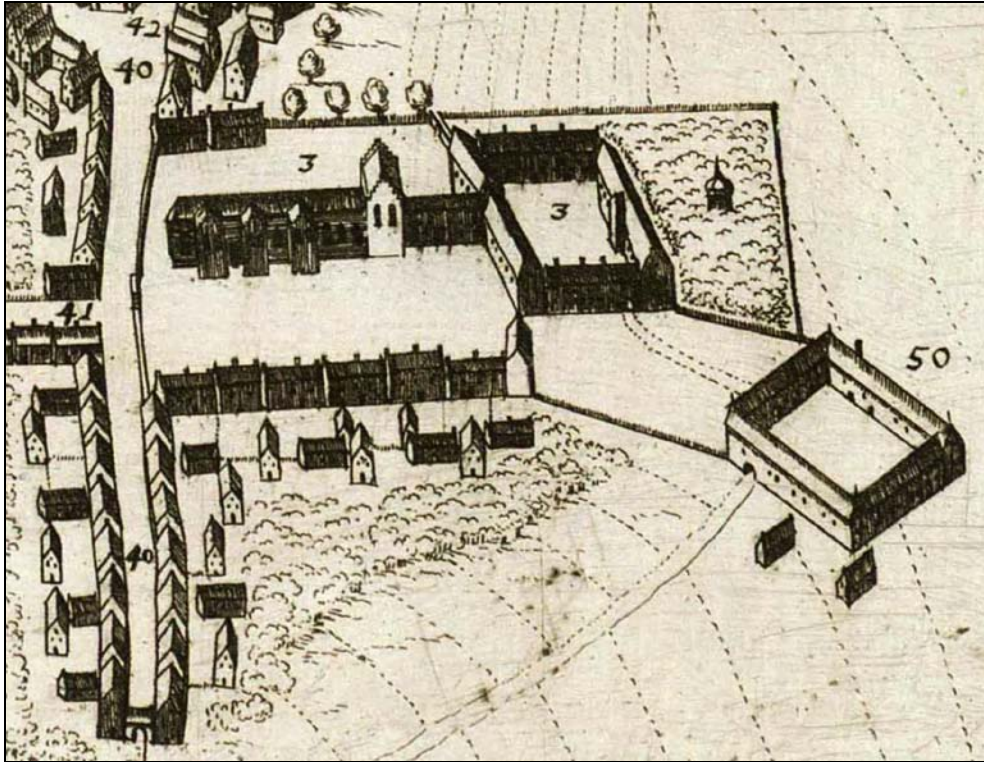

Fig. 11. Odense johanniterkloster från norr omkring år 1670 då Peder Hansen Resen besökte staden.

Fig. 12. S:t Hans kyrka sedd från sydöst. Koret och kapellen på sydsidan är ett resultat av ombyggnaderna under 1400-talets senare hälft. Foto Christer Carlsson.

Hur pass omfattande har då de senmedeltida byggnadsprojekt som kan spåras i klostrets murverk egentligen varit? För att försöka besvara denna fråga måste vi även ta hänsyn till de bebyggelsemässiga spår som har påträffats under marken i samband med de olika arkeologiska undersökningar som under årens lopp har utförts inom det tidigare klosterområdet. Klostret i Odense blev, som Nordens bäst bevarade johanniterkloster, tidigt föremål för sådana undersökningar. Redan i samband med en omfattande restaurering av klosterkyrkan åren 1878- 80 gjordes en rad iakttagelser av intresse för forskningen kring anläggningens historia. Bland annat gjordes en rad planer och uppmätningar av spår i kyrkans murverk efter äldre om- och tillbyggnader.⁷³³ På en av dessa uppmättningsritningar, vilken visar den norra långhusväggen på kyrkan innan restaureringen, syns exempelvis en igenmurad port i marknivå vilken kan ha lett ut till en utbyggnad norr om koret. Vi vet att kyrkans sakristia legat på denna plats, men portens bredd och utformning gör att denna mycket väl kan ha förbundit en på denna plats tidigare belägen, men sedan länge försvunnen, klosterlänga med kyrkans kor. En diskussion kring detta murparti förs därför i *Danmarks Kirker*.⁷³⁴ Teorin om en klosterlänga norr om kyrkan har även berörts av *Dorte Boldsen Lund Mortensen* år 2000.⁷³⁵

Ifall en klosterlänga har legat norr om kyrkan antyder detta att klostret tidigare haft ett helt annat utseende och att fler byggnader kan ha legat norr om kyrkan. Längs *Norregade*, nordöst om den igenmurade porten och kyrkans kor, påträffades vid en arkeologisk undersökning år 1997 raseringslager som skulle kunna härröra från en försvunnen klosterlänga på nämnda plats.⁷³⁶ Raseringslager påträffades för övrigt på denna plats redan på 1950-talet, då det grävdes i *Norregade* inför nedläggandet av en ny vattenledning.⁷³⁷ I syfte att leta efter fundament till en möjlig klosterlänga norr om kyrkans kor sondade *Jakob Tue Christensen* vid *Møntergården* år 2002 området norr om kyrkan och påträffade då ytterligare raseringsmassor och eventuella fundament på denna plats.⁷³⁸ En georadarundersökning på samma plats år 2008 uppvisade dock inga tydliga spår efter någon sådan äldre klosterlänga⁷³⁹. En omfattande arkeologisk undersökning på platsen krävs därför för att man med större säkerhet skall kunna uttala sig om huruvida det har legat en klosterlänga på platsen eller inte.

⁷³³ Detta dokumentationsmaterial finns idag på Nationalmuseet i Köpenhamn och på *Møntergården* i Odense.

⁷³⁴ DK 1998- 2001, Odense amt, Band III, sid. 1309ff

⁷³⁵ Boldsen Lund Mortensen 2000

⁷³⁶ Arentoft 1997, sid. 2ff

⁷³⁷ En plan över schaktet finns i *Møntergårdens* arkiv.

⁷³⁸ Tue Christensen 2002

⁷³⁹ En rapport över georadarundersökningen finns i *Møntergårdens* arkiv.

Åren 1901-02 knackades putsen ned på de tre senmedeltida klosterlängor som ännu är bevarade väster om kyrkan, varpå spår efter äldre fönster, dörrar och stötfogar kunde dokumenteras i murverket. En rad fotografier som visar de tre klosterlängornas samtliga fasader togs också vid detta tillfälle.⁷⁴⁰ Fotografierna utnyttjades bland annat av *Dorte Boldsen Lund Mortensen* i hennes ovan omtalade arbete. På 1920-talet uppgav även *Vilhelm Lorenzen* att han företagit arkeologiska undersökningar inne i klosterkyrkan inför sitt arbete *De Danske Johannitterklostres Bygningshistorie*,⁷⁴¹ men inga spår efter den eventuella romanska kyrkan tycks då ha påträffats. Lämningar, vilka kan härstamma från högmedeltiden, har däremot påträffats vid två mindre arkeologiska undersökningar norr och nordväst om kyrkan. Den sistnämnda ägde rum år 1992 längs den östra klosterlängans nordligaste del, just där denna länga övergår i den omkring år 1720 tillfogade norra slottslängan.

Vid denna undersökning påträffades lämningar efter ett hus vilket tolkades som antingen en fristående byggnad, som i så fall måste ha legat mycket tätt intill den östra klosterflygeln, eller som en utbyggnad från denna. Ingen känd avbildning av klosterkomplexet visar dock någon utbyggnad eller friliggande byggnad på denna plats. En möjlighet är därför att denna byggnad kan ha rivits förhållandevis tidigt, innan de första kända avbildningarna av klosteranläggningen gjordes. Murarna från det påträffade huset tycks inte ha legat i förband med östflygeln utan framstår mer som en friliggande byggnadsrest. Detta gör det enligt min mening troligare att lämningarna härrör från en byggnad vilken legat på platsen innan den östra klosterlängan uppfördes. För detta talar dels att lämningarna påträffades förhållandevis djupt ned i marken och dels att den påträffade byggnaden har haft en öst-västlig orientering. På en uppmättningsritning från 1940-talet visas att murar med öst-västlig sträckning redan då var kända inne på borggården, strax väster om den östra klosterlängan. Dessa murar kan ha utgjort en förlängning på det öst-västligt orienterade hus som påträffades 1992, vars murar i så fall klyfts i två delar då fundamentet till den östra klosterflygeln anlades under 1400-talet.

Spår från denna äldre bebyggelse kan även ha påträffats vid de grävningar som utfördes inne i den södra respektive östra klosterflygeln på 1940-talet. Tyvärr dokumenterades dessa grävningar mycket bristfälligt, men ett antal planer, fotografier och viss skriftlig dokumentation finns bevarad och möjliggör delvis en rekonstruktion av de påträffade

⁷⁴⁰ Fotografierna finns idag i Landsarkivet for Fyn.

⁷⁴¹ Lorenzen 1927, sid. 36

lämningarna.⁷⁴² Många av lämningarna ger intryck av att ha legat förhållandevis djupt och kan vara från såväl 1200-talet som senare perioder.⁷⁴³ Vid den östra klosterlängans sydöstra hörn påträffades vid georadarundersökningen år 2008 även ett kraftigt hörn till en riven byggnad, vilken antogs vara äldre än östflygeln.⁷⁴⁴ Denna byggnadsrest skulle således, tillsammans med det ovan omtalade huset, kunna utgöra spår av antingen den äldsta klosteranläggningen från högmedeltiden eller den bebyggelse som låg på platsen innan johanniterna grundade sitt kloster i Odense.

För att en äldre bebyggelse verkligen legat på platsen innan de nuvarande kloster-/slottsbyggnaderna uppfördes talar också de bitvis tjocka raseringslager som tycks förekomma under marken inom delar av området. Somliga lämningar inom klosterområdet kan alltså vara äldre än den östra och södra längan och bör ha upphört att fylla sina funktioner då dessa längor byggdes. Detta är en viktig iakttagelse som egentligen aldrig diskuteras i den äldre litteraturen om Odense johanniterkloster. Boldsen Lund Mortensen berör exempelvis endast kortfattat dessa lämningar i sitt speciale.⁷⁴⁵ Är delar av lämningarna under marken äldre än klosterlängorna, och det finns goda skäl att anta detta,⁷⁴⁶ kan de enligt min mening säga en hel del om hur bebyggelsen på platsen varit utformad innan det nuvarande klosterkomplexet uppfördes på 1400-talet. Det bör ännu finnas spår kvar under marken av denna bebyggelse, såväl inne på det nuvarande slottets borggård som utanför den kvadratiska slottsanläggningen, och framtida undersökningar inom området kan förhoppningsvis bidra till en närmare datering och funktionsbestämning av lämningarna.

Vid en arkeologisk undersökning väster om det bevarade hospitalet år 1996 påträffades i djupast liggande lagren även ett antal gropar, vilka var grävda ned i den sterila undergrunden och vars fyllningar helt saknade spår av tegel. Fyllningen i groparna innehöll däremot små skärvor av Östersjökeramik och groparna daterades till början av 1200-talet. Groparna var grävda genom ett jordlager som tolkades som den ursprungliga marknivån, men ett eventuellt påfört lager ovanpå denna äldre markhorisont innehöll rikligt med tegel- och murbruksbitar. Detta är därför sannolikt den nivå varifrån man började uppföra de första tegelbyggnaderna på

⁷⁴² Materialet finns i Stadsarkivet samt på Møntergården i Odense.

⁷⁴³ Somliga lämningar kan eventuellt ha legat under fundamenten till de nuvarande byggnaderna, något som i så fall skulle tyda på att dessa upphört att fungera då de nuvarande kloster-/slottsbyggnaderna uppfördes under 1400-talet.

⁷⁴⁴ En rapport över georadarundersökningen finns i Møntergårdens arkiv.

⁷⁴⁵ Boldsen Lund Mortensen 2000, sid. 34ff

⁷⁴⁶ I en rapport av Dorte Lund Mortensen och Lars Froberg Mortensen från 1996 omtalas på sidan 7 gropar från början av 1200-talet vilka författarna knyter till bebyggelse från tiden innan johanniterklostret grundades.

platsen. Dessa första tegelbyggnader kan ha ingått i det äldsta klostret. En parallell till det påförda lagret kan i så fall finnas vid Ribe johanniterkloster, där ett påfört lager från omkring år 1300 tycks ha utgjort den nivå varifrån klostret började byggas (Se nedan).

Ett raseringslager kunde också iaktas i schaktet år 1996 innan ett lergolv, vilket låg ovanpå raseringslagret, hade anlagts. Lergolvet ingick i ett hus som hade varit uppfört på stensyll och haft väggar av korsvirke samt minst tre rum. Huset kunde utifrån den funna keramiken dateras till 1400-talets senare hälft. Detta gör att huset borde ha uppförts vid ungefär samma tid som de stora ombyggnadsarbetena på klosterkyrkan. Huset bör även ha varit samtida med klostrets hospital, beläget några meter öster om utgrävningsområdet år 1996.⁷⁴⁷ Korsvirkeshuset tycks vid något tillfälle ha fallit samman och omedelbart på dess kollapsade väggar har minst en ny version av huset anlagts. Över den nya byggnaden låg lager vilka uppvisade tydliga tecken på eldpåverkan, så möjligen har huset till sist förstörts i en brand. Detta brandlager överlagrades i sin tur av ett lager vilket innehöll ett välbevarat mynt från perioden 1490- 1550, något som kan tyda på att huset förstörts innan denna tid. Det kunde även konstateras att det senmedeltida korsvirkeshuset låg inom ett område som utgjort klostertomtens avgränsning mot norr. Detta intryck förstärktes av att ett medeltida avgränsningsdike påträffades i schaktet just norr om huset. I ett raseringslager vid korsvirkeshuset påträffades slutligen en bit målat medeltida fönsterglas, vilken har daterats till 1300-talet. Situationen i 1996 års schakt kan alltså tolkas som att en 1300-talsbyggnad inom området har rivits kort innan korsvirkeshuset anlades.⁷⁴⁸ En sådan rivning bör i så fall ha varit ett led i den omfattande byggnadsaktivitet som pågick inom klosterområdet från och med mitten av 1400-talet.

I *Kongens Have*, parken norr om det nuvarande Odense Slott, kan ännu försänkningar anas i gräset. Dessa fördjupningar fungerade i början av 1900-talet fortfarande som dammar, vilka tillhörde slottet. Dammarna kan dock ha sitt ursprung i klostertiden. I närheten av dessa dammar låg för övrigt under 1500-, 1600- och 1700-talen slottets ladugårdar och stallar och det är troligt att även johanniterklostrets ekonomibygnader har legat på denna plats. Den medeltida staden var trång och få andra ytor kan ha lämpat sig för en ekonomigård på den smala klostertomten. Vid arkeologiska undersökningar norr om slottet påträffades år 1993 rester av ugnar och stenläggningar från medeltiden, vilka skulle kunna härröra från hantverksmässiga aktiviteter inom området norr om klostret. Ugnarnas relativa närhet till

⁷⁴⁷ Hermansen 1941

⁷⁴⁸ Boldsen Lund Mortensen & Froberg Mortensen 1996, sid. 2ff

klosterbyggnaderna från 1400-talet gör det dock möjligt att de i själva verket är äldre än det byggnadskomplex som vi känner och således är lämningar efter antingen den högmedeltida klosteranläggningen eller bebyggelse som legat på platsen innan klostret grundades. Vid samma undersökning påträffades även lämningar av en tegel- och korsvirkesbyggnad på stensyll. Även detta hus kan ha varit en ekonomibygnad, men bör tidigast härstamma från senmedeltiden. Det påträffade fyndmaterialet tyder också på att både korsvirkeshuset och ugnarna kan härstamma från medeltiden och därför är äldre än den norra slottslängan från omkring år 1720. Längre österut påträffades slutligen ett stenfundament som kan komma från kyrkogårdsmuren.⁷⁴⁹ Alla dessa iakttagelser förstärker intrycket av att området under den nuvarande parken varit ett ekonomiområde under åtminstone senmedeltiden, men möjligtvis ännu tidigare. Ett liknande område med fiskdammar och ekonomibygnader tycks ju för övrigt ha funnits sydöst om Antvorskov kloster (Se ovan).

Ifall de nuvarande klosterbyggnaderna, som antytts ovan, uppfördes under den samlade perioden ca 1400- 1500 bör således bebyggelse lämningarna under dessa vara äldre. Lämningarna kan därför mycket väl utgöras av en högmedeltida stads- och/eller klosterbebyggelse vilken rivits då det skulle beredas plats för det nya klostret på 1400-talet. Det tillgängliga arkeologiska materialet från Odense johanniterkloster vittnar i alla fall om att det framför allt tycks ha varit under den senare hälften av 1400-talet som större byggprojekt utfördes inom klosterområdet.

Ribe

Den första gången som medlemmar av Johanniterorden omnämns i Ribe är år 1311, i samband med ett provinskapitel i Antvorskov.⁷⁵⁰ Ännu år 1379 kallades dock kommandatorn *Peter* i Ribe endast för ”*broder af S:t Johannes orden*”, något som tyder på att anläggningen vid denna tidpunkt ännu inte hade uppnått status av att vara ett självständigt kloster.⁷⁵¹ Ett egentligt johanniterkloster tycks därför ha uppförts först ett stycke in på 1400-talet, då anläggningen i de bevarade skriftliga dokumenten allt oftare omtalas som *Korsbrødre Kloster*

⁷⁴⁹ Arentoft 1994, sid. 6f

⁷⁵⁰ DD II:VI, nr. 346, ÆdA IV, nr. 145 och Rep. Dipl. Reg. Dan., I:I, nr. 945

⁷⁵¹ Rep. Dipl. Reg. Dan., I:II, nr. 3271 och Lorenzen 1927, sid. 54

eller *S:t Johannes den Døbers gård*.⁷⁵² Först år 1465 omnämns anläggningen uttryckligen som ett kloster.⁷⁵³ Det är i detta sammanhang intressant att arkeologiska undersökningar i området har visat att ett utfyllnadslager påfördes över så gott som hela klostertomten omkring år 1300. En vid samma tid övergiven träbrunn inom klostertomtens östra del har kunnat dendrodateras till omkring år 1273 och var helt överlagrad av utfyllnadslagret.⁷⁵⁴ Detta innebär att johanniterna kan ha börjat bygga sitt kloster i Ribe strax innan år 1300, dvs. kort innan byggförbudet utfärdades av ordensledningen. En av de första byggnaderna på platsen bör i så fall ha varit klosterkyrkan, men behovet av en större kyrka under klostrets första tid måste ha varit begränsat (Bil. 8). Kyrkan omnämns först år 1465, då ett kapell helgat till *S:t Anna* uppfördes och till vilket byggande det skänktes en del gods.⁷⁵⁵ Detta tyder på att byggnadsaktivitet pågått inom klosterområdet under den senare hälften av 1400-talet och att klostret då också haft tillräckligt god ekonomi för att kunna utöka klosterkyrkan.

Det är i detta sammanhang intressant att det från år 1371 finns en bevarad uppgift om att johanniterna i Ribe klagade på att deras kloster var för litet för att de skulle kunna bo bekvämt och de ville därför utvidga anläggningen. Bröderna menade också att klostrets läge nära havet gjorde att byggnaderna skulle kunna skadas vid en eventuell översvämning.⁷⁵⁶ Detta tyder alltså på att klostret år 1371 ännu tycks ha varit förhållandevis litet. Klostret var av denna anledning åren 1479- 1502 inblandat i en konflikt med benediktinernunneklostret *S:t Nikolai*, vilket låg strax utanför staden. *Christian I* hade tillmötesgått johanniternas önskan om ett större ordenshus och hade därför donerat nunneklostret till ordensbröderna, men nunnorna försökte med alla medel få tillbaka sin anläggning.⁷⁵⁷ Johanniterna förlorade till sist tvisten och måste ända fram till Reformationen nöja sig med den mindre tomten inne i själva staden.

Klostertomtens läge inne i den tätbebyggda staden gjorde det svårt att expandera anläggningen och man försökte därför istället år 1515, dock utan framgång, förvärva en närliggande tomt som tillhörde stadens Helgeandshus.⁷⁵⁸ Möjligtvis har johanniterna först mot slutet av medeltiden kunnat utöka sin tomt då gatunätet i den västra delen av Ribe

⁷⁵² Lorenzen 1927, sid. 54 och Ribe bys Historie, I, sid. 352

⁷⁵³ Thorup 1833, sid. 25

⁷⁵⁴ ASR 1200, sid. 41

⁷⁵⁵ Ribe bys Historie, I, sid. 359

⁷⁵⁶ Rep. Dipl. Reg. Dan. I:II, nr. 2914

⁷⁵⁷ Reitzel-Nielsen 1984, I, sid. 178ff

⁷⁵⁸ Ribe bys Historie, I, sid. 359

ändrades.⁷⁵⁹ Då klostertomtens storlek, dock inte inräknat kyrkogården, vid Reformationen anges ha uppgå till 7 900 m² indikerar detta endast klosterområdets senmedeltida storlek.⁷⁶⁰ Vi känner däremot inte till tomtens tidigare yta. Konflikten med benediktinerklostret och de olika försöken att skaffa en större tomt för att uppföra en ny klosteranläggning visar tydligt att Johanniterorden under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet hade allvarliga planer på att bygga ett nytt kloster i Ribe. Detta faktum, tillsammans med uppgiften om att ett kapell tillbyggdes på klosterkyrkan på 1460-talet, visar att detta var en expansiv period för ordensbröderna i Ribe. Alla planer på vidare expansion avstannade dock då Ribe johanniterkloster år 1531, som ett av de första klostren att konfiskeras av den danska kungamakten, bortförlänades av *Fredrik I* till *Claus Sehested*.⁷⁶¹ Denne övertog egendomen mot löfte att förbättra kyrkan och klosterbyggnaderna samt att ge de kvarvarande ordensbröderna mat och kläder.⁷⁶² Sehested fick dock år 1537 order från kungen att nedbryta torn, kyrka och ett stenhus inom klosterområdet.⁷⁶³ Någon del av anläggningen tycks dock ha blivit kvar eftersom ett kungabrev från år 1542 omtalar ”*S:t Hans gård och stenhus*” i Ribe.⁷⁶⁴ Eventuellt är det dessa sista rester av klosteranläggningen som Resen avbildade på sitt kopparskick över Ribe från 1600-talet (Fig. 13).

Området för johanniterklostret i Ribe har under årens lopp berörts av ett flertal arkeologiska undersökningar, vilka delvis kan bekräfta den bebyggelseutveckling som framträder i de skriftliga källorna. En arkeologisk förundersökning genomfördes exempelvis år 1986 inom den östra delen av klostertomten, men inga byggnadslämningar påträffades vid detta tillfälle.⁷⁶⁵ Ett sökschakt söder om klosterområdet år 1980 hade dock påvisat spår av ett medeltida stenhus med okänd funktion.⁷⁶⁶ Ifall huset tillhört klostret är oklart, men fullt möjligt på grund av dess relativa närhet till klosterområdet. En större undersökning utfördes även år 1987 och kunde tillföra en hel del ny kunskap om klostret. Denna undersökning har också gjort att vi idag kan betrakta Ribe johanniterkloster som ett av de bäst kända sett ur en arkeologisk synvinkel. De viktigaste slutsatserna av undersökningen är att ett antal aktivitets- eller byggnadsfaser inom klosterområdet har kunnat fastställas, vilka visar på den

⁷⁵⁹ Mid. Ald. Byn Ribe 1985, sid. 92

⁷⁶⁰ Ribe bys Historie. I, sid. 467 och Dan. Kanc. Reg., 8/6 1542

⁷⁶¹ Kon. Fr. I. Dan. Reg., nr. 293 och nr. 322 samt Ribe bys Historie. I, sid. 482

⁷⁶² Kon. Fr. I. Dan. Reg., nr. 293

⁷⁶³ Dan. Kanc. Reg., 30/3 1537

⁷⁶⁴ Dan. Kanc. Reg., 8/7 1542

⁷⁶⁵ ASR 537

⁷⁶⁶ ASR 2

bebyggelsemässiga utvecklingen inom området.⁷⁶⁷

Fig. 13. Peder Hansen Resens avbildning av det område där Ribe johanniterkloster låg är från ca år 1670. Koppars ticket visar området från nordöst. Eventuellt är det delar av det tidigare klostret som syns på bilden.

Utvecklingen inom klosterområdet har mot bakgrund av undersökningen kunnat delas in i sex olika kronologiska faser, vilka tillsammans täcker perioden från början av 1200-talet fram till Reformationen. Under den första fasen tycks ett flertal avfallsgropar, vilka fyllts med olika typer av avfall, ha grävts inom klosterområdet. Då fyllningen i flera av groparna inte innehöll något tegel kan detta tyda på att groparna är förhållandevis tidiga. Bland de äldsta anläggningarna kan även nämnas en brunn och möjliga rester av trägolv från någon form av hus. Denna bebyggelse daterades preliminärt från 1200-talets slut till ca år 1300.⁷⁶⁸ Den ovan omnämnda och dendrodaterade brunnen från omkring år 1273 tillhörde sannolikt denna äldre bebyggelse, vilken alltså bör ha legat på platsen innan johanniterklostret grundades.

Fas två, vilken kan ha omfattat perioden från omkring 1200-talets slut till ca år 1320,

⁷⁶⁷ Madsen 1999, sid. 89ff

⁷⁶⁸ Madsen 1999, sid. 92ff

utmärktes av att ett omkring 0,5 m tjockt lager påfördes över i princip hela undersökningsområdet för att tjäna som grundlag för ny bebyggelse. I samband med detta kom minst en brunn inom området att överlagras av utfyllnadslagret och keramiken i brunnen talar för att detta bör ha skett strax innan eller omkring år 1300.⁷⁶⁹ Områdets första tegelbyggnad kan också ha uppförts inom området under fas två, men det är oklart ifall denna har anlagts före eller efter det att byggförbudet år 1301 hade trätt i kraft. Huset kan mycket väl ha påbörjats redan i slutet av 1200-talet, då ekonomin inom orden ännu tycks ha varit förhållandevis god. Tegelbyggnaden, belägen inom den södra delen av undersökningsområdet, kan för övrigt som den första byggnaden under denna fas ha utgjorts av själva klosterkyrkan. Argumenten för detta kommer att diskuteras mer ingående nedan.

Fas tre, daterad till perioden ca 1320- 1350, utmärktes av att kulturlagren långsamt växte över i princip hela undersökningsområdet. Detta tyder på att ingen egentlig byggnadsaktivitet tycks ha försiggått inom området vid denna tid. Författarna till den arkeologiska rapporten uttrycker denna iakttagelse på följande sätt: *"I denne fase voksede lagene langsomt op omkring den stående bygning ved sydprofilen, mens en formodet skelgrøft gravedes mod nord"*.⁷⁷⁰ Den i citatet omtalade byggnaden i sydprofilen är identisk med den ovan omtalade tegelbyggnaden från fas två. Delar av denna byggnad ingår ännu i *Biskopsgården*, belägen direkt söder om undersökningsområdet år 1987. En uppmätning av det bevarade medeltida murverket från tegelbyggnaden visar att denna tycks ha haft minst två våningar och att undervåningen haft långsmala fönster med fönsterbågar högst upp.⁷⁷¹ Detta gör det enligt min åsikt troligt att vi här står inför en bevarad del av den medeltida klosterkyrkan och det finns ytterligare arkeologiska belägg för detta påstående.

Vid undersökningen år 1987 visade det sig att tegelbyggnaden haft en öst-västlig orientering och dessutom haft strävpelare längs med nordväggen. Strävpelarna vilade på äldre kulturlager från 1300-talet och tycks därför ha uppförts först mot slutet av fas fyra, en period som författarna menar har omfattat tiden ca 1350- 1410. Samtidigt som strävpelarna konstruerades tycks också andra förändringar av tegelbyggnaden ha utförts. Direkt norr om strävpelarna har nedgrävningar för fundament till en ny byggnad gjorts samtidigt som strävpelarna

⁷⁶⁹ Andersen 1999, sid. 31

⁷⁷⁰ Madsen 1999, sid. 104

⁷⁷¹ Madsen 1999, sid. 91

konstruerades.⁷⁷² Denna byggnad har varit minst 15 m lång och 8 m bred och nedgrävningen för fundamentet tyder på att byggnaden legat norr om och i direkt anslutning till tegelbyggnaden.

Sammantaget tyder dessa resultat alltså på att en större ombyggnad av en i söder belägen tegelbyggnad, sannolikt själva klosterkyrkan, har ägt rum omkring år 1400. Vid samma tid har man planerat att bygga en större sten- eller tegelbyggnad norr om och i vinkel mot den förmodade klosterkyrkan. Strävpelarna tycks ha tillfogats en redan existerande äldre klosterkyrka i syfte att motverka sättningar eller för att stötta väggarna då kyrkan antingen skulle höjas eller få nya valv. Under fas fyra täcktes även stora delar av klosterområdet med en stenläggning bestående av tegel och småsten. Det faktum att kulturlagren långsamt tycks ha växt inom undersökningsområdet under fas tre i början av 1300-talet är en mycket intressant iakttagelse. Detta antyder nämligen att det vid denna tid tycks ha infunnit sig en period av bebyggelsemässig stagnation vid johanniterklostret i Ribe. Vi har ju redan tidigare sett hur särskilt den första hälften av 1300-talet tycks ha varit en ekonomiskt sett mycket svår tid för de skandinaviska johanniterna. Dessutom tycks det ju, som också tidigare nämnts, ha förekommit ett byggstopp för samtliga johanniterkloster inom den tyska tungan vid denna tid. Den avstannade byggnationen i Ribe kloster bör därför ses mot bakgrund av dessa båda faktorer.

En ny aktivitetsfas, fas fem, inom det tidigare klosterområdet i Ribe identifierades i kulturlagren från perioden ca 1410- 1465. Området uppvisade under denna fas ytterligare spår av byggnadsaktivitet i form av ett tjockt raseringslager, vilket till stora delar täckte den under fas fyra konstruerade stenläggningen. Raseringslagret innehöll bland annat rikligt med fragment av medeltida munk- och nunne-taktegel, något som tyder på att de övre delarna av en större byggnad i anslutning till undersökningsområdet har byggts om under denna period. I raseringslagret påträffades även ett kolonnskärf av granit, något som indikerar att det varit en välvd byggnad som har byggts om. Möjligtvis kan det därför vara tal om ytterligare ombyggnader av klosterkyrkan, som i så fall kan ha fått nya valv och valvkolonner under denna bebyggelsefas. Norr om, och i direkt anslutning till, den förmodade klosterkyrkan påträffades under fas fem även en nedgrävning för ett fundament till en tillbyggnad på kyrkan.⁷⁷³ Detta är intressant eftersom det från år 1465 ju finns den ovan omtalade uppgiften

⁷⁷² Madsen 1999, sid. 95ff

⁷⁷³ Madsen 1999, sid. 98f

om att ett nytt kapell skall ha byggts till på klosterkyrkan vid denna tid. Ifall nedgrävningen för fundamentet verkligen härstammar från det omtalade kapellet är det dock svårt att uttala sig om med någon större säkerhet.

Den avslutande medeltida bebyggelsefasen, fas sex, omfattar egentligen hela perioden från omkring år 1465 fram till Reformationen. Då lagren från denna fas var kraftigt störda och uppblandade med material från nyare tider kan fasen omfatta ett betydligt större tidsspänn. De tjocka raseringslager som var kännetecknande för denna fas visar dock att omfattande rivnings- och ombyggnadsarbeten har ägt rum inom klosterområdet vid denna tid. Delar av raseringslagren härrör sannolikt även från den rivningsvåg som inleddes i samband med Reformationen. Fasen kännetecknas dessutom av att en stallbyggnad uppfördes mot den förmodade klosterkyrkans nordvägg, varpå de mot väggen uppförda strävpelarna har rivits. Detta kan vara ett tecken på att klosterkyrkan hade övergivits och till stora delar rivits vid denna tidpunkt eftersom det hade varit farligt att riva strävpelarna ifall trycket från valven ännu belastade kyrkans nordvägg. Direkt norr om den förmodade stallbyggnaden lades på den öppna gårdsplanen också en ny stenläggning, vilken helt överlagrade nedgrävningarna till fundamentet för den stenbyggnad som hade byggts norr om klosterkyrkan under fas fyra. Detta tyder på att även denna byggnad hade övergivits vid denna tid.⁷⁷⁴

Vid ännu en arkeologisk undersökning inom området för det tidigare johanniterklostret i Ribe under åren 1997- 98 berördes klostertomtens allra nordligaste del. Vid denna undersökning påträffades i de äldsta kulturlagren flera spår av bostäder i form av bland annat avfallsgropar och brunnar, vilka daterades till tidig- och högmedeltid. Dessutom påträffades gränsen mellan klostertomten och de i norr och väster löpande medeltida gatorna. Bland annat identifierades en rad punktfundament som man menar har burit upp den mur som avskilt klosterområdet från omvärlden. Man kunde även se att tomtindelningen i denna del av staden härstammade från åtminstone 1200-talet, då en ny planering av området tycks ha ägt rum.⁷⁷⁵

Undersökningen visade även, i likhet med 1987 års grävning, hur ett tjockt utfyllnadslager hade påförts över hela klostertomten i slutet av 1200-talet och därvid överlagrade ett flertal äldre lämningar, vilka hade övergivits vid denna tid. Denna tolkning passar bra ihop med resultaten från undersökningen år 1987 och visar att johanniterna kan ha börjat planera sitt

⁷⁷⁴ Madsen 1999, sid. 99

⁷⁷⁵ Andersen 1999, sid. 30ff

klosterbygge strax innan år 1300.⁷⁷⁶ De intressantaste resultaten från 1997-98 års grävning är annars att man också påträffade lämningar från den norra klosterlängan, som tycks ha legat parallellt med den i söder liggande tegelbyggnaden, alltså den förmodade klosterkyrkan. Den norra klosterlängan hade spår av en eldstad, något som tyder på att den varit ett bostadshus. Det kunde också konstateras att den västra delen av längan var den äldsta och kunde dateras till omkring år 1300. Huset hade sedan först under 1400-talet förlängts åt öster så att en längre huskropp hade bildats.⁷⁷⁷ Detta tyder på att den äldsta delen av den norra klosterlängan hade legat ensam i omkring hundra år innan den förlängdes. Öster om längan hade slutligen en stenkällare med ett välbevarat tegelgolv från senmedeltiden eller renässansen tillfogats byggnaden.

I den södra schaktväggen från 1997- 98 års grävning syntes slutligen spår efter ytterligare minst en byggnad från 1400-talet, vilken gav intryck av att ha haft en nord-sydlig orientering. Detta kan vara lämningar av den östra klosterlängan. Detta gör att den sammanlagda bilden av de två förhållandevis omfattande arkeologiska undersökningarna inom området för det tidigare johanniterklostret i Ribe visar att detta under senmedeltiden allt mer fick formen av en sluten kvadratisk anläggning.⁷⁷⁸ Den ovan gjorda genomgången tyder alltså på att det även i Ribe johanniterkloster främst är 1400-talet som framstår som den bebyggelsemässigt mest expansiva perioden.

Dueholm

Johanniterklostret Dueholm på Mors grundades sannolikt kort innan år 1371, då klostret mottog den första kända donationen.⁷⁷⁹ Klostret fick omkring år 1380 av Børglumbiskopen *Sven* även tillåtelse att överta *S:t Clemens kyrka*, den utanför Nykøbing liggande *S:t Jørgensgården* och det vid denna tid påbörjade *Helgeandshuset* i Nykøbing stad.⁷⁸⁰ Själva klosterkyrkan omnämns indirekt första gången på 1420-talet, då bland annat ett nytt altare murades upp i ett av kyrkans kapell (Bil. 1).⁷⁸¹ På en avbildning av klostret, gjord av Resen omkring år 1670, visas klosterkyrkan med ett antal sidokapell på den norra och södra sidan.

⁷⁷⁶ Andersen 1999, sid. 31 och ASR 1200, sid. 22

⁷⁷⁷ Andersen 1999, sid. 33 ff och ASR 1200, sid. 24ff

⁷⁷⁸ Andersen 1999, sid. 35 och ASR 1200, sid. 41

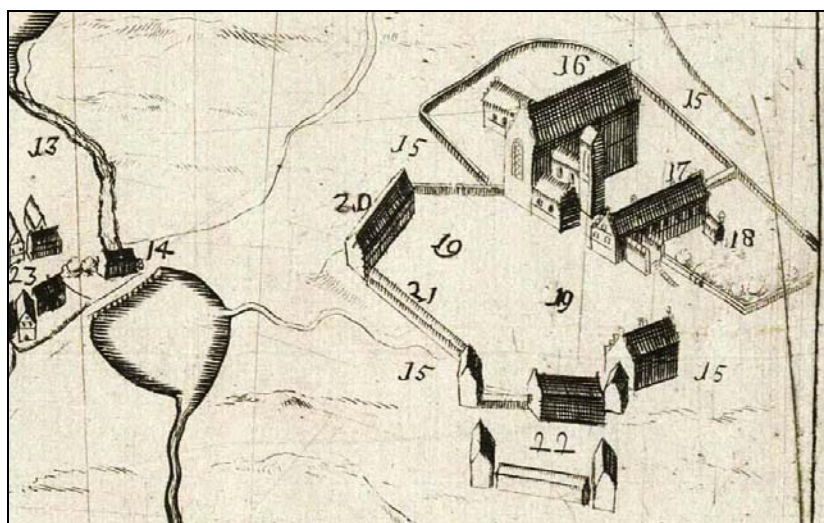
⁷⁷⁹ Dueh. Dipl., sid. 15

⁷⁸⁰ Donationen är känd genom en bekräftelse från påven den 3:e april 1445 i Acta Pont. Dan. III. Nr. 1870.

⁷⁸¹ Dueh. Dipl., nr. 106

Sannolikt har dessa kapell tillkommit i samband med olika altorstiftelser under senmedeltiden. Kyrkan ligger på bilden fritt i centrum av anläggningen med övriga klosterbyggnader belägna norr och öster om kyrkan (Fig. 14).⁷⁸² På bilden kan urskiljas två huvudområden: en bostadslänga direkt norr om kyrkan och ett ekonomiområde öster och nordöst om densamma. Detta avspeglar visserligen situationen under den senare hälften av 1600-talet, men delar av gårdsstrukturen kan mycket väl härstamma från klostertiden (Bil. 9).

Dueholm johanniterkloster har varit föremål för flera mindre arkeologiska undersökningar mellan slutet av 1800-talet och 1990-talet. Vid dessa undersökningar har ett flertal viktiga iakttagelser gjorts, vilka tillsammans gör att vi idag har en förhållandevis god bild av flera byggnaders ungefärliga lägen och funktioner.⁷⁸³ Av de byggnadslämningar från klostertiden som idag är synliga ovan mark kan dels nämnas det hus som idag utgör huvudbyggnaden för *Morslands Historiska Museum* och dels medeltida murverk i en annan byggnad, vilken fram tills nyligen fungerat som ett mejeri. Detta mejeri är sannolikt identiskt med den bostadslänga som på Resens bild är belägen parallellt med och direkt norr om klosterkyrkan. Byggnaden anges på bilden som ”*nonnernes Stue*”, något som är märkligt då Dueholm ju var ett munkkloster tillhörande Johanniterorden. *Per B. Vegger* har försökt förklara Resens uppgift med att byggnaden var det hospital som tillhörde klostret och att de omtalade ”nunnorna” kan ha varit de ingivna äldre kvinnor som under medeltiden måste ha bott i anslutning till klostret.⁷⁸⁴

⁷⁸² Resens Atlas från 1674 finns i en nyttgåva från 1929.

⁷⁸³ Per Bugge Vegger har sammanfattat de arkeologiska undersökningarna på Dueholm i en artikel 1996.

⁷⁸⁴ Bugge Vegger 1996, sid. 91

Fig. 14. Peder Hansen Resens avbildning av Dueholm kloster från nordöst tillkom omkring år 1670. Vid nummer 14 på bilden syns klostrets kvarn invid den å som skiljde klosterområdet från staden. Nummer 15 är det bevarade medeltida huset.

Johanniterordens hospital var visserligen oftast helt friliggande byggnader, men dessa låg samtidigt ett stycke från de övriga klosterbyggnaderna, som är fallet med exempelvis det ännu bevarade hospitalet i Odense. Ifall de ingivna kvinnorna bott i denna centralt belägna byggnad finner sig genast frågan var de ingivna männen, liksom ordensbröderna själva, i så fall bodde. Bugge Vegger har faktiskt en förklaring även på detta då han menar att murrester, vilka aldrig har varit föremål för några arkeologiska undersökningar, redan år 1905 iaktogs av *C. A. Jensen* väster om klosterkyrkan.⁷⁸⁵

På denna plats syns dock inga hus eller byggnadslämningar på varken Resens bild eller bland dagens bebyggelse. Det är dock rimligt att ytterligare byggnader har legat inom och i anslutning till klosterområdet, men frågan är om sådana byggnader inte i första hand har utgjorts av exempelvis ekonomibyggnader och hus för ingivna personer snarare än klostrets egentliga huvudbyggnader. Personligen menar jag därför att de byggnader som legat närmast kyrkan i första hand varit till för ordensbröderna medan hospitalet snarare skall sökas något längre bort på en mer avskild plats. Vi får nu anledning att återkomma till det ovan omtalade hus som idag är museets huvudbyggnad och som också är det bäst bevarade huset från Dueholm johanniterkloster. Denna byggnad har beskrivits som unik inom dansk medeltida klosterarkitektur⁷⁸⁶ och utmärks bland annat av sina tjocka fundamentsmurar och stora fönster. Byggnaden har bevisligen blivit förlängd åt öster under 1700-talet, så att den idag är ungefär dubbelt så lång som den bör ha varit under medeltiden. På den östra sidan om huset gick dessutom under medeltiden en å och huset har därför innan förlängningen inte sträckt sig längre åt detta håll. Vid arkeologiska undersökningar på den södra sidan om husets västra del år 1987 kunde det även konstateras att det fundament som husets centrala del vilar på inte ligger i förband med fundamentet för byggnadens västra del. Detta tyder alltså på att byggnaden även tycks ha blivit förlängd ett antal meter åt väster.⁷⁸⁷ En studie av husets grundplan visar också att jämntjocka väggar från en rektangulär huskropp finns i centrum av huset. Detta är den ursprungliga byggnaden, som tycks ha varit ca 12 x 9 m stor. Det är alltså husets centrala del som är äldst och som med säkerhet kan sägas härstamma från medeltiden.

Vid en omfattande restaurering av byggnaden, vilken utfördes under 1930-talet, togs ett antal

⁷⁸⁵ Bugge Vegger 1996, sid. 92

⁷⁸⁶ Lorenzen 1927, sid. 58

⁷⁸⁷ Bugge Vegger 1988, sid. 228

medeltida fönster på husets sydfasad fram och rekonstruerades (Fig. 15). Formen på dessa fönster återskapades i viss mån från ett fönster vilket hade påträffats bakom putsen inom husets västra del, det vill säga den del av byggnaden som i själva verket utgjorde en förlängning åt väster. Detta gör att formen på de fönster som idag pryder den södra sidan av byggnadens centrala del delvis har återskapats från ett fönster som ingått i husets västra del, vilken är yngre än den centrala delen av huset. Fönsterformen är sengotisk till sin karaktär och kan sannolikt dateras till tiden omkring år 1500.⁷⁸⁸ Detta skulle i så fall indikera att den västra tillbyggnaden på huset har uppförts vid just denna tid, medan den centrala delen av huset är något äldre. Lorenzen menade redan på 1920-talet, det vill säga innan de senaste arkeologiska rönen kring byggnaden var kända, att hela den västra halvan av huset var från 1400-talets senare hälft och att byggnaden kan ha varit ett friliggande hus för klostrets prior.⁷⁸⁹ Bugge Vegger menar också att byggnadens äldsta delar kan härstamma från 1400-talet, men föreslår istället att huset ursprungligen kan ha varit en kvarn.⁷⁹⁰ Det finns alltså minst två förslag på vad byggnaden har använts till, men är egentligen något av dessa båda förslag rimliga?

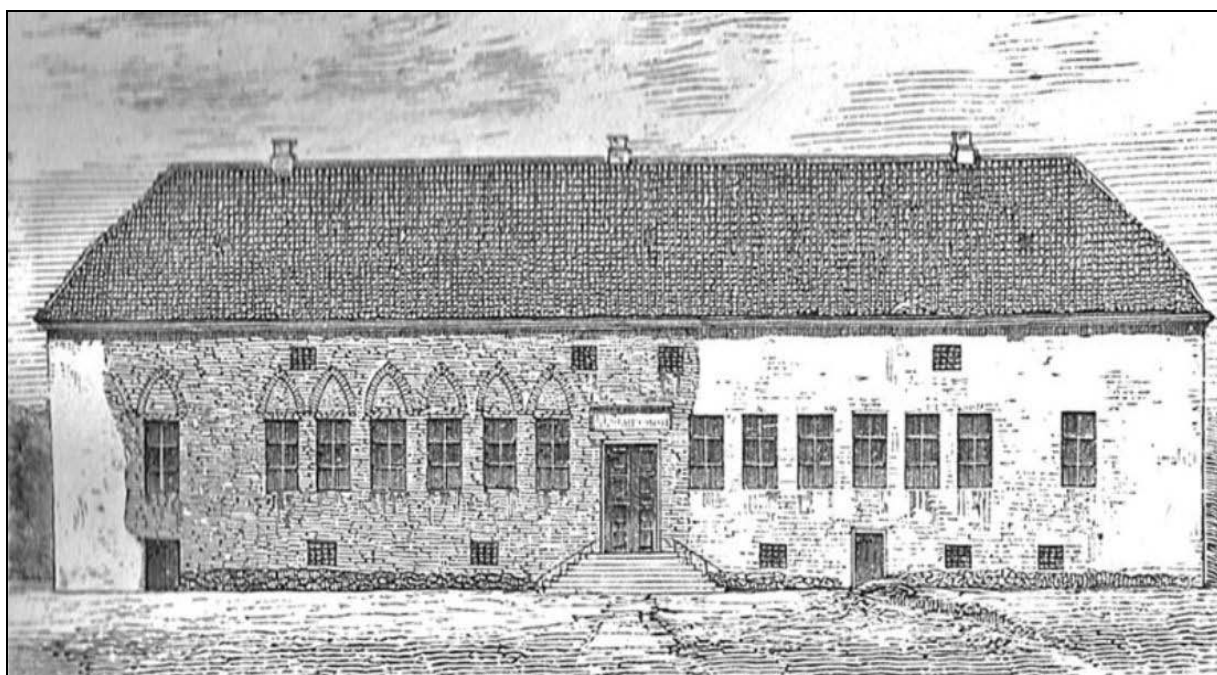

Fig. 15. Uppmåtningsritning av den bevarade medeltida byggnaden vid Dueholm kloster. Ritningen, som visar husets sydfasad, är från tiden innan restaureringen på 1930-talet. Den medeltida byggnaden utgörs av husets centrala del med de gotiska fönstren.

⁷⁸⁸ DK 1940- 42, Thisted amt, band I, sid. 86

⁷⁸⁹ Lorenzen 1927, sid. 60 och 82

⁷⁹⁰ Bugge Vegger 1996, sid. 91

Lorenzens förslag, att huset varit en friliggande bostad för klostrets prior, är intressant och skulle möjligtvis kunna ha en skandinavisk parallell i den byggnad som legat i slutningen söder om klosterkyrkan i Antvorskov.⁷⁹¹ Vi vet också att friliggande priorsbyggnader har förekommit vid somliga tyska johanniterkloster under medeltiden.⁷⁹² Mot detta förslag står alltså Bugge Veggens idé om att byggnaden varit en kvarn, ett förslag som främst bygger på att huset har ett solitt fundament och under medeltiden låg intill det vattendrag som då gick direkt öster om byggnaden. Det verkar dock osannolikt att den länsman som övertog Dueholm i samband med Reformationen, och som flyttade in i huset år 1539, skulle ha valt att bosätta sig i en kvarn. En kvarn, som år 1481 kallas för *S:t Johannes Mølle* och som därför sannolikt tillhörde klostret,⁷⁹³ är dessutom väl synlig på Resens bild på gränsen mellan stadsområdet och klostrets område.

Husets solida murar och det faktum att byggnaden har en skorsten på Resens avbildning gör, tillsammans med husets profana arkitektur, det enligt min mening troligare att byggnaden har varit ett bostadshus än en ekonomibygnad. Då friliggande priorsbyggnader inte heller är kända i något större antal från de övriga skandinaviska johanniterklostren menar jag att byggnaden knappast har fyllt någon av de föreslagna funktionerna. Byggnadens läge gör att den kan identifieras som det hus på Resens avbildning vilket har trappstegsgavlar och är beläget ett stycke nordöst om klosterkyrkan. Ett sådant avskilt läge, tillsammans med närheten till vattenlöpet, stämmer bra överens med läget för de medeltida johanniterhospital som vi känner ända från tiden för ordens grundande i det Heliga Landet.⁷⁹⁴ Kanske har byggnaden därför snarare varit just det hospital som Bugge Vegger vill förlägga till byggnadslängan norr om klosterkyrkan. Omnämmandet av denna länga som "*nonnernes stue*" på Resens bild kan ju ha sin grund i att Resen inte har förstått att detta varit ett renodlat munkkloster eller att han helt enkelt missförstått byggnadens funktion. Lorenzen hänvisar i alla fall till en uppgift från år 1706 vilken uppger att i längan har "*Munkene haft deres Kamre og Værelser*".⁷⁹⁵ Alltså tycks det på 1700-talet ha varit känt att munkarna bott i längan norr om klosterkyrkan, vilket också verkar mest troligt. Den friliggande byggnaden längre norrut har i så fall fyllt en annan funktion.

⁷⁹¹ Se ovan.

⁷⁹² Lorenzen 1927, sid. 82

⁷⁹³ Dueh. Dipl. nr. 170

⁷⁹⁴ Boas 2006, sid. 43ff

⁷⁹⁵ Lorenzen 1927, sid. 61

Ifall den friliggande byggnaden har varit Dueholm medeltida johanniterhospital kan man fråga sig ifall ursprunget till detta hospital var den *S:t Jørgensgård* som omtalats ovan och som tidigt donerades till klostret. S:t Jørgensgården upphörde att vara en självständig stiftelse vid mitten av 1400-talet.⁷⁹⁶ S:t Jørgensgården, som tycks ha varit belägen på själva klostertomten,⁷⁹⁷ kan därför ha övergått till att bli ett ordinärt johanniterhospital. Byggnaden har dessutom i sitt ursprungliga skick haft likheter med det ännu bevarade hospitalet i Odense. Båda byggnaderna tycks exempelvis ursprungligen endast ha haft en våning och varit ungefär lika stora. Båda byggnaderna har dessutom spår av långsmala sengotiska blindingar på sina respektive östgavlar, något som är intressant eftersom separata kapell för de sjuka ofta har funnits i johanniterhospitalen och då varit förlagda till dessas östra ändar.⁷⁹⁸ I detta sammanhang blir uppgiften om ett *S:t Jørgens kapell* vid S:t Jørgensgården⁷⁹⁹ av särskilt intresse eftersom detta kan ha varit just ett sådant kapell för de sjuka människorna inne i hospitalet.

De stora fönster som tycks ha funnits i byggnadens sydfasad, dvs. inte de rekonstruerade fönstren från 1930-talet utan de ursprungliga, gör också att huset under senmedeltiden måste ha framstått som en förhållandevis ljus sal med en öppen planlösning i form av ett enda stort rum i bottenvåningen. Över detta rum har en (öppen och synlig?) sengotisk takstol rest sig mot det branta yttertaket. Som en stor ljus sal med synlig takstol och ett kapell i öster är exempelvis Johanniterordens ännu bevarade hospital på Rhodos från omkring år 1440 inrättat.⁸⁰⁰ Den sengotiska takstolen i Dueholm är ännu bevarad, men vid en inspektion av denna i maj 2007 framgick det att träet har en del oförklarliga hål och märken, något som tyder på att materialet i takstolarna delvis kan ha blivit återanvänt. Ifall träet kommer från flera olika äldre byggnader, eller ifall takstolen har blivit ombyggd på plats, är det svårt att uttala sig om. Detta försvårar också möjligheterna att genom dendrokronologi försöka fastställa en mer exakt tidpunkt för husets uppförande. Somliga stockar i takstolen kan dock vara samtida med huset.

Ifall man accepterar att huset uppfördes under 1400-talet är det intressant att även delar av

⁷⁹⁶ Lorenzen 1927, sid. 62

⁷⁹⁷ DK 1940- 42, Thisted amt, Band I, sid. 91

⁷⁹⁸ Lorenzen 1927. Sid. 85

⁷⁹⁹ DK 1940- 42, Thisted amt, Band I, sid. 91

⁸⁰⁰ Kollias 1991, sid. 124

klosterkyrkan i Dueholm uppvisar tecken på att ha byggts om eller till vid denna tid. Dels är en av kyrkans klockor bevarade i *Resens kyrka* och har ett stöparmärke från tiden omkring år 1410 och dels har kyrkans korstolar, vilka idag står i stadskyrkan i Nykøbing, en inskription som omtalar att dessa stolar färdigställdes till korets nyinvigning år 1500.⁸⁰¹ Ifall det endast varit fråga om nya inventarier till klosterkyrkans kor eller ifall det verkligen är fråga om en större ombyggnad av kyrkan framgår tyvärr inte av inskriptionen. Ifall kyrkklockan representerar klosterkyrkans uppförande ett stycke in på 1400-talet och korstolarna tillkommit i samband med en ombyggnad av kyrkan strax innan år 1500 har denna ombyggnad varit ungefär samtida med förlängningen åt väster av det bevarade 1400-talshuset vid Dueholm kloster. Sammanfattningsvis kan man alltså säga att det även i Dueholm främst är 1400-talet som framstår som den period då det finns arkeologiska belägg för byggnadsaktivitet i klostret.

Horsens

Klostret i Horsens är sannolikt, tillsammans med Varne kloster, den enda av de större anläggningar som Johanniterorden ägde i det medeltida Skandinavien som ännu inte har varit föremål för några mer omfattande arkeologiska undersökningar. Klosterområdet har dock sannolikt täckt en förhållandevis stor yta i den sydöstra delen av staden, något som framgår av en rad avbildningar av Horsens från 1600-, 1700- och 1800-talen. På en sådan avbildning, ett kopparstick av Resen från år 1677, syns klosterområdets läge invid ån och den östra infarten till staden tydligt.⁸⁰² Klostrets läge vid ån gör att detta under senmedeltiden måste ha varit väl placerat ur en kommunikationsmässig synpunkt och möjligtvis har ordensbröderna idkat handel från Horsens. De bevarade skriftliga källorna ger dock få upplysningar om detta. De tidigare klosterbyggnaderna gjordes på 1570-talet om till ett slott och anläggningen bytte namn till *Stjernholms slott*. Även detta slott är idag borta, men det kan till stora delar ha varit de medeltida klosterbyggnaderna som ingick i slottet. I så fall är det också dessa byggnader som syns på den ovan omtalade bilden av Resen från år 1677. Klostret kan ha bestått av tre eller fyra klosterlängor vilka varit förlagda runt en kvadratisk gård, där klosterkyrkan kan ha utgjort den södra längan av klosterfyrkanten (Fig. 16).⁸⁰³

⁸⁰¹ DK 1940- 42, Thisted amt, band I, sid. 88

⁸⁰² Resens Atlas från 1674 finns idag i en nyutgåva från 1929.

⁸⁰³ Lorenzen 1927, sid. 52

Enligt en i *Danmarks Kirker* nyligen presenterad teori kan dock klosterkyrkan ha legat i den norra längan, där strävpelare är synliga på Resens avbildning.⁸⁰⁴ Redan år 1390 omtalas ett ”*domus nostra*” i ett brev som utställdes av priorn i Antvorskov kloster, något som tyder på att klostret i begynnelsen sannolikt inte var självständigt utan lydde under moderklostret.⁸⁰⁵ Formuleringen i brevet tyder också på att åtminstone någon form av byggnad tycks ha funnits på platsen redan under 1300-talet, men denna byggnad behöver inte ha varit uppförd av johanniterna utan kan ha blivit donerad till dem. Först år 1438 omnämns uttryckligen *S:t Hans konventsbrøder i Horsens*.⁸⁰⁶ Det är därför troligt att Johanniterordens svåra ekonomiska förhållanden under 1300-talet gjorde att regelrätta konventsbyggnader inte uppfördes på platsen direkt efter det att orden fått jord i Horsens av *Valdemar Atterdag* omkring år 1351,⁸⁰⁷ utan snarare några decennier senare. Ytterligare arkeologiska undersökningar på platsen krävs emellertid för att man skall kunna avgöra detta med någon större säkerhet.

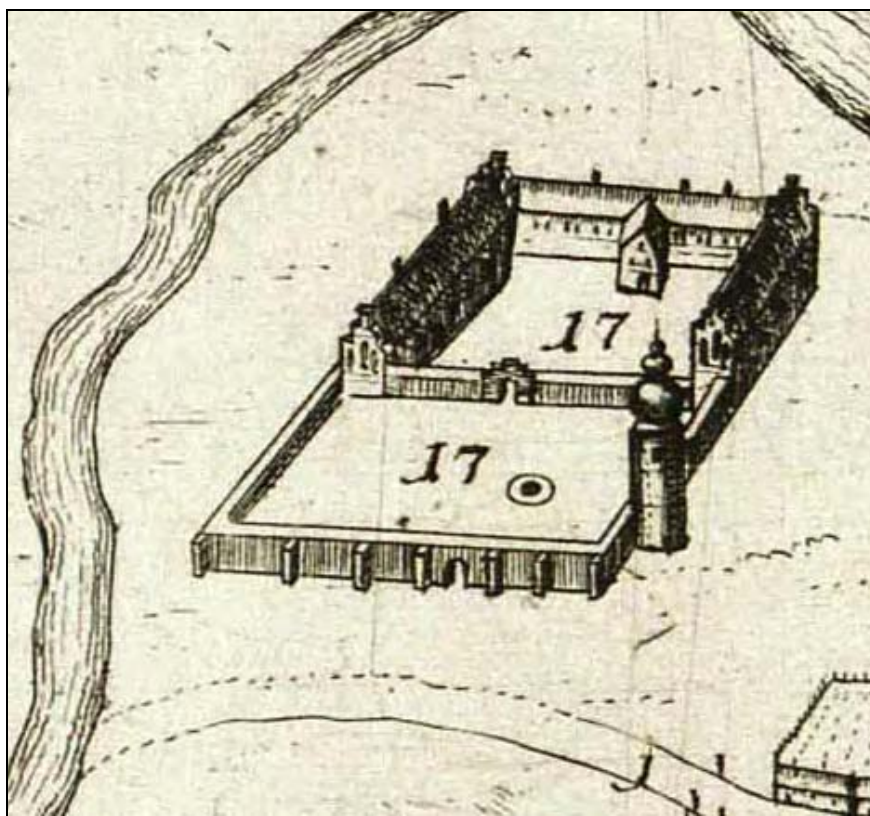

Fig. 16. Horsens johanniterkloster omvandlades efter Reformationen till det så kallade Stjernholms slott. En mur på anläggningens norra sida har strävpelare och kan utgöra en rest av den tidigare klosterkyrkan.

⁸⁰⁴ DK 2004. Århus amt. Horsens, sid. 6140

⁸⁰⁵ Rep. Dipl. Reg. Dan. I:II, nr. 3742

⁸⁰⁶ ÆdA I, sid. 173

⁸⁰⁷ Acta. Pont. Dan. VIII, nr. 5681

Då det gäller lösfynd inom området måste nämnas det möjliga vigvattenkar med ett uthugget kors vilket påträffades vid markarbeten inom klosterområdet i slutet av 1800-talet. Korset är likarmat och påminner om ett johanniterkors.⁸⁰⁸ En mindre arkeologisk undersökning inom det tidigare klosterområdet utfördes även under 1980-talet av *Horsens Museum* och har kunnat påvisa förekomst av medeltida skelett och raseringslager inom området, de äldsta sannolikt redan från 1100-talet. De yngre skeletten och raseringslagren kan tillhöra klosterkyrkan medan det äldre byggnadsmaterialet och de äldre skeletten kommer från en tidigare byggnad på platsen, eventuellt den första kyrkan.⁸⁰⁹ Denna äldre kyrka kan ha utgjorts av en romansk kyrka från 1100-talet vilken, som tycks ha varit fallet på många andra platser i Skandinavien, har donerats som en grund till det senare johanniterklostret. Kyrkan kan i så fall ha varit en av de äldsta i Horsens och är eventuellt identisk med den genom skriftligt material kända sockenkyrkan *Vor Frue Kirke*.⁸¹⁰

I *Mogens Gøyes* testamente från år 1514 ges en donation till att ”*udøge*” klosterkyrkan. Det nämns i samma brev även att en ny klosterkyrka är ”*i bygning*”.⁸¹¹ Sannolikt skall dessa båda upplysningar tolkas som att en sengotisk klosterkyrka uppfördes vid Horsens johanniterkloster under denna tid. Detta innebär i så fall att johanniterna i staden investerade ekonomiska resurser i en ny kyrka under 1510-talet, en tid då även Nya kyrkan i Stockholm uppfördes. Det är i så fall denna nya klosterkyrka i Horsens som, enligt en uppgift i ett annat bevarat brev, skall ha brutits ned omkring år 1540.⁸¹² En konsekvens av detta blir också att det är oklart hur mycket av klostret som egentligen var bevarat år 1575, då ett brev utfärdades som omnämner det tidigare johanniterklostret.⁸¹³ Antingen är det i brevet tal om det fullständigt bevarade johanniterklostret, eller också åsyftas endast ruinerna efter det redan nedrivna klostret.

Vid två mindre arkeologiska undersökningar på *Wormsgade 8-10* respektive *12* påträffades sannolikt ytterligare spår från johanniterklostret i Horsens. Vid den första undersökningen påträffades bland annat ett brett stenfundament med spår av en strävpelare vilket löpte i östvästlig riktning. Fundamentet har sannolikt burit upp en medeltida tegelmur som kan ha

⁸⁰⁸ DK 2004. Århus amt. Horsens, sid. 6140

⁸⁰⁹ Kieffer-Olsen, Boldsen & Pentz 1986, sid. 24ff

⁸¹⁰ DK 2004. Århus amt. Horsens, sid. 5348

⁸¹¹ Klevenfeldts saml. Pk. 26. Håndskriftsamlingen. Riksarkivet i Köpenhamn.

⁸¹² Dan. Kanc. Reg. 28/6 1540

⁸¹³ Kron. skøder 29/1 1575 och Kanc. Br. 29/1 1575

utgjort klosterkyrkans sydvägg. Ovanpå fundamentet låg raseringsmassor från den tid då väggen revs. Dessutom påträffades ett 60-tal medeltida gravar.⁸¹⁴ Vid den andra undersökningen påträffades något som tolkades som en nedgrävning för ett fundament till en medeltida vägg. Över nedgrävningen låg även rikligt med fragment av medeltida tegel och murbruk samt fragment av munk- och nunnetaktegel. Dessutom påträffades i anslutning till raseringsmassorna flera skelettdelar.⁸¹⁵ En ännu opublicerad arkeologisk undersökning utfördes också inom klosterområdet i Horsens under våren 2009.⁸¹⁶ Vidare arkeologiska undersökningar inom det tidigare klosterområdet kan sannolikt öka vår kunskap om johanniterklostret i Horsens. Sådana undersökningar försvåras dock av att ett modernt bostadsområde idag täcker stora delar av den yta där johanniterklostret en gång låg. Det finns dock, som visats ovan, ändå många tecken som tyder på att en omfattande byggnadsaktivitet har pågått i Horsens johanniterkloster vid tiden omkring år 1500.

Nyborg

Den så kallade *Korsbrødregården* i Nyborg kom sannolikt i johanniternas ägo omkring år 1427, då vi vet att adelsmannen *Sten Basse* donerade jord i staden Nyborg.⁸¹⁷ Basse donerade dessutom gods till orden år 1441 i form av ett stenhus, sannolikt mot löfte att få bli begravd i Antvorskov klosterkyrka.⁸¹⁸ Sannolikt är det en av dessa båda donationer som utgjorde grunden till *Korsbrødregården* i Nyborg. Det ursprungliga huset på tomten har därför antingen byggts om av johannitermunkar från Antvorskov kloster för att anpassas till ordens behov, eller också har en helt ny byggnad uppförts, under perioden ca 1427- 1457. Åren 1457 och 1463 nämns nämligen *korsbrøder* från Nyborg, något som visar att ordensbröder vid denna tidpunkt hade flyttat in i gården.⁸¹⁹

Korsbrødregården nyttjades sannolikt som såväl bostad för ordensbröderna som förråd för livsmedel och de varor som johanniterna under senmedeltiden sålde på marknaderna i staden. Då klosterfilialen i Nyborg låg under Antvorskov kloster är det troligt att gården även har fungerat som uppsamlingsplats för de jordbruksprodukter som kom från de marker som

⁸¹⁴ Klemensen 2002, sid. 7ff

⁸¹⁵ Kjærgård 2004

⁸¹⁶ Horsens Museum arbetar fortfarande med rapporten.

⁸¹⁷ Reg. Dipl. Hist. Dan. II:I, nr. 4815

⁸¹⁸ ÆdA IV, sid. 216 f, nr. 1- 4

⁸¹⁹ Neergaard 1902, citat 113, not 2. samt ÆdA IV, sid. 190, nr. 8

klostret ägde på den östra delen av Fyn. Det faktum att Johanniterorden under loppet av senmedeltiden grundade klosterfilialer i ett flertal skandinaviska städer uppmärksammades redan av *Magnus Wahlberg* i hans studie från år 1997.⁸²⁰ Ett liknande syfte som Korsbrødregården fyllde exempelvis med stor sannolikhet Munkagården i Stockholm och eventuellt även klostret i Viborg. I Viborg har man ju, som omnämnts ovan, hittat spår av en lada som kan ha tillhört johanniterklostret och där varor kan ha lagrats i väntan på försäljning i denna stad. Såväl arkeologiskt som skriftligt material tyder därför på att johanniterna i Skandinavien under 1400-talet tycks ha blivit allt mer involverade i städernas ekonomier.

Korsbrødregården är den bäst bevarade av de klosterfilialer som Johanniterorden ägde i det senmedeltida Skandinavien. Gården har dock aldrig utgjort ett självständigt kloster och har heller aldrig varit föremål för några egentliga arkeologiska undersökningar. Om ingen äldre byggnad har legat på tomten innan gården uppfördes bör alltså platsen i första hand hysa senmedeltida arkeologiskt material. Gårdens största värde ligger därför snarare i att den kan berätta en hel del om Johanniterordens senmedeltida arkitektur i Skandinavien genom sitt rika byggnadsarkeologiska material. Gården har också varit föremål för byggnadsarkeologiska studier. En detaljerad uppmätning av huset gjordes exempelvis av arkitekten *August Colding* år 1912.⁸²¹ Denna uppmätning är intressant eftersom den visar hur gårdens rumsindelning och olika fasader såg ut vid början av 1900-talet. En byggnadsarkeologisk undersökning utfördes även i huset av *Carl Neergaard* år 1902. Neergaard menar att anläggningen ursprungligen endast bestod av hörnhuset i det byggnadskomplex som idag ligger på platsen. Denna hörnfastighet skulle ha byggts omkring år 1400 och ytterligare byggnader ha tillfogats detta hus under perioden ca 1400- 1650.⁸²² Mindre om- och tillbyggnader av Korsbrødregården utfördes därför sannolikt av johanniterna under senmedeltiden och ända fram till Reformationen. Ännu en gång ser vi alltså belägg för att byggnadsarbeten har utförts av Johanniterorden i en av dess skandinaviska anläggningar under 1400-talet.

Svenstrup

Den anläggning som Johanniterorden skall ha ägt i Svenstrup på Själland är förhållandevis

⁸²⁰ Wahlberg 1997, sid. 32

⁸²¹ Colding 1912

⁸²² Neergaard 1902

dåligt känd. Detta beror till stor del på att den exakta platsen för den medeltida gården aldrig har blivit ordentligt identifierad.⁸²³ Den gamla gården i Svenstrup, eventuellt johanniternas medeltida anläggning, brann ned redan år 1523 och den nuvarande huvudbyggnaden är från år 1782. Platsen har dock aldrig varit föremål för några arkeologiska undersökningar och vi vet därför inte ifall det medeltida kommanderiet verkligen har legat på samma plats som den nuvarande gården. Eventuella framtida undersökningar kan därför förhoppningsvis ge oss mer information om den bebyggelsemässiga utvecklingen på platsen.

Lund

Den anläggning som Johanniterorden skall ha ägt i Lund är, liksom den i Svenstrup, förhållandevis dåligt känd. Platsen för det medeltida kommanderiet har aldrig heller blivit ordentligt identifierad, men det är rimligt att det legat i anslutning till den idag försvunna romanska kyrkan *S:t Peter* vid *Bredgatan* i centrala Lund. Bevarade skriftliga uppgifter anger nämligen att gården har legat ”*nordan S:t Peters kyrka*”.⁸²⁴ I likhet med många andra viktiga städer i det medeltida Skandinavien där Johanniterorden under medeltiden kom att grunda klosteranläggningar kan alltså en av de många äldre kyrkorna i Lund ha utgjort grunden till johanniternas kommanderi i staden. Ifall den omtalade kyrkan *S:t Peter* har tillhört johanniterna ges det dock inga upplysningar om. Det faktum att grunden till anläggningen i Lund trots allt tycks ha varit en äldre kyrka tyder i alla fall den formulering på som har använts i ett bevarat brev från påven *Innocentius III*, vilket omtalar en överlåtelse av en ”*ecclesia baptismali*” i staden till Johanniterorden.⁸²⁵ Ett antal arkeologiska undersökningar har på senare år berört området kring *S:t Peters kyrka*, men dessa är till största delen opublicerade.⁸²⁶ Resultaten från undersökningarna tyder dock på att en byggnad med kraftiga fundamentsmurar av gråsten har legat på platsen. Uppgifter i ett antal bevarade brev från 1500- och 1600-talen tyder också på att rester av en större stenbyggnad då ännu fanns kvar på tomten.⁸²⁷ Förhoppningsvis kan därför framtida arkeologiska undersökningar ge oss ytterligare information om det medeltida kommanderiet. Det verkar under alla omständigheter inte troligt att gården i Lund varit någon särskilt omfattande anläggning.

⁸²³ Enligt en teori skall det medeltida kommanderiet ha legat vid Humleore, där ett beslag i form av ett johanniterkors har påträffats. Muntlig uppgift från Kurt Villads Jensen.

⁸²⁴ Andréén 1980, sid. 19

⁸²⁵ DD I:III, nr. 245

⁸²⁶ Wahlöö 1969

⁸²⁷ Andréén 1984, sid. 108

Det finns dessutom uppgifter som tyder på att Antvorskov kloster bytte all sin mark i Skåne mot gods på Själland år 1496.⁸²⁸ Bakgrunden till denna affär kan ha varit att Lund år 1452 brändes av *Karl Knutsson* i samband med unionsstriderna och att den danska ordensledningen efter denna händelse ansåg att Lund var alltför utsatt för eventuella nya svenska anfall. Ifall det fanns planer på att avyttra den jord som orden ägde i Skåne redan vid mitten av 1400-talet behöver den byggboom som tycks ha infunnit sig i de övriga skandinaviska johanniterklostren aldrig ha omfattat anläggningen i Lund. Det hade ju varit onödigt att investera ekonomiska resurser i byggnader som man ändå ville avyttra. Detta kan vara en av orsakerna till att klosterfilialen i den viktiga biskopsstaden Lund aldrig uppnådde status av att bli ett självständigt kloster.

Kronobäck

Till det tidiga 1900-talets utforskare av Johanniterordens historia i Sverige räknas *Per Gustav Berggren*, vars arbete om johanniterklostret och hospitalet *Kronobäck* utanför Mönsterås i Småland från år 1904 redovisar vad som vid denna tidpunkt var känt om den då ännu förhållandevis okända anläggningen. Särskilt slående är att ruinen vid denna tidpunkt ännu var outgrävd och således fortfarande fylld med raseringsmassor, något som framgår inte minst av fotografier från denna tid. Berggrens artikel är också av stor vikt då den i många avseenden bygger på tidiga iakttagelser, vilka idag inte längre kan bekräftas till följd av de många förändringar som har gjorts inom det tidigare klosterområdet under de senaste hundra åren. Berggren nämner kyrkoherden *Petrus Johannis*, vilken redan år 1636, dvs. endast ca hundra år efter det att klostret stängdes, menade att mycket lite var känt om anläggningens historia.⁸²⁹

En förklaring till det snabba förfallet anges vara att sten förts från klosteranläggningen till Mönsterås i syfte att användas som byggnadsmaterial i den kyrka som under 1600-talet började uppföras där. Vid samma tillfälle skall en vackert utsirad gravsten över adelskvinnan *Barbara Turesson* ha flyttats från klosterkyrkan till kyrkan i Mönsterås. Berggren nämner även de många skelettfynd som gjorts söder om klosterkyrkans kor och menar att dessa bör ses som ett belägg för att klostrets kyrkogård varit belägen på denna plats. Författaren menar

⁸²⁸ ÆdA IV, sid. 99ff, nr. 29- 30

⁸²⁹ Berggren 1904, sid. 20f

vidare att fynd av huggna stenflisor, tegel och murbruk i åkern öster om kyrkoruinen tyder på att en större byggnad varit belägen på denna plats, möjligtvis en av klostrets byggnader.⁸³⁰ Är detta korrekt måste Kronobäck kloster ha varit betydligt större till ytan än vad man får intryck av ifall man besöker platsen idag (Bil. 10). De äldsta kartorna över området ger endast sparsamma upplysningar om var eventuella klosterbyggnader har varit belägna. Från 1630-talet finns dock en karta bevarad som visar att klosterkyrkan och lämningar efter ytterligare en byggnad fanns inom det tidigare klosterområdet vid denna tidpunkt.⁸³¹

Nästa arbete som kom att behandla Kronobäck klostrets historia var den artikel som publicerades år 1951 och som beskriver de arkeologiska undersökningar som *Nils Lagerholm* utförde inom klosterområdet under åren 1945- 47.⁸³² Undersökningarna kom till största delen att koncentreras till själva klosterkyrkan och inleddes med att den stora ruinen rensades upp från de raseringsmassor som fyllde dess innandöme. Det var först sedan dessa massor hade transporterats bort som man kunde nå ned till den gamla golvnivån i kyrkan och de inom ruinen avsatta kulturlager som kunde berätta något om byggnadens ålder och funktion.⁸³³ Ruinen genomgick vid samma tillfälle en omfattande restaurering. Såväl de byggnadshistoriska som de arkeologiska resultaten från Lagerholms undersökning blev rika eftersom en ökad förståelse uppnåddes av såväl klosterkyrkans olika byggnadsfaser som klostrets funktion och materiella levnadsnivå. Bland annat var Lagerholm efter sin undersökning av den uppfattningen att klosterkyrkan ursprungligen hade bestått av ett mindre kapell från 1200- och 1300-talen, vilket hade utgjort själva kärnan i den ursprungliga donation som johanniterna hade mottagit av riksföreståndaren *Sten Sture d. ä.* omkring år 1479. Till detta kapell, menade Lagerholm, hade johanniterna sedan under den senare delen av 1400-talet fogat ett väl tilltaget långhus i väster. På så sätt kom det gamla kapellet att utgöra en i öster belägen och betydligt smalare kordel i den nya klosterkyrkan.⁸³⁴

Klostret i Kronobäck tycks alltså, liksom fallet var i många andra johanniterkloster, ha byggts upp kring ett äldre kapell. Längst i väster uppfördes slutligen ett kraftigt torn genom vilket kyrkans huvudingång var placerad. Kyrkans väggar var helt uppförda i natursten, men detaljer av tegel, såsom exempelvis dörr- och fönsteromfattningar, valvribbor och trappor, tycks ha

⁸³⁰ Berggren 1904, sid. 21

⁸³¹ Kartan från 1630-talet finns idag i Landsarkivet i Vadstena.

⁸³² Lagerholm 1951

⁸³³ Lagerholm 1951, sid. 25ff

⁸³⁴ Lagerholm 1951, sid. 66

förekommit i byggnaden (Fig. 17).⁸³⁵ En AMS-datering av murbruk från den södra långhusväggs fundament, vilket insamlades hösten 2007, gav en osäker datering till tiden omkring år 1600. Detta resultat kan dock antingen bero på att en kontaminering av provet har ägt rum eller att klosterkyrkan vid något tillfälle efter Reformationen har blivit reparerad.⁸³⁶ Denna enda AMS-datering till 1600-talet behöver därför inte motsäga att långhuset uppfördes av johanniterna under den senare delen av 1400-talet eftersom de övriga arkeologiska resultaten från ruinen snarare tyder på just detta. För att AMS-dateringar skall kunna anses som någorlunda säkra i en så pass komplex fornlämningsmiljö som Kronobäck skulle dessutom betydligt fler dateringar behöva göras, så att ett statistiskt mönster kan avläsas.

En vanligt utbredd föreställning kring Kronobäck kloster är att det breda långhuset, som alltså tycks ha tillfogats det ursprungliga kapellet av johanniterna, även har använts som hospital.⁸³⁷ Arrangemanget att bedriva sjukvård inuti en klosterkyrka är dock ovanligt och ett kloster kan under medeltiden dessutom ha haft flera olika altare och kapell. I det friliggande johanniterhospitalet i Odense tycks ju exempelvis ett separat altare för de sjuka ha funnits vid

Fig. 17. Ruinen efter Kronobäck klosterkyrka mot väster. De tjocka murarna är uppförda i gråsten med endast ett fåtal detaljer av tegel. De kraftiga fundamenten till valvpelarna är väl synliga. Foto Christer Carlsson.

⁸³⁵ Lagerholm 1951, sid. 42

⁸³⁶ Lindroos 2007

⁸³⁷ The Kronobäck Infirmary Church. 1999, sid. 3

byggnadens östvägg. Eftersom gravstenar tycks ha funnits i klosterkyrkan verkar det inte heller rimligt att man vårdat patienter i samma rum som man begravt döda människor. Det är därför troligare att ett mindre kapell eller altare för patienterna har funnits i en friliggande hospitalsbyggnad inom klosterområdet i Kronobäck. År 1515 omtalas ett *S:t Gertrudskapell* vid Kronobäck kloster och år 1516 berättas det att privilegier, vilka tidigare tillhört ett *S:t Örjans kapell* i trakten, hade överförts till klostret.⁸³⁸ Här kan det alltså finnas en parallell till den ovan omtalade *S:t Jørgensgården* vid Dueholm kloster, vilken också kan ha haft ett eget kapell och som bevisligen överfördes till johanniterna. Ett annat alternativ är att johanniterhospitalet i Kronobäck har utgjorts av det i skriftliga källor sedan 1200-talet omtalade *Öknabäcks* eller *Norrebygds* hospital, som i så fall också bör ha varit en friliggande byggnad. Som en jämförelse kan nämnas att Johanniterordens anläggningar i det Heliga Landet som regel hade friliggande hospital.⁸³⁹

Berggren nämner ju att det skall ha påträffats rikligt med stenflisor, tegel och murbruk på åkern öster om ruinen, varför ytterligare klosterbyggnader kan ha legat på denna plats. Vid en inspektion av stenrösena i åkern öster om klosterruinen i mars 2007 påträffades ett antal stenar som tycks vara huggna och som kan ha ingått i en byggnad. Vi har ju redan ovan sett att det kunde förekomma ett större eller mindre antal ekonomibyggnader i anslutning till de skandinaviska johanniterklostren och åkern i öster kan därför ha hyst just delar av dessa ekonomibyggnader. Den förmodade byggnaden på åkern i öster kan även ha utgjorts av klostrets hospital, vilket i så fall, i enlighet med andra johanniterhospital, legat en bit ifrån klostrets huvudbyggnader. De byggnader som tillhört Kronobäck kloster kan alltså under medeltiden ha legat tämligen utspridda. Vid Östersjöns strand ca 500 meter sydöst om klosterruinen har dessutom träpålar påträffats nedslagna i leran. Pålarna har daterats till 1099-1100 och kan ha tillhört en medeltida hamnanläggning.⁸⁴⁰ Platsen är i så fall av intresse för diskussionen om klostrets kommunikationsmässiga möjligheter och dess kontakter med omvärlden eftersom en hamn kan ha funnits på samma plats även senare under medeltiden.

Klostrets huvudbyggnader bör dock ha legat nära kyrkan. En intressant detalj som Lagerholm nämner i sin artikel är den murade källare, belägen omkring 8 meter söder om långhuset, som

⁸³⁸ DMS 1990, sid. 221

⁸³⁹ Boas 2006, sid. 44ff

⁸⁴⁰ Rapport med resultatet från dendrodateringen, Lunds Universitet.

kan ha ett medeltida ursprung.⁸⁴¹ Ifall källaren är medeltida kan detta tyda på att klosterbyggnaderna i Kronobäck, liksom fallet tycks ha varit i Eskilstuna, har varit belägna söder om kyrkan.⁸⁴² I anslutning till källaren finns även murar som tyder på att källaren kan ha ingått i en större byggnad vilken haft en nord-sydlig orientering. En bevarad brunn söder om källaren kan eventuellt ha ingått i denna byggnad. Ifall källaren ingått i en byggnadslänga vilken legat i vinkel mot klosterkyrkan kan detta ha varit munkarnas bostad. De östra klosterlängorna var ju som regel de förnämsta i medeltida kloster och från dessa kunde man på ett bekvämt sätt nå klosterkyrkornas kor. Källaren under den eventuella östra klosterlängan i Kronobäck har i så fall haft paralleller i källarna under exempelvis de östra klosterlängorna i Eskilstuna och Antvorskov.

I syfte att ta reda på mer om källaren och den eventuella östra klosterlängans utsträckning och ålder utförde *Kalmar länsmuseum* i samarbete med undertecknad hösten 2007 en arkeologisk undersökning söder om klosterkyrkans långhus. Denna undersökning visade att den byggnad som källaren ingått i aldrig har varit hopbyggd med klosterkyrkan eftersom gravar påträffades i samtliga av de fyra mindre sökschakt och provrutor som togs upp på denna plats. Klosters kyrkogård tycks alltså ha sträckt sig från klosterkyrkans kor, där skelett med krigsskador påträffades på 1950-talet, och vidare ner längs kyrkans hela sydsida. Somliga av de skelett som påträffades vid undersökningen år 2007 tycks ha haft liknande skador, något som kan tyda på att vissa gravar på klosterkyrkogården verkligen innehåller senmedeltida krigsoffer. Dessa kan ha stupat under de unionsstrider som ägde rum i trakten kring Kronobäck omkring år 1500 (Fig. 18). I övrigt påträffades vid undersökningen 2007 endast ett mindre fyndmaterial bestående av senmedeltida keramikskärvor, järnföremål och benbitar. Inga fynd från tiden för uppförandet av det äldsta kapellet påträffades däremot.

Ett dendroprov från en bevarad ekbjälke i källaren söder om klosterkyrkan insamlades också i samband med undersökningen 2007, men gav först en osäker datering till antingen år 1482 eller kalenderåret 1701-02.⁸⁴³ I syfte att uppnå en säkrare datering av provet utfördes därför en ¹⁴C-datering av samma borrhärna. Denna datering gav intervallet 1410-1635 AD (två sigma) och visade att källaren mycket väl kan vara medeltida.⁸⁴⁴ Om man jämför denna

⁸⁴¹ Byggnadsantikvarie Örjan Molander från Kalmar länsmuseum, som besökte Kronobäck våren 2007, menade att källaren utifrån dess byggnadsteknik att döma mycket väl kan vara medeltida.

⁸⁴² Lagerholm 1951, sid. 27ff

⁸⁴³ Rapport med resultatet från dendrodateringen, Lunds Universitet.

⁸⁴⁴ Rapport med resultatet från ¹⁴C-analysen, Lunds Universitet.

datering med dendrodateringen till år 1482 ger detta stöd för att källaren, liksom den byggnad som sannolikt legat ovanpå denna, är samtida med klosterkyrkan och bör ha uppförts av johanniterna. En viktig aspekt att tänka på är dock att bjälken kan vara återanvänd och därför ha blivit sekundärt inmurad i källaren. Källaren finns dock, som redan nämnts ovan, med på kartan från 1630-talet och det troligaste är därför att byggnaden verkligen är från slutet av 1400-talet. Byggnaden kan i så fall ha utgjort det enda stenhuset på platsen under senmedeltiden och ha fungerat som båda sovsal, matsal, kök och förråd. Eventuellt har huset haft två våningar (Fig. 19).

Intressanta fynd från Lagerholms undersökning i Kronobäck är även en stenhäll med ett inristat Golgatakors och en stenhäll med två hål, vilken kan komma från en hypocaustanläggning. Båda hållarna återfinns idag i ett fundament till en av långhusets valvpelare,⁸⁴⁵ men kan de ha flyttats till sina nuvarande platser i samband med restaureringen vid 1900-talets mitt. Hållarna kan därför ursprungligen ha ingått i en annan byggnad inom klosterområdet. Har denna byggnad innehållit en hypocaustanläggning har den hållit en för tiden och platsen mycket hög standard. Vilken byggnad stenhållarna ursprungligen tillhört är det givetvis svårt att spekulera i, men möjligen kan fynden indikera att det funnits fler byggnader på platsen än det äldre kapellet då johanniterna kom till Kronobäck. Hållarna kan givetvis även ha tillkommit under klostertiden och då ha tillhört antingen munkarnas bostad eller hospitalet. Då det är svårt att tänka sig att de två tunga stenhållarna har fraktats över några längre sträckor i det på sten så pass rika Småland bör hållarna hur som helst ha kommit från en närbelägen byggnad. Slutligen måste även den *tympanonsten* nämnas, vilken återfanns av Lagerholm utanför den sydvästra porten i klosterkyrkan. Stenen har sannolikt suttit inmurad över dörröppningen⁸⁴⁶ och har en genombrytning i form av ett likarmat kors. Detta är en symbol som påminner om johanniterkorset och som gör det troligt att denna sten är från den tid då Kronobäck innehades av johanniterna. Ett kors med en liknande form finns för övrigt på ett möjligt vigvattenkar vilket har påträffats inom området för det tidigare johanniterklostret i Horsens i Danmark.⁸⁴⁷

Lagerholm påträffade vid sin undersökning dessutom ett antal metallfynd i form av trasiga bronsringar, beslag och ströningar, vilka kan ha suttit på olika sorters liturgiska föremål, som

⁸⁴⁵ Lagerholm 1951, sid. 44

⁸⁴⁶ Lagerholm 1951, sid. 58

⁸⁴⁷ DK 2004. Århus amt. Horsens, sid. 6140

Fig. 18. Ett skelett med skador efter en armborstpil påträffades i samband med undersökningen sommaren 2007. Skelettet kan komma från en person som stupat under de unionsstrider som ägde rum kring Kronobäck kloster i början av 1500-talet. Foto Christer Carlsson.

Fig. 19. En ekbjälke i den bevarade källarbyggnaden vid Kronobäck klosterruin har blivit dendrodaterad till år 1482. Källaren kan ha ingått i en medeltida östflygel vid klostret. Foto Christer Carlsson.

exempelvis mässböcker, biblar eller rökelsekar. Särskilt iögonfallande är den smyckebrakteat i tunn kopparplåt med ett bevingat lejon, en symbol för evangelisten *Markus*, vilken kan ha suttit på ett föremål tillsammans med symboler för de övriga evangelisterna.⁸⁴⁸ Ett mynt samt en gravhäll över riddaren *Laurents Axelsson Thott*, vilka påträffades av Lagerholm under grävningen i långhuset, förstärker dateringen av denna byggnadskropp till 1400-talets senare del.⁸⁴⁹ Då stenen är daterad till år 1482 är det möjligt att långhuset stod färdigt redan detta år och i så fall endast tog omkring två- tre år att bygga. Gravstenens datering är dessutom samtida med dendrodateringen från källaren inom klosterområdet.

Ytan norr om ruinen har även berörts av en arkeologisk utredning vilken utfördes av *Arkeologikonsult* våren 1991. Denna utredning visade att förhistorisk bebyggelse kan ha legat norr om klostret liksom att medeltida kulturlager förekommer intill den mur som idag reser sig på gränsen mellan klosterområdet och åkermarken i norr.⁸⁵⁰ Spår efter mänsklig aktivitet kunde även påvisas inom fornlämningsområdets norra och södra delar vid en magnetometerundersökning som utfördes inför den ovan omtalade arkeologiska undersökningen 2007. Resultaten från magnetometerundersökningen är svårtolkade men kan visa att spår efter fler medeltida byggnader förekommer inom området. Andra lämningar kommer dock snarare från aktiviteter som ägt rum på platsen efter det att klostret hade stängts.⁸⁵¹

Vidare undersökningar kan förhoppningsvis i framtiden berätta mer om den bebyggelsemässiga utvecklingen inom klosterområdet. Dessa resultat kan sedan jämföras med den arkeologiska kunskap som finns tillgänglig från de övriga skandinaviska johanniterklostren. Det sammanfattande intrycket av Kronobäck johanniterkloster är dock att det finns tydliga indikationer på att en intensiv byggnadsverksamhet har pågått inom området kort efter klostrets grundande i slutet av 1400-talet.

Stockholm

Den så kallade *Munkagården* var belägen på *Helgeandsholmen* i centrala Stockholm och

⁸⁴⁸ Lagerholm 1951, sid. 58ff

⁸⁴⁹ Lagerholm 1951, sid. 50ff

⁸⁵⁰ Elgh 1992, sid. 3

⁸⁵¹ Resultat av magnetometerundersökningen från SAGA, våren 2007.

donerades sannolikt till Johanniterorden av kung Magnus Eriksson år 1334.⁸⁵² Under ca 150 års tid har vi sedan inga upplysningar om denna anläggning som en följd av att inga källor har bevarats som omnämner filialens aktiviteter under denna period. Anläggningen utgjordes dock aldrig av något självständigt kloster utan kom sannolikt under hela medeltiden att lyda under moderklostret i Eskilstuna. Då Helgeandsholmen under 1300-talet var förhållandevis liten kan klosterfilialen inte heller ha varit särskilt omfattande, särskilt som stadens Helgeandshus med tillhörande kyrkogård också var förlagt till ön. I Magnus Erikssons donationsbrev från år 1334 uppges gården ha haft en storlek motsvarande $44 \frac{3}{4}$ alnar, men det framgår inte ifall detta mått avser längden eller bredden. Strandhöjningen, i kombination med eventuella utfyllnader, gjorde dock att tomtens storlek år 1516 anges till $50 \frac{1}{2}$ alnars längd och 30 alnars bredd.⁸⁵³

I Tänkeboken från år 1516 får vi också vissa upplysningar om hur gården har varit utformad. Gården skall vid denna tidpunkt ha bestått av ett större bostadshus med en våning och fyra källare samt några mindre friliggande byggnader.⁸⁵⁴ En idé om gårdens utformning kan kanske fås av den ovan omtalade *Korsbrødregården* i Nyborg. Om gården i Stockholm haft en liknande utformning som den i Nyborg kan den ha haft en källare för förvaring av förnödenheter och gods som skulle säljas på stadens marknader. Den egentliga bostadsdelen bör i så fall ha legat ovanpå denna källare och ha rest sig i ett eller möjligtvis två plan.

Munkagårdens utsatta läge, på den i mitten av 1400-talet ännu tämligen svagt befästa Helgeandsholmen, gjorde att gården vid ett flertal tillfällen skadades under de stridigheter som med jämna mellanrum drabbade Stockholm. Vid oroligheter under åren 1463-64 tycks exempelvis det närliggande Helgeandshuset ha skadats, men det finns inga uppgifter som talar om skador på Munkagården.⁸⁵⁵ Det var attacker som dessa som gjorde att de styrande i staden insåg att det fanns ett behov av nya och starkare befästningar på Helgeandsholmen. Omkring år 1468 förstärktes därför Yttre Norreport, vilken var belägen mellan Munkagården och Helgeandshuset.⁸⁵⁶ Följande år fick johanniterna hela 5 200 murstenar samt bjälkar och takbrädor av magistraten i Stockholms stad, så sannolikt förstärktes eller reparerades även

⁸⁵² DS IV. Nr. 3094. Donationsbrevet är redan tidigare omtalat i detta arbete.

⁸⁵³ Stockh. Stads Tänkeb. 2/6 1516

⁸⁵⁴ Stockh. Stads Tänkeb. 2/6 1516

⁸⁵⁵ Handl. Rör. Skand. Hist., nr. 5, sid. 8ff

⁸⁵⁶ Bååth 1916, band I, sid. 42ff

Munkagården vid denna tidpunkt.⁸⁵⁷

Även om mycket tyder på att stora delar av denna restaurering alltså bekostades av Stockholms stad bör ändå ordensbröderna ha tvingats att betala delar av ombyggnationen själva. Det bör i så fall ha funnits tillräckligt med kapital i filialen till detta byggnadsprojekt omkring år 1469. En intressant tanke som infinner sig här är möjligheten att viss ekonomisk hjälp, och kanske även byggnadsmaterial, kan ha sänts till Stockholm från moderklostret i Eskilstuna. Detta förefaller särskilt troligt ifall ombyggnader och/eller expansioner av klosterbyggnaderna pågick även i moderklostret under det till synes expansiva 1460-talet. Vi har ju redan sett ovan att klosterkyrkan i Eskilstuna tycks ha fått nya valv vid denna tid.

Kring Munkagården skall det även ha funnits en gårdsmur, vilken delvis löpte utmed Stockholms ström i norr och eventuellt även väster om anläggningen. I denna gårdsmur skall johanniterna ha haft en lönnport ut mot vattnet, något som magistraten i Stockholms stad ansåg utgjorde en svag punkt i stadens försvar. Detta blev därför en av orsakerna till en lång och utdragen tvist mellan johanniterna och magistraten vilken pågick mellan åren 1488-1516.⁸⁵⁸ Anledningen till att konflikten om lönnporten uppstod just år 1488 är enligt en bevarad uppgift att stadens magistrat då försökte få johanniterna att mura igen porten, något som bröderna dock vägrade att göra.⁸⁵⁹ Porten tycks ännu år 1490 inte ha blivit igenmurad och det var då som tanken på att byta tomten på Helgeandsholmen mot en tomt på själva Stadsholmen uppstod. Först blev johanniterna erbjudna en tomt nedanför *Västerlånggatan* vid *Biskop Birgers gränd*, men denna lösning tycks dock ha ratats av bröderna, delvis på grund av att tomtens läge gjorde det svårt att nå vattnet för att kunna upprätthålla de goda kommunikationsmässiga förbindelserna med moderklostret i Eskilstuna.⁸⁶⁰

Någon gång mellan åren 1490 och 1496 menar därför *Nils Östman* att johanniterna istället skulle ha blivit erbjuden en tomt i kvarteret *Glaucus 7*, i korsningen av nuvarande *Österlånggatan* och *S:t Johannesgränd*. En av personerna bakom denna lösning på konflikten synes ha varit riksföreståndaren *Sten Sture d.ä.*, vilken ju år 1479 även hade legat bakom grundandet av Kronobäck kloster. På tomten vid *Österlånggatan* uppfördes enligt *Östman*

⁸⁵⁷ Almquist 1926, sid. 334

⁸⁵⁸ En detaljerad beskrivning av konflikten har gjorts av *Östman* 1932, sid. 9ff

⁸⁵⁹ *Östman* 1932, sid. 16

⁸⁶⁰ *Östman* 1932, sid. 18

mellan åren 1490- 1514,⁸⁶¹ då *Nya Kyrkan* slutligen invigdes,⁸⁶² den nya klosterfilialen. Tomten bör med tiden ha rymt en rad olika byggnader för ordensbrödernas behov. Bland annat har det sannolikt byggts såväl bostäder som förvaringsutrymmen och ekonomibyggnader.⁸⁶³ Trots att klosterfilialen i Stockholm tycks ha lytt under Eskilstuna kloster bör behovet av olika byggnader ha varit förhållandevis likartat som vid ordens övriga skandinaviska kloster.

Vid en arkeologisk undersökning inom området för den tidigare klosterfilialen vid Österlånggatan år 1960 påträffades grundmurarna till Nya Kyrkan, vilka visade att denna varit omkring 32 m lång och ca 15 m bred samt haft en sengotisk portal med tegelomfattningar ut mot S:t Johannesgränd i söder.⁸⁶⁴ Somliga av tegelstenarna i denna portal påminner till storlek och form om de formtegel som påträffades i samband med undersökningarna i Eskilstuna kloster åren 1961- 62.⁸⁶⁵ Det är ju en frestande tanke att en del av det byggnadsmaterial som behövdes till uppförandet av Nya Kyrkan kan ha transporterats från en tegelugn vid Eskilstuna kloster. Vi har ju redan ovan sett att exempelvis Viborg johanniterkloster tycks ha ägt en egen tegelugn under senmedeltiden. I samband med undersökningen år 1960 kunde även viss information utläsas ur kulturlagren som gav en mer exakt datering av Nya Kyrkans grundläggning. Vid undersökningen påträffades bland annat ett antal brandlager, varav det yngsta tolkades som härrörande från 1495 års brand i Stockholm. Brandlagrets läge i stratigrafien visade att grundläggningen av kyrkan knappast kan ha skett före sommaren år 1496.⁸⁶⁶ Denna datering passar alltså väl samman med den ovan nämnda datering av Nya Kyrkans grundläggning som Östman gjorde redan år 1932 på grundval av de uppgifter som han funnit i de bevarade skriftliga källorna.

Då det gäller uppförandet av anläggningen i Stockholm är det viktigt att komma ihåg att det är tal om ett mycket omfattande byggnadsprojekt. Detta projekt har dessutom pågått i princip samtidigt som uppförandet av Kronobäck kloster och båda dessa projekt måste ha kostat de svenska johanniterna omfattande summor under den samlade perioden ca 1479- 1514. Det finns heller inga källor som tyder på någonting annat än att de båda byggnadsprojekten i sin helhet har bekostats av ordensbröderna själva. Även i Stockholm finns det alltså arkeologiska

⁸⁶¹ Östman 1932, sid. 34ff

⁸⁶² Stockh. Stads. Tänkeb. 21/8 1514

⁸⁶³ Östman 1932, sid. 55

⁸⁶⁴ Ahnlund 1961, sid. 49ff

⁸⁶⁵ Zachrisson 1963, sid. 68 och Ahnlund 1961, sid. 51

⁸⁶⁶ Ahnlund 1961, sid. 52

belägg för att en omfattande byggnadsaktivitet har pågått vid Johanniterordens anläggning i staden under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet.

Köpinge

En av de platser i Skandinavien med anknytning till Johanniterordens historia som är minst känd ur såväl historisk som arkeologisk synvinkel är sannolikt *Köpinge* på Öland. På denna plats skall dock orden år 1459 ha fått tillstånd av *Christian I* att grunda en hospitalsstiftelse,⁸⁶⁷ vid vilken bröderna bland annat skulle vårda spetälska personer. Det råder dock delade meningar om huruvida detta hospital någonsin byggdes. Ifall stiftelsen trots allt har existerat så bör den dock ha upphört senast i samband med slaget på *Brunkeberg* år 1471.⁸⁶⁸ I ett försök att samla kända fakta om anläggningen skrev *Erik Cinthio* år 1962 en artikel om platsen, i vilken han diskuterar den information som finns att tillgå om den eventuella johanniterfilialen.⁸⁶⁹ Då den exakta platsen för hospitalet inte har blivit identifierad har anläggningen aldrig heller varit föremål för några arkeologiska undersökningar.

Då *Köpinge* sockenkyrka omnämns i *Christian I*'s grundningsbrev är det dock möjligt att en äldre kyrka, precis som tycks ha varit fallet på många andra platser med medeltida johanniterkloster, har utgjort grunden till det senare hospitalet. Det är därför rimligt att ett senmedeltida hospital kan ha funnits i anslutning till sockenkyrkan. Inga lämningar efter en sådan byggnad är dock kända från kyrkans närmaste omgivningar. Ifall en kloster- eller hospitalsbyggnad trots allt har existerat, och exempelvis varit uppförd av trä, kan dock alla spår efter detta hus sedan länge ha försvunnit. Om hospitalsstiftelsen existerade bör den dock ha byggts och varit verksam endast under den korta perioden ca 1459- 1471, det vill säga mellan grundningsbrevets utställande och slaget på *Brunkeberg*. De pågående unionsstriderna till trots var detta en tid då Johanniterorden i Skandinavien, som genomgående har visats i denna studie, hade förhållandevis goda ekonomiska förhållanden.

⁸⁶⁷ Dipl. Chr. I, nr. 148

⁸⁶⁸ Gallén & Dahlerup 1962, sid. 602

⁸⁶⁹ Cinthio 1962

Sammanfattande diskussion och slutsatser

Redan i inledningen till detta arbete nämndes att denna studie har flera olika syften. Ett syfte är att presentera en omfattande forskningshistorik kring Johanniterorden, där den skandinaviska forskningen kring orden sätts in i ett internationellt sammanhang. Ett annat syfte är att visa på de fördelar som finns med att kombinera skriftligt och arkeologiskt material i en tvärvetenskaplig studie. Det huvudsakliga syftet är dock att belysa Johanniterordens historia i Skandinavien under perioden 1291- 1536 ur ett historisk-ekonomiskt perspektiv. Denna 245 år långa period kan delas in i ett antal underperioder utifrån händelser som påverkat ordens ekonomi på såväl ett lokalt som ett internationellt plan.

I studien visas hur de ekonomiska villkoren i de skandinaviska johanniterklostren har varierat vid olika tidpunkter under medeltiden. Under perioder av sämre ekonomiska förutsättningar, som exempelvis det stormiga 1300-talet, tycks klostren generellt ha haft relativt begränsade ekonomiska resurser. Först då den allmänna konjunkturen i Västerlandet stabiliserades ett stycke in på 1400-talet, samtidigt som fler donationer började inkomma till klostren, skapades det nödvändiga ekonomiska underlaget för att kunna utföra mer omfattande byggnadsprojekt i ordenshusen. Eftersom denna studie har kunnat visa att utvecklingen varit förhållandevis likartad i de skandinaviska johanniterklostren kan de konjunkturmönster som tecknas i det bevarade skriftliga materialet knappast förklaras av exempelvis bränder i enskilda klostrens byggnader och arkiv. Man kan snarare tala om att det tycks ha förekommit ekonomiska trender vid klostren. För att sammanfatta utvecklingen har den totala donationsmängden till de skandinaviska johanniterklostren sammanställts i tabellen nedan (Fig. 20).

Det totala mängden kända donationer till de skandinaviska johanniterklostren 1291- 1536							
Period	1291-1308	1309-1377	1378-1409	1410-1466	1467-1522	1523-1536	Totalt
Antvorskov	2,5	41	61	151	86	5	346,5
Eskilstuna	1,5	16,5	24,2	31	20,5	0,1	93,8
Varne		8	12	42	113	5	180
Dueholm			15	142,5	56	2	215,5
Viborg			4	74	56	2	136
Odense			7	20	55	2	84
Totalt	4	65,5	123,2	460,5	386,5	16,1	1055,8
Totalt i %	0,38	6,2	11,68	43,61	36,61	1,5	100 %

Fig. 20. Den totala mängden kända donationer till de olika johanniterklostren per period i exakta tal och procent.

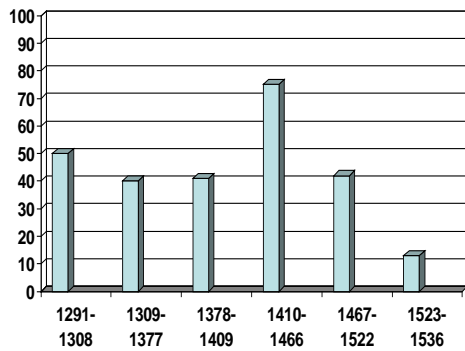
Under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet var antalet kända donationer till dessa kloster fortfarande väldigt få till antalet. Under perioden 1291- 1308 mottog johanniterna endast 4 kända gårdar i Skandinavien. Under den nästkommande perioden 1309- 1377 ökade antalet kända gårdar till totalt 65,5 gårdar och under perioden 1378- 1409 hade antalet ökat till hela 123,2 gårdar. Samtliga kloster nådde sedan sina donationstoppar under perioderna 1410- 1466 och 1467- 1522. Åren 1410- 1466 mottog orden exempelvis hela 460,5 kända gårdar och under perioden 1467- 1522 mottog orden totalt 386,5 kända gårdar i Skandinavien. Under perioden 1523- 1536 avtog sedan donationerna drastiskt till samtliga johanniterkloster så att orden endast mottog 16,1 kända gårdar i hela regionen. Detta ger en total donationsmängd av ungefär 1056 kända gårdar till Johanniterorden i Skandinavien under den 245 år långa period som studien omfattar. Till denna siffra skall även fogas ett okänt antal gårdar vilka under perioden donerades till klostren i Ribe och Horsens, vars arkiv har gått förlorade. För att få en total siffra på Johanniterordens samlade godsinnahav under hela medeltiden måste naturligtvis även de stiftelsegods, vilka gavs till Antvorskov, Eskilstuna och Varne under 1100-talet och början av 1200-talet läggas till i statistiken, eftersom dessa gods inte omfattas av arbetets kronologiska avgränsningar.

Av tabellen framgår att omkring 80 % av de kända donationerna till de skandinaviska johanniterklostren gavs under de båda perioderna 1410- 1466 och 1467- 1522 medan endast ca 20 % gavs under de övriga fyra perioderna tillsammans. Sammanställningen visar dessutom att klostren följde i princip samma rytm då det gäller antalet nya donationer och att de därför nådde sina toppar ungefär samtidigt, oavsett i vilket skandinaviskt land som klostren låg. Ofta tycks de medelstora klostren under många perioder även ha mottagit ungefär samma antal gårdar. Detta är ett tecken på att det bevarade skriftliga materialet verkligen ger en rättvis bild av den relativa ekonomiska utvecklingen i de olika klostren. Bränder eller förstörelser av de olika klostrens arkiv kan exempelvis inte förklara den drastiska och mycket likartade nedgången i antalet nya donationer efter år 1523. Nedgången är tydligt mätbar i både Sverige, Norge och Danmark och uppträder dessutom samtidigt i de tre länderna. Slutligen ger tabellen en bild av klostrens inbördes styrka vid medeltidens slut.

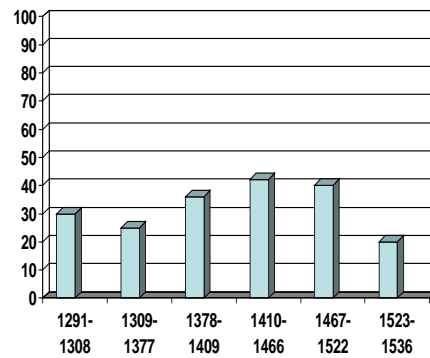
Det går att framhäva det expansiva 1400-talet även genom att visa på den procentuella andel som donationsbrev utgör per period och per kloster. I samtliga fall ser man att den procentuella andelen bevarade donationsbrev ökar i förhållande till andra bevarade brev under perioderna 1410- 1466 och 1467- 1522, för att sedan dramatiskt gå ned igen under perioden

1523- 1536. På samma sätt utgör donationsbrevens som regel en lägre procentuell andel av de bevarade breven från det problematiska 1300-talet. Detta sätt att räkna ger alltså stöd för samma slutsats som den ovan presenterade tabellen, dvs. att donationerna verkligen blev fler till antalet under den samlade perioden 1410- 1522.

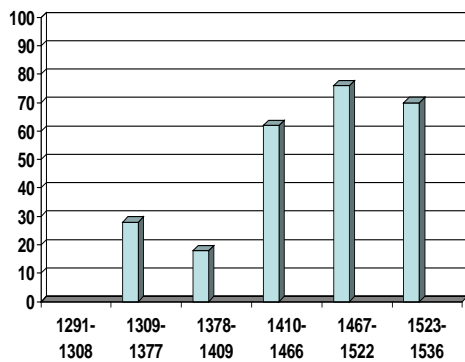
Donationsbrevens %-andel av de totala bevarade breven per period i Antvorskov

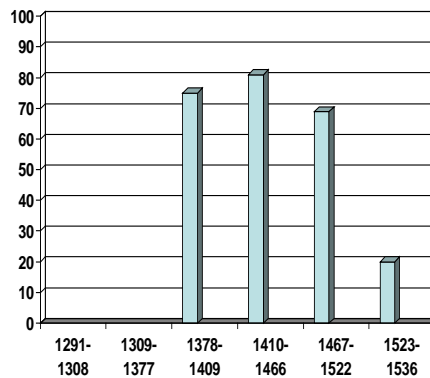
Donationsbrevens %-andel av de totala bevarade breven per period i Eskilstuna

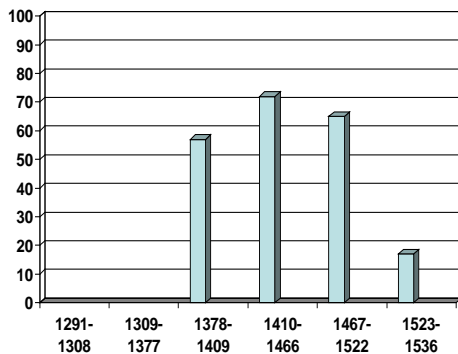
Donationsbrevens %-andel av de totala bevarade breven per period i Varne

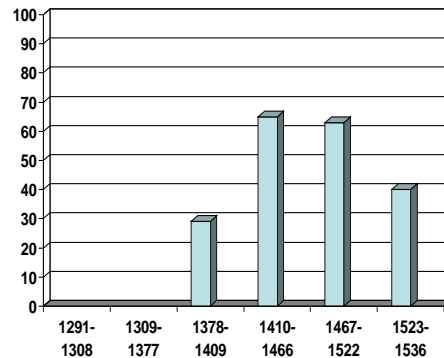
Donationsbrevens %-andel av de totala bevarade breven per period i Dueholm

Donationsbrevens %-andel av de totala bevarade breven per period i Viborg

Donationsbrevens %-andel av de totala bevarade breven per period i Odense

Den första perioden i studien, tiden mellan åren 1291- 1308, var alltså problematisk för Johanniterorden i såväl Skandinavien som på resten av Kontinenten, något som delvis hade sin grund i de religiösa riddarordnarnas minskande popularitet i Västvärlden efter förlusten av staden Acka år 1291. Processen mot Tempelherreorden under åren 1307- 1314, vilken även kom att få konsekvenser för johanniterna, illustrerar denna attitydförändring särskilt väl. Den svåra ekonomiska situationen inom Johanniterorden under början av 1300-talet ledde till att ett byggförbud infördes av ordensledningen år 1301. Detta förbud omfattade hela den tyska tungan inom orden, inklusive provinsen Dacia. Det arkeologiska materialet visar också tydligt att 1300-talet inte utgjorde någon bebyggelsemässigt aktiv period eftersom såväl bevarat murverk som byggnads- och raseringslager till största delen saknas från detta sekel i alla de tre skandinaviska länderna. Man måste därför räkna med att de skandinaviska johanniterklostren under 1300-talet fortsatte att utgöras av förhållandevis småskaliga anläggningar, med en bebyggelse bestående av enstaka kloster- och ekonomibyggnader i anslutning till de mindre kyrkor som i många fall utgjorde de första klosterkyrkorna. Dessa huvudlinjer verkar åtminstone utvecklingen ha följt i såväl de båda svenska johanniterklostren Eskilstuna och Kronobäck som de danska anläggningarna i Antvorskov, Odense, Viborg, Ribe, Horsens och Dueholm.

Invasionen av Rhodos år 1309 inledde en ny epok inom Johanniterordens historia. I Skandinavien började orden vid samma tid få problem till följd av Håkon V's och Erik Menveds hårdföra politik gentemot dess medlemmar i Norge och Danmark. Dessa problem skall sannolikt delvis ses mot bakgrund av den pågående processen mot Tempelherreorden. Annekteringen av Rhodos gav visserligen Johanniterorden ett nytt högkvarter, men invasionen kom samtidigt att ge orden en omfattande skuld, vilken skulle komma att belasta johanniternas ekonomi fram till åtminstone år 1334. Under 1340-talet gick dessutom de italienska banker i konkurs där Johanniterorden hade deponerat enorma summor. Under hela denna period fortsatte också antalet nya donationer till orden att vara få till antalet. Agrarkrisen, pestens återkommande utbrott från och med mitten av 1300-talet och Hundraårskriget mellan England och Frankrike är exempel på faktorer som ytterligare kom att förvärra den redan svåra ekonomiska situationen inom såväl Johanniterorden som det omgivande samhället på både ett internationellt och ett mer lokalt plan. Först mot slutet av 1300-talet, närmare bestämt år 1378, kunde Johanniterorden genomföra en självfinansierad militär operation riktad mot det expanderande turkiska riket. Detta krigsföretag slutade dock i ett fiasko och med att ordens stormästare blev tillfångatagen så att man tvingades betala en

större lösensumma för hans frisläppande. Detta gjorde att orden kastades tillbaka in i en problematisk ekonomisk situation.

År 1378 inleddes dessutom den stora schismen inom den Katolska kyrkan, en konflikt som kom att drabba Johanniterorden särskilt hårt eftersom denna orden, i högre utsträckning än många andra religiösa ordnar, kom att delas i två schismatiska läger. Under schismen splittrades därför Johanniterordens ekonomi i två delar och orden kunde under en period av drygt trettio år inte samla de ekonomiska bidragen från ordenshusen i Västerlandet, de så kallade *responsionerna*, vid konventet på Rhodos. Detta fick direkta ekonomiska konsekvenser för ordens möjligheter att genomföra nya korstågskampanjer. Johanniterordens nära anknytning till påvestolen är också en orsak till att schismen berörde johanniterna så pass hårt. Ironiskt nog kan schismen även ha bidragit till att johanniterna i provinsen Dacia kunde förbättra sin ekonomi något under de år då konflikten varade. Detta berodde dels på att de skandinaviska bröderna under dessa år inte stod under en lika hård kontroll från ordensledningens sida och dels på att man nu började hyra ut jordegendomar i större omfattning. En alternativ förklaring till det ökande antalet uthyrningar kan vara att det funnits mycket ledig jord efter pesten. Det verkar dock under alla omständigheter som om ekonomin blev bättre inom de skandinaviska ordenshusen då man i större utsträckning fick sköta sin egen ekonomi. Under denna period började antalet donationer stiga långsamt, men de var fortfarande få till antalet jämfört med senare perioder.

Ordens båda schismatiska läger enades redan år 1410, sju år innan den Katolska kyrkan i övrigt. Kort efter enandet av orden ser vi en ökad byggnadsaktivitet på såväl Kontinenten som i Skandinavien. Detta är sannolikt en följd av att ekonomin inom hela orden hade stabiliserats tillräckligt mycket för att kunna bekosta mer storskaliga byggprojekt. Denna utveckling har starkt stöd av arkeologiska undersökningar i anläggningar som tillhört Johanniterorden över hela det medeltida Europa. I studien har en intensivare period av byggnadsaktivitet i de skandinaviska johanniterklostren kunnat identifieras under åren ca 1410- 1520. Det finns i de olika skandinaviska länderna såväl skriftliga som arkeologiska belägg för denna period. De äldre ordenshusen i Antvorskov, Eskilstuna, Varne, Odense, Ribe och Viborg expanderades samtliga under denna tid. I dessa kloster vittnar kulturlager, naturvetenskapliga dateringar och inskriptioner tillsammans om den ökande byggnadsaktiviteten under perioden ca 1410- 1520.

Från 1430-talet finns det även uppgifter som tyder på att ett nytt johanniterkloster planerades i

Maskenholt på Rügen. Klosterfilialen i Nyborg grundades sannolikt också under 1430-talet och i slutet av 1400-talet byggdes ett helt nytt kloster i Kronobäck i Sverige. I Kronobäck har såväl skriftliga som arkeologiska källor kunnat datera detta kloster till omkring år 1480. Den nya ordensfilialen i Stockholm kan på både skriftliga och arkeologiska grunder dateras till perioden ca 1496- 1514. Eventuellt grundades under slutet av 1400-talet också ordensfilialen i Köpinge på Öland, men inga lämningar från denna anläggning är kända. Ett viktigt resultat av denna tvärvetenskapliga undersökning är därför att ny- och ombyggnationer i de skandinaviska johanniterklostren nästan uteslutande tycks ha ägt rum under tider då det rått gynnsamma ekonomiska förhållanden inom orden. Samtidigt måste man komma ihåg att bygnadsaktiviteten under perioden ca 1410- 1520 inte varit unik för Johanniterorden. Motsvarande perioder kan sannolikt identifieras hos andra klosterordnar och delvis förklaras av den allmänna ekonomiska utvecklingen i Europa under senmedeltiden. Det råder dock ingen tvekan om att den ekonomiska utvecklingen inom Johanniterorden till stor del också kan förklaras av händelser som är specifika för just denna ordens historia.

De mest iögonfallande ekonomiska tendenserna i de diagram som förekommer i studien är de toppar av nya donationer som inträffade i de skandinaviska johanniterklostren under perioden ca 1410- 1520. Denna uppgång kan delvis förklaras av en stabilare ekonomisk konjunktur i samhället, vilken möjliggjorde fler donationer från adeln och borgerskapet under senmedeltiden. Uppgången kan även delvis förklaras av Johanniterordens förnyade popularitet till följd av ordens försvar av Rhodos år 1480. Historien om den hårda belägringen trycktes och spreds av ordens egna medlemmar. Inledningen på en period inom ordens skandinaviska historia har också satts till år 1467, dvs. mitt i den gynnsamma perioden 1410- 1520. Det beslut som togs detta år rörande de skandinaviska johanniternas rätt att välja sin egen provinsprior, i kombination med ett antal ekonomiska reformer under 1430- och 1460-talen, ökade ytterligare de nordiska brödernas frihet och ekonomiska välbestånd. Det faktum att Tyska orden sålde sina egendomar i Sverige och lämnade landet just år 1467 bidrog dessutom till att Johanniterorden vid samma tid fick mindre konkurrens i Skandinavien då det gällde nya donationer och värvandet av nya ordensmedlemmar.

En annan tydlig trend är det kraftigt minskande antalet nya donationer till de skandinaviska johanniterklostren under 1520-talet. Vad nedgången av antalet donationer beror på är svårt att förklara, men möjligtvis har den att göra med ett allmänt minskat intresse för de gamla korstågsinstitutionerna vid denna tid. Omkring år 1500 hade världsomseglingarna lett till

upptäckter av nya landområden och renässansens framväxt gjorde att många europeiska furstar övergav de medeltida korstågsidealerna. Reformationens idéer spred dessutom sig snabbt över Kontinenten och till Skandinavien tycks protestantiska influenser ha nått redan omkring år 1520, då vi ser klagomål över att mark har konfiskerats från johanniterklostret i Viborg. Detta är intressant eftersom vi vet att Viborg tidigt blev ett fäste för protestantismen i Danmark. Efter det att två kungaval hade ägt rum i Danmark och Sverige år 1523 ser vi tecken på ökade ekonomiska problem i de skandinaviska johanniterklostren. Jord konfiskerades, antalet pantsättningar, uthyrningar och försäljningar av jord ökade och donationerna avtog nästan helt. Under 1510- och 1520-talen drabbas också johanniterklostren av nya kungliga skatter och utgifter för så kallade *borgläger*. Även om enstaka nya donationer fortfarande inkom till klostren under 1520- och 1530-talen gjorde de många problemen omfattning att klostren ändå blev allt fattigare under dessa år. Då Johanniterordens kloster slutligen började förlänas bort av de skandinaviska kungarna till olika världsliga personer under loppet av 1500-talet försvann den ekonomiska grunden till ordens existens i regionen. När Reformationen på allvar slog igenom i Danmark år 1536 och banden med påvemakten klipptes av försvann även den legitima grunden för ordens närvaro i Skandinavien.

För att sammanfatta diskussionen kan man säga att det ökande antalet donationer i Skandinavien under 1400-talet med största sannolikhet har varit en förutsättning för att kunna bygga ut och expandera johanniterklostren. Hela 80 % av det totala kända godsinnehavet vid de skandinaviska klostren donerades mellan åren 1410- 1522. Denna ökning av antalet donationer sammanfaller med en period av förbättrad ekonomi inom orden på ett internationellt plan. Ordensledningen kunde därför tillåta de skandinaviska klostren att expandera under dessa år. Under hela medeltiden förbehöll sig ordensledningen rätten att beslagta de ekonomiska medlen i provinserna och styrde på så sätt indirekt klostrens möjligheter att påbörja nya byggprojekt. Under perioder då ordensledningen var i behov av pengar påverkade detta direkt de ekonomiska villkoren i ordens samtliga kloster i Västvärlden. På samma sätt har det avtagande antalet donationer i Skandinavien från och med 1520-talet minskat ordensledningens möjligheter att plocka ut skatter från, samt expandera, sina kloster i regionen. Denna balans mellan den internationella och den lokala ekonomiska utvecklingen är av stor betydelse för den diskussion, den kronologi och den helhetsbild av skriftligt och arkeologiskt material om Johanniterorden som presenteras i detta arbete. Ordens strikta hierarkiska organisation gör också sambandet tydligare än inom många andra ordnar.

I detta arbete har alltså en rad nya resultat uppnåtts genom att studera sambandet mellan de bevarade skriftliga källorna och det arkeologiska materialet från de skandinaviska johanniterklostren. Då det gäller de bevarade skriftliga källorna från klostren har dessa nästan i sin helhet behandlats i detta arbete. Det är därför främst genom arkeologin som ytterligare kunskap kring Johanniterordens skandinaviska historia kan uppnås i framtiden. Sådana arkeologiska undersökningar kan genomföras i form av såväl utgrävningar som provtagningar för naturvetenskapliga analyser och kan förhoppningsvis ytterligare befästa den kronologi som har presenterats i detta arbete.

Käll- och litteraturförteckning

Muntliga uppgifter

Jens Borød på Nationalmuseum i Köpenhamn. Angående en ljusstake tillverkad av trä från Antvorskov klosterkyrka.

Kurt Villads Jensen på Syddansk Universitet. Angående platsen för Svenstrup kommanderi.

Arkiv

Antikvarisk Topografiska Arkivet vid Nationalmuseet i Köpenhamn. Med Beretningsarkivet, Korrespondensarkivet och Bildarkivet:

Brahde, M. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster under åren 1959- 60.

Clemmensen, M. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster under perioden 1890-talet till 1950-talet.

Colding, A. Uppmåtningsritningar över Korsbrødregården i Nyborg från 1912.

Gullev, C. Beretningar och dokumentation från 1800-talet om johanniterklostret i Viborg.

NNU rapport. Nr. 5. 1998. St Hans Kirke, Odense. Dendrokronologisk Laboratorium. Nationalmuseets Naturvitenskablige Undersøgninger. Köpenhamn.

NNU rapport. Nr. 40. 1999. Duebrødre kloster, Viborg. Dendrokronologisk Laboratorium. Nationalmuseets Naturvitenskablige Undersøgninger. Köpenhamn.

Nørlund, P. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster under perioden 1890-talet till 1950-talet.

Petersén, M. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster under 1890-talet.

Schou, H. H. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster under perioden 1890-talet till 1920-talet i Antikvarisk Topografiska Arkivet i Köpenhamn.

Schou, T. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster under början av 1900-talet.

Schou, V. Brev till Nationalmuseet från år 1917.

Smidt, C. M. Dokumentationsmaterial från undersökningar utförda vid Antvorskov kloster mellan 1915- 1918.

Antikvarisk Topografiska Arkivet och Vitterhetsakademins bibliotek vid Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum i Stockholm:

Broberg, M. 1987. *Arkeologisk undersökning. Klosterkyrkogården. Eskilstuna stad. Södermanland*. RAÄ och SHM. Rapport. Uppsala.

Elgh, S. 1992. Arkeologisk utredning inför anläggande av golfbana och industriområde i Kronobäck, Mönsterås kommun. Steg 1. Specialinventering. Arkeologikonsult AB. *Rapport 9064.R1*. Upplands Väsby.

Lindh, M. 1997. *Arkeologisk förundersökning. Ledningsarbeten vid Slottsskolan. Lämningar av Eskilstuna slott. Kvarteret Nymånen. Eskilstuna stad. Södermanland*. RAÄ och SHM. Rapport. Stockholm.

Magnusson, G. 1972. Klostergatan, fornlämning 258. Eskilstuna stad, Södermanland. RAÄ och SHM. *Rapport 1972: A4*. Stockholm.

Magnusson, G. 1976. Eskilstuna kloster och slott, Klostergatan, Eskilstuna stad, Södermanland. Arkeologisk undersökning 1971. RAÄ och SHM. *Rapport. 1976:B4. Med osteologisk bilaga*. Stockholm.

Persson, B. 1987. Eskilstuna, kv. Nötväckan 5, fornlämning 554. *Arkeologi i Sverige 1987*. RAÄ och SHM. Stockholm.

Svedberg, V. & Roslund, Y. 1983. Eskilstuna, Klostergatan, kv. Nymånen. Arkeologi i Sverige 1979. RAÄ och SHM, *Rapport 1983:2*. Stockholm.

Svedberg, V. 1984. Eskilstuna slott och kloster. En arkeologisk undersökning år 1979. RAÄ och SHM. *Rapport. UV 1984:3*. Stockholm.

Arkivet i Rhodos gamla stad:

Hedenborg, J. *Geschichte der Insel Rhodos von der Urzeit bis auf die heutigen Tage*. I- V. Ett opublicerat manuskript från dennes arbeten på Rhodos under 1800-talet.

Den Antikvariske Samling i Ribe:

ASR 2. Udgravningsberetning.

ASR 537. Udgravningsberetning.

ASR 1200. Udgravningsberetning. Slotsgade 3- 7. Bebyggelse, vej, brønde, kirkegårdsmur og klosterbygninger fra middelalder til renæssance. Andersen, L. Ribe 2003.

Eskilstuna Museums arkiv:

Sune Zachrissons grävdagbok från undersökningen 1961- 62.

Planer och inmätningar över Eskilstuna kloster och slott.

Horsens Bymuseums arkiv:

Kjærgård, A. 2004. Udgravning af Ole Wormsgade 12. Matr. Nr. 1002bae. Horsens Museum: *HOM 1907*. Horsens.

Klemensen, M. F. 2002. Udgravning af Ole Wormsgade 8- 10. Matr. Nr. 1002bz- 1002by. Horsens Museum: *HOM 1697*. Horsens.

Kalmar LänsMuseums arkiv:

Delvis opublicerat material om Kronobäck johanniterkloster. Dokumentation rörande äldre renoveringar av ruinen etc.

Holmén, E., Ring, C. & Carlsson, C. 2008. *Kronobäck klosterruin. Arkeologisk undersökning. Kronobäck 1:1 och 1:7. Mönsterås socken*. Rapport. Kalmar.

Lindroos, A. 2007. *AMS-dateringar av murbruksprover från Kronobäck kloster*. Rapport. Åbo Akademi. Åbo.

Rapport över magnetometer-undersökningarna vid Kronobäck klosterruin våren 2007. Utgiven av SAGA (Skandinavisk Arkeologisk Geofysik AB). Borlänge.

Rapport över dendrodatering av ekbjälke i källaren vid Kronobäck kloster våren 2008. Lunds Universitet.

Rapport över dendrodateringen av ekpålar vid Kronobäck kloster våren 2008. Lunds Universitet.

Rapport över ¹⁴C-datering av dendroprov från ekbjälke vid Kronobäck kloster våren 2008. Lunds Universitet.

Kammararkivet i Stockholm:

Jordebrev för Eskilstuna kloster.

Rasmus Ludvigssons Jordebrevsförteckningar.

Kungliga Bibliotekets Tidningsarkiv i Stockholm:

Eskilstunakuriren. 26/8 1912. *Klostret. En liten historik med anledning av skelettfyndet*.

Eskilstunakuriren 2/9 1912. *Ett märkligt fynd. Sigillstamp från Eskilstuna kloster funnen*.

Eskilstunakuriren 1984. Artikel om Eskilstuna kloster. Av O. Lorin.

Sörmlandsposten, artikelserie om Eskilstuna kloster. Publicerad under sommaren och hösten 1919 av Johan Fredrik Grönberg.

Landsarkivet for Fyn i Odense:

Fotografier av fasadrenoveringen 1901- 1902 och uppmätningar från 1940-talet av undersökningar i källaren i Odense johanniterkloster.

Landsarkivet i Vadstena:

Karta över Kronobäck kloster från 1630-talet.

Morslands Museums arkiv i Nykøbing:

Uppmätningar och beskrivningar av flera opublicerade arkeologiska undersökningar vid Dueholm johanniterkloster, delvis sammanställda av Per Bugge Vegger 1988 och 1996.

Odense Bymuseums arkiv i Odense:

Arentoft, E. 1994. *Brolægninger, ovnanlæg tilhørende Skt Hans Kloster, senmiddelalder, renæssance. Kongens Have, matr. 1238a, Odense bygrund. Odense Herred.* Utgiven av Bymuseet Møntergården. Odense.

Arentoft, E. 1997. *Kirkegård. Skt. Hans Kirke, umatrikuleret P- plads, Nørregade, Odense. Fyns Amt. OBM j. nr. 9395.* Utgiven av Bymuseet Møntergården. Odense.

Boldsen Lund Mortensen, D. 1992. *Murværk og fundament af teglstensbygning. Odense Slot ved Nørregade. Matrikelnr. 1238a, Odense Herred før 1970. Odense Amt. KMO, J. nr. SK-92.* Utgiven av Bymuseet Møntergården. Odense.

Boldsen Lund Mortensen, D. & Froberg Mortensen, L. 1996. *Sankt Hans Kirke. Udgravningsberetning KMO j. nr. 1996/5; RAS.* Utgiven av Bymuseet Møntergården. Odense.

Tue Christensen, J. 2002. *OBM 9395. Skt. Hans Plads, Odense sogn, Odense herred, Fyns Amt, tidl. Odense amt. Sted nr. 08 04 07. Sb. Nr. 111.* Utgiven av Bymuseet Møntergården. Odense.

Tue Christensen, J. 2008. Rapport över georadarundersökning vid Odense slott.

Riksarkivet i Köpenhamn:

Danskt Diplomatariums Huvudkartotek.

Klevenfeldts samling. Pk. 26. Håndskriftsamlingen.

Riksarkivet i Oslo:

Norskt Diplomatariums Huvudkartotek.

Riksarkivet i Stockholm:

Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek

Eskilstuna klostets jordebok, Codex D8.

Svenska Riks-Archivets Pergamentsbref från och med år 1351 förtecknade med angifvande av innehållet. Utgivet av Riksarkivet. Stockholm 1866- 1872.

Royal Malta Library i Valetta på Malta:

Johanniterordens arkiv med korrespondens mellan ordensledningen och olika ordensprovinser och kvitton på inbetalda reponsioner mm.

Sorø Amts Museums arkiv i Sorø:

Eliassen, K. 1995. Arkæologisk undersøgelse ved Antvorskov kloster og slot i juni 1995. *AMK 1993045 Antvorskov. Sorø Amts Museums Arkæologiske Afdelning*s rapportserie. Sorø.

Stadsingenjörskontorets i Eskilstuna arkiv:

O. Sjölings karta med uppmätningar av bland annat källaren vid Eskilstuna kloster.

The Hebrew University of Jerusalem i Jerusalem:

Bahat, D. 1991. *Topography and Toponymy of Jerusalem in the Crusader Period.* Opublicerad Ph D-avhandling.

Viborg Stiftsmuseums arkiv i Viborg:

Levin Nielsen, E. 1970. Snitgravninger i forbindelse med vejprojekt. Ibsgade. Viborg Købstad. Nørlyng hrd. Viborg amt. *Viborg Stiftsmuseums rapportserie, VSM 581C.* Viborg.

Levin Nielsen, E. 1988. Viborg Johanniterklostets areal. Viborg by. Nørlyng hrd. Viborg amt. *Viborg Stiftsmuseums rapportserie, VSM 833E.* Viborg.

Vedsø, M. 1986. Undersøgelse af stenhus. Sct. Nicolaigade. Viborg by. Nørlyng hrd. Viborg amt. *Viborg Stiftsmuseums rapportserie, VSM 410E*. Viborg.

Østfoldmuseets arkiv i Sarpsborg:

Mona Buckholms sammanställningar av Klüvers och andra äldre iakttagelser vid Varne johanniterkloster samt äldre tidningsartiklar om Varne kloster.

Buckholm, M. & Carlsson, C. 2008. *Utgraving i toppen av murverket på Værne klosterruin, Rygge kommune*. En arkeologisk rapport. Østfoldmuseet. Sarpsborg.

Föredrag

Christofaraki, I. 2006. *Circulating Images. Transmitting Ideas: The Cultural Economy of Crusader Cyprus*. Opublicerat föredrag vid SSCLE's konferens i Istanbul 2004.

Echevarria Arsugua, A. 2004. *Muslim Vassals of the Military Orders and their Conversion*. Opublicerat föredrag vid SSCLEs konferens i Istanbul 2004.

Garcia Guijarro Ramos, L. & Rojas, M. 2004. *Crusader Historiography and Reconquista: A - Spanish View of Existing Clichés*. Opublicerat föredrag vid SSCLEs konferens i Istanbul 2004.

Nyberg, T. 1997. *Den hellige Birgitta og de nordiske birgittinerklostre*. Opublicerat manus till föredrag hållet i Mariager den 27 mars 1997.

de la Puente, C. 2004. *Jihad and Reconquista in al-Andalus*. Opublicerat föredrag vid SSCLEs konferens i Istanbul 2004.

Tryckta källor och litteratur

Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316- 1536. I- VII. Red. L. Moltesen och A. Krarup. Köpenhamn 1904- 43.

Acta pontificum Suecica. Acta cameralis. I-. Red. L. M. Bååth. Stockholm 1936- 42.

Ahnlund, H. 1961. Den medeltida Johanneskyrkan i Stockholm återfunnen. *Samfundet S:t Eriks årsbok 1961*. Red. G. Selling och H. Ahnlund. Stockholm.

Akershusregisteret af 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve. Red. G. Tank. Kristiania 1916.

de Albuquerque, M. 1992. *Portugal e a Ordem de Malta- aspectos da Europa*. Lissabon.

Almquist, J. A. 1926. Stockholms stads skottebok 1460- 1468 samt strödda räkenskaper från 1430-talet och från åren 1460- 1473. *Stockholms stadsböcker från äldre tid. Serie 3:1*. Stockholm.

- Andersen, L. 1999. Udgravningen under den gamle bakelitfabrik i Slotsgade. *By, marsk og geest 11. Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen 1999*. Forlaget Liljebjerget.
- Andrén, A. 1980. Lund. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering. *Medeltidsstaden. Nr. 26*. Rapport. RAÄ och SHM. Stockholm.
- Andrén, A. 1984. Lund: tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. *Medeltidsstaden. Nr. 56*. Rapport. RAÄ och SHM. Stockholm.
- Andrews, D. D. 1993. *Temple Cressing. A Templar and Hospitaller Manor in Essex*. Utgiven av Essex County Council. Chelmsford.
- Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte*. I-. Malteserorden. Rom 1936 ff-.
- Annales Ecclesiae Danicae diplomatici, oder nach Ordnung des Jahre abgefasset und mit Urkunden belegte Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck/ mit möglichster Sorgfalt zusammengetragen*. Red. E. Pontoppidan. Köpenhamn 1741- 47.
- Arnegård, A. 1992. *Johanniterklostret i Eskilstuna- en studie i dess tillkomst*. C-uppsats i Medeltidsarkeologi. Arkeologiska institutionen. Lunds Universitet. Lund.
- Atiya, A. S. 1962. The Crusades in the later Middle Ages. *Crusade, Commerce and Culture*. Indiana University Press. Bloomington.
- Avissar, M. 1996. "Akko", the Old City. *Hadashot Arkheologiot 106. Excavations and Surveys in Israel*. Utgiven av Israel Antiquarian Authorities. Jerusalem.
- Baedeker, K. 1876. *Palestine and Syria. Handbook for Travellers*. Leipzig.
- Barber, M. 1978. *The Trial of the Templars*. Bristol.
- Barber, M. 1992. *The two cities. Medieval Europe, 1050- 1320*. London.
- Barber, M. 1996. *Det Nya Ridderskapet. Tempelherreordens historia*. (Den engelska originalutgåvan utkom 1994). Cambridge University Press. Cambridge.
- Barquero Goñi, C. 1995. Las Relaciones entre Rodas y los hospitalarios navarros durante el siglo XV (años 1400- 1480). *Medievalismo. Nr 5*. Madrid.
- Bartholin, T. S. 2001. Dendrokronologi- og metodens anvendelsesmuligheder indenfor bebyggelsehistorisk forskning. *Timmerhuskultur- en tusenårig byggnadstradition: Timmerhussymposiet i Leksand och Rättvik 14- 15 september 2000*. Red. S. Björklöf. Leksands kommun. Kulturförvaltningen. Leksand.
- Bascapé, G. C. 1940. *L'Ordine Sovrano di Malti e gli Ordini Equestri della Chiesa Nella Storie e nel Diritto*. Milano.
- Bassing, T. 1914. Geschichte der Kommende, Komturei oder Kommanderie der kirchlich-militärischen Ritterorden der Tempelherren und der Johanniter zu Roth bei Vianden. *Ons*

Hemecht 20. Luxemburg.

Bay, S. A. 1985. Johanniterne i Horsens. *Dacia LI*. Köpenhamn.

Bellomo, E. 2008. The Templar Order in North-Western Italy: A General Picture (1142-1312). *Military Orders. Volume 3*. Red. V. Mallia-Milanes. Aldershot.

Ben-Dov, M. 1969. The Excavations at the Crusader Fortress of Kokhav-Hayarden (Belvoir). *Qadmoniot 2.1. Quarterly for the Antiquities of Eretz Israel and Biblical Lands*. Utgiven av Israel Exploration Society. Jerusalem.

van Berestejn, E. A. 1934. *Geschiedenis der Johanniterorde in Nederlande tot 1795*. Assen.

Berggren, P. G. 1904. Kronobäcks kloster. *Meddelande från Kalmar läns fornminnesförening IV*. Stockholm.

Bernholm, P. H. 1942. *Antvorskov gennem Tiderne til vore Dage*. Köpenhamn.

Berntson, M. 2003. *Klostren och Reformationen. Upplösningen av klostren och konventen i Sverige 1523- 1596*. Ph D-avhandling. Göteborgs universitet. Göteborg.

Berntson, M. 2006. The Dissolution of the Hospitaller houses in Denmark and Sweden. *The Military Orders and the Reformation, Choices, Statebuilding and the Weight of Tradition*. Red. H. Nicholson, K. Militzer & J. Mol. Hilversrum.

Bertran i Roigé, P. 1988. L' Ordre de Sant Joan de Jerusalem i l'expansion de la Corona d'Aragó per la Mediterrània. *Ordes equestres militars i maritims i les marines menors de la Mediterrània durant els segles XIII- XVII*. Barcelona.

Bisgaard, L. 2008. Kirken og pesten i senmiddelalderen. Pestepidemiene 1360- 1500 og gavegivning til kirken. *Personalthistorisk tidsskrift 2008:2*. Viborg.

Bisgaard, L. 2009. Danish Plague Patterns, 1360- 1500. *Living with the Black Death*. Red. L. Bisgaard & L. Søndergaard. Odense.

Boas, J. A. 1999. *Crusader Archaeology- the material culture of the Latin East*. Routledge.

Boas, J. A. 2006. *Archaeology of the Military Orders. A survey of the urban centres, rural settlements and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120- 1291)*. Routledge.

Boldsen Lund Mortensen, D. 2000. *Johanniterklostret Sankt Hans i Odense i arkæologisk belysning*. Speciale från Århus Universitet. Århus.

Boldsen Lund Mortensen, D. & Tue Christensen, J. 2008. Kloster. Slottets forgænger- Odense Skt. Hans kloster. *Odense Slot- Kloster, Konge, Stat og Kommune*. Fynske fortællinger. Odense bys museer. Odense.

Bonet Donato, M. 1994. La Orden del Hospital en la Corona de Aragon- Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (siglos XII- XV). *CSIC*. Madrid.

- Borchardt, K. 1993. Spendeaufrufe der Johanniter aus dem 13. Jahrhundert. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*. Nr 56. Utgiven av Kommission für Bayerische Landesgeschichte. München.
- Borchardt, K. 1996. Military Orders in East Central Europe: The first hundred years. Autour de la première croisade. Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East. Red. M. Balard. *Byzantina Sorbonensia 14*. Paris.
- Borchardt, K. 1999. The Hospitallers, Bohemia and the Empire, 1250- 1330. *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Red. J. Sarnowsky. Aldershot.
- Borchardt, K. 2003. Soll-zahlen zum personalstand der Deutschen Johanniter vom Jahre 1367. *Revue Mabillon. International Review for Ecclesiastical History and Literature*. Ny serie. Nr. 15. Paris.
- Bosio, G. 1594- 1602. *Istoria della Sacra Religione ed illustre milizia di San Giovanni Gerosolimitano*. Rom.
- Breton, R. 1972. Monographie du Chateau de Markab en Syrie. *Mélanges de l'Université Saint Joseph 47*. Beyrouth.
- Brockman, E. 1969. *The Two Sieges of Rhodes 1480- 1522*. London.
- Brondgeest, P. Q. 1901. *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van S:t. Catharina der Johanniter-ridders en vat het Driekoningengasthuis te Utrecht*. Hilversum.
- Bronstein, J. 2005. *The Hospitallers and the Holy Land: financing the Latin East, 1187- 1274*. Woodbridge.
- Bronstein, J. 2006. The Mobilization of Hospitaller Manpower from Europe to the Holy Land in the Thirteenth Century. *International Mobility in the Military Orders. (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ's Business*. Red. J. Burgtoft & H. Nicholson. Cardiff.
- Brundage, J. A. 1962. A Twelfth-Century Oxford Disputation Concerning the Privileges of the Knights Hospitallers. *Medieval Studies 24*. Oxford.
- Bugge Vegger, P. 1988. Hovedbygningen på Dueholm. *Hikuin 1988*. Forlaget Hikuin. Højbjerg.
- Bugge Vegger, P. 1996. Dueholm. Et johanniterkloster på Mors. *Hikuin 1996*. Forlaget Hikuin. Højbjerg.
- Bullarium Danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark, 1198- 1316*. Red. A. Krarup. Köpenhamn 1932.
- Burgtoft, J. 2001. *Führungsstrukturen und Funktionsträger in der Zentrale der Templer und Johanniter von den Anfängen bis zum frühen 14. Jahrhundert*. Düsseldorf.
- Butler, L. 1970. The Order of St John in Malta. An Historical Sketch. *The Order of St John in*

Malta. 34th Council of Europe Art Exhibition. Valetta.

Bååth, L. M. 1916. *Helgeandsholmen och Norrström.* Band 1. Uppsala.

Cambridge Economic History of Europe. I- VII. Red. M. M. Postan. Cambridge 1952- 1987.

Cameron, R. & Neal, L. 2003. *A Concise Economic History of the World. From Paleolithic Times to the Present.* Oxford University Press. Oxford.

Carlsson, A. 1993. *Med mått mätt- Svenska och utländska mått genom tiderna.* Stockholm.

Carlsson, C. 2003. The Årsta-project and the matter of the religious Orders of Knighthood in Sweden. *Milites Pacis. Nr. 2.* Red. L. de Anna. Åbo Universitet. Åbo.

Carlsson, C. 2006. The religious Orders of Knighthood in Medieval Scandinavia: Historical and Archaeological approaches. *Crusades. Nr. 5.* Aldershot.

Carlsson, C. 2008. A New Chronology for the Scandinavian Branches of the Military Orders. *The Military Orders. Volume. 4.* Red. J. Upton-Ward. Aldershot.

Carlsson, C. 2009. I manus. *Kronobäck commandery- A Field-study.* Paper läst vid SSCLE's konferens i Avignon 2008.

Cinthio, E. 1962. Johanniterkyrka och kloster. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band 7.* Malmö.

Clermont-Ganneau, C. 1892. Archaeological and Epigraphic Notes on Palestine. *Palestine Exploration Quarterly 24.* London.

Collijn, I. 1929. Ett nekrologium från johanniterklostret i Eskilstuna: bidrag till johanniterordens äldsta historia i Sverige. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XVI.* Uppsala.

Conder, R. & Kitchener, H. H. 1881- 83. *The Survey of Western Palestine.* I- III. London.

Coureas, N. 1999. Commercial relations between Lusignan Cyprus and Hospitaller Rhodes in the fourteenth and fifteenth centuries. *Mésegeios Méditerranée 4.* Hêrodotos/ Kadmos.

Crusade and Settlement. Presented to R. C. Smail. Red. P. Edbury. University Collage Cardiff Press. Cardiff 1987.

Dacia. I ff-. Tidskrift utgiven av den Danske Johanniterorden. Köpenhamn 1934 ff-.

Dahl, S. 1970. *Bogens Historie.* 2:a utgåvan. Red. P. Haase. Köpenhamn.

Dahlberg, E. 1716. *Suecia Antiqua et Hodierna.* Beskrifning öfver städer, egendomar, minnesmärken med mera. Stockholm.

Danmarks Kirker. I ff-. Utgiven av Nationalmuseet. Köpenhamn 1933 ff-.

- Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050- c. 1550.* Band I- II. Red. J. Steen Jensen, K. Bendixen, N. K. Liebgott och F. Lindahl. Det kongelige nordiske oldskriftselskab. Köpenhamn 1992.
- Danmarks Riges Breve.* Utgivet av Det danske Sprog- og Litteratur-selskab. Köpenhamn 1938 ff-.
- Danmarks ruiner 1: 1991. Antvorskovs ruin. Bevaringsarbejdet 1987- 1990. Red. L. Strunge Andersen. Utgiven av Miljøministeriet. Skov og Naturstyrelsen. Hörsholm 1991.
- Danske Kancelli-Registrarer 1535- 1550.* Red. K. Erslev & W. Mollerup. Köpenhamn 1881-82.
- Danske Middelalderlige Regnskaber. 1 række. Band 1. Hof og centralstyre.* Red. G. Galster. Utgiven av Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. Köpenhamn 1953.
- Dauber, R. 1996. *Der Johanniter-Malteser Orden in Österreich und Mitteleuropa.* Vol 1. Wien.
- Daugaard, J. B. 1830. *Om de danske Klostre i Middelalderen.* Köpenhamn.
- Delaville le Roulx, J. 1885. *De prima origine Hospitaliorum Hierosolymitanorum.* Paris.
- Delaville le Roulx, J. 1894- 1906. *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem. I-IV.* Paris.
- Delaville le Roulx, J. 1904. *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100- 1310).* Paris.
- Delaville le Roulx, J. 1913. *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310- 1421).* Paris.
- Demel, B. 1993. Zur Geschichte der Johanniter und des Deutschen Ordens in Kärnten. *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten (19- 20e Juni 1992).* Red. F. Demel. Millstatt.
- Den Danske Kirkes Historie.* Red. N. K. Andersen & P. G. Lindhardt. Köpenhamn 1965.
- Deschamps, P. 1934- 73. *Les Chateaux des Croisés en Terre Sainte.* I- III. Paris.
- Det medeltida Sverige. Nr. 4 Småland. Nr. 2 Handbörd, Stranda.* Red. O. Ferm. Utgiven av Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1990.
- Die geistlichen Ritterorden Europas.* Red. J. Fleckenstein & M. Hellmann. Sigmaringen 1980.
- Diplomatarium Christierni Primi: Samling af Aktstykker, Diplomer og Breve, henhørende til Kong Christiern den Førstes Historie.* Red. C. F. Wegner. Köpenhamn 1856.
- Diplomatarium Danicum.* 1- 3 rk. Utgivet av Det danske Sprog- og Litteratur-selskab. Red. F. Blatt m. fl. Köpenhamn 1938 ff-.

Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til kundskap om indre og ytre forhold, sprog, slegter, seder, lovgivning og rettergang i middelalderen. Utgivet av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt og Riksarkivet. Red. C. A. Lange m. fl. Christiania 1849- 1976.

Diplomatarium Suecanum. I-II och Svenskt Diplomatarium. III-VI. Utgivet av Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien och Riksarkivet. Red. J. G. Liljegren m. fl. Stockholm 1829 ff-.

Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200- 1559. Red. A. Heise. Utgivet av Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Köpenhamn 1879.

Dueholms Diplomatarium. Samling af Breve 1371-1539, der i sin Tid ere opbevarede i St. Johannesklosteret Dueholm paa Morsø. Utgivet av Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog af O. Nielsen. Köpenhamn 1872.

Dueholms Diplomatarium. Vidnebreve, sjælemesseaftaler, gavebreve samt andre dokumenter fra sanct Johannes og Marie Magdalenekloster Dueholm i Mors i tiden fra 1371- 1561 med indledning og kommentarer ved Arnold Kæseler. Erslev 2003.

Durdik, T. 1992. Castles belonging to the Knights Hospitallers of St John of Jerusalem in Bohemia. *IBI Bulletin* 48. Prag.

Echevarria Arsgua, A. 1999. *The Fortress of Faith, Attitudes Towards Muslims in fifteenth-century Spain*. Leiden.

Edbury, P. 1991. *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191- 1374*. Cambridge University press. Cambridge.

Edgington, S. B. 2005. Administrative Regulations for the Hospital of St John in Jerusalem. *Crusades. Nr. 4*. Aldershot.

Eimer, B. 1966. *Gotland unter dem Deutschen Ordens und die Komturi Schweden zu Årsta*. Universitätsverlag Wagner. Innsbruck.

Eimer, B. 1972. The Spiritual Orders of Knighthood in Scandinavia under King Erik of Pomerania. Studies in an exchange project from 1433. *Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte. Nr 30*. Rom.

Ellenblum, R. 1992. Construction Methods in Frankish Rural Settlements. *The Horns of Hattin*. Red. B. Kedar. London.

Ellenblum, R. & Boas, A. 1993- 95. Vadum Jacob Final Report for Seasons 1993- 95. *Atiqot. Utgivet av Israel Antiquarian Authorities*. Jerusalem.

Ellert, G. 1947. *Die Johanniter*. Wien.

Engel, C. E. 1968. *Histoire de l'Ordre de Malte*. Genève.

- Engel, C. E. 1972. *Les Chevaliers de Malte*. Paris.
- Engelstoft, C. T. 1856. Odense Byes Sognehistorie efter Reformationen. *Historisk Tidsskrift*. 2:a rk. VI. Köpenhamn.
- Enlart, C. 1926- 28. *Les monuments des croisés dans le royaume de Jerusalem*. Architecture religieuse et civile. 2:a vol. Bibliothèque archæologique et historique, vol. 7-8. Paris.
- Eskilstuna historia*. Del 1. Forntiden och medeltiden. Ingår i projektet Eskilstuna historia. Red. B. E. Ohlsson, C. Ericsson & D. Damell. Utgiven av Lokalhistoriska sällskapet i norra Södermanland. Eskilstuna 1999.
- Etting, V. 1997. *Margrete den første. En regent og hendes samtid*. Köpenhamn.
- Falck, N. 1826. *Nachricht von den Klöstern und Gütern welche der Maltheser Ritterorden in Dänemark gehabt. Sammlung der wichtigsten Abhandlungen für Erläuterung der vaterländische Geschichte und des vaterländischen Rechr IV*.
- Falkenstein, K. 1867. *Geschichte des Johanniter-Ordens*. Zeitz och Leipzig.
- Folda, J. 1977. Painting and Sculpture in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1099- 1291. *History of the Crusades. Nr 4. The Art and architecture of the Crusader States*. Red. H. W. Hazard. University of Wisconsin Press. Madison.
- Folda, J. 1982. Crusader Frescos at Crac des Chevaliers and Marqab Castle. *Dumbarton Oaks Papers* 36. Dumbarton.
- Folda, J. 1996. Crusader Art. A Multicultural Phenomenon: Histographical Reflections. *Autour de la Premièrs Croisade*. Red. M. Balard. Paris.
- da Fonseca, L. A. 2008. The Portuguese Military Orders and the Oceanic Navigations: From Piracy to Empire (Fifteenth to Early Sixteenth Centuries). *Military Orders. Volume 4*. Red. J. Upton-Ward. Aldershot.
- Forey, A. 1980. The Military Orders in the Crusading Proposals of the late-thirteenth and early fourteenth Centuries. *Military Orders and Crusades*. Red. A. Forey. Great Yarmouth.
- Forey, A. 1982. Constitutional conflict and change in the Hospital of St John during the twelfth and thirteenth centuries. *Military Orders and Crusades*. Red. A. Forey. Great Yarmouth.
- Forey, A. 1986. Recruitment to the Military Orders. (Twelfth to Mid-Fourteenth Centuries). *Viator* 17. University of California Press. Berkeley.
- Forey, A. 1992. The Military Orders. From the Twelfth to the Early Fourteenth Centuries. *New Studies in Medieval history*. Red. M. Keen. Toronto University Press. Toronto.
- Forey, A. 1998. Literacy and Learning in the Military Orders during the Twelfth and Thirteenth Centuries. *The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.

- Friedlaender, J. 1843. *Die Münzen des Johanniter-ordens auf Rhodos 1309 bis 1522*. Berlin.
- Friis, F. R. 1876. *Bidrag til Antvorskovs historie*. Slagelse.
- Fröjmark, A. 1996. Kronobäcks kloster. *Kalmarunionens tidevarv: platser och minnen*. Höskolan i Kalmar. Kalmar.
- Gallén, J. 1948. Kloster och klosterordnar. *Strängnäs stift i ord och bild*. Stockholm.
- Gallén, J. & Dahlerup, T. 1962. Johanniterorden. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band 7*. Malmö.
- García Larragueta, S. A. 1989. La Orden de San Juan de Jerusalem en Navarra. Siglo XIV. *Las Ordenes Militares en el Mediterráneo Occidental (siglos XII-XVIII)*. Casa de Velázquez. Madrid.
- Gattini, M. 1928. *I Priorati, I Baliaggi e le Commende del Sovrano Militare Ordine di S. Giovanni di Gerusalemme nelle Province Meridionali d'Italia prima della Caduta di Malta*. Neapel.
- Gerrard, C. M. 2003. *Paisaje y senorio. La casa conventual de Ambel (Zaragoza): arquitectura e historia de las ordenes militares del Temple y del Hospital*. Utgiven vid: Institucion Fernando el Catolico. Zaragoza.
- Gervers, M. 1992. Donations to the Hospitallers in England in the wake of the Second Crusade. *The Second Crusade and the Cistercians*. Red. M. Gervers. New York.
- Gervers, M. 2002. The Commandery as an Economic Unit in England. *La Commanderie: Institution des ordres militaires dans l'Occident medieval*. Red. A. Luttrell & L. Pressouyre. Paris.
- Goldmann, Z. 1994. The Convent of the Order of St John. *Akko in the Time of the Crusades*. Akko.
- González Jiménez, M. 1991. Relaciones de las Órdenes Militares castellanas con la Corona. *Historia-Institutiones-Documentos. Nr. 18*. Sevilla.
- Gouveia Monteiro, J. 1998. *A Guerra em Portugal: nos finais da Idade Média*. Poliedro da história. Lissabon.
- Grinder-Hansen, K. 1996. Møntførhållandena under Kalmarunionen til 1448. *Margaretha I. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år*. Red. P. Grinder-Hansen. Köpenhamn.
- Grinder-Hansen, K. 2000. *Kongemaktens krise. Det danske møntvæsen 1241- 1340. Den pengebaserede økonomi og møntcirkulation i Danmark i perioden 1241- ca. 1340*. Nationalmuseet. Köpenhamn.
- Gunnes, E. 1996. Ordener og klostre i norsk samfunnsliv. *Collegium Medievale. Nr. 8*. Oslo.
- Gunnes, E. 1997. Varna kloster. *Collegium Medievale. Nr. 10*. Oslo.

Hale, J., Heinemeier, J., Lancaster, L., Lindroos, A. & Ringbom, Å. 2003. Dating Ancient Mortar. *American Scientist*. Vol. 91. Utgiven av Sigma Xi, The Scientific Research Society. North Carolina.

Hallberg, S. R. & Odenius, O. 1966. Johannitersigill från det medeltida Sverige. *Kyrkohistorisk Tidskrift* 66. Uppsala.

Handlingar rörande Skandinaviens Historia. Nr. 5. Utgiven av Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Stockholm 1818.

Hatt Olsen, T. 1961. The Priorate of Dacia of the Order of Saint John of Jerusalem. *Recueil du V Congrès international des Sciences Généalogique et Héraldique à Stockholm 1961*. Stockholm.

Hatt Olsen, T. 1962. *Dacia og Rhodos. En studie over forholdet mellem Johanniterstormesteren paa Rhodos og prioratet Dacia med særlig henblik på Juan de Carduna's visitation*. Köpenhamn.

Hellberg, K. 1919. *Eskilstuna. En svensk märkesstad. Kloster-, slotts- och industristadens öden genom seklerna i historisk belysning*. Eskilstuna.

Hellberg, K. 1935. *Eskilstuna genom tiderna*. Del 1. Katrineholm.

Hermansen, V. 1941. *Sct. Hans præstegaard i Odense. 1541- 14. november- 1941*. Odense.

Hiestand, R. 1972. Papsturkuden für Temppler und Johanniter. Archivberichte und Texte. Vorarbeiten zum Oriens Pontificius 1. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Kl. III*. 77. Göttingen.

Hiestand, R. 1997. Templer- und Johanniterbistümer und Bischöfe im Heiligen Land. *Ritterorden und Kirche in Mittelalter. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica IX*. Red. Z. H. Nowak. Universitas Nicolai Copernici. Torun.

Hildebrand, H. 1884- 1898. *Sveriges medeltid: Kulturhistorisk skildring*. Band I- IV. Stockholm.

Hildebrand, E. & Alin, O. 1887. *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarfvet 1521- 1718*. Band I. 1521- 1544. Stockholm.

Hjermind, J., Iversen, M. & Krongaard Kristensen, H. 1998. Viborg Sønderlø 1000- 1300. Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984- 85. Viborg Stiftsmuseums skriftrække bind 2. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXIV*. Århus.

Housley, N. 1986. *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305- 1378*. Oxford.

Hunyadi, Z. 2007. The Military Activity of the Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary. (Thirteenth to Fourteenth Centuries). *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe. Festschrift for Anthony Luttrell*. Red. K. Borchardt, N. Jaspert & H. Nicholson. Aldershot.

- Hunyadi, Z. 2008a. Hospitaller Estate Management in the Medieval Kingdom of Hungary (Thirteenth to Fourteenth Centuries). *The Military Orders. Volume 4*. Red. J. Upton-Ward. Aldershot.
- Hunyadi, Z. 2008b. Hospitaller Commanderies in the Kingdom of Hungary (Ca 1150- 1330). *The Military Orders. Volume 3*. Red. V. Mallia-Milanes. Aldershot.
- Hybel, N. & Poulsen, B. 2007. The Danish Resources ca. 1000-1550. Growth and Resession. *The Northern World. North Europe and the Baltic ca. 400- 1700 AD. Peoples, Economies and Cultures. Volume. 34*. Leiden & Boston.
- Härenstam, C. 1950. Klostren i Småland. *Växjö stift i ord och bild*. Stockholm.
- Hørby, K. 1980. Den ældre unionstid 1397- 1448. *Danmarks historie. Band II. Tiden 1340-1648. 1:a halvbandet: 1340- 1559*. Red. A. E. Christensen, H. P. Clausen, S. Ellehøj och S. Mørk. Köpenhamn.
- Hørby, K. 1980. Hans og Christian II 1481- 1523. *Danmarks historie. Band II. Tiden 1340-1648. 1:a halvbandet: 1340- 1559*. Red. A. E. Christensen, H. P. Clausen, S. Ellehøj och S. Mørk. Köpenhamn.
- Hørby, K. 1980. Christian I, stænderne og unionen. *Danmarks historie. Band II. Tiden 1340-1648. 1:a halvbandet: 1340- 1559*. Red. A. E. Christensen, H. P. Clausen, S. Ellehøj och S. Mørk. Köpenhamn.
- International Mobility in the Military Orders. (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ's Business*. Red. J. Burgtoft & H. Nicholson. Cardiff 2006.
- Isager, J. 1982. *Guillaume Caoursins Beretning om Belejringen af Byen Rhodos*. Odense.
- Ivarsson, G. 1970. *Johan III och klosterväsendet*. Lund.
- Jan, L. 1999. King Wenceslas and the Dissolution of the Teutonic Order's Bohemian Bailiwick. *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Red. J. Sarnowsky. Aldershot.
- Jan, L. 2001. Die Johanniter in Böhmen: Bild des Lebens. *Vergangenheit und Gegenwart der Ritterorden. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica XI*. Red. Z. H. Nowak. Universitas Nicolas Copernici. Torun.
- Jeffery, G. 1918. *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*. Nicosia.
- Jespersen, K. J. V. 1977. Rosttjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rosttjeneste og adelens godsfordeling 1540- 1650. *Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 48*. Odense.
- Jexlev, T. 1973- 77. *Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver*. Utgiven av Rigsarkivet. Köpenhamn 1973- 77.

Johns, C. N. 1932- 38. Excavations at Pilgrims' Castle, Atlit. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*. Nr. 1-5. London.

Johns, C. N. 1937. *Palestine and the Crusaders: A Map of the Country on Scale 1: 350 000 with Historical Introduction and Gazetteer*. Jaffa.

Järpe, A. 1982. Eskilstunas och Torshällas historia i projektet Medeltidsstaden. *Medeltidsstaden 16*. Rapport. Göteborg.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1551-. Red. C. F. Bricka m. fl. Utgiven av Rigsarkivet. Köpenhamn 1885 ff-.

Karassava-Tsilingiri, F. 1998. Fifteenth-Century Hospitaller Architecture on Rhodes: Patrons and Master Masons. *The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.

Kasdagli, A. M., Katsioti, A. & Michaelidou, M. 2007. Archaeology on Rhodes and the Knights of Saint John of Jerusalem. *Archaeology and the Crusades*. Red. P. Edbury. Aten.

Kedar, B. 1998. A Twelfth-Century Description of the Jerusalem Hospital. *The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.

Kieffer-Olsen, J. Boldsen, J. L. & Pentz, P. 1986. En nyfunden Kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog 1986*. Vejle.

King, E. & Luke, H. 1967. *The Knights of St John in the British Realm. Being the Official History of the Most Venerable Order of the Hospital of St John of Jerusalem*. London.

King, J. 1931. *The Knights Hospitallers in the Holy Land*. London.

King, J. 1934. *The Rule Statutes and Customs of the Hospitallers 1099- 1310*. With Introductory Chapters and Notes. New York.

Knighthood of Christ: Essays on the History of the Crusades and the Knights Templar, presented to Malcolm Barber. Red. N. Housley. Aldershot 2007.

Kollias, E. 1991. *The Knights of Rhodes: The Palace and the City*. Athen.

Kong Frederik den Førstes danske Registratorer. Red. K. Erslev & W. Mollerup. Köpenhamn 1879.

Konow, J. von. m. fl. 1995. *Johanniterorden i Sverige*. Stockholm.

Krongaard Kristensen, H. 2000. Korsgangsmotivet ved danske klostre. *Aspekter af dansk klostervæsen i middelalderen*. Red. I. L. Kolstrup. Aarhus universitetsforlag. Århus.

Kyrkohistorisk årsskrift LXVI. 1966. Utgiven av Kyrkohistoriska föreningen. Uppsala.

Källström, O. 1939. *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*. Uppsala.

La Commanderie: Institution des ordres militaires dans l'Occident médiévale. Red. A. Luttrell & L. Pressouyre. *Archaéologie et histoire de l'art. No. 14*. Comité des travaux historique et scientifiques. Paris 2002.

Lagerholm, N. 1951. Johanniterordens klosterkyrka i Kronobäck. *Stranda. Stranda hembygdsförenings årskrift 1949- 51*. Stockholm.

Lange, C. A. 1856. *De norske Klosters Historie i Middelalderen*. Christiania.

Larsson, L. O. 1984. *Engelbrekt Engelbrektsson och 1430-talets svenska uppror*. Stockholm.

Larsson, L. O. 2006. *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Andra upplagan. Stockholm.

Lawrence, T. E. 1936. *Crusader Castles*. 2 volymer. London 1936. (Finns också som nyttgåva med introduktion och noter av Denys Pringle). Oxford: Claredon Press. New York: Oxford University Press 1988.

Lidija, S. 1945. *Eskilstuna klostres brev*. Nr. XIII, avskrift av delar till Rasmus Ludvigssons register över Eskilstuna kloster och korsreferenser till medeltida diplomförlagor, en handskrift som förvaras hos Svenska Diplomatariekommittén. Stockholm.

Lind, J., Selch Jensen, C., Villads Jensen, K. & Bysted, A. L. 2004. *Danske korstog. Krig og mission i Østersjøen*. Köpenhamn.

Lindblom, A. C. 1902. En omtvistad biskopsstol i Sverige under kyrkoschismen. *Bidrag till Sveriges medeltidshistoria, tillagnade C. G. Malmström af Historiska seminariet vid Uppsala universitet. Nr. 14*. Uppsala.

Lock, P. 1994. The Military Orders in Mainland Greece. *The Military Orders. Volume 1*. Red. M. Barber. Aldershot.

Lorenzen, W. 1927. *De danske johannitterklostres bygningshistorie*. Band 8. I serien de Danske klostres bygningshistorie. Köpenhamn.

Luke, H. & King, E. 1967. *The Knights of St John in the British Realm. Being the Official History of the Most Venerable Order of the Hospital of St John*. London.

Lundbye, P. 1939. *Valdemar Atterdag. Danmarks riges genopretter. Skildret i ny historisk Belysning efter de samtidige Kilders Beretning*. Köpenhamn.

Luttrell, A. 1965. Fourteenth-Century Hospitaller Lawyers. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291- 1440*. Richmond.

Luttrell, A. 1966a. The Hospitallers' Historical Activities: 1291- 1400. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291- 1440*. Richmond.

Luttrell, A. 1966b. Intrigue, Schism and Violence among the Hospitallers of Rhodes: 1377- 1384. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291- 1440*. Richmond.

- Luttrell, A. 1970. Notes on the Chancery of the Hospitallers of Rhodes: 1314- 1332. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291- 1440*. Richmond.
- Luttrell, A. 1975. The Servitudo Marina at Rhodos: 1306- 1462. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291- 1440*. Richmond.
- Luttrell, A. 1978. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291- 1440. Collected studies*. Richmond.
- Luttrell, A. 1980. The Hospitallers of Rhodes: Prospectives, Problems, Possibilities. *Die Geistlichen Ritterorden Europas*. Red. J. Fleckenstein & M. Hellmann. Sigmaringen.
- Luttrell, A. 1982. *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291- 1440*. London.
- Luttrell, A. 1991. The Military and Naval organization of the Hospitallers at Rhodes: 1310-1444. *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica VI*. Red. Z. H. Nowak. Universitas Nicolas Copernici. Torun.
- Luttrell, A. 1992. *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean world*. London.
- Luttrell, A. 1993. Sugar and Schism: the Hospitallers in Cyprus from 1378 to 1386. *The Sweet Land of Cyprus: Papers given at the 25th jubilee spring symposium of Byzantine studies*. Red. A. Bryer & G. Georghallides. Nicosia.
- Luttrell, A. 1995. The Hospitaller Province of Alemania to 1428. *Ritterorden und Region-politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica VIII*. Red. Z. H. Nowak. Universitas Nicolas Copernici. Torun.
- Luttrell, A. 1998. English Contributions to the Hospitaller Castle at Bodrum in Turkey: 1407-1437. *The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.
- Luttrell, A. 1999. Change and Conflict within the Hospitaller Province of Italy after 1291. *Mendicants, Military Orders and Regionalism in Medieval Europe*. Red. J. Sarnowsky. Aldershot.
- Lönnroth, E. 1963. The Baltic Countries. *The Cambridge Economic History of Europe. Band III. Economic Organization and Policies in the Middle Ages*. Cambridge.
- Lönnroth, E. 1969. Unionens sprängning 1448- 1451. Karl Knutssons konungaval. *Sverige och Kalmarunionen 1397- 1457. Studia Historica Gothoburgensia. Nr. X*. Göteborg.
- Madsen, P. K. 1999. Middelalderkeramik fra Ribe: byarkæologiske undersøgelser 1980-87. *Den antikvariske Samlings skriftrække 2*. Red. P. K. Madsen. Utgiven av Jysk Arkæologisk Selskab. Århus.
- Maier, C. T. 1998. Strategies of Survival: the Military Orders and the Reformation in Switzerland. *The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.
- Marreiros, R. 1985. O Senhorio de Ordem do Hospital em Amarante (sécs. XIII- XIV), sua

- organização administrativa e judicial. *Estudos Medievais*. Nr 5-6. Porto.
- Menache, S. 1982. Contemporary attitudes concerning the Templars' affair: propaganda's fiasco? *Journal of Medieval History* 8. Nr. 2. Elsevier.
- Menache, S. 1995. *Rewriting the history of the Templars according to Matthew Paris*. Oxford University Press. Oxford.
- Menache, S. 1998. Clement V. *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*. Nr. 36. Fourth Series. Cambridge.
- Messenius, J. 1629. *Chrönika om Stockholm*. Stockholm.
- Michaud, J. F. 1852. *History of the Crusades*. Översättning till engelska av W. Robson. London.
- Middelalderbyen Ribe*. Projekt Middelalderbyen. Bind 1. Red. I. Nielsen. Utgiven av Statens Humanistiske Forskningsråd. Viby 1985.
- Miguet, M. 1995. Templiers et Hospitaliers en Normandie. *Mémoires de la section de l'archéologie et d'histoire d'art*. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. Paris.
- Militia Sacra. Gli ordini militari tra Europa e Terra Santa*. Red. E. Coli, M. de Marco och F. Tommasi. Konferenspublikation. Perugia 1994.
- Mitchell, P. D. 1999. The integration of the palaeopathology and medical history of the crusades. *International Journal of Osteoarchaeology* 9/5 1999. Chichester.
- Mizzi, J. 1970. A Bibliography of the Order of St John of Jerusalem (1925- 1969). *The Order of St John in Malta: XIII Council of Europe Exhibition*. Valetta.
- Mol, J. A. 1991. *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Schoten en Steenkerk en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*. Leeuwarden.
- Mrusek, H. 1963. Baugeschichte der Johanniterburg Kühndorf in der ehemaligen Grafschaft Henneberg. *Wissenschaft Zeitschrift der Martin-Luther-Universität. Halle-Wittenberg* 12. Halle-Wittenberg.
- Neckermann, G. 1910. Beiträge zur Geschichte der Johanniter- (Malteser-) Ordenskomturei zu St. Leonhard in Regensburg. *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg* 54. University of Regensburg. Regensburg.
- Neergaard, C. 1902. *Korsbrødregården i Nyborg*. Nyborg.
- Nicholson, H. 1993. *Templars, Hospitallers and Teutonic Knights: Images of the Military Orders, 1128- 1291*. Leicester.
- Nicholson, H. 2001. *The Knights Hospitaller*. Woodbridge.
- Norberg, R. 1961. Två medeltida sigillstampar från Eskilstuna. *Eskilstuna museers årsbok*

1961. Eskilstuna.

Norborg, L. A. 1958. *Storföretaget Vadstena kloster- Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*. Lund.

Nordberg, M. 1995. *I kung Magnus tid: Norden under Magnus Eriksson 1317-1374*. Stockholm.

Nyberg, T. 1984. Johanniterna i Norden i äldsta tid. *Matts Dreijer 80 år*. Red. C. Weber. Ålands folkminnesförbund bygdeserie. Nr 5. Mariehamn.

Nyberg, T. 1991. Die nordischen Johanniter bei der Verteidigung des Glaubens. Versuch einer Forschungsbilanz. *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica VI*. Red. Z. H. Nowak. Universitas Nicolas Copernici. Torun.

Nybo Rasmussen, J. 2002. Die Franziskaner in den nordischen Länder im Mittelalter. *Franziskanische Forschungen. Nr. 43*. Mainz.

Odense bys historie. Fra boplads til bispeby. Odense til 1559. Band 1. Red. H. Thrane, T. Nyberg, F. Grandt-Nielsen och M. Venge. Odense 1982.

Olesen, E. 1975. Kapellerne ved Sct Hans kirke i Odense og deres bygherrer. *Fyns Stiftsbog 1975*. Odense.

Olesen, J. E. 1980. *Rigsråd, Kongemagt, Union. 1434- 1449. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik*. Århus.

Olsen, R. A. 1980. *Sjællandske krønike*. Oversat og kommenterat af R. A. Olsen. Højbjerg.

O'Malley, G. 2005. *The Knights Hospitallers of the English Langue 1460- 1565*. Oxford.

Opgenoorth, E. 1963. *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*. Würzburg.

Opsahl, E. P. 1994. *The Hospitallers, Templars and Teutonic Knights in the Morea after the Fourth Crusade*. Ph. D-avhandling. University of Wisconsin. Madison.

Ordines Militares. I ff-. *Colloquia Torunensia Historica*. Red. Z. H. Nowak m. fl. Universitas Nicolas Copernici. Torun 1983 ff-.

Orrman, E. 1996. Lantbrukskrisen och dess följd. *Margaretha I. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år*. Red. P. Grinder-Hansen. Köpenhamn.

Overgaard, S. & Bugge Vegger, P, 1996. Dueholm. Kloster og Herregård. *Mors Kort & godt nr. 2*. Nykøbing.

Paludan, H. 1977. Tiden intil 1340. *Danmarks historie*. Red. A. E. Christiansen, H. P. Clausen, S. Ellehøj och S. Mørk. Tønder.

Paludan-Müller, C. 1831. *Om St. Hans Kloster i Odense*. Odense.

- Parker, T. W. 1963. *The Knights Templar in England*. University of Arizona Press. Tucson.
- Petersen, H. 1886. *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*. Köpenhamn.
- Pettersson, S. & Törnkvist, M. 2000. *Eskils Tuna vid Näria å: en bok om Eskilstuna historia med 12 kartillustrationer*. Eskilstuna.
- von Pflugk-Harttung, J. 1899. *Die Anfänge des Johanniter-ordens in Deutschland, besonders in der Mark Brandenburg und Mecklenburg*. Berlin.
- von Pflugk-Harttung, J. 1900. Die inneren Verhältnisse des Johanniterordens in Deutschland, besonders im östlichen Neiderdeutschland. Bis zum Beginne der Herrenmeisterwürde. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 20. Stuttgart.
- Piana, M. 2006. The Crusader Castle of Toron: First Results of its Investigations. *Crusades*. Nr. 5. Aldershot.
- Pichel, T. 1970. *History of the Hereditary Government of the Sovereign Order of Saint John of Jerusalem, Knights of Malta*. 2:a utgåvan. Schickshinny.
- Porées, B. 1995. Les moulins et fabriques a sucre de Palestine et de Chypre. *Cyprus and the Crusades. Papers given at the International Conference: Cyprus and the Crusades, Nicosia 6-9 September 1994*. Red. N. Coureas & J. Riley-Smith. Nicosia.
- Postan, M. 1952. The Trade of Medieval Europe: The North. *The Cambridge Economic History of Europe* 2. Cambridge University Press. Cambridge.
- Poulsen, B. 2004. Tilbagegang og vækst i senmiddelalderens danske by. *Middelalderbyen. Danske Bystudier I*. Red. S. Bitsch-Christensen. Århus.
- Pringle, D. 1985. Reconstructing the Castle of Safed. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*. London.
- Pringle, D. 1986. *The Red Tower. Settlement in the Plain of Sharon at the Time of the Crusades and Mamluks A. D. 1099- 1516*. London.
- Pringle, D. 1991. Survey of castles in the Crusader Kingdom of Jerusalem, 1989: a preliminary report. *Levant* 23. Utgiven av British Council for British Research in the Levant. London.
- Pringle, D. 1994. Templar Castles on the Road to the Jordan. *The Military Orders. Volume I*. Red. M. Barber. Aldershot.
- Prutz, H. 1908. *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalter*. Berlin.
- Rasmussen, P. 1955. Øm klostets jordegods 1554- 1573 og dets historie. *Østjydske Hjemstavn*. 20 Aargang. Østjydske Hjemstavnsforenings Aarsskrift. Skanderborg 1955.

Recueil des historiens des Croisades. *Historiens occidentaux*. 4 volymer. Paris 1841- 1895.

Rees, W. 1947. *A History of the Order of St John of Jerusalem in Wales and on the Welsh Border, including an Account of the Templars*. Cardiff.

Regesta Norvegica. Kronologisk fortegnelse over dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovins. Red. S. Bagge, N. Bjørge, E. Gunnes, H. Kjellberg, A. Nedkvitne, G. Pettersen och K. Sprauten. Utgiven av Kjeldskriftfondet. Oslo 1898 ff-.

Regesta Pontificum Romanorum. I- II. Red. A. Pothast. Berlin 1873- 75.

Regner, E. 2005. Den reformerade världen. Monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid. *Stockholm Studies in Archaeology 35*. Stockholms Universitet. Stockholm.

Reinholdsson, P. 1998. Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia. Nr. 186*. Uppsala.

Reitzel-Nielsen, E. 1984- 91. *Johanitterordenens historie med særligt henblik på de nordiske lande*. Band I- III. Utgiven av den Danske Johanniterorden. Köpenhamn.

Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med udtog af de hidtil utrykte. Red. K. Erslev & W. Christensen m. fl. Köpenhamn 1894- 1939.

Resen, P. Hansen, 1674. *Atlas Danicus*. Köpenhamn. Nyutgåva i Köpenhamn 1929.

Rey, E. G. 1871. Etudes sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre. *Collection de Documents Inédits sur l'Histoire de France*. Paris.

Rhyzelius, A. O. 1740. *Monasteriologia Sviogothica eller Klosterbeskrifning, uti vilken uppräknas med berättelse om hwad om dem kunnat igenfinnas och upspanas aööa the kloster och helg-andshus, som, under påfvedömet, uti Swea- och Gotharike såsom begripande the otta gambla sticht: Upsala, Linköping, Skara, Strengnäs, Wästerås, Wägsjö, Åbo och Lund, blefwit byggde och udnerhållna; samt om the munke-order, som i Sverige haft kloster; bestående af tio bökar: och en tillegning om jesuitorden. Them, som sitt k. Färderneslands fordna tillstånd äro wetgirige, till wälment tienst och manlöst höge på auctoris egen bekostnad, tryckt i Linköping hos Peter Pilecan år 1740*. Linköping.

Richard, J. 1980. Les Templiers et les Hospitaliers en Bourgogne et en Champagne méridionale. *Die geistlichen Ritterorden Europas*. Red. J. Fleckenstein & M. Hellmann. Sigmaringen.

Riley-Smith, J. 1967. The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus 1050- 1310. *A History of the Order of the Hospital of St John of Jerusalem. Volym I*. Red. L. Butler. Edinburgh.

Riley-Smith, J. 1999. *Hospitallers: The History of the Order of St John*. London.

Ringbom, Å. 2004. Murbruksdatering, en ny potential inom klassisk arkeologi. Finska

Vetenskaps societeten. *Sphinx. Årsbok 2004- 2005*. Helsingfors.

Ringstedt, N. 1981. *Förutsättningar för centralortsbildning i Eskilstuna-området under yngre järnålder*. C-uppsats vid Arkeologiska institutionen vid Stockholms Universitet. Stockholm.

Rosén, J. 1939. *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder: Studier i nordisk politisk historia 1302-1319*. Lund.

Runciman, S. 1951- 54. *A History of the Crusades*. I- III. Cambridge.

Rödel, W. 1972. *Das Grosspriorat Deutschland des Johanniter-Ordens im Übergang vom Mittelalter zur Reformation*. Andra utgåvan. Köln.

Rödel, W. 2005. *Der Johanniterorden. Orden und Klöster im Zeitalter von Reformation und Katolischer Reform 1500- 1700*. Band I. Aschendorff. Münster 2005.

Sandnes, J. 1978. *Ødegårdstid i Norge: Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Red. J. Sandnes & H. Salvesen. Oslo.

Sarnowsky, J. 1995. *Der konvent auf Rhodos und die Zungen (lingue) im Johanniterorden (1421- 1476). Ritterorden und Region. Politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica VIII*. Red. Z. H. Nowak. Universitas Nicolas Copernici. Torun.

Sarnowsky, J. 1998. "The Rights of the Treasury": the Financial Administration of the Hospitallers on Fifteenth-Century Rhodes: 1421- 1522. *The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.

Sarnowsky, J. 1999. *Kings and Priors: the Hospitaller Priory of England in the Later Fifteenth Century. Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Red. J. Sarnowsky. Aldershot.

Sarnowsky, J. 2001. *Macht und Herrschaft in Johanniterorden des 15. Jahrhunderts. Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos (1421- 1522). Vita Regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens in Mittelalter, nr. 14*. Münster.

Sarnowsky, J. 2007. *The Convent and the West: Visitations in the Order of the Hospital of St John in the Fifteenth Century. The Hospitallers, the Mediterranean and Europe. Festschrift for Anthony Luttrell*. Red. K. Borchardt, N. Jaspert & H. Nicholson. Aldershot.

Saudray, N. 1986. *Dieu est-il gentilhomme?*. Paris.

Schein, S. 1991. *Fidelis Crucis. The Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land 1274- 1314*. Oxford.

Schick, C. 1902. *The Muristan, or the Site of the Hospital of St John at Jerusalem. Palestine Exploration Fund Quarterly Statement 34*. London.

Schmitt, J. C. 1987. *Kriser och förändringar i Europa. Atlas över mänsklighetens historia. Från urtid till nutid*. Red. P. Vidal-Naquet. I svensk översättning. Stockholm.

- Schnell, I. 1959. Eskilstuna- en gammal stad fyller 300 år. *Sörmlandsbygden. Sörmlands Hembygdsförenings årsbok. Årgång 9*. Nyköping.
- Schröder, J. H. & Wulff, J. F. L. 1845. *De Ordine Sacro Militari Cruciferorum sive Teutonicorum*. Uppsala.
- Schwarz Lausten, M. 1995. Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring ”den røde konge” i eksilet og fangenskab (1523- 1559). *Kirkehistoriske Studier III. Række nr. 3*. Institut for Kirkehistorie Københavns Universitet. København.
- Schwarz Lausten, M. 1999. *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke. Kongekirke. Folkekirke. Utgivet av Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmar*. Århus.
- Scicluna, H. P. 1969. *The Order of St John of Jerusalem and a short description of places of interest in Malta and Gozo*. Malta.
- Selwood, D. 1997. *Knights of the Cloister. Templars and Hospitallers in central-southern Occitania, ca 1100- 1300*. Ph. D-avhandling. Oxford.
- Siberry, E. 1985. *Criticism on the Crusading 1095- 1274*. Oxford University Press. Oxford.
- Silfverstolpe, C. 1902. De svenska klostren före klostret i Vadstena. *Historisk Tidskrift XII*. Stockholm.
- Sire, H. J. A. 1994. *The Knights of Malta*. Yale University Press. Yale.
- Sloane, B. & Malcolm, G. 2004. Excavations at the priory of the Order of the Hospital of St John of Jerusalem, Clerkenwell, London. *MoLAS Monograph 20*. Utgivet av Museum of London Archaeology Service. London.
- Stern, E. 2000. Crusader Period Pottery in Palestine: New Discoveries. *Qadmoniot 33.1. Quarterly for the Antiquities of Eretz Israel and Biblical Lands*. Utgivet av Israel Exploration Society. Jerusalem.
- Stern, E. 2005. The Church of St John in Acre. *Crusades. Nr. 4*. Aldershot.
- Stockholms Stads Tänkeböcker*. Red. G. Carlsson. Stockholm. 1924 ff-.
- Storm, G. 1892. To Klosterstiftelser fra Kong Sverres Tid. *Historisk Tidskrift 3. rk II*. (norsk). Christiania.
- Storsletten, O. & Thun, T. 1993. Dendrochronology and the investigation of buildings: proceedings of an International Seminar at the Academy of Science and Letters, Oslo, 1th- 2nd November 1991. Riksantikvariens rapporter 1993. Oslo.
- Sundquist, N. 1953. Klostren i Södermanland. *Sörmländska kyrkor IX*. Södermanlands Hembygdsförbund. Eskilstuna.
- Svandal, T. 2006. Johannitterordenen: en ridderorden ved verdens ytterste grense. Religiøse

ordener i middelalderens Norge. Nr. III. *Middelalderforum 2006*. Oslo.

Svenska Medeltidsregister. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434- 1441. Red. S. Tunberg. Stockholm 1937.

Svenskt Diplomatarium. Stockholm 1875- 1903.

Sveriges Historie gennem Tiderne. 2:a utgåvan. Red. I. Andersson. Köpenhamn 1946.

Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450. Utgiven av Det kongelige danske selskab for Middelalderstudier. Red. K. Erslev. Köpenhamn 1901.

The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Red. Z. Hunyadi & J. Laszlovszky. Budapest 2001.

The Kronobäck Infirmary Church. Informationsblad om Kronobäck kloster. Utgivet av Länsstyrelsen i Kalmar. Kalmar 1999.

The Military Orders. Volume 1. Fighting for the Faith and Caring for the Sick. Red. M. Barber. Aldershot 1994.

The Military Orders. Volume. 2. Welfare and Warfare. Red. H. Nicholson. Aldershot 1998.

The Military Orders and the Reformation, Choices, State building and the Weight of Tradition. Konferenspublikation. Red. H. Nicholson, K. Militzer & J. Mol. Hilversrum 2006.

Thierry, H. A. 1941. *A Jeruzsálemi Szent János (Máltai) Lovagrend Magyar Bibliográfiája*. Budapest.

Thorup, P. N. 1833. *Antiqvariske Bidrag til Ribe-Byes Beskrivelse. Band I- III. Efterretninger angaaende Byen Ribe, udgivne som Indbydelsesskrift til den offentlige Examen I Ribe Cathedralskole*. Ribe.

Tipton, C. 1970. *The Irish Hospitallers during the Great Schism. Proceedings of the Royal Irish Academy 69*. Dublin.

Tyerman, C. 1988. *England and the Crusades, 1095- 1588*. University of Chicago. Chicago.

Ulsig, E. 1968. *Danske adelsgodser i middelaldern*. Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet. Bind II. Köpenhamn.

Vann, T. 1998. *Hospitaller record Keeping and Archival Practices. The Military Orders. Volume 2*. Red. H. Nicholson. Aldershot.

Vann, T. 2006. *The Exchange of Information and Money between the Hospitallers of Rhodes and their European Pories in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. International Mobility in the Military Orders. (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ's Business*. Red. J. Burgtoft & H. Nicholson. Cardiff.

Vedel Simonsen, L. S. 1813. *Borgruinerne*. I- II. Köpenhamn.

- Venge, M. 1980. Middelalderstatens opløsning 1523- 1536. *Danmarks historie. Band II. Tiden 1340- 1648. Første halvbind: 1340-1599*. Red. A. E. Christensen, H. P. Clausen, S. Ellehøj och S. Mørk. Tønder.
- Vertot, R. 1726. *Historie des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, apellez depuis les Chevaliers de Rhodes et aujourd'hui les Chevaliers de Malte*. Paris.
- Villads Jensen, K. 2005. *Politikens Historie om Korstogene*. Köpenhamn.
- Vindekilde, J. 1972. *En analyse av det sjællandske jordegods under Antvorskov kloster og af dets kontakter til sjællandske adelsslægter*. Speciale från Universitetet i Köpenhamn.
- Wahlberg, M. 1997. *Johanniterordens Jord i Sverige. En studie i medeltida jordägande. 1231- 1520*. C-uppsats vid Historiska Institutionen vid Stockholms Universitet. Stockholm.
- Wahlöö, C. 1969. En engelsk pundvikt? *Kulturens årsbok 1969*. Lund.
- Waldstein-Wartenberg, B. 1969. *Rechtsgeschichte des Malteserordens*. Wien.
- von Warnstedt, C. 1982. Om de religiösa riddarordnarnas historia i det medeltida Sverige. *Skandinavisk Numismatisk Tidskrift 1982*. Stockholm.
- Weinand, A. 1970. *Der Johanniter-Orden/ Der Malteser-Orden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem*. Köln.
- Wieselgren, E. 1832. *De Claustris Sviogothicis*. Göteborg.
- Wimmer, R. och Vetter, R. E. 1999. *Tree-ring analysis: biological, methodological aspects*. Wallingford.
- van Winter, J. M. 1998 *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th- 18th centuries*. Leiden.
- Zachrisson, S. 1963. Från Vendeltid till Vasatid. Redogörelse för de byggnadsarkeologiska undersökningarna av Eskilstuna kloster och slott 1961- 62. *Eskilstuna stads museers årsbok 1963*. Eskilstuna.
- Ældste Danske Archivregistraturer*. I-V. Red. T. A. Becker m. fl. Köpenhamn 1852- 1910.
- Östman, N. 1932. *Bidrag till Johanniterordens historia i Stockholm 1334- 1526*. Stockholm.

Bilaga 1. Bevarade skriftliga källor som omtalar byggnadsaktivitet i de skandinaviska johanniterklostren

År	Plats	Aktivitet	Källa
1313	Antvorskov	Pengar donerades för att kunna utföra byggnadsaktiviteter i klosterkyrkan.	DD II:VII. Nr. 118
1357	Eskilstuna	Pengar donerades för att kunna återställa klosteranläggningen efter en brand.	Dipl. Suec. Nr. 5696
1401- 1402	Varne	Avlat gavs till dem som bidrog med pengar till byggandet av den nya klosterkyrkan.	Dipl. Norv. Nr. 958
1424	Dueholm	Ett nytt altare murades upp i ett kapell i klosterkyrkan.	Dueh. Dipl. Nr. 106
1435	Maskenholt	Pengainsamlingar för att kunna uppföra ett nytt kloster.	Æld. Dan. Arch. Reg. IV. Nr.45
1455	Dueholm	Påven gav tillstånd att uppföra ett nytt hospital i Nykøbings stad invid klostret.	Acta Pont. Dan. Nr. 1871
1460-talet	Odense	Kapell byggdes till på klosterkyrkan.	Breven finns samlade i Olesen 1975
1460-talet	Ribe	Ett nytt kapell byggdes till på klosterkyrkan.	Thorup 1833, sid. 25
1469	Stockholm	Omfattande reparationer på klosterfilialen Munkagården i Stockholm.	Stockholms Stads Skottebok 1460- 68
1460- 70-talet	Antvorskov	Den centrala delen av klosteranläggningen byggdes om och utökades.	Förlorad inskription på klostrets vägg. Beskriven i Lorentzen 1927, sid. 22
1490-talet	Antvorskov	Ett nytt kapell byggdes till på klosterkyrkan.	Förlorad inskription på klosterkyrkans vägg. Beskriven i Lorentzen 1927, sid. 22
Ca 1496- 1514	Stockholm	Nya Kyrkan med intilliggande klosterbyggnader uppfördes.	Stockholms Stads Tänkeböcker 1496- 1514
1514	Horsens	En ny klosterkyrka uppges vara under uppförande.	Mogens Gøyes testamente, RA, Köpenhamn. Håndskriftsamlingen I. Klevenfeldts saml. Pk. 26

Bilaga 2: Kända arkeologiska belägg för byggnadsaktivitet i de skandinaviska johanniterklostren

Plats	1200-tal	1300-tal	1400-tal	1500-tal	Kommentarer till de arkeologiska beläggen
Antvorskov	Ja	Ja	Ja	Ja	Belägg för byggnadsaktivitet under 1200-, 1400- och 1500-talet, men endast sparsamma spår från 1300-talet.
Eskilstuna	Ja	Ja	Ja	Ja	Belägg för byggnadsaktivitet under 1200-, 1400- och 1500-talet, men endast sparsamma spår från 1300-talet.
Varne	Ja	Ja	Ja	Ja	Belägg för byggnadsaktivitet under 1200-, 1400- och 1500-talet, men endast sparsamma spår från 1300-talet.
Viborg	Ja	Ja	Ja	Ja	Belägg för byggnadsaktivitet under 1200-, 1400- och 1500-talet, men endast sparsamma spår från 1300-talet.
Odense	Ja	Ja	Ja	Ja	Belägg för byggnadsaktivitet under 1200-, 1400- och 1500-talet, men endast sparsamma spår från 1300-talet.
Ribe	Ja	Ja	Ja	Ja	Belägg för byggnadsaktivitet under 1200-, 1400- och 1500-talet, men endast sparsamma spår från 1300-talet.
Dueholm	Nej	Nej	Ja	Ja	Endast belägg för byggnadsaktivitet under 1400- och 1500-talet.
Horsens	Nej	Nej	Ja	Ja	Endast belägg för byggnadsaktivitet under 1400- och 1500-talet.
Nyborg	Nej	Nej	Ja	Ja	Endast belägg för byggnadsaktivitet under 1400- och 1500-talet.
Svenstrup	Nej	Nej	Nej	Nej	Ej tillräckligt arkeologiskt undersökt!
Lund	Nej	Nej	Nej	Nej	Ej tillräckligt arkeologiskt undersökt!
Köpinge	Nej	Nej	Nej	Nej	Ej tillräckligt arkeologiskt undersökt!
Kronobäck	Nej	Nej	Ja	Ja	Endast belägg för byggnadsaktivitet under 1400- och 1500-talet.
Stockholm	Nej	Nej	Ja	Ja	Endast belägg för byggnadsaktivitet under 1400- och 1500-talet.

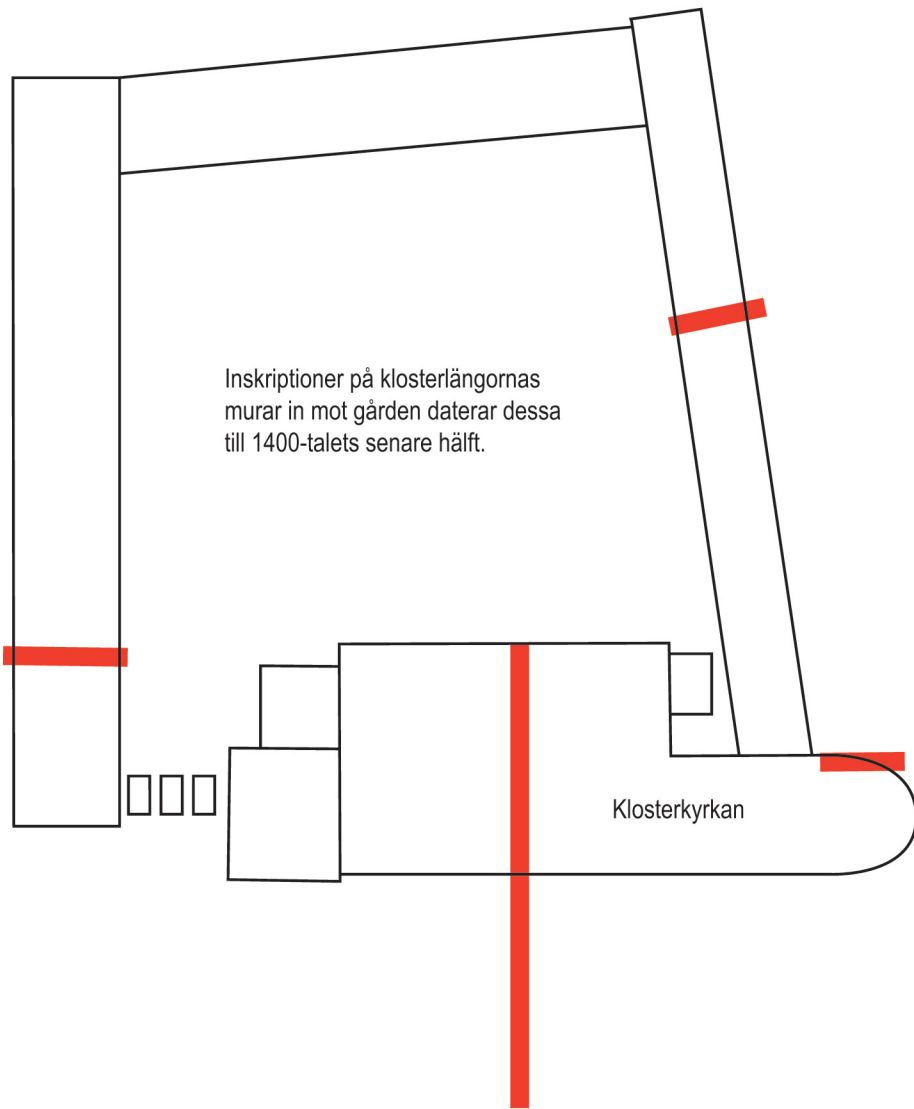
| |

Bilaga 3. Plan över Antvorskovs johanniterkloster

Huvudanläggningen grävdes till stor del ut åren 1912-1917.

Inskriptioner på klosterlängornas murar in mot gården daterar dessa till 1400-talets senare hälft.

Klosterkyrkan

Friliggande medeltida byggnad. Kommendatorsbostad eller hospital?

Det romanska stenhuset från ca 1200-1300.

Kök

Stenkällare
ca 1150-1200?

Stall ca 1250-1300

Stall ca 1200-1250

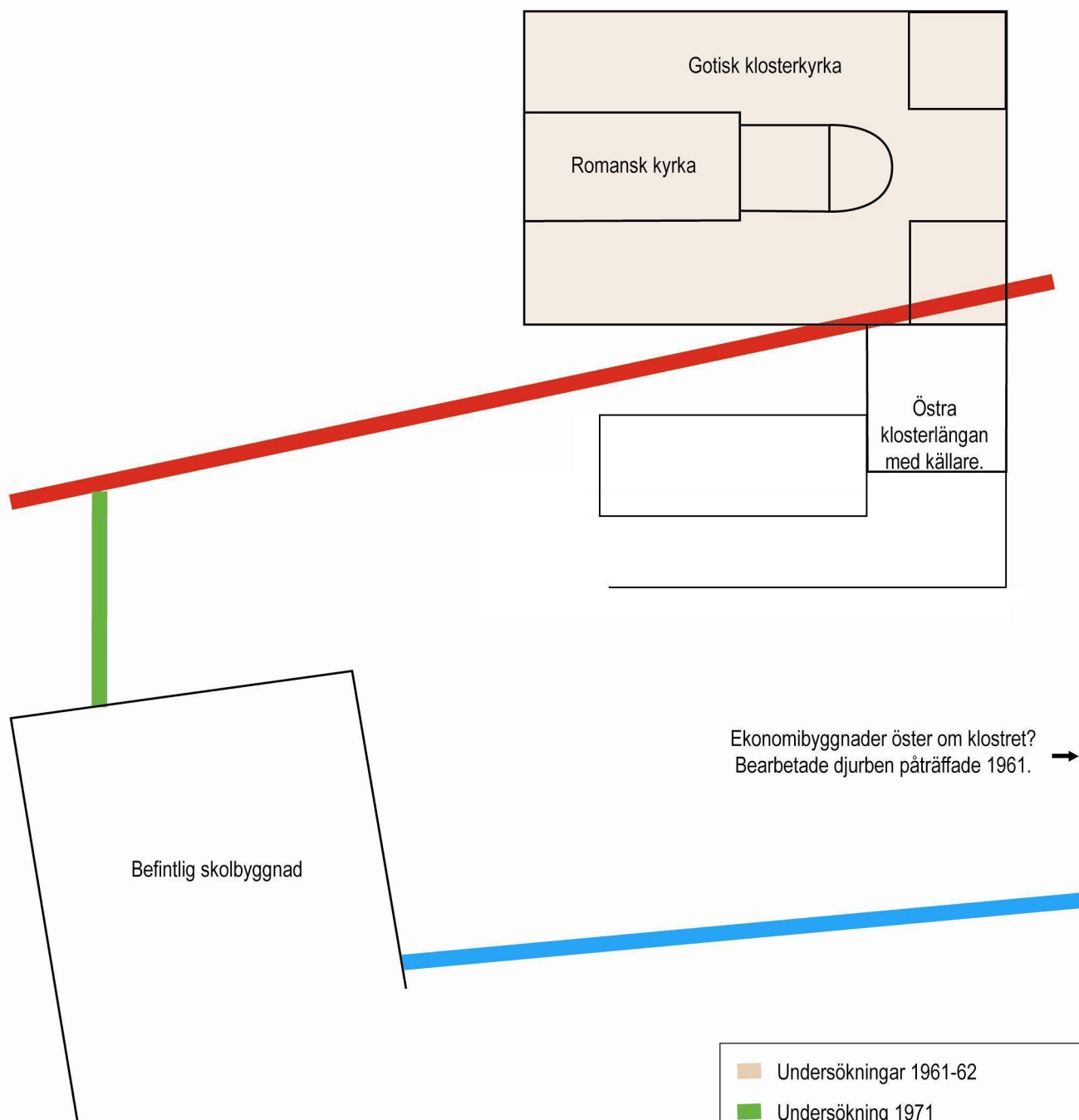
1887-1890 års undersökningar.

1925-1927 års undersökningar.

 Kirstin Eliasens undersökningar. 1995.

Bilaga 4. Plan över Eskilstuna johanniterkloster

Ekonomibyggnader öster om klostret?
Bearbetade djurben påträffade 1961. →

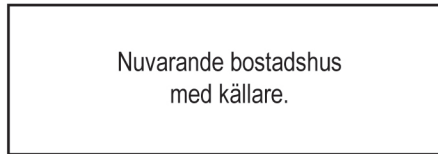
- Undersökningar 1961-62
- Undersökning 1971
- Undersökning 1979
- Undersökning 1994

Bilaga 5. Plan över Varne johanniterkloster

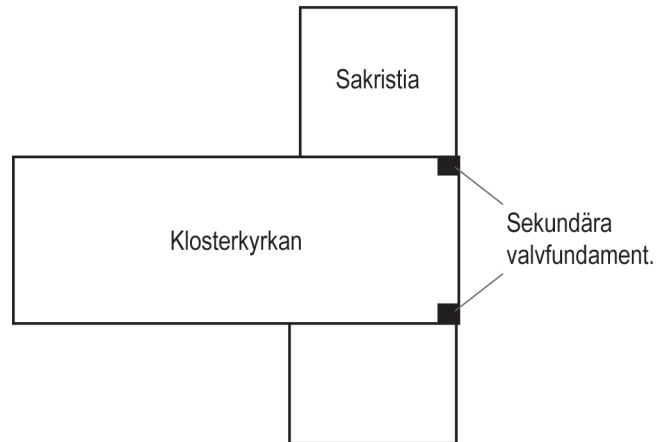
↑
Dammar bakom
huvudbyggnaden.

Område med syllstenar.
Spår av äldre bebyggelse?

Område som sjunker.
Gammal damm?

Rester av en sekundär
tillbyggnad av kyrkan.
Kapell? Klosterlänga?

Klostrets kyrkogård?

Gammal gråstensmur

Gammal fruktträdgård?

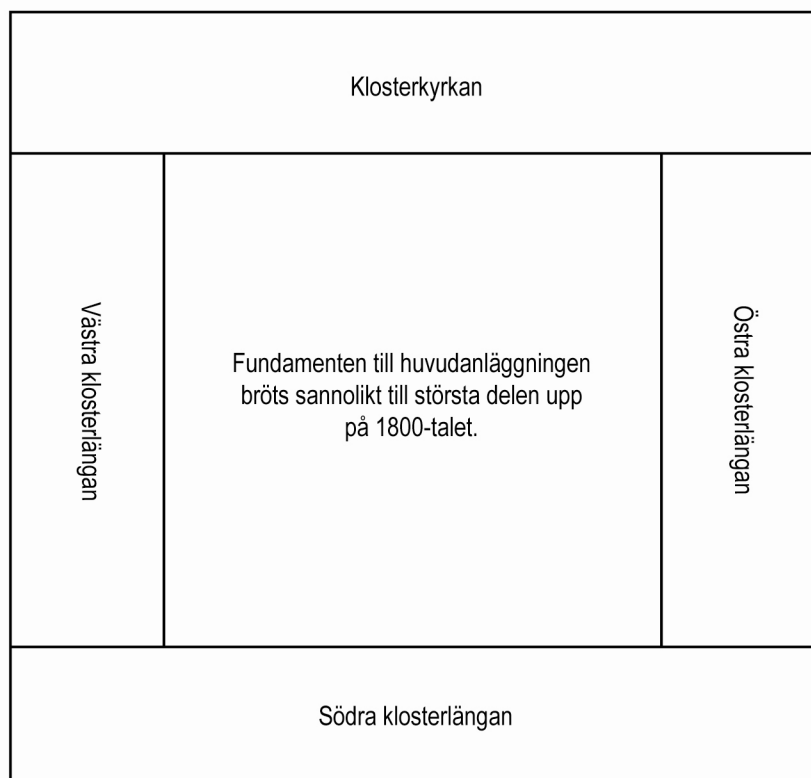
Gammal vägbank

Bilaga 6. Plan över Viborgs johanniterkloster

←
Senmedeltida
lada funnen
1985.

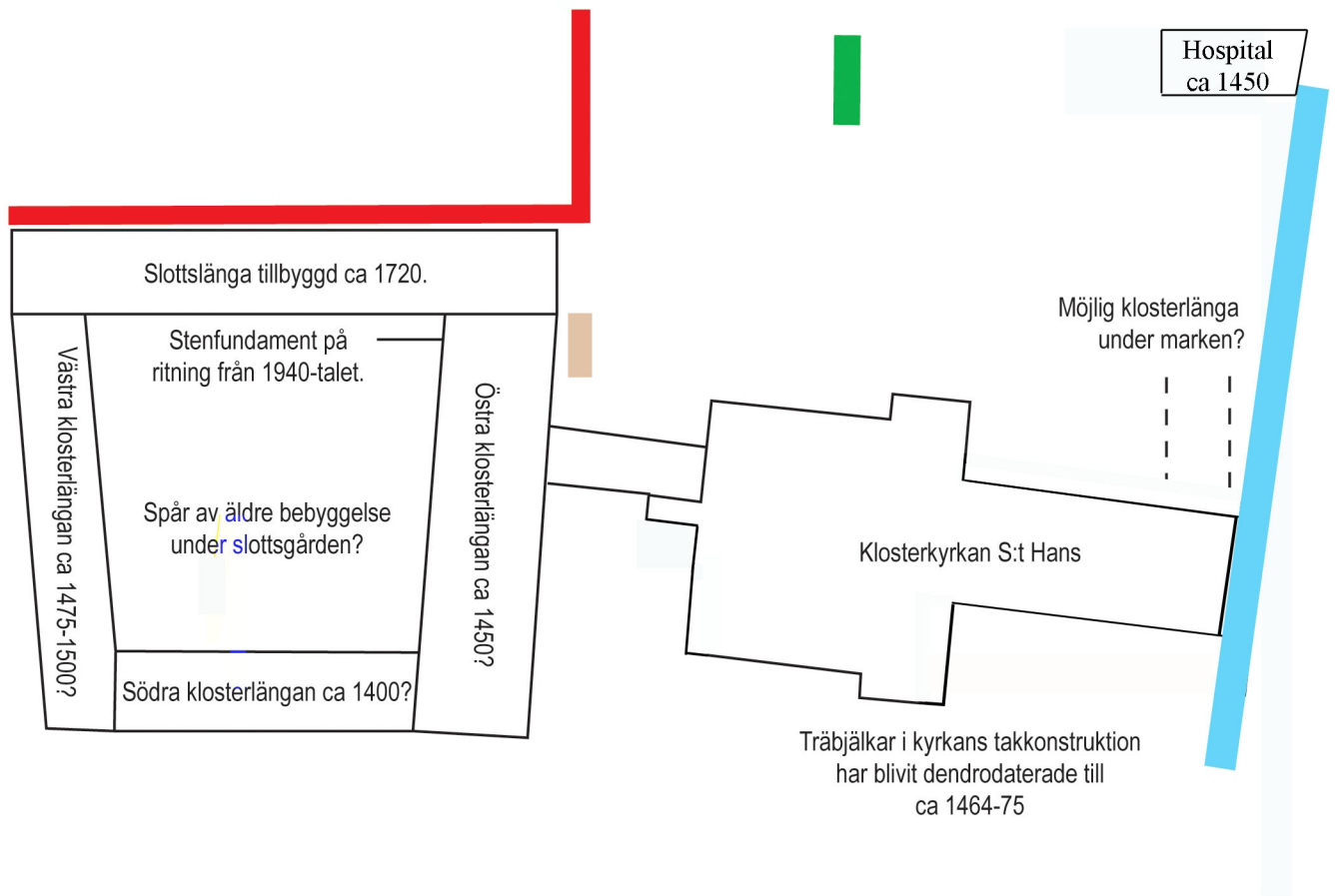

↑
Hospitalet norr
om klostret?

Dendrodaterade pålar från
ca 1282-1317 tyder på
byggnadsaktivitet inom
området vid denna tid.

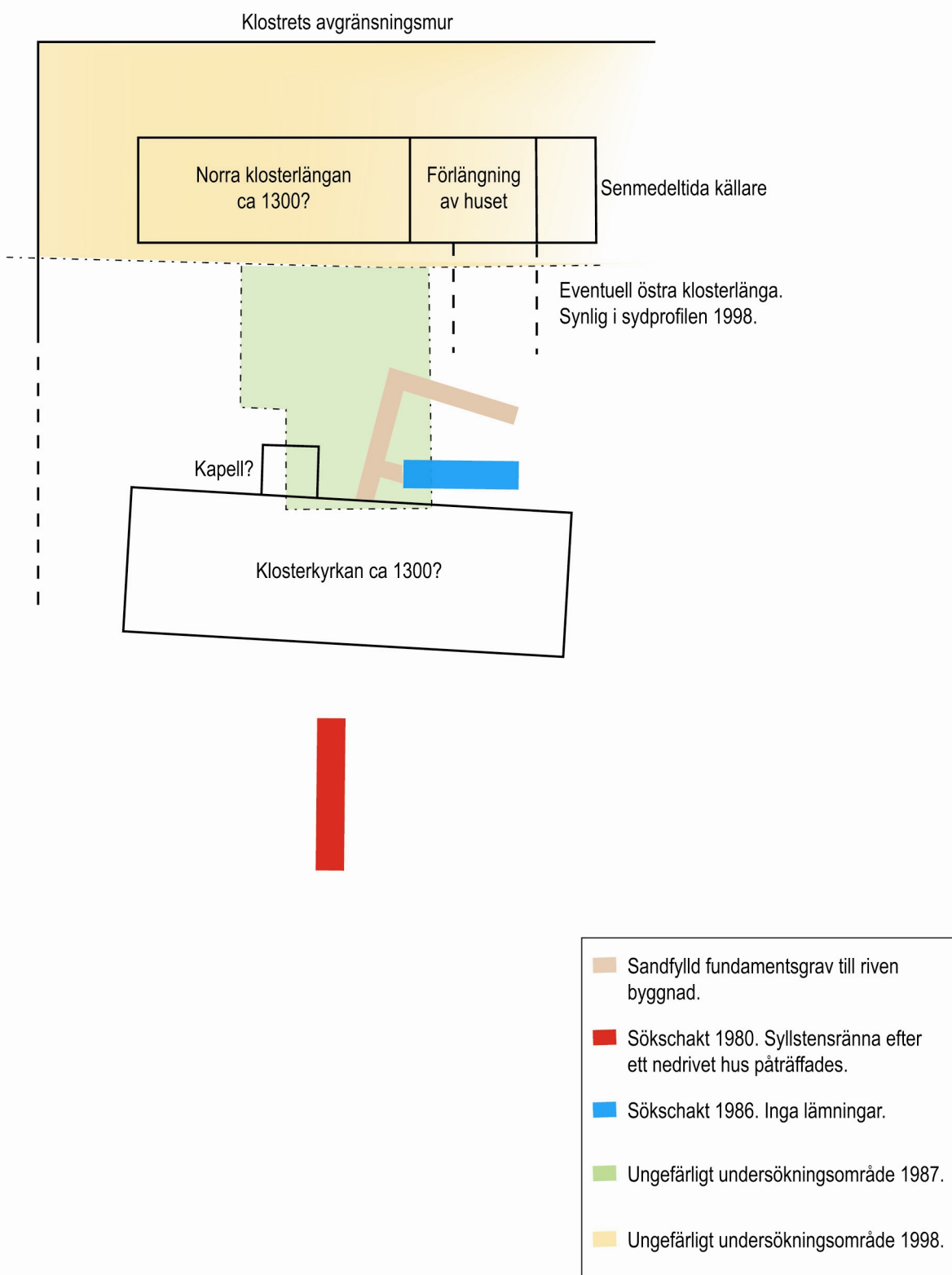
- Ungefärligt läge för sökschakt inför nedläggande av kloakledning 1970. Schaktet kan ha berört klosterbyggnaderna eller ekonomibyggnader söder om klostret.
- Ungefärligt läge för sökschakt inför nedläggande av kloakledning 1988. Schaktet kan ha berört ekonomibyggnader söder om klostret.

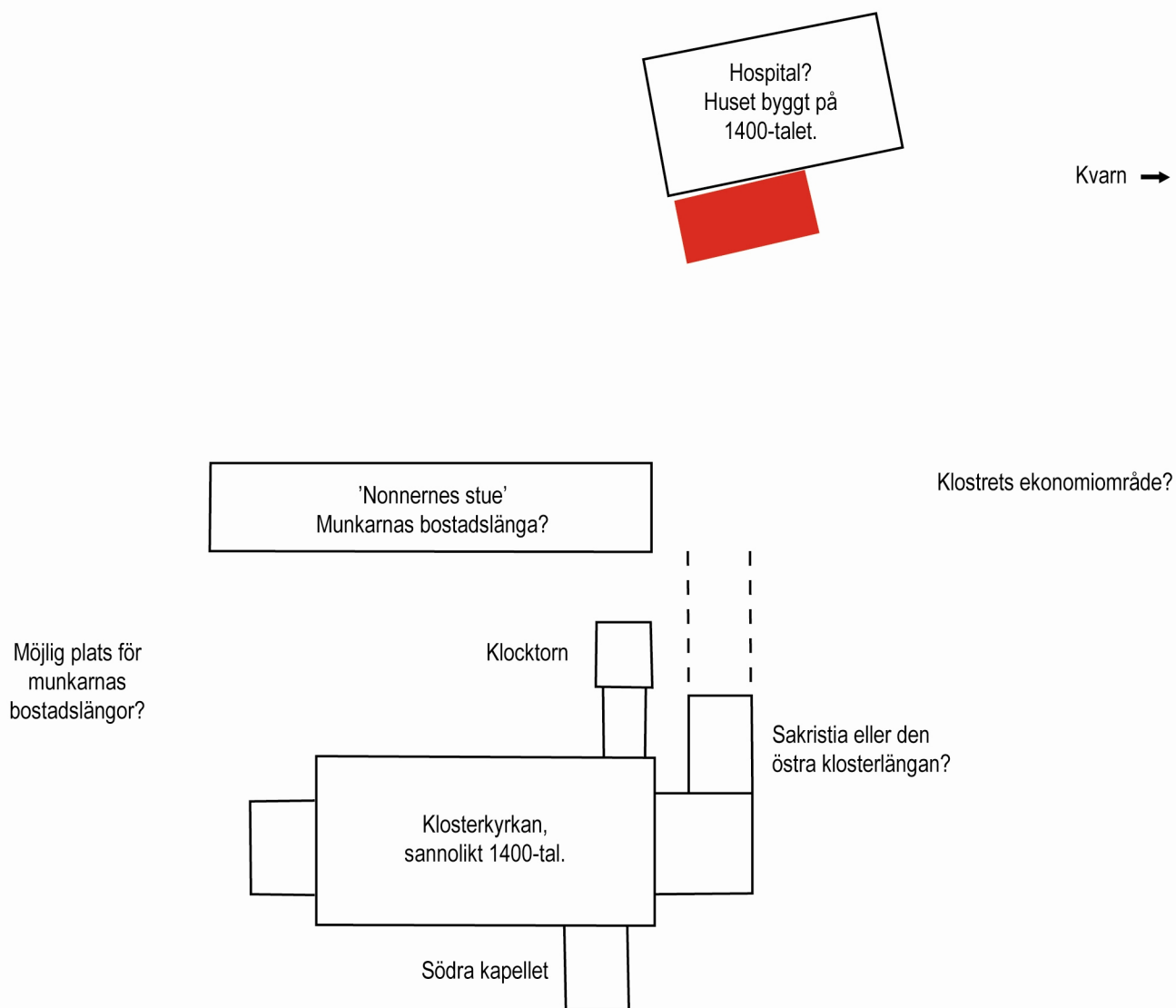

- Undersökning 1992
- Undersökning 1993
- Undersökning 1996
- Undersökning 1997

Bilaga 9. Plan över Dueholms johanniterkloster

 Undersökning 1987

Bilaga 10. Plan över Kronobäcks johanniterkloster

